

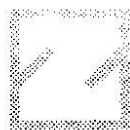
с 79
Д. М. СТЕЧЕНКО

РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ і РЕГІОНАЛІСТИКА

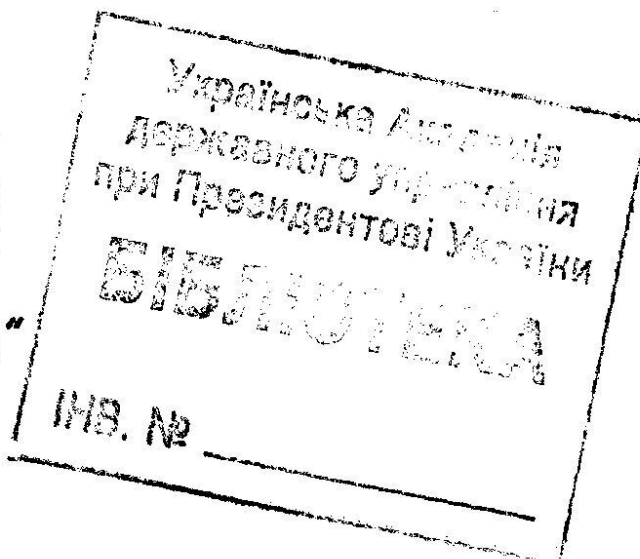
Навчальний посібник

2-ге видання, виправлене і доповнене

автор

Київ
"Вікар"
2002

с 79

УДК 332.1(075.8)
ББК 65.053я73
С79

Рекомендовано до друку вченою радою Київського інституту туризму, економіки і права (протокол № 2 від 24 жовтня 2001 р.)

Рецензенти:

В.І. Пила, завідувач відділу методології і методів регулювання економіки регіонів Науково-дослідного економічного інституту Міністерства економіки України, доктор економічних наук, професор;

М.М. Діденко, професор кафедри теоретичної та прикладної економіки Київського університету імені Тараса Шевченка, доктор економічних наук

Стеченко Д.М.

С79 Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: Навч. посіб. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Вікар, 2002. — 374 с.
ISBN 966-7131-22-X

У навчальному посібнику розкриваються наукові основи територіальної організації продуктивних сил, викладена система методів, що застосовується для обґрунтування розміщення і регіонального розвитку продуктивних сил. Дається інтерпретація раціонального використання потенціалу території. Розглянуто особливості розвитку міжгалузевих комплексів і сучасний стан економіки регіонів України. Наводяться нові матеріали, які доповнюють зміст цього курсу з інтеграційних регіональних, міжрегіональних і міждержавних економічних процесів та інвестиційної політики регіонального розвитку. Друге видання виправлене і доповнене.

Для студентів і викладачів економічних факультетів та практичних працівників економічних служб адміністрацій територіально-адміністративних одиниць.

УДК 332.1(075.8)
ББК 65.053я73

ISBN 966-7131-22-X

© Д.М. Стеченко, 2001
© Д.М. Стеченко, зі змінами, 2002
© Видавництво «Вікар», 2002

Зміст

Передмова	7
Розділ 1. Наукові засади розміщення продуктивних сил	10
1.1. Сутність продуктивних сил	10
1.2. Еволюція процесу розміщення продуктивних сил	14
1.3. Закономірності розміщення продуктивних сил	15
1.4. Основні принципи розміщення продуктивних сил	19
Розділ 2. Чинники та умови розміщення продуктивних сил	23
2.1. Формування поняття «чинники розміщення продуктивних сил»	23
2.2. Систематизація чинників розміщення продуктивних сил	24
2.3. Аналіз тенденцій розвитку основних чинників розміщення продуктивних сил	26
2.4. Регіональні інтереси в розміщенні продуктивних сил	32
Розділ 3. Суперечності розміщення і регіонального розвитку продуктивних сил	36
3.1. Сутність і систематизація суперечностей у розміщенні та регіональному розвитку продуктивних сил	36
3.2. Природа суперечностей у розміщенні виробництва і регіональному розвитку	38
3.3. Специфічні суперечності в розміщенні й регіональному розвитку продуктивних сил	39
Розділ 4. Науково-методичні засади дослідження розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку	43
4.1. Основні підходи	43
4.2. Основні показники	46
4.3. Основні методи	48
4.4. Діагностика регіонального розвитку	57
4.5. Принципи системно-діагностичного аналізу регіонального розвитку	60

Розділ 5. Теорії та концепції розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку	64
5.1. Аналіз класичних теорій розміщення виробництва	64
5.2. Сучасні концепції розміщення продуктивних сил	68
5.3. Концептуальні положення політики регіонального розвитку в Україні	70
Розділ 6. Людський чинник у розміщенні продуктивних сил	76
6.1. Демографічна ситуація і демоекономічне відтворення робочої сили	76
6.2. Соціальна структура населення і трудовий потенціал України ...	79
6.3. Форми зайнятості населення	82
6.4. Формування регіональних ринків праці	85
6.5. Регулювання регіональних ринків праці	90
6.6. Розселення населення України	95
Розділ 7. Природно-ресурсна основа розвитку продуктивних сил	100
7.1. Класифікація та економічне оцінювання природних ресурсів	100
7.2. Сутність і принципи використання природно-ресурсного потенціалу території	103
7.3. Мінеральні ресурси галузей промисловості	106
7.4. Природні ресурси сільськогосподарського виробництва	109
7.5. Природно-рекреаційні ресурси України	113
Розділ 8. Використання природно-економічного потенціалу та екологічна безпека України	116
8.1. Еколого-економічний потенціал України	116
8.2. Потенційно небезпечні виробництва в Україні	119
8.3. Вимоги до розміщення потенційно небезпечних виробництв	123
8.4. Сутність ризику в управлінні екологічною безпекою	126
8.5. Економічні механізми регулювання ризику в екологічній безпеці	130

Розділ 9. Регіональний розвиток міжгалузевих комплексів в Україні	137
9.1. Особливості формування й аналізу міжгалузевих комплексів	137
9.2. Структурна переорієнтація економіки України	140
9.3. Паливно-енергетичний комплекс	144
9.4. Гірничо-металургійний комплекс	148
9.5. Машинобудівний комплекс	153
9.6. Військово-промисловий комплекс	156
9.7. Комплекс хімічної індустрії	158
9.8. Лісовиробничий комплекс	162
9.9. Будівельний комплекс	168
9.10. Продовольчий комплекс	172
9.11. Комплекс галузей виробництва непродовольчих товарів	183
9.12. Транспортний комплекс	186
9.13. Комплекс соціальної інфраструктури	195
Розділ 10. Концептуальні основи розвитку продуктивних сил регіонів України	198
10.1. Сучасні моделі суспільно-економічної макрорегіоналізації України	198
10.2. Центральний регіон	203
10.3. Донецький регіон	206
10.4. Західний регіон	210
10.5. Придніпровський регіон	217
10.6. Причорноморський регіон	221
10.7. Харківський регіон	226
Розділ 11. Нові форми регіонального розвитку продуктивних сил України	231
11.1. Спеціальні (вільні) економічні зони	231
11.2. Спільні підприємства	235
11.3. Регіональні науково-технологічні парки	239
11.4. Регіональні ринки	243
11.5. Транскордонне співробітництво	246
11.6. Глобалізація регіонального співробітництва	249

Розділ 12. Інвестиційна політика в регіональному розвитку продуктивних сил	254
12.1. Державне регулювання інвестиційної діяльності	254
12.2. Становлення регіональної інвестиційної політики в Україні	259
12.3. Напрями та принципи здійснення регіонального інвестиційного процесу	264
12.4. Інвестиційна привабливість регіонів	267
12.5. Депресивні регіони і механізм інвестування їхнього розвитку	272
Розділ 13. Регіони в конкурентному ринковому середовищі	277
13.1. Напрями зміцнення конкурентних позицій регіональних систем	277
13.2. Обмеження та негативні фактори в формуванні конкурентоспроможності регіону	280
13.3. Найважливіші конкурентні позиції у взаємодії регіонів	282
13.4. Експертна оцінка конкурентних позицій регіонів	285
Розділ 14. Зовнішньоекономічні зв'язки в забезпеченні розвитку продуктивних сил	288
14.1. Становлення в ринкових умовах зовнішньоекономічної діяльності України	288
14.2. Геоелекономічні пріоритети регіонального розвитку України	291
14.3. Експортний потенціал і рівні реалізації конкурентних переваг української економіки	295
14.4. Транзитний потенціал України та його використання	299
Додатки	307
Навчально-методичні матеріали	347
Список використаної літератури	374

Передмова

Формування світогляду студентів економічних спеціальностей та їхнє професійне зростання значною мірою визначаються навчальною дисципліною «Розміщення продуктивних сил і регіоналістика». Вона досліджує теоретико-методологічні та методичні основи територіальної організації суспільного господарства країни.

Традиційне економічне мислення — це мислення переважно в образах галузі, підгалузі, міністерства, відомства. Територія, регіон у період відомчого управління сприймалися як дещо другорядне зі своїми дрібними інтересами та місцевими проблемами.

Сучасне економічне мислення має бути, як мінімум, двомірним, значно місткішим. Його аналітичні засади мають ґрунтуватися на цілісному уявленні про взаємозалежність галузевого та територіального розвитку, взаємозв'язок економічного зростання та еволюції територіальної організації продуктивних сил.

Необхідність просторового сприйняття економіки визначається усвідомленням обмеженості використання території тільки для суто економічної діяль-

ності. Практика підтверджує необхідність багатоцільової організації території (поряд з економічною, наприклад, екологічної, екстичної, рекреаційної).

Зростає значення властивостей і якостей території, регіону як своєрідного індикатора стану середовища життєдіяльності людини. Тепер територія починає сприйматися як природний базис для будь-якої економічної діяльності, як основа консолідації інтересів певних соціальних груп, управління різними формами господарювання, різноманітної суспільної діяльності.

Отже, в сучасних умовах кваліфікований економіст, що досліджує особливості виробництва, споживання, повинен не тільки досконало знати специфіку, проблеми та умови господарювання окремого підприємства, а й враховувати багатогранні просторові форми економічної діяльності, специфіку регіональних умов функціонування підприємств і розвитку цілих комплексів. Кваліфікований фахівець повинен бути спроможний визначити, де виробляти продукцію, щоб досягти запланованих цілей з оптимальними витратами коштів.

Цей навчальний посібник покликаний ознайомити студентів з основними категоріями, теоріями, закономірностями та принципами розміщення продуктивних сил, а також з найсуттєвішими особливостями сучасного розвитку міжгалузевих і регіональних господарських комплексів України. Це сприятиме формуванню нового економічного мислення, без якого неможливо успішно вирішувати комплексні регіональні проблеми.

Сучасне економічне мислення орієнтоване на поглиблене пізнання сутності й шляхів реорганізації життєдіяльності людини. Це зумовлено рядом об'єктивних процесів, що відбуваються в суспільному розвитку та виробництві. Вивчення їх аргументується такими чинниками.

1. Перед будь-яким територіальним утворенням (областю, містом, районом, селищем, селом) виникає ряд проблем регіонального соціально-економічного розвитку. Це зумовлено тим, що суперечності між продуктивними силами та застарілими формами організації економічного життя, виробництвом і споживанням, виробництвом і екологічною ситуацією, підприємствами і територією виражені досить гостро. Вирішити їх можна і доцільно на рівні конкретних територіальних структур з урахуванням їхньої специфіки.

2. Сьогодні відбувається активний процес децентралізації форм управління та становлення нових методів прийняття управлінських рішень. Це веде до посилення поряд з вертикальними зв'язками горизонтальних залежностей. Передавання реальної економічної влади відповідним місцевим органам дає змогу розкрити та використати ті резерви, які є в кожному регіоні, раціонально розвивати і розміщати потрібні тут виробництва.

3. Соціальна та економічна спрямованість розвитку економіки визначає необхідність перебудови, удосконалення господарського комплексу кожного регіону країни, виходячи з конкретних обставин.

4. За умов економічної самостійності підприємств і регіонів істотно зростає потреба в детальній інформації про технічні, економічні, соціальні, екологічні можливості відповідних територій. Відповідно вагомого значення набуває, як зазначено в ст. 119 Конституції України, «виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин — також програм їх національно-культурного розвитку».

Все це вимагає підвищеної уваги до вивчення проблем розміщення виробництва і регіонального розвитку продуктивних сил.

Отже, метою курсу «Розміщення продуктивних сил і регіоналістика» є забезпечення науково-методичної підготовки студентів до вирішення територіальних, регіональних завдань у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання. У процесі вивчення курсу має сформуватися комплексне, просторове сприйняття економіки з позицій зростання ролі людського чинника в усіх сферах суспільного виробництва, необхідності врахування досягнень науково-технічного прогресу у вирішенні економічних та інших проблем.

Методика вивчення дисципліни передбачає розгляд питань, що досліджуються нею, у взаємозв'язку з категоріями економічної теорії, регіональної економіки та менеджменту, економічної та соціальної географії. Ця дисципліна є невід'ємною складовою ґрунтовної підготовки економістів широкого профілю до потреб управління регіональним розвитком суспільного господарства в умовах формування ринкового господарства.

Наукові засади розміщення продуктивних сил

1.1. Сутність продуктивних сил

Фундамент будь-якої науки становить система чітких однозначних понять і категорій. Відомо, що *поняття* — це форма (спосіб) узагальнення предметів і явищ. Поняття має тим більше наукове значення, чим істотніші, змістовніші ознаки, за якими узагальнюються предмети. *Категорія* — це поняття, що відображає найзагальніші властивості, істотні відношення і зв'язки явищ матеріального світу (час, простір, рух, форма і зміст тощо).

Кожне поняття є певним узагальненням предмета, явища, процесу реальності, а відповідна сфера дійсності може бути відображена тільки системою понять, категорій, законів. Можливість існування однорідних понять, визначень, термінів, відсутність їхніх фіксованих значень призводять до багатозначного тлумачення одних і тих самих явищ, процесів і не сприяють пізнанню об'єктивної дійсності.

У теорії розміщення продуктивних сил склався досить різnorідний понятійний апарат, що до певної міри відображає незавершеність формування цієї дисципліни в умовах становлення ринкової економіки.

Будь-яке серйозне дослідження в галузі розміщення продуктивних сил потребує вивчення і впорядкування понятійного апарату регіональної економіки. Ключовими поняттями, що потребують однозначного тлумачення, є «розміщення виробництва», «розміщення продуктивних сил», «територіальна організація продуктивних сил».

Розміщення продуктивних сил передбачає наявність об'єкта (продуктивної сили) та дії, спрямованої на цей об'єкт (розміщення). Як відомо, виробництво завжди має суспільний характер і містить два рівні відносин: відносини людей і природи (система «суспільство — природа»), які відбивають зміст процесу виробництва й узагальнюються в понятті продуктивної сили, і відносини між людьми в процесі виробництва (система «суспільство — людина»), що характеризуються поняттям «виробничі відносини».

Продуктивні сили — це система речових і особистих елементів, у процесі поєднання яких здійснюється виробництво.

До речових елементів виробництва належать: предмети праці — речі, які людина обробляє в процесі виробництва (ліс, вугілля, руда, метали тощо), знаряддя і засоби праці (виробничі споруди, верстати, устаткування, залізниці, канали, шосе, трубопроводи, обробні землі тощо), тобто предмети і комплекси предметів, які пристосовані людиною для впливу на предмети праці.

Сукупність речових елементів продуктивних сил (предмети, знаряддя і засоби праці) утворюють засоби виробництва.

Особисті елементи — це люди, які виробляють засоби праці та приводять їх у рух, володіючи для цього виробничими навиками, досвідом і знаннями. Людина — головна виробнича сила.

Виробничі відносини — сукупність об'єктивних матеріальних економічних відносин між людьми у процесі суспільного виробництва та руху суспільного продукту від виробництва до споживання.

Основою виробничих відносин є відносини власності, які зумовлюють розподіл засобів виробництва, а також система людських відносин у суспільному виробництві.

Процес суспільного виробництва є функціонуванням певного складу виробничих відносин з метою отримання продукту, необхідного для задоволення потреб суспільства, тобто виробництву тотожні лише діючі продуктивні сили.

Процес виробництва — категорія економічна. Вона відбиває передусім процес створення речі, продукту, споживчої вартості в результаті функціонування певним способом поєднаних елементів живої праці та засобів виробництва.

Одним із основних понять дисципліни є «розміщення». Аналіз наукової літератури показує, що воно трактується по-різному.

Так, Е.Б. Алаєв під поняттям «розміщення» розуміє конкретний розподіл явищ за територією [1, с. 77].

У. Ізард вважає, що розміщення — це питання про те, які галузі можуть існувати або розвиватись у цьому регіоні та в якому обсязі [30, с. 194].

«Саме по собі поняття «розміщення», — на думку Я. Гамільтона, — просторові співвідношення, взаємозв'язки, розподіл об'єктів» [11, с. 87].

П.Я. Бакланов стверджує, що розміщення — «просторові співвідношення, розподіл і взаємозв'язок різних об'єктів, форм їх територіального забезпечення» (П.Я. Бакланов, 4, с. 21).

Розміщення з точки зору економічної науки — це процес і водночас результат розподілу речових компонентів виробництва, населення (трудо-вих ресурсів) і природних багатств, що використовуються у виробництві, або використання яких можливе (природні продуктивні сили) по території країни та її економічних регіонах відповідно до їхніх природних, соціальних і економічних умов та особливостей територіального поділу праці.

Розміщення виробництва можна розглядати як розвиток на території країни складного, багатостадійного процесу створення матеріального добробуту (споживчих вартостей). Воно охоплює як продуктивні сили, так і виробничі відносини.

Отже, «розміщення продуктивних сил» і «розміщення виробництва» — поняття не ідентичні. Перше охоплює населення, незайняті трудові ресурси, нефункціональні засоби виробництва. Воно вже за своєю суттю включає як складову поняття «розміщення виробництва», оскільки характеризує розміщення засобів виробництва і людей, що приводять їх у дію, в статичному стані (а не в єдиному виробничому процесі) і без урахування виробничо-територіальних зв'язків.

Одним із основних в економіко-географічній та економічній літературі є поняття *територіальна організація продуктивних сил*. Чи є воно синонімом поняття «розміщення продуктивних сил»? Для того щоб відповісти на це запитання, розглянемо, що позначає поняття «організація».

Організацію слід розуміти як процес упорядкування сукупності елементів, об'єктів у часі та просторі з урахуванням їхніх взаємозв'язків і взаємовідносин для реалізації певних цілей.

Територіальна організація — це цілеспрямований розподіл на певній території деякої сукупності явищ з попередньо продуманими функціями і системою необхідних зв'язків та відносин. З урахуванням цього процес територіальної організації продуктивних сил складається з об'єкта розміщення, тобто сукупності основних компонентів виробництва, місця розміщення (локалізації), сформульованих, заданих цілей розміщення й обґрунтування порайонного розвитку за певний період часу.

Територіальна організація продуктивних сил у сучасних умовах — це упорядкований урегульований процес розміщення продуктивних сил у межах країни та її регіонів. Вона передбачає наявність системи цілеспрямованих зв'язків та відношень між окремими видами соціально-економічної діяльності людей на певних територіях країни. Крім того, територіальна організація продуктивних сил охоплює формування галузевих, міжгалузевих комплексів та інших регіональних і локальних господарських утворень.

Резерви зростання ефективності територіальної організації продуктивних сил полягають у реалізації комплексного підходу до неї, вдосконаленні її як системи поєднання порайонного розвитку і розміщення продуктивних сил, орієнтованої на інтенсифікацію економіки (науково-технічний прогрес, ресурсозбереження, структурну перебудову), пріоритетне використання діючого виробничого потенціалу (а не нове капітальне будівництво та освоєння нових природних багатств), забезпечення екологічної рівноваги, досягнення високих соціальних параметрів, гармонізацію міжнаціональних і міждержавних відносин.

Отже, поняття «територіальна організація продуктивних сил» за змістом є більш містким, ніж поняття «розміщення продуктивних сил». Розміщення продуктивних сил як процес конкретного територіального розподілу характеризується значною невизначеністю.

Рівень соціального розвитку продуктивних сил, необхідність реалізації людського чинника підвели до розуміння пріоритетності соціальних цілей. Саме з цим пов'язано становлення такого нового поняття, як *територіальна організація суспільства*. Це поняття ширше і глибше від поняття «територіальна організація продуктивних сил». Тут йдеться про територіальний аспект всього суспільного розвитку на конкретному історичному етапі.

Територіальна організація суспільства охоплює всі найважливіші сфери: розміщення і територіальну організацію виробництва; розселення населення й організацію середовища його життєдіяльності; соціально-територіальну структуру суспільства; територіально-адміністративний устрій і управління тощо.

Головною метою розміщення продуктивних сил є підвищення соціально-економічної ефективності суспільної праці на основі використання принципів і закономірностей територіального функціонування економіки, зокрема територіального поділу праці, регіонального комплексотворення, регіонально-цілісного підходу до управління.

1.2. Еволюція процесу розміщення продуктивних сил

Сучасна практика розміщення продуктивних сил, внутрішня логіка розвитку самих наук про територіальну організацію суспільства потребують глибокого і ґрунтовного вивчення таких важливих категорій, як закономірності та принципи розміщення продуктивних сил.

Процес розміщення продуктивних сил — це історична категорія. За енциклопедичним визначенням, процес є послідовною зміною станів і стадій розвитку [7, с. 161], тобто в цьому явищі завжди присутній чинник часу. Проблеми розміщення продуктивних сил не існувало, доки продуктивні сили і суспільний поділ праці не досягли певного рівня розвитку. Коли виробництво мало переважно натуральний характер, воно не було відокремлене від споживання: виробник був одночасно і споживачем, примітивні засоби виробництва знаходились у самому житлі. У цей період процес розміщення виробництва опосередковувався розміщенням населення, житла, населених пунктів. Проблема розміщення суто виробництва розчинялась у проблемі розвитку і функціонування поселень. Проблема розміщення продуктивних сил виокремилась як така у період промислової революції, на початку розвитку великої машинної індустрії. Саме тоді став можливим цілеспрямований вибір людиною району, місця, території для окремого виду виробничої діяльності. Велика машинна промисловість, що виникла на основі використання парових двигунів, значно посилила тенденцію до можливої просторової варіантності виробництва.

Лише в ХІХ ст. в усій повноті постало практичне завдання розміщення великого виробництва, вибору оптимального району розміщення підприємств залежно від джерела енергії, сировини, робочої сили, ринків збуту. Більш вдалий вибір місця виробництва перетворився на важливу передумову отримання додаткової вартості. Саме з цього часу з метою підвищення продуктивності праці процес виробництва просторово розчленовується відповідно до наявності сприятливих природних, економічних, соціальних та інших умов на певних територіях. Одні з них мали значні запаси мінерально-сировинних ресурсів, інші — паливно-енергетичних, треті — водних, четверті володіли трудовими ресурсами тощо. У зв'язку з існуванням таких відмінностей окремі фази виробництва суспільного продукту диференціювалися в просторі.

В результаті випуск окремих видів продукції закріплюється за певними територіями країни, що мають для цього сприятливе поєднання природних, трудових та інших умов і ресурсів. Це позитивно вплинуло

на розвиток і поглиблення територіального поділу праці як джерела і збудника мотивів у діяльності людей на конкретній території.

Територіальний поділ праці створив певний порядок у розстановці продуктивних сил та їхніх елементів (предметів праці, засобів праці, робочої сили) на території країни. У кінцевому підсумку він зумовив весь процес розміщення виробництва.

Отже, розміщення продуктивних сил — це складний процес, що охоплює аналогічні часткові процеси: заселення нових територій (первинне заселення), їхнє освоєння (наприклад природних ресурсів), концентрацію і розосередження об'єктів господарської діяльності, створення і формування ядер, каркасу територіальної організації господарства (мережі міст, інфраструктури) тощо.

Поступово зростає певний практичний інтерес до причин, особливостей, методів розміщення продуктивних сил. У сучасних умовах найбільш актуальними є дослідження сутності розміщення продуктивних сил, аналіз змісту і взаємозв'язків його головних компонентів, вивчення характеру, особливостей становлення і розгортання процесів розміщення виробництва на різних територіальних рівнях.

1.3. Закономірності розміщення продуктивних сил

Вихідною позицією для характеристики закономірностей є термін «закон». Він вживається:

а) для позначення необхідних істотних причинно-наслідкових зв'язків явищ — природних (закони природи), суспільних (суспільні закони) і смислових (логічні закони);

б) для називання обов'язкових суспільних установок (державні закони тощо).

Економічна наука оперує терміном «закон» для позначення істотних, глибинних взаємозалежностей, що постійно повторюються в економічних процесах та причинно-наслідкових зв'язках.

Відомо, що економічні закони — це наукова абстракція, центральна категорія науки. Вони відображають об'єктивно існуючі, найзагальніші, стійкі зв'язки у виробничих відносинах. Закони не належать до сфери явищ. Це категорії сутності. Отже, економічний закон — це причинно-наслідкові зв'язки у процесі розвитку суспільства. Будь-які часткові докази, аргументи втрачають силу, якщо вони суперечать загальному науковому закону.

Економічні закони визначають розвиток галузевих територіальних аспектів виробничих відносин у господарстві країни, регулюють фор-

мування економічного базису суспільства. *Економічні закони, що відображають найбільш істотні, стійкі, об'єктивні причинно-наслідкові зв'язки і відносини між суспільними процесами і територіями, дістали назву закономірностей розміщення продуктивних сил.* Отже, закономірності розміщення продуктивних сил засновані на діалектиці взаємодії суспільних виробничих процесів і територій.

За своїм змістом закономірності розміщення продуктивних сил досить складні. Вони зумовлені взаємодією суспільних, соціальних, демографічних, природно-географічних та інших процесів, що відбуваються на тій чи іншій території. Закономірності розміщення продуктивних сил є модифікацією економічних законів у специфічних умовах конкретної території, які знаходять свій вияв через стійкі, повторювані взаємозв'язки економічних явищ.

Закономірності розміщення продуктивних сил формуються та регулюються всією системою економічних законів. Будучи просторовою формою вираження економічних законів, закономірності розміщення продуктивних сил характеризуються загальними з ними рисами. До основних із них належать такі.

1. *Об'єктивність.* Практична діяльність людини має підпорядковуватися закономірностям розміщення продуктивних сил.

2. *Обов'язковість вияву за певних умов.* В економіці (як і в біології) немає досить жорстких і всім відомих законів, як, наприклад, у математиці, фізиці. Водночас, якщо людина не обізнана з механізмом вияву того чи іншого закону, тієї або іншої закономірності, то вони з особливою силою виявляються в порушеннях, диспропорціях, дисбалансах.

3. *Системність, ієрархічність економічних законів і закономірностей розміщення продуктивних сил.* Закономірності треба свідомо використовувати у взаємозв'язку і поєднанні.

4. *Автономність.* Хоч економічні закони і закономірності розміщення тісно взаємодіють, навіть взаємно переплітаються, проте до певної міри залишаються автономними.

5. *Закономірності і закони мають конкретно-історичний характер.* Вони діють у певній соціально-економічній ситуації, зміна якої зумовлює і зміну сфери їх вияву.

На кожному етапі суспільного розвитку закономірності розміщення продуктивних сил мають особливості вияву і специфічні характеристики.

В умовах становлення ринкових відносин з'являються нові інтерпретації закономірностей розміщення продуктивних сил. Це слід розглядати як природний рух суспільства до загальнолюдських цінностей з опорою на всі суспільно свідомі соціальні прошарки й з урахуванням економічних, національних та культурних інтересів, до економіки з множин-

ністю рівноправних форм власності, товарно-грошовими і ринковими відносинами.

Сучасне сприйняття демократії як загальної ознаки цивілізації має створити всі умови для життєдіяльності економічно вільної та духовно багатой особистості, а також такий рівень задоволення потреб людини, який максимально можливий на цьому конкретному історичному етапі розвитку суспільства.

До найвідоміших закономірностей розміщення і регіонального розвитку продуктивних сил належать такі.

Комплексно-пропорційне розміщення продуктивних сил. Це одна з фундаментальних закономірностей територіальної організації продуктивних сил, що відповідає економічному закону комплексного, пропорційного розвитку господарства в цілому. Сучасне виробництво неможливе без регулюючого впливу на його розвиток і розміщення. Це закономірність розміщення виробництва в системі світового господарства в цілому.

С **Комплексне розміщення виробництва** як економічна категорія — це об'єктивні економічні відносини щодо формування суспільних потреб у територіальному аспекті. Сутність комплексної організації виробництва висуває вимогу свідомого суспільного регулювання розміщення продуктивних сил.

Комплексність територіальної організації продуктивних сил можна визначити як усвідомлений безперервний, узгоджений розподіл по території країни всіх елементів продуктивних сил з метою забезпечення ефективного розвитку виробництва і підвищення добробуту всіх членів суспільства.

Конкретною, об'єктивною формою комплексності є комплексне розміщення виробництва. Комплексність має бути націлена на економічну ефективність і господарську доцільність. Сьогодні є необхідним перехід до державно-суспільного регулювання розміщення виробництва згідно з потребами як суспільства в цілому, так і кожного громадянина. Централізованим регулюванням має охоплюватися лише розвиток і розміщення міжгалузевих виробничих комплексів та утворень, об'єктів загальнодержавної інфраструктури, а також здійснення великих структурних, екологічних і науково-технічних програм.

Пропорційність розміщення — співрозмірність, певне співвідношення між окремими елементами і сферами суспільного виробництва та існуючими можливостями. Пропорційність має забезпечуватися між усіма елементами суспільного виробництва (соціальними, економічними, природними) на будь-якій території. Це стосується також пропорцій всередині міста, між містами, між екологічними районами, всередині них тощо.

Комплексність і пропорційність перебувають у тісній органічній єдності. Однак у сучасних умовах найменш керованими є територіальні пропорції на різних рівнях. До того ж регулювання їх є складнішим завданням, ніж підтримка, наприклад, певних галузевих пропорцій.

Сучасна концепція досягнення оптимальних міжгалузевих і територіальних пропорцій пов'язана з формуванням товарно-грошових ринкових відносин. Ринок має стати дійовим механізмом забезпечення, регулювання і підтримки пропорційності, збалансованості виробничих можливостей і потреб на територіальному рівні.

Раціональне, економічно ефективне розміщення продуктивних сил. Ця закономірність має забезпечувати постійне зростання продуктивності суспільної праці на основі її всебічної інтенсифікації за найменших сукупних витрат уречевленої і живої праці як на виробництво самого продукту, так і на переміщення його до місця споживання.

Результатом реалізації цієї закономірності є поліпшення соціальних умов життя населення, забезпечення оптимального природокористування, вирішення національних, політичних та інших проблем. Зниження або недостатнє зростання ефективності суспільного виробництва засвідчує, що розміщення продуктивних сил не можна визнати раціональним.

Зближення економічного і соціального рівнів розвитку регіонів (областей). Зближення рівнів регіонального розвитку і розподіл ресурсів не є суто економічною проблемою. Кожна область може робити відчутний внесок в економіку країни за рахунок сукупного продукту і національного доходу, що виробляється на її території, забезпечувати необхідний рівень життєдіяльності населення. Через це необхідність у багатьох пільгах і перевагах для окремих областей відпала. Однак у силу різних причин така практика значною мірою збереглася і до наших днів.

Безперервний перелив фінансових і матеріальних ресурсів з одних областей в інші, різноманітні пільги та привілеї призвели до негативних наслідків. Утриманство, зрівнялівка, ущемлення інтересів багатьох територій, деформація принципів соціальної справедливості викликали реальну загрозу виникнення нової нерівномірності. Так, області України значно відрізняються за рівнем виробництва національного доходу на душу населення. Особливо великий розрив між Запорізькою і Закарпатською областями, який становить 40—50 пунктів.

Закономірність зближення рівнів регіонального розвитку сьогодні має бути наповнена новим змістом. Категорію «зближення» повинна змінити категорія «регулювання» соціально-економічного розвитку регіонів на основі формування нового господарського механізму території. Він ґрунтується на самофінансуванні, самоуправлінні та самозабезпеченні регіонів з урахуванням поглиблення територіального поділу праці. Цей механізм покликаний забезпечити жорсткий зв'язок запланованих ви-

трат областей з їхніми доходами. Основною ланкою такого механізму є формування конкурентних ринкових відносин та вдосконалення економічних методів управління. У цілому рівень соціально-економічного розвитку регіону має залежати від використання економічного, демографічного і природного потенціалу території. Якщо територія добре працює, то вона повинна добре жити. Господарський механізм території — це один з інструментів, за допомогою якого передбачається більш активно й ефективно поліпшувати умови життєдіяльності людей, зберегти економічний добробут, забезпечити при цьому поєднання загальнодержавних і регіональних інтересів.

Розміщення продуктивних сил з урахуванням розвитку територіального поділу праці. Ця закономірність обумовлена об'єктивною необхідністю взаємозалежного, взаємовигідного розвитку співробітництва між країнами. Стан економіки віддзеркалюється в можливостях участі в світовому ринку, в здатності швидко включитися у світові процеси економічного і технологічного розвитку.

Створення у нашій країні спільних підприємств і відкритих зон, активізація прикордонної торгівлі, розвиток економічних, торговельних, технологічних та інших зовнішніх зв'язків приводять до формування нових виробничих структур. Це позначається на спеціалізації господарства областей, темпах і напрямках економічного поступу країни. У таких умовах значення процесу розміщення продуктивних сил значно зростає.

1.4. Основні принципи розміщення продуктивних сил

Закономірності розміщення виробництва, як і економічні закони, не реалізуються поза діяльністю людей. Свідоме використання закономірностей складається з двох моментів: із пізнання їх та з реалізації здобутих знань у практичній діяльності активним підпорядкуванням тих чи інших просторово-технологічних процесів закономірностям розміщення.

Реалізація закономірностей на практиці потребує опрацювання принципів як складових конкретної економічної політики в сфері розміщення продуктивних сил.

Принципи розміщення продуктивних сил — це стисло викладені керівні, науково обгрунтовані положення, «правила діяльності», якими має керуватися суспільство при розміщенні продуктивних сил на певному історичному етапі. Принципи відбивають закономірності. Вони суб'єктивні за формою й об'єктивні за змістом. Порівняно з закономірностями принципи є більш динамічними. Кожний з них може відоб-

ражати не одну, а кілька закономірностей. Інколи вони можуть стримувати силу впливу того або іншого закону на певні процеси (наприклад, принцип подальшого обмеження зростання великих міст обмежує дію закону концентрації виробництва і населення).

У сучасних умовах відбувається переорієнтація господарської діяльності й зміна пріоритетів регіонального розвитку під впливом соціальної орієнтації економіки. Це дає підставу вважати **соціальну орієнтацію** провідним принципом розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку. Сутність його полягає в тому, щоб у кожному регіоні створити таку структуру господарства, яка б найповніше задовольняла матеріальні та духовні потреби населення. Реалізація цього принципу сприяє відтворенню соціальної справедливості рівноправного функціонування регіонів, повнішому використанню внутрішніх ресурсів і резервів, підвищенню соціально-економічної ефективності територіального розвитку, формуванню всебічного розвитку особистості.

Керуючись цим принципом, суб'єкти господарювання певною мірою виводять підприємства і виробництва зі сфери відомчого монополізму, сприяють розвитку їхньої самостійності в системі ринково-грошових відносин. Вільна оптова торгівля засобами виробництва вносить нові аспекти в процес удосконалення господарської спеціалізації та комплексного розвитку регіонів. При цьому принцип поєднання регіональної спеціалізації та комплексного розвитку економіки регіонів на основі вдосконалення територіального розвитку й інтеграції праці збагачується новим змістом. Перетворення полягають в тому, що на зміну територіальному поділу праці, що складався під впливом відомчого диктату і вузькогалузевої ефективності, яка видавалася за державну, приходить інтеграційний поділ праці. Він формувався поєднанням інтересів держави, регіонів, міжгалузевих комплексів, окремих підприємств тощо. Основні внутрішні міжрегіональні економічні зв'язки будуть формуватися на основі становлення ринкових товарно-грошових відносин економічно самостійних підприємств і виробництв.

Вибір постачальників і споживачів діючих підприємств, профілю будівництва і проектування нових, варіанта переспеціалізації застарілих має здійснюватися з урахуванням принципу соціальної, економічної та екологічної ефективності всього регіонального господарства. При цьому потрібно орієнтуватися не на галузеву, як раніше, а на інтегральну територіально-міжгалузеву ефективність. Удосконалення розміщення продуктивних сил має сприяти поліпшенню соціально-економічних умов життя населення, оптимізації природокористування, вирішенню національних, політичних та інших завдань. Економічна ефективність знаходить відображення в регіональному прибутку і рентабельності територіального поєднання підприємств, у підвищенні продуктивності праці, поліпшенні якості продукції.

Важливе значення має *принцип розміщення продуктивних сил*, що полягає в наближенні до джерел сировини, палива, енергії, трудових ресурсів і районів споживання готової продукції. Врахування його дає змогу розмістити підприємства в регіоні так, щоб скоротити надмірно далекі та нерациональні перевезення, оперативно задовольняти різноманітні потреби населення.

Територіальне поєднання підприємств утворює своєрідну систему взаємодії їх з навколишнім природним середовищем. Виходячи з цього, слід керуватися *принципом науково обгрунтованого природокористування*. Він передбачає раціональне використання природних ресурсів, їхнє відтворення і охорону природного середовища. Збереження екологічної рівноваги, створення сприятливого соціально-екологічного середовища життєдіяльності населення, відновлення цілісності природних комплексів є головними критеріями раціонального природокористування.

Принцип різноманітності форм господарювання. Поряд з державними і кооперативно-колективними формами рівноправного розвитку набувають кооперативна, орендна, акціонерна, приватна (індивідуальна) форми господарювання. Це потребує нового підходу до відомих (традиційних) форм суспільного виробництва — концентрації, спеціалізації, кооперування, комбінування і територіальної організації. На території регіонів набувають нового розвитку діалектично взаємопов'язані процеси територіальної концентрації та деконцентрації, територіальної спеціалізації та кооперування, агломерування та деагломерування тощо.

Раціональне розміщення продуктивних сил має також підпорядковуватися *принципу відносної сталості територіальних соціально-економічних систем в екстремальних умовах*. Умови життєзабезпечення в цих системах доцільно створювати з урахуванням можливості відносно автономного соціально-економічного розвитку і раціонального функціонування.

Важливим принципом розвитку і розміщення продуктивних сил є *принцип провідної ролі самоуправління*. Він знаходить вияв у пошуку нових форм територіально-економічного й адміністративного районування, регіональних об'єднань, територіальних консорціумів тощо.

Регіональний розвиток і розміщення продуктивних сил здійснюється в нових умовах господарювання. Посилення регіонально-адміністративного управління і планування вносить відповідні корективи до територіальної організації суспільства. Система викладених принципів розміщення продуктивних сил має лежати в основі всієї управлінської діяльності — прогнозно-програмних обгрунтувань, в процесі регіонального регулювання, обліку і контролю. Для впровадження в життя розглянутих принципів потрібно створити новий механізм відбору, постановки регіональних цілей, рангування черговості досягнення їх.

Запитання і завдання

1. У чому полягає сутність поняття «продуктивні сили»?
2. Яка відмінність між поняттями «розміщення продуктивних сил» і «розміщення виробництва»?
3. Що розуміють під закономірностями розміщення продуктивних сил?
4. Перелічіть найважливіші закономірності територіального поділу праці при розміщенні виробництва та розкрийте їхню дію.
5. Як принципи розміщення продуктивних сил реалізуються на практиці?

Розділ 2

Чинники та умови розміщення продуктивних сил

2.1. Формування поняття «чинники розміщення продуктивних сил»

Концепція чинників розміщення продуктивних сил належить до фундаментальних у системі наук про територіальну їх організацію. Отже, не випадково, що література з цієї проблеми тією чи іншою мірою присвячена дослідженню чинників розміщення.

Між конкретним економічним об'єктом і місцем його розташування існують певна взаємозалежність та взаємозв'язок. Тому на вибір місця, району, майданчика розміщення впливають, з одного боку, особливості самого об'єкта, а з іншого — специфічні умови території, де він розміщений або може розміщуватися і розвиватися.

Однак чіткості у визначенні поняття «чинники розміщення» ще не досягнуто. На нашу думку, найповніше сутність цієї складної економічної категорії можна подати так. *Чинники розміщення продуктивних сил — це сукупність численних різноякісних умов, ресурсів, передумов, потрібних для вибору місця розміщення або подальшо-*

го розвитку будь-якого соціально-економічного об'єкта з урахуванням його особливостей, виробничих критеріїв і поставленої мети.

Сукупність чинників утворює своєрідний механізм, необхідний для «запуску» процесу розміщення. Чинники регулюють кількісні та якісні характеристики розміщення усіх конкретних видів людської діяльності та мають вирішальний вплив на цей процес.

Якщо територіальний поділ праці пояснює загальний механізм розміщення продуктивних сил у межах певної соціально-економічної системи, то сукупність чинників розміщення конкретних економічних, соціальних та інших об'єктів є важливим інструментом вирішення конкретної проблеми локалізації об'єктів. Їхній облік дає можливість уникнути помилок у розміщенні окремих підприємств, галузей і виробничих комплексів, підвищити економічну ефективність їхнього функціонування.

Майже всі чинники розміщення піддаються формалізації. Цим зумовлені можливості широкого використання науково-методичних підходів до обґрунтування комплексності розвитку продуктивних сил. Посилення вимог до якості цього процесу, особливості регіональної соціально-економічної політики змушують виробляти нові підходи до оцінювання чинників розміщення продуктивних сил.

2.2. Систематизація чинників розміщення продуктивних сил

Вплив конкретних чинників на процес розміщення продуктивних сил зумовлений, по-перше, істотними відмінностями територій (особливо в нашій країні), на яких розміщується і розвивається виробництво, і, по-друге, — специфікою функціонування самих виробництв, що належать до різних галузей. Виходячи з цього, чинники розміщення продуктивних сил можна поділити на дві групи.

Першу групу утворює сукупність умов розміщення продуктивних сил на конкретній території. Умови розміщення — це певні властивості території. Розрізняють чотири родові групи, або класи, умов розміщення: природно-ресурсні, економічні, соціальні (соціально-демографічні), екологічні.

До групи *природно-ресурсних чинників* входять мінерально-сировинні, паливно-енергетичні, водні, лісові, територіальні біологічні, земельні, кліматичні та інші ресурси.

Групу *економічних чинників* утворюють економіко-географічне положення, енергетична і будівельна бази, основні виробничі та невиробничі фонди, виробнича інфраструктура, в тому числі транспортна мере-

жа, умови комбінування і кооперування виробництв, регіональні потреби, капітальні вкладення, регіональна економічна політика тощо.

Група *соціальних (або соціально-демографічних) чинників* охоплює динаміку чисельності населення, його розміщення, відтворення, структуру (вікова, статева, сімейна, освітня), регіональну демографічну політику, зайнятість населення в суспільному виробництві, структуру зайнятого населення, трудових ресурсів, забезпеченість населення об'єктами соціальної інфраструктури (житлом, підприємствами роздрібною торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування тощо).

У групі *екологічних чинників* виділяють: забруднення та охорону водойм, атмосфери, охоронні природні території, загальну екологічну ситуацію в регіоні.

Кожний з цих чинників або деяка сукупність їх можуть сприяти розвитку відповідного виробництва в цьому районі або, навпаки, перешкоджати його розгортанню в оптимальних масштабах. Умови розміщення виробництва змінюються в часі передусім під впливом науково-технічного прогресу, соціально-економічного розвитку.

Другу групу чинників розміщення продуктивних сил утворюють вимоги, що висуваються до розміщення і розвитку економічних об'єктів. Вони визначаються внутрішньою логікою розвитку кожної галузі, її властивостями і специфікою. Іншими словами, ця група охоплює власне чинники розміщення, зумовлені техніко-економічними особливостями, своєрідністю територіальної організації підприємств, галузей, виробництв. До чинників розміщення належать, наприклад, електро-, тепло-, водо-, праце-, наукомісткість продукції, транспортабельність сировини, напівфабрикатів, готової продукції тощо.

У вартісній формі до чинників розміщення відносять витрати на сировину, матеріали, паливо й енергію, робочу силу, основні фонди. Значення ринкового (споживчого) чинника розміщення виробництва визначається витратами на транспортування продукції до місця її споживання.

Перелічені чинники розміщення властиві будь-якому матеріальному виробництву. Залежно від характеру вияву чинників розміщення галузі промисловості класифікують на енерго-, тепло-, праце-, наукомісткі тощо. Так, до галузей, що тяжіють до джерел сировини, можна віднести підприємства металургії, лісової, целюлозно-паперової промисловості, багато галузей харчової та легкої промисловості; до джерел палива й енергії — електросталеплавильні та феросплавні виробництва, виробництво легких кольорових металів, підприємства багатьох галузей хімічної промисловості; до районів концентрації трудових ресурсів — підприємства багатьох галузей машинобудування, більшість галузей легкої промисловості тощо.

Техніко-економічні чинники змінюються в часі залежно від прогресу в технології виробництва, транспортабельності сировини та матеріалів, удосконалення виробничих відносин, зростання масштабів суспільного виробництва тощо.

Незважаючи на те, що ці дві групи чинників розміщення продуктивних сил взаємопов'язані, існують відмінності в їхній динаміці, тенденціях розвитку, еволюції. Так, умови розміщення відрізняються меншою просторовою еластичністю, рухливістю, ніж техніко-економічні чинники розміщення виробництва. Причому відносно менша рухливість умов розміщення має як економічний (переміщення в просторі, наприклад, об'єктів інфраструктури), так і фізичний характер (наприклад, неможливість переміщення родовищ корисних копалин або кліматичних умов). Таке важливе практичне завдання, як пошук району, місця, території (майданчика) для розміщення великих новобудов, полягає у зіставленні (порівнянні) кількох територій з еталонними вимогами. Розміщення галузей матеріального виробництва має ґрунтуватися на кількісній і якісній оцінці сукупного впливу всіх груп чинників. Багаточинниковий аналіз розміщення виробництва дає можливість визначити економічний ефект розміщення галузей, вибрати основні напрями спеціалізації економічних районів, територіально-виробничих комплексів, обґрунтувати шляхи удосконалення територіальних економічних пропорцій на перспективу.

2.3. Аналіз тенденцій розвитку основних чинників розміщення продуктивних сил

Зміни, що відбуваються в техніці та технології, господарській діяльності в цілому, неминуче позначаються на зміні співвідношення чинників розміщення продуктивних сил. Розглянемо вплив кожної групи чинників на розміщення продуктивних сил і розвиток економіки регіонів детальніше.

Природні ресурси. Ця група чинників має важливе значення як для визначення структури господарства країни, так і для розміщення продуктивних сил. Природні ресурси — це об'єкти і сили природи, які на певному рівні розвитку продуктивних сил та вивченості можуть бути використані для задоволення потреб суспільства у формі безпосереднього застосування в матеріальній діяльності.

Дефіцит паливно-енергетичних, водних, лісових та інших природних ресурсів у регіоні обмежує розвиток і розміщення тут ряду виробництв. Водночас слід зауважити, що в умовах сучасного розвитку науки і техніки, суспільного господарства залежність розміщення підприємств об-

робної промисловості від природних умов і ресурсів відносно послаблюється і, відповідно, розширюються можливості вибору місць розміщення продуктивних сил. Цьому сприяють зростаюча ефективність використання сировини, використання заміників природних матеріалів, застосування ресурсозберігаючих технологій.

Водночас помітно зростає значення деяких компонентів природних ресурсів. Зокрема, чиста прісна вода виступає як важливий чинник не тільки розвитку і розміщення продуктивних сил, а й регіонального розвитку економіки в цілому. Водні ресурси — винятково важливий чинник як для водомістких галузей промисловості (хімічної, електроенергетичної, металургійної), так і для сільського господарства, розвитку населених пунктів. Організація надійного водопостачання, захист водних ресурсів від забруднення і виснаження набувають у сучасних умовах особливої актуальності.

Природні умови — друга група чинників розміщення продуктивних сил. Вони пов'язані з територіальними відмінностями в природному середовищі. Поняття «природні умови» охоплює властивості природи, істотні для життєдіяльності населення, але які на певному рівні розвитку продуктивних сил безпосередньо не беруть участі у виробництві, хоч і мають на нього вплив. Це клімат, характер ґрунтів, рельєф місцевості, умови видобутку корисних копалин тощо. Природні умови значною мірою визначають продуктивність і спеціалізацію сільського господарства, розвиток будівництва, технологічні характеристики певних виробництв, а також рівень життя населення.

Рельєф місцевості, характер ґрунтів, майданчики для промислового і цивільного будівництва відрізняються надзвичайно великою різноманітністю не тільки в масштабах країни, а й усередині економічного району. Через це їхня економічна характеристика є найбільш істотною для аналізу розміщення продуктивних сил усередині району і не має суттєвого значення для міжрайонного зіставлення.

Кліматичні умови, позбавлені такої контрастності, є подібними не лише для окремих економічних районів, а й для економічних зон. Несприятливі кліматичні умови зумовлюють значне зростання вартості всіх видів будівництва (тобто капітальних вкладень) і поточних витрат у виробничій та невиробничій сферах. У ряді галузей кліматичні умови впливають на вибір технологічної схеми виробничого процесу, що також пов'язано зі зменшенням або збільшенням капітальних вкладень та експлуатаційних витрат.

Кліматичні умови безпосередньо впливають на відтворення робочої сили. Так, у районах з холодним кліматом витрати на житло, одяг, харчування значно більші порівняно з районами теплого клімату.

Під **економічними чинниками** розміщення продуктивних сил слід розуміти територіальну диференціацію кількісних і якісних характерис-

тик живої та уречевленої праці, а також значущість їх для господарської діяльності. У сучасних умовах вплив цієї групи чинників на прийняття рішення з розміщення продуктивних сил помітно зростає. Сукупність економічних чинників на певних територіях формує господарське середовище, якому притаманні дві особливості. По-перше, воно не виникає у вигляді суцільного пласта, що покриває поверхню всієї території, а формується історично як система пунктів, центрів, вузлів, зон. По-друге, сформоване господарське середовище має досить важливе значення для успішного розвитку, функціонування і розміщення обробних та переробних виробництв, особливо нових.

Серед економічних чинників провідна роль у формуванні господарського середовища даної території належить інфраструктурі¹. У найбільш широкому розумінні інфраструктура є елементом продуктивних сил, що містить галузі, види діяльності з надання послуг виробництву або населенню (виробнича інфраструктура), а також забезпечення умов для нормальної життєдіяльності населення (соціальна інфраструктура).

Виробнича (економічна) інфраструктура — це комплекс науково-технічних споруд, систем і служб (наземні споруди, водні шляхи, канали, порти, трубопроводи, аеропорти, лінії електропередач, склади, бази матеріально-технічного постачання, інженерні мережі, теплотраси), які необхідні для функціонування матеріального виробництва і забезпечують на окремій території безперервний рух вантажів, енергії, інформації тощо.

Просторова розгалуженість, територіальна орієнтація функціонування, задоволення потреб виробничого процесу в певних послугах — це головні ознаки виробничої інфраструктури. Елементи її виконують важливу функцію ланки, що забезпечує належний взаємозв'язок між засобами виробництва — знаряддями і предметами праці.

Забезпечення безперервності процесу виробництва і споживання в умовах поглиблення галузевого і територіального поділу праці є першочерговим завданням виробничої інфраструктури. Розвиток її сприяє зниженню витрат виробництва, дає можливість більш раціонально розмістити кожен галузь суспільного господарства. Водночас вона не тільки створює передумови для функціонування матеріального виробництва, а й зумовлює зростання вартості сукупного суспільного продукту.

---

¹ Інфраструктура (від лат. *infra* — під, нижче і *structura* — будова, розташування) дослівно означає частину будь-якого об'єкта, його основу, свого роду базу. В економічній літературі термін «інфраструктура» вперше з'явився 1955 р. в роботах американського економіста П. Розенштейна-Родана. Він запозичив цей термін з військового лексикону. Він же запровадив поділ інфраструктури на виробничу і соціальну. Незважаючи на значне поширення терміна, однозначного визначення інфраструктури в сучасній літературі немає.

Складовою виробничої інфраструктури є *транспорт*, який може розглядатися як самостійний чинник. У результаті розвитку суспільного поділу праці він став необхідною ланкою суспільного виробництва, що забезпечує безперервність процесу виробництва і споживання в просторі, здійснення виробничо-територіальних зв'язків. Особливо важливе значення транспорт має для підприємств, функціонування яких пов'язано з перевезенням масових вантажів (вугілля, будівельних матеріалів, окремих видів сільськогосподарської сировини). Водночас наближення промисловості до джерел сировини, палива, районів зосередження робочої сили і місць споживання готової продукції посилює тенденції зменшення транспортних витрат відтворення. Цьому сприяють також технічний прогрес на самому транспорті, здешевлення перевезень. У зв'язку з цим транспорт втрачає своє виняткове значення, робить розміщення виробництва відносно альтернативнішим.

Сукупність *соціальних (демосоціальних) чинників* розміщення і регіонального розвитку продуктивних сил лише порівняно недавно стала об'єктом чільної уваги вчених, проєктантів, менеджерів. Одна з головних причин посилення наукового інтересу до цих чинників — виникнення істотних диспропорцій у господарстві країни, зумовлених недостатнім урахуванням в управлінні соціальних умов, зростанням ролі людського чинника в економіці. Вирішення соціальних завдань — це і мета, і водночас найважливіший чинник розміщення виробництва. Вплив соціальних умов на процес територіальної організації суспільного виробництва суттєво відрізняється від впливу економічних чинників. Дія перших виходить за межі чисто економічних проблем. Вони покликані не тільки регулювати виробничий процес, в тому числі у територіальному аспекті, а й створювати сприятливі умови для життєдіяльності населення та кожної особистості.

Постійно зростаючий вплив на всі суспільні процеси, в тому числі на територіальну організацію виробництва, чинить соціальна інфраструктура.

Під *соціальною інфраструктурою* розуміють сукупність галузей, функціонування яких спрямоване на задоволення матеріальних, духовних, фізичних і культурно-побутових потреб населення. Зокрема, це такі матеріальні складові суспільного розвитку, як житлові будинки, підприємства торгівлі та громадського харчування, пасажирський транспорт, системи водопостачання і каналізації, медичні, освітні, культурно-розважальні, спортивні заклади, система побутового обслуговування населення. Без всебічного сприяння розвитку соціальної інфраструктури подолати кризову ситуацію в економіці неможливо. Регіони, території, що мають відносно високорозвинену соціальну інфраструктуру, сьогодні є більш інвес-

тиційно привабливими і мають додаткові можливості для регіонального розвитку і розміщення продуктивних сил, для зростання всієї економіки.

Водночас при всій відносній самостійності формування, функціонування, розміщення соціальної інфраструктури безпосередньо залежить від рівня розвитку продуктивних сил. Через це ефективне розміщення продуктивних сил потребує цілеспрямованого регулювання процесу створення територіальної організації соціальної інфраструктури. Рациональне розміщення продуктивних сил має забезпечувати також подолання або нівелювання істотних територіальних відмінностей у соціальному аспекті, особливо в умовах життєдіяльності населення.

Соціальна інфраструктура певною мірою впливає на процес територіальної організації виробництва через відтворення, використання і розміщення трудових ресурсів.

Трудові ресурси як чинник розміщення продуктивних сил фахівці оцінюють з різних точок зору. Дехто вважає, що розміщення виробництва має здійснюватись у повній відповідності до існуючого розміщення трудових ресурсів. Інші фахівці розглядають проблему робочої сили в процесі розміщення виробництва як другорядну порівняно з іншими економічними чинниками. У нинішніх умовах чинник трудових ресурсів для розміщення виробництва в Україні набув першорядного значення. Це зумовлено насамперед досить нерівномірним розміщенням трудових ресурсів і поглибленням диспропорції між трудовими ресурсами і можливостями їхнього використання, зменшенням чисельності населення, зростанням безробіття та значимості кваліфікованої, інтелектуальної праці в умовах поглиблення кризи виробництва.

При оцінюванні трудових ресурсів доцільно також ураховувати посилення переміщення та міграції населення. Трудові ресурси відносно мало впливають на розміщення підприємств у видобувних і сировинних галузях важкої індустрії. Хоча і тут за умов безробіття та реконструкції підприємств виникає потреба в розміщенні інших, переважно працевістких виробництв. Наявні трудові ресурси, їхній статеві-віковий склад, кваліфікація є першорядними чинниками у таких важливих галузях, як приладобудування, радіоелектроніка, літакобудування, космічна техніка, біотехнологія тощо.

Віднедавна у розміщенні продуктивних сил почали використовуватися такі чинники, як сукупність взаємовідносин між природою і населенням, природою і господарством, природою і людиною, що характеризують середовище життєдіяльності людини. Суспільство в процесі своєї господарської діяльності змінює природне середовище, впливає прямо або побічно на всі його компоненти. Цей вплив особливо посилюється в епоху сучасної науково-технічної революції, коли масштаби діяльності людини порівнюють з впливом глобальних природних процесів.

Зміна природних компонентів має зворотний вплив на саму людину і на її діяльність. Зміна природи сприймається нами як погіршення якості природного середовища, а також кількості та якості природних ресурсів. Водночас негаразди в екології мають характер «ланцюжкових реакцій». Вони спричиняють погіршення здоров'я населення та умов праці, функціонування техніки, погіршення якості та кількості продукції галузей природокористування тощо. Гармонізація відносин між природою і суспільством вимагає прийняття і реалізації цілої системи заходів. Серед них важливе значення належить раціональній територіальній організації продуктивних сил. Це також створення і застосування принципово нових (замкнених, екологічно чистих та ресурсозберігаючих) технологій. Повинен ефективно діяти державний екологічний контроль за розвитком та розміщенням виробництва. Екологічній міжвідомчій експертизі мають підлягати всі великомасштабні господарські проекти. Саме з екологічною експертизою пов'язується вирішення проблеми надійності та комплексності прийнятих рішень щодо розміщення продуктивних сил.

У ролі особливого специфічного чинника розміщення продуктивних сил виступає нині *людський чинник*. Це єдиний «одушевлений» компонент у сукупності чинників, що розглядалися. Найважливішою ознакою суспільного життя має стати націленість дії всіх чинників, які визначають розміщення продуктивних сил, на забезпечення інтересів людини. Це поняття містить концентровану, комплексну характеристику сучасної людини — головної продуктивної сили (працівника), споживача, рушійної сили не тільки в економіці, а й у соціальній, політичній, духовній сферах суспільства, і нарешті, особистості.

Людина та її інтереси мають бути головним чинником розміщення виробництва. Адже людський чинник поновлюваний і, що є найголовнішим, удосконалюваний ресурс. А такі категорії, як компетентність, відповідальність, кваліфікація, утворюють так звані безкапітальні чинники економічного розвитку і розміщення продуктивних сил.

Науково-технічний прогрес. Всебічне використання його досягнень, розвиток на їх основі нових галузей і вдосконалення наявних традиційних зумовлює зміни у структурі суспільного господарства, зрушення у розміщенні окремих виробництв. Розвиток науково-технічного прогресу характеризується повсюдністю поширення, тобто за своєю сутністю розвиток науки та техніки екстериторіальний, всеохоплюючий і має всебічний вплив на життєдіяльність людей.

Важливою особливістю науково-технічного прогресу є й те, що він впливає на процес розміщення продуктивних сил не безпосередньо, а опосередковано, через інші чинники, видозмінюючи, трансформуючи їх. Саме під його дією відбувається переоцінка значимості традиційних чинників, що визначають розміщення виробництва. Наприклад, послаблюєть-

ся вплив природних ресурсів і умов, транспорту тощо. Водночас посилюється значення такого чинника, як захист природного середовища. Науково-технічний прогрес є однією з головних причин зростання потреби у висококваліфікованій робочій силі.

Отже, раціональна й ефективна територіальна організація продуктивних сил країни має базуватися на науково обгрунтованому врахуванні не окремих умов і чинників, а всієї їх сукупності. Важливого значення у зв'язку з цим набуває організація служби відстеження (моніторингу) за різними чинниками, що впливають на розміщення виробництва. Розміщення продуктивних сил має постійно коригуватися відповідно до зміни умов і нових вимог практики.

2.4. Регіональні інтереси в розміщенні продуктивних сил

Нові методи регулювання розміщення і регіонального розвитку продуктивних сил можуть дати очікувані результати лише в тому разі, якщо повною мірою будуть враховані всі різноманітні інтереси суспільства, в тому числі підприємств, галузей, областей, міст, регіонів та інших територіальних одиниць. Чим тісніше переплітаються на різних регіональних рівнях економічні, політичні, екологічні взаємовідносини, тим ширша гама інтересів.

Носіями регіональних інтересів є соціальні суб'єкти діяльності, що пов'язані умовами свого існування з відповідною територією. *Регіональні інтереси* — це відносини між індивідами та соціальними групами з погляду забезпечення умов свого існування та розвитку в адміністративно-територіальній одиниці.

Регіональні інтереси охоплюють далеко не весь спектр інтересів населення, підприємств тощо. Наприклад, керівники підприємств та їхні працівники мають певні економічні інтереси стосовно функціонування цих підприємств. Однак усі ці особи, як і члени їхніх сімей, є ще і просто місцевими жителями. Вони тією чи іншою мірою залежні від рівня і способу життя населення в регіоні, стану місцевого бюджету, місцевої виробничої і соціальної інфраструктури, політичного мікроклімату тощо. А це означає, що обов'язково (хоч і різною мірою) всі вони є носіями регіональних інтересів.

Отже, регіональні інтереси — тільки частина умов і мотивацій життєдіяльності. Однак це саме та частина, яка однозначно визначає всю територіальну організацію суспільства. Тому такі інтереси мають бути предметом чільної уваги всіх органів влади та управління, що розробля-

ють і реалізують концепції, прогнози, плани, програми та проекти регіонального розвитку.

Доцільність дій владних структур всіх адміністративно-територіальних рівнів щодо вирішення проблем регіонального розвитку прямо залежить від чіткого уявлення про регіональні інтереси та їхніх оцінок. Регіональні інтереси є специфічними, а в ряді випадків — унікальними.

В об'єктивному аналізі регіональних інтересів сьогодні зацікавлені передусім ті структури, що дійсно мають намір і спроможні провадити сучасну ефективну політику регіонального розвитку. Цим зумовлена потреба в новому спрямуванні аналітично-інформаційного інструментарію. Він має забезпечувати оцінювання переорієнтації суспільних інтересів щодо регіональної політики у розвитку регіонів.

Теоретично первинний загальнорегіональний інтерес полягає у гарантованій реалізації на кожній конкретній території конституційних прав та умов для цього. У разі якщо такий загальнорегіональний інтерес підтримується державною політикою і діяльністю органів влади та управління, формуються інтереси, зумовлені прагненням стабілізувати відтворення тих умов регіонального життя, які позитивно оцінюються населенням, суб'єктами господарювання тощо.

Відтворювальний характер і стабільна основа регіональних інтересів є досить природними. Адже життєдіяльність регіону на відміну від будь-якого підприємства або іншого об'єкта не обмежена в часі (він не може саморозпуститися, ліквідуватися тощо). Отже, ресурси, умови існування регіону мають постійно відтворюватися.

Регіональні інтереси — це зацікавленість у стабільному відтворенні та примноженні соціального, природно-ресурсного, демографічного, господарського потенціалу регіону. Якщо цей процес порушується, регіон рано чи пізно переходить до розряду депресивних, переживає катастрофу з усіма соціальними, економічними, фінансовими наслідками. Вийти з цього стану жоден регіон самостійно не може. Тут є обов'язковою вагома і послідовна державна підтримка.

Найбільш значними параметрами, індикаторами регіональних інтересів є такі їхні групи.

1. Відповідність рівня і способу життя населення, його окремих верств і груп державним або місцевим стандартам. Індикатори цієї групи узагальнено характеризують стан соціального потенціалу регіону. Він визначається сумою всіх життєвих благ, що отримує населення переважно за місцем проживання, і ступенем її ідентичності державним або місцевим стандартам.

2. Наявність регіональних бюджетно-фінансових та інших економічних джерел регулювання ситуації. Це визначає можливості місцевих

органів влади й управління щодо задоволення потреб регіону за рахунок власних коштів.

3. Наявність можливостей для використання трудових (виробничих, інтелектуальних, духовних) потенцій населення, тобто місць прикладання будь-якої праці, що відповідають уявленню місцевих жителів про їхні якість, різноманітність і привабливість. Ці параметри характеризують можливості самостійного задоволення індивідами відповідних потреб.

4. Функціонування інфраструктурно забезпечених внутрішньо- і міжрегіональних зв'язків (господарських, соціальних тощо). Показники цієї групи покликані характеризувати ступінь мобільності місцевих трудових ресурсів, товарів і капіталів усередині регіону та за його межами, а також соціальну мобільність населення.

5. Наявність відповідного природного ресурсного й економічного потенціалу, стабільності суспільно-політичної ситуації, що в цілому відбиває можливості та умови реалізації всіх попередніх завдань.

Сукупність перелічених параметрів визначає регіональний аспект соціального і господарського життя, його реформування. Проведення певної господарської політики на території конкретної адміністративно-територіальної одиниці, без сумніву, має відповідати державним інтересам. Однак лише невелика частина регіональних інтересів автоматично реалізується через загальнодержавну політику.

Між інтересами держави і регіону є істотні відмінності. Так, держава як суб'єкт природокористування економічно зацікавлена в максимальній концентрації видобутку і переробки будь-якого виду ресурсів. У цьому є й інтерес регіону: він зацікавлений у виділенні інвестицій та матеріально-технічних ресурсів, створенні нових робочих місць, розвитку інфраструктури. Проте як суб'єкт природокористування регіон не менше зацікавлений у екологічних обмеженнях і навіть забороні збільшення видобутку і переробки ресурсів у зв'язку зі зниженням технічно-екологічної безпеки і погіршенням якості навколишнього середовища.

Для того щоб комплексно вирішувати еколого-господарські ситуації на різних рівнях господарювання, потрібне подальше вдосконалення правової та нормативної бази екологічної політики на всіх її рівнях. Важливо принципово змінювати масштаби, структуру та географію видобутку, переробки ресурсів та їхнього споживання.

Регіональні інтереси необхідно постійно фіксувати, враховувати і оцінювати, а результати цього врахування й оцінки — використовувати при визначенні конкретних форм і напрямів господарської політики на території певних регіонів та населених пунктів. Особливо це стосується вирішення питань передачі об'єктів соціальної інфраструктури, підприємств у муніципальну власність, продажу для індивідуального користу-

вання земельних ділянок у населених пунктах, часткової комерціалізації дошкільного виховання тощо. Потрібно передбачити наслідки цих дій, їхній вплив на умови життєдіяльності населення регіону.

У цілому регіональні інтереси як база оцінок і обґрунтувань є первинними щодо цілей регіонального розвитку. Їх враховують при системному оцінюванні цілей регіонального розвитку, а також обґрунтуванні напрямів їх реалізації.

Запитання і завдання

1. Що розуміють під чинниками розміщення продуктивних сил і які їх групи виділяють?
2. Яка роль природних ресурсів у розміщенні виробництва?
3. Як інфраструктура впливає на розміщення виробництва?
4. Як впливає екологічний чинник на розміщення виробництва?
5. Дайте оцінку людського чинника в розміщенні та регіональному розвитку продуктивних сил.
6. Розкрийте сутність і основні групи параметрів та індикаторів регіональних інтересів.

Суперечності розміщення і регіонального розвитку продуктивних сил

3.1. Сутність і систематизація суперечностей у розміщенні та регіональному розвитку продуктивних сил

Процеси розміщення продуктивних сил можна досліджувати з двох позицій: *статично*, тобто розглядати розподіл компонентів на будь-якій території і на будь-якому конкретному відрізку часу, та *динамічно*, тобто вивчати рух, зміни в розміщенні продуктивних сил, що відбуваються під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників на будь-якому етапі розвитку. Внутрішнім джерелом будь-якого руху, будь-якого розвитку, еволюційного або революційного, у тому числі процесу розміщення виробництва, є певні суперечності.

Суперечності як внутрішнє джерело будь-якого руху мають універсальний характер. У суспільних процесах вони є об'єктивними і в принципі не можуть бути повністю і назавжди усунені. Отже, одне

з головних завдань науки полягає саме в тому, щоб якомога повніше розкрити зміст наявних суперечностей, а також визначити способи і методи їх вирішення. Однак вирішення суперечностей (тобто переведення явищ, процесів у нову якість) не означає їхньої остаточної ліквідації, усунення, неможливості появи надалі. Реальні суперечності не ліквідуються, вони відтворюються заново. У постійному вирішенні суперечностей полягає і процес розвитку та розміщення продуктивних сил.

Проблема суперечностей у розміщенні продуктивних сил — це найменш вивчена сфера. Ще не опрацьований достатньою мірою понятійний і методичний апарат дослідження суперечностей у територіальній організації виробництва.

Категорія «суперечності» стає тепер одним з фундаментальних понять в економічних науках. Це пов'язано передусім з необхідністю глибокого проникнення в діалектичну сутність економічних процесів, виявлення реального джерела того або іншого поступу в територіальному аспекті. Суперечності у розміщенні продуктивних сил мають бути систематизовані. Це дасть можливість виявити джерела зародження, становлення і розвитку їх, визначити ступінь гостроти та форми вияву конкретної суперечності, основні напрями, способи й умови їхнього вирішення. Необхідно розробити методику дослідження суперечностей на різних просторово-часових рівнях.

Дослідження всієї сукупності суперечностей територіальної організації продуктивних сил можливе лише за умови об'єднання, інтеграції знань і методів багатьох наукових напрямів, наявності досконалої інформаційної бази, а також тісного співробітництва з численними практичними організаціями.

Вирішення суперечностей передбачає цілеспрямовану свідому людську діяльність, пов'язану з вирішенням різних економічних, соціальних, демографічних, екологічних та інших проблем розміщення виробництва. При цьому особливої актуальності набуває проблема концентрованого вираження суперечностей суспільного розвитку, форми їхнього реального вияву.

Джерела основних суперечностей у розміщенні продуктивних сил і регіональному розвитку можна виявити спираючись на принципи і методи діалектичного пізнання дійсності. Ці суперечності та форми їхнього руху закладені в діалектичних багатокomпонентних взаємодіях і взаємовідносинах у такій складній системі-тріаді як «суспільство — природа — територія». Всі ці три складові в їхній діалектичній єдності безпосередньо беруть участь у процесах розміщення продуктивних сил. Слід наголосити, що при розміщенні виробництва поряд з економічними, соціальними, демографічними компонентами зростає значення природних складових. Проте, як відомо, функції, цілі, інтереси, закономірності розвитку економіч-

них, соціальних, демографічних і тим більше природних процесів у реальній дійсності не збігаються. Тому при розміщенні продуктивних сил між складовими системи «суспільство — природа — територія» виникають суперечності.

За ступенем спільності можна виділити три групи суперечностей в розміщенні продуктивних сил, що зумовлені специфікою вияву взаємодії у системі «суспільство — природа — територія»:

— найзагальніші — безпосередньо відбивають взаємодію між трьома зазначеними якісними складовими;

— загальні — пов'язані з незбіганням функцій, інтересів елементів всередині кожної з цих складових;

— специфічні внутрішні — відбуваються і відтворюються в межах конкретного регіону, будь-якої територіально-економічної системи, в складовій будь-якого процесу. Оскільки динаміка розміщення продуктивних сил — це єдиний процес, ці групи суперечностей тісно взаємозв'язані та взаємозалежні.

Суперечності в розміщенні продуктивних сил та регіональному розвитку завжди конкретні, як і їхні співвідношення. Вони специфічні для певної просторово-часової ситуації, для певного регіону. Однакові суперечності можуть мати неоднакове значення для еволюції різних регіональних господарських комплексів.

3.2. Природа суперечностей у розміщенні виробництва і регіональному розвитку

До числа найзагальніших суперечностей суспільного розвитку, в тому числі процесів розміщення, належить суперечність між суспільством і природою. Це стала суперечність. Вона виникла одразу з появою людини як розумної істоти і є першою серед глобальних проблем, які вже десятки років перебувають у центрі уваги світової громадськості.

У 1968 р. в Парижі відбулася зустріч учених з проблем охорони природи, на якій вперше було поставлено питання про планетарні глобальні наслідки забруднення природного середовища і посилення відповідальності науки, практики і політики за стан біосфери. Процеси взаємодії між суспільством і природою відбуваються все суперечливіше, причому форми вияву та гострота їх територіально диференціюються.

Сутність суперечності між суспільством і природою визначається постійно зростаючою потребою суспільного виробництва у природних ресурсах і прогресуючим погіршенням умов життєдіяльності людини. Спочатку діяльність людини не зачіпала структури біосфери: відходи життє-

діяльності суспільства у певний спосіб нейтралізувалися природними процесами, включалися до загального кругообігу речовин та енергії на планеті. Проте масштаби людської діяльності постійно зростали. Відходи життєдіяльності людини за своєю кількістю та якістю, різноманітністю зрештою вийшли за межі природного кругообігу, почали нагромаджуватися і забруднювати природне середовище, негативно позначатися на його стані. Тим самим природа поставила певну межу не тільки індустріальному поступу цивілізації, а навіть потребам людства на цьому історичному етапі.

Людина в процесі діяльності повинна не руйнувати, а підтримувати принципи організації природи, біосфери та взаємодіяти як компонент, органічна складова єдиної динамічної системи. Вирішення цієї суперечності полягає в тому, що новий етап науково-технічного прогресу покликаний не тільки і не стільки перетворювати природні процеси на індустріальні, а й оптимально поєднувати їх. Фактично цей процес лише розпочинається. Його безпосереднім виявом є нині розробка і впровадження новітніх ресурсозберігаючих, мало- і безвідходних технологій, широке впровадження процесів екологізації в різних сферах діяльності. Зростає значення структурно-галузевої переорієнтації, створення нових форм організації виробництва, в тому числі в територіальному аспекті.

У системі найзагальніших суперечностей у розміщенні продуктивних сил і регіональному розвитку на сучасному етапі однією з найактуальніших виступає суперечність між продуктивними силами, точніше — галузями (видами діяльності), та територією (простором). Діалектика взаємодії галузей і території є внутрішнім джерелом функціонування та розвитку різних типів регіональних утворень, у тому числі економічних районів, що відрізняються певною спільністю, цілісністю, а також природним, соціальним, демографічним, економічним потенціалом.

3.3. Специфічні суперечності в розміщенні й регіональному розвитку продуктивних сил

Центральне місце серед основних суперечностей суспільного розвитку посідає *суперечність між рівнем продуктивних сил, що безперервно зростає, і конкретними формами виробничих відносин*. Вона має постійний і глибокий вплив на всі сторони суспільного життя, у тому числі на характер розміщення продуктивних сил. Суперечність між розвитком виробничих сил і застарілими формами організації виробництва, що не вирішується впродовж тривалого часу, як правило, супроводжується порушенням структури, пропорцій та збалансованості

в суспільному господарстві. Це призводить також до деформації відносин розподілу і споживання, в цілому негативно впливає на функціонування продуктивних сил, детермінує напрями їхнього розвитку. Вирішення суперечності, про яку йдеться, виступає головною, обов'язковою умовою сталого зростання виробництва, підвищення його ефективності. Це передбачає глибоку перебудову відносин власності, ліквідацію монополізму державної, модифікацію колективно-сільськогосподарської форми власності. Розвиток орендної, кооперативної, муніципальної, акціонерної, індивідуальної та інших форм власності дає можливість якісно змінити виробничі відносини, які все більшою мірою відповідатимуть рівню розвитку продуктивних сил. Утворення нових об'єктів власності в формі конкретних господарських ланок приведе до змін у процесі розміщення виробництва.

Однією зі специфічних суперечностей у розміщенні продуктивних сил і розвитку регіонів є *суперечність між територією і галуззю*.

Територія охоплює не лише простір, а й усю сукупність природних ресурсів, населення, населені пункти, господарство, а також систему сталих наявних взаємозв'язків і взаємовідносин між ними.

Підприємства розглядаються як об'єкти конкретних галузей суспільного господарства.

Сутність цієї суперечності полягає в тому, що спроба галузі «впровадитися» на певній території або розширити свою присутність на ній неминуче позначається на соціально-економічній та природній складових території, на формах та інтенсивності їхньої взаємодії. Ці зміни можуть бути сприятливими для території (поліпшення соціальних умов життя населення, усунення або пом'якшення існуючих диспропорцій у галузевій та територіальній структурі господарства тощо). Однак «впровадження» галузі може мати і негативні наслідки для території (погіршення стану природного середовища, вичерпання або погіршення ресурсів, загострення транспортної проблеми, труднощі з водо-, енергопостачанням, погіршення умов діяльності функціонуючих підприємств і, нарешті, погіршення умов життя населення). При цьому часто позитивні та негативні наслідки тісно переплітаються і не завжди одразу можуть бути чітко визначені.

Суперечності між територією і галуззю визначаються відмінностями в цільовій та змістовній спрямованості їхніх інтересів. Інтереси територій і галузей, хоч і мають загальною основою єдині суспільні відносини, водночас формуються значною мірою автономно. Якщо галузі, підприємства орієнтовані на випуск кінцевої продукції, на міжгалузевий обмін, на вивезення, то інтереси регіону пов'язуються з формуванням належних регіональних, місцевих передумов для функціонування всього виробництва та зі створенням сприятливих умов для життєдіяльності населення.

Недосконалість господарського і політичного механізму зумовлює виникнення конфліктних ситуацій, диспропорцій, дисбалансів у розвитку територій, особливо в екологічній, соціальній і демографічній сферах. Вирішення цієї суперечності передбачає комплексний підхід до територіального планування, програмування, активне впровадження ринкових відносин, створення дійового механізму зворотного зв'язку між зростанням економічного потенціалу регіону і темпами розвитку його інфраструктури. Це забезпечує підвищення збалансованості регіонального розвитку, перехід регіону до нового якісного стану.

Історично зумовлена *суперечність між містом і селом* (найбільшими суспільними структурами) зберігається в типі та рівні розвитку продуктивних сил, у формі організації праці, умовах життєдіяльності населення, численних диспропорціях і деформаціях всередині як міської, так і сільської місцевості. Через це створення певних умов для активізації інтеграційних процесів між містом і селом на основі поєднання і взаємодоповнення позитивних сторін їхнього потенціалу є одним з напрямів сприяння прискоренню зростання виробництва та кардинального поліпшення умов поступального розвитку регіонів.

На регіональному рівні принципового значення набуває вирішення специфічних внутрішніх суперечностей, пов'язаних з основними формами територіального поділу та інтеграції праці. Це суперечності *між територіальною концентрацією і територіальною дилатацією (повномірним розміщенням), між територіальною спеціалізацією і територіальною комплексністю, між територіальним кооперуванням і територіальним комбінуванням*. До них близькі такі суперечності, як *територіальна диференціація і територіальна інтеграція, центральне управління і регіональне регулювання*. У комплексі ці суперечності сучасного регіонального розвитку породжують всю різноманітність просторових соціально-економічних структур, а вирішення їх може стати важливим ресурсом інтенсифікації регіональних утворень.

Досягнення відповідності між розглянутими специфічними суперечностями є складним процесом територіальної координації, оптимізації та збалансованості регіонального розвитку, який потребує глибокого розуміння процесу територіальної організації продуктивних сил також з точки зору вирішення ряду специфічних суперечностей, які в умовах зростання значення людського чинника набувають особливої гостроти. Це суперечності, що зумовлені однаковими цільовими уявленнями та установками. Серед них — *суперечності між суспільними класами, соціальними верствами і групами населення, між інтернаціональними і національними, колективними та індивідуальними інтересами*. До того ж нові умови суспільного життя і ведення господарства

зумовлюють появу нових суперечностей. Так, в областях, містах тепер формується свій бюджет, виникає своя муніципальна власність, з'явилася реальна можливість впливати на частину доходів, на використання місцевих природних та інших ресурсів. Це породжує нові *суперечності між інтересами окремих міських поселень і області (регіону), між інтересами колективів та жителів міських поселень*. Отже, вирішувати суперечності можна лише творчо осмислюючи нагромаджений досвід.

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте процес розміщення і розвитку продуктивних сил.
2. Яка природа суперечностей у розміщенні виробництва та регіонального розвитку?
3. Охарактеризуйте специфічні суперечності в розміщенні виробництва і регіональному розвитку.

Науково-методичні засади дослідження розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку

4.1. Основні підходи

У сучасних наукових дослідженнях, особливо прикладного характеру, слід розмежовувати поняття «підхід» та «метод», враховуючи при цьому їхню діалектичну єдність. Виходячи із сучасних уявлень, *підхід* можна розглядати як філософську, теоретичну позицію дослідження, стратегію вивчення того чи іншого процесу.

Підхід показує, в якому напрямі потрібно спрямовувати дослідження, як, розпочинаючи науковий пошук, підійти до вивчення будь-якого процесу або явища. Саме прийнятий дослідником підхід визначає вибір конкретних методів вирішення проблеми, в тому числі розміщення продуктивних сил.

Метод пізнання будь-якої науки можна визначити як сукупність розумових прийомів і практичних операцій щодо збору, опрацювання і подання інформації, потрібної для вирішення певних завдань.

Метод — це своєрідні тактичні прийоми дослідження. Тільки єдність підходів і методів дослідження соціально-економічних процесів, у тому числі розміщення продуктивних сил, забезпечує високу наукову результативність.

Дослідження процесів розвитку і розміщення продуктивних сил здійснюється за допомогою сукупності багатьох підходів. Серед них найбільш ефективними на різних рівнях пізнання є такі: галузевий, міжгалузевий, регіональний, системно-структурний, історичний, комплексний, екологічний, проблемний, програмно-цільовий, відтворювальний.

Галузевий підхід розроблений досить ґрунтовно і має значний вплив на прийняття рішень. Попередником галузевого підходу був аналіз пункту розміщення окремого підприємства залежно від розташування джерел сировини, палива, напівфабрикатів, трудових ресурсів та районів споживання готової продукції за критерієм мінімізації витрат. На цьому принципі ґрунтувалася класифікація галузей і виробництв.

У науковій літературі з проблем розміщення різних галузей досліджуються численні чинники, що впливають на їхню територіальну організацію. При цьому найбільш скрупульозно аналізується вплив транспортного чинника. Подальшим ускладненням галузевого підходу був розгляд не одного, а кількох можливих пунктів виробництва аналогічних видів продукції, що характеризуються різними виробничими і транспортними витратами, а також введенням відповідних обмежень. Водночас галузевий підхід не завжди дає змогу достатньою мірою враховувати особливості міжгалузевих зв'язків, які в сучасному суспільному виробництві набувають все більшого значення. Не можна, наприклад, розглядати структуру, спеціалізацію, розвиток і розміщення окремих галузей сільського господарства окремо від розвитку і розміщення певних галузей харчової промисловості. Неповне врахування міжгалузевих зв'язків призводить до помилок і небажаних трансформаційних процесів у розвитку і розміщенні цих галузей.

Міжгалузевий підхід, або аналіз розвитку і розміщення сукупності галузей, що тісно взаємодіють (за сировинними, проміжними та кінцевими продуктами, технологічними та іншими ознаками), є дещо менш розробленим порівняно з галузевим.

У суспільному господарстві порівняно небагато галузей, міжгалузевих сукупностей, інших комплексів (наприклад, паливно-енергетичний, агропромисловий, лісопромисловий), що тісно взаємодіють. Міжгалузевий підхід у дослідженні розвитку і розміщення продуктивних сил дає змогу розкрити особливості залежності територіальної організації будь-якої галузі від розвитку і розміщення ряду інших безпосередньо пов'язаних з нею галузей. Це сприяє досягненню важливих соціально-економічних цілей, найбільш повному врахуванню впливу науково-технічного прогресу.

Регіональний підхід зосереджує увагу на вивченні специфічного для цього регіону просторового поєднання продуктивних сил, враховує те, що відрізняє один район від іншого. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил зумовлені тим, що об'єктивно існують відмінності в людській життєдіяльності навіть в межах однієї країни — в господарстві, в рівнях життя, в суспільно-політичному устрої, в культурі. Значення регіонального підходу в дослідженні розміщення продуктивних сил зростає у зв'язку з реформуванням управління економічною і соціальною сферами в регіонах на основі розширення їхніх прав, самоврядування і самофінансування.

Системно-структурний підхід у широкому розумінні передбачає аналіз складних об'єктів. Наприклад, міжгалузеві комплекси, економічні райони аналізуються, з одного боку, як складні, динамічні, відносно автономні, цілісні утворення, а з іншого — як невід'ємні елементи (частини) багаторівневих територіальних суспільних систем. Оскільки розміщення продуктивних сил може здійснюватися на загальнодержавному, регіональному і конкретно міському, поселенському рівнях, цей підхід потребує узгодження, координації результатів і висновків, зроблених на різних територіальних рівнях.

Системно-структурний підхід пов'язаний з необхідністю дослідження розміщення продуктивних сил на всіх територіальних рівнях, аналізу відносин і різноманітних зв'язків, які інтегрують окремі компоненти продуктивних сил в єдине ціле, а також поєднують їх з іншими територіальними системами вищого або нижчого рівня.

Історичний підхід дає можливість відстежувати розгортання процесу розміщення продуктивних сил у часі, виявляти закономірності та принципи цього процесу з точки зору певних історичних умов, певної епохи.

Комплексний підхід орієнтує дослідника на всебічний аналіз розміщення продуктивних сил у взаємозв'язку з внутрішніми і зовнішніми чинниками та процесами, передбачає визначення збалансованості та пропорційності розвитку і розміщення продуктивних сил, виявлення взаємозв'язків і взаємозалежностей між усіма їхніми компонентами. Комплексний підхід враховує також можливі напрями і побічні наслідки розміщення продуктивних сил у перспективі.

Екологічний підхід розкриває процеси взаємодії територіальних соціально-економічних систем і навколишнього природного середовища з позицій необхідності досягнення динамічної рівноваги між людиною, її діяльністю і природою.

Проблемний підхід передбачає дослідження існуючих або прогнозованих суперечностей суспільного розвитку, форм їхнього прояву в господарському житті. Суперечності, які відбиваються у свідомості людей

як наявність диспропорцій і дисбалансів у розвитку та розміщенні продуктивних сил, як порушення динамічної рівноваги в системі «природа — суспільство — територія», сприймаються як ключові, актуальні проблеми суспільного розвитку. Проблеми, що виникають на тому чи іншому етапі соціально-економічного розвитку країни або окремих регіонів, мають вирішуватися в певний термін. Проблемний підхід є методологічною основою розробки і реалізації різноманітних цільових комплексних програм.

Програмно-цільовий підхід передбачає визначення проблемної програми, узгодженої за матеріалами, трудовими, фінансовими ресурсами, виконавцями і термінами завершення комплексу планових заходів різного характеру, здійснення яких забезпечує своєчасну реалізацію поставленої мети або системи цілей. Одна з головних особливостей цього підходу — це скінченність проблеми, для вирішення якої створюється програма, у часі.

Відтворювальний підхід передбачає використання в органічній єдності всіх фаз відтворювального циклу, тобто виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ у часі та просторі. Такий підхід дає можливість розкрити численні істотні сторони виробничих відносин у їхній різноманітності та особливих формах вияву. Найважливіше місце у відтворювальному підході відводиться дослідженням внутрішньорайонних і міжрайонних зв'язків, відповідності наявності ресурсів і потреби в них, оптимального розміщення виробництва і розселення тощо.

4.2. Основні показники

Показники аналізу розміщення продуктивних сил та регіонального розвитку. Для аналізу цих процесів використовують систему показників, які поділяють на такі групи: натуральні, вартісні, кількісні, якісні та техніко-економічні.

Натуральні показники обчислюють у фізичних одиницях виміру (площі, об'єму, потужності тощо). Натуральні показники є вихідними при визначенні програмного завдання, внутрішньогалузевих і міжгалузевих зв'язків та пропорцій. За допомогою їх узгоджують обсяг виробництва з потребами в продукції, наявними і необхідними потужностями тощо.

За натуральними показниками складають матеріальні баланси. Для узагальнення програмних завдань застосовують умовно натуральні показники, коли ряд видів продукції або робіт приводять на підставі власливості продукції до умовного вираження. Наприклад, паливо в умовних одиницях визначають за такою формулою:

$$X = T - \frac{Q}{1000},$$

де X — умовне паливо;

T — кількість натурального палива;

Q — калорійність палива.

Вартісні показники характеризують процес суспільного виробництва (з використанням поточних і незмінних цін). Зокрема, це показники обсягу реалізованої, валової, товарної продукції, чистої продукції, розмір валового національного продукту (ВНП), національного доходу.

Вартісні показники дають можливість узагальнювати дані щодо виробництва, розвитку господарських зв'язків і пропорцій, узгоджувати обсяг виробництва з фінансовим планом, визначати доходи та витрати населення, розвиток роздрібного товарообороту, регулювати грошовий обіг у країні. Вартісні показники вимірюють у грошовій формі за допомогою цін та тарифів.

Кількісні показники характеризують абсолютні розміри, пов'язані з виміром величини сукупності об'єктів (елементів). Це обсяг виробництва, капітальних робіт, перевезень, виконання різних робіт тощо.

Якісні показники визначають рівень розвитку процесу, якісні особливості явищ, закономірності їхнього розвитку (ступінь використання суспільної праці, виробничих ресурсів, зростання продуктивності праці, рентабельність підприємств тощо).

Якісні та кількісні показники обґрунтовують за допомогою **техніко-економічних показників**. Вони відбивають рівень використання природних ресурсів і праці, а також дають змогу науково обґрунтувати розміщення галузей і виробництв. Це праце-, матеріало-, енерго- і водомісткість виробництва, транспортність сировини і продукції тощо.

Працемісткість окремих видів продукції визначають як частку заробітної плати в собівартості готової продукції або частку трудових витрат (людино-годин) на одиницю готової продукції. Цей показник є характерним для працемістких галузей, орієнтованих на розміщення в районах зосередження робочої сили.

Матеріаломісткість виробництва — кількість матеріалів (сировини, електроенергії, палива), яка витрачається на виготовлення одиниці продукції. Матеріаломісткість виробництва включає кількість матеріалів у виробках, а також відходи, що виникають у виробничому процесі. Зниження матеріаломісткості виробництва є важливим резервом підвищення його ефективності. Наприклад, витрати сировини на одиницю продукції в цукровій промисловості становлять 5—8 т, при виплавлянні міді з концентратів — 7,5 т і т. ін. Як правило, матеріаломісткі виробництва територіально зосереджені в районах сировинної бази.

Енергомiсткiсть галузей (виробництв) визначається часткою паливних витрат у собiвартостi готової продукцiї або часткою витрат палива й енергiї на її виробництво. При цьому енергомiсткiсть може розглядатися як електро-, тепло-, паливомiсткiсть залежно вiд переважання того чи iншого енергоносiя у виробничо-технологiчному процесi. Високоенергомiсткi галузi орієнтуються на масовi та ефективнi паливно-енергетичнi ресурси.

Водомiсткiсть суттєво впливає на локалiзацiю розмiщення пiдприємств тiєї чи iншої галузi. До галузей з орієнтацiєю на великi джерела водопостачання належать металургiйна, хiмiчна, легка промисловiсть. Так, у чорнiй металургiї витрати води на 1 т чавуну становлять майже 2 тис. м³.

Цi та iншi показники широко використовуються на проектнiй стадiї обґрунтування розмiщення пiдприємств, рiгiонального розвитку виробництва та прийняття управлiнських рiшень.

До головних особливостей аналізу розмiщення продуктивних сил i рiгiонального розвитку з використанням системи показників можна вiднести такi:

аналiз системи показників, а не якогось окремого показника чи iндексу;

використання у процесi дослiдження тих або iнших рiгiональних особливостей прийому порiвняння (динамiки показників цього рiгiону або в порiвняннi з iншими рiгiонами);

дослiдження пiд час аналізу взаємозв'язкiв i взаємозалежностей мiж окремими показниками та рiгiональними явищами;

визначення ступеня впливу окремих чинникiв на той чи iнший загальний показник.

У результатi рiгiонального аналізу виявляють внутрiшнi резерви, прогресивнi методи роботи.

4.3. Основнi методи

Для аналізу розмiщення i рiгiонального розвитку продуктивних сил широко використовуються такi методи: економiчного районування, типологiї i класифiкацiї, iндексиий метод (показники районної комплексностi, спецiалiзацiї та їхньої ефективностi).

Метод економiчного районування. З удосконаленням господарського механiзму управлiння досить суттєвою стала проблема територiального упорядкування суспiльного господарства шляхом його загальної компонентно-пропорцiйної збалансованостi, забезпечення комплексного розвитку матерiального виробництва i досягнення оптимального рiвня розвитку соцiальної сфери. Важливим методом вирiшення цiєї пробле-

ми є економічне районування. Його розуміють як «таке членування території країни, що виходить з об'єктивних закономірностей територіального поділу праці, формування територіально-виробничих комплексів різних масштабів і структури, необхідності збереження екологічної рівноваги та гармонійного розвитку економіки і культури національно-територіальних утворень і є найважливішою передумовою дійового регіонального програмування, проведення ефективної державної політики» [44, с. 74].

Цільова спрямованість районування передбачає максимальну ефективність територіальних економічних систем і створення таких взаємовідносин між районами, які б сприяли формуванню додаткового ефекту в суспільному господарстві. Це має досягатися завдяки господарській спеціалізації районів у найбільшій відповідності з їхніми природними та економічними умовами.

Сутність економічного методу районування полягає у визнанні диференціації його цільової функції. При обґрунтуванні схем районування слід урахувувати не лише його умови, а й об'єктивні особливості, а також актуальні завдання управління соціально-економічним розвитком районів на цьому етапі.

Загальні вимоги до схеми економічного районування можна подати так: правильне відображення важливих об'єктивних особливостей територіального поділу праці в країні;

деталізація територіальних пропорцій суспільного господарства;

урахування територіальної структури господарства;

передбачення більш раціональних форм територіального управління.

Конкретні результати застосування методу районування залежать від того, яка змістовна якість матеріальних елементів природи і суспільства покладена в його основу у вигляді критеріїв та показників. Виділення економічних регіонів забезпечується в результаті глибокого аналізу всієї сукупності природно-ресурсних, економічних, історичних, транспортних та інших умов розвитку і розміщення господарства. Це важливий спосіб обробки, систематизації, узагальнення та використання природно-ресурсної та соціально-економічної інформації.

Економічні регіони істотно відрізняються розмірами території, кількістю населення, природно-господарським потенціалом, широтою і характером спеціалізації, ступенем комплексності. Спеціалізація економічних районів відбиває специфічні напрями розвитку їхніх господарських комплексів, що відображають історично сформований поділ суспільної праці відповідно до природних, господарських та інших особливостей території.

Досить важливо виявити чинники, які можуть призвести до зміни напрямів розвитку господарства і визначення нових ліній спеціалізації районів, а також їхньої ролі в територіально-господарських комплексах

вищих рівнів. Виявлення реальних можливостей і шляхів подальшого розвитку економічних регіонів може суттєво вплинути на визначення їхніх параметрів, складу і меж.

Поряд з інтегральним економічним районуванням у процесі досліджень широко використовують *галузеве економічне районування*. Його основні завдання такі:

виявлення сучасної ролі (місця) і потенціальних можливостей різних територій у розвитку виробництв;

дослідження умов розвитку виробництва у кожному регіоні, регіональних особливостей прийомів і методів господарювання, що забезпечують найбільш економне використання ресурсів і загальну рентабельність виробництва;

розробка шляхів удосконалення галузевої комплексності, взаємодії цієї галузі з іншими видами виробництва в регіоні, а також суперечностей, труднощів та регіональних проблем, вирішення яких є дійовим засобом підвищення продуктивності суспільної праці;

передбачення змін у природній ситуації тощо.

Провідними ознаками для виділення галузевих районів є спеціалізація, концентрація, тип структури виробництва, система галузевих центрів, характер стійкості зв'язків цього виробництва з іншими галузями в межах певної території, збалансованості сировинної бази й обсягів готової продукції тощо. Якщо суміжні території з однаковою спеціалізацією мають значні відмінності в шляхах підвищення економічної ефективності виробництва, це може бути підставою для створення кількох галузевих районів.

Отже, *галузевий економічний регіон* можна визначити як територію з певним поєднанням галузей і виробництв, що відрізняється специфічними особливостями умов, структури, проблем і перспектив розвитку цих виробництв, їх територіальної організації і транспортно-географічного положення.

Галузеві спеціалізовані райони відрізняються один від одного природними та економічними умовами формування, положенням щодо джерел сировини, паливно-енергетичних ресурсів і місць споживання готової продукції; виробничою спеціалізацією і структурою; рівнем розвитку; особливостями територіальної організації виробництва та іншими ознаками.

Виявлення й аналіз галузевих спеціалізованих регіонів мають сприяти: забезпеченню раціонального поєднання галузевого і територіального управління;

правильному територіальному розподілу капітальних вкладень, посиленню роботи з концентрації та кооперування виробництв;

спеціалізації підприємств і раціоналізації господарських зв'язків між ними;

створенню великих об'єднань, удосконаленню територіального управління.

Різновидом галузевого економічного районування є *виділення виробничо-збутових зон*. Основний метод промислового і сільськогосподарського виробничо-збутового зонування — визначення економічних меж рівнозначних виробничо-транспортних витрат на однойменну або взаємозамінну продукцію з наступним коригуванням балансів виробництва і споживання.

Зонування перевезень дає змогу визначити найвигідніші зони поширення продукції. Пункти рівнозначної вартості продукції різних джерел утворюють вантажорозподіл, а лінії, що з'єднують ці пункти, — межі оптимальних зон поширення продукції. При цьому в конкретних розрахунках, крім виробництва, враховують різну вартість перевезення продукції на окремих видах транспорту, ділянках доріг і напрямках.

Величина району споживання продукції залежить від двох чинників: ступеня диференціації виробничих витрат на різних підприємствах, що виробляють продукцію цього виду, і транспортних витрат, що зростають з віддаленням пункту споживання від місця виробництва.

Для розмежування зон споживання однойменної продукції двох підприємств галузі, тобто районування раціональних перевезень, використовують формулу

$$X = [P_2 + LT - P_1] : 2T,$$

де X — межа раціонального радіуса перевезень;

P_1, P_2 — собівартість виробництва продукції відповідно в спеціалізованому районі та районі споживання;

T — собівартість перевезень одиниці продукції на 1 км;

L — відстань між пунктами виробництва і споживання цього виду продукції.

Найпростіше здійснювати розрахунки щодо продукції видобувної промисловості, сільського господарства та однопродуктових видів продукції обробної промисловості. Результати інтегрального та галузевого економічного районування позначають на картосхемах.

Метод типології і класифікації. Під типологією розуміють метод наукового пізнання, заснований на поділі за певними характеристиками або характерними властивостями певної сукупності об'єктів на групи. Типологією називають як процес поділу сукупності об'єктів на групи, так і результат такого поділу.

Застосування методу типології в регіональних дослідженнях пов'язане з необхідністю упорядкування опису множини досить однорідних об'єктів і вивчення на цій основі будь-яких закономірностей.

Типологія регіонів сприяє вирішенню багатьох соціально-економічних завдань прогнозування і планування регіонального розвитку. Типологія часто здійснюється на основі побудови деяких ідеальних моделей. Вони можуть бути результатом певної абстракції, вивчення загального, що міститься в ряді об'єктів і має безпосереднє відношення до певних об'єктів дослідження. Створивши ідеальні моделі, можна поставити завдання виявити реальні об'єкти, близькі до тієї чи іншої ідеальної моделі, пошуку способів ідентифікації реальних об'єктів з ідеальними моделями.

Типологія можлива без конструювання ідеальних моделей. У цьому разі на основі ґрунтового аналізу явища потрібно виявити подібність і відмінність об'єктів, відшукати надійні способи ідентифікації об'єктів.

Поряд з типологією все ширше застосовуються формальні методи класифікації. За їх допомогою можна визначити, належить чи не належить об'єкт до того чи іншого класу, починаючи з простого віднесення його до класу відповідно до визначеного кількісного значення будь-якої ознаки і закінчуючи використанням складних методів розпізнавання об'єктів, що можуть бути використані лише за допомогою ЕОМ.

Класифікацію визначають як поділ початкової сукупності об'єктів на класи, що відрізняються за якісними ознаками, за допомогою будь-якого формального методу. Тому класами слід називати результати здійснення класифікації за якісними ознаками. У цьому ж розумінні в наукових роботах використовуються терміни «кластер» і «таксон».

Якщо термін «типологія» тісно пов'язаний зі змістовною характеристикою відповідного поділу сукупності на групи, з певними рівнями пізнання, то термін «класифікація» подібних властивостей не має. Він не несе в собі ґносеологічного змісту.

Типологія не завжди передбачає умовність внаслідок множинності форм переходу одних типів у другі, множинності ознак, що пов'язують їх. При вирішенні того чи іншого соціально-економічного завдання типологія визначається передусім метою дослідження.

Серед методів класифікації можна виділити два найбільш значних: метод групування і метод багатомірної (автоматичної) класифікації, або кластерного аналізу. Останній дає змогу повніше відобразити різноманітність змістовності типу об'єктів, ніж метод групувань.

Істотне значення для виявлення певних типів регіонів та міжгалузевих територіальних комплексів має класифікація їх за характерними ознаками.

Багаточинниковість формування районів і міжгалузевих територіальних комплексів зумовлює множинність ознак, які можна було б використати при їх класифікації. Однак для виявлення певних типів регіонів і міжгалузевих комплексів мають бути визначені головні, що дають змогу розкрити їхню економічну сутність, особливості їхнього формування.

Важливими аспектами класифікації міжгалузевих територіальних комплексів є генетичні (передумови, умови і стадії формування), структурно-функціональні (поєднання підгалузей, виробництв, спеціалізація), технологічні (завершеність виробництва, його взаємозв'язок) ознаки. Їх об'єднують три взаємопов'язані наукові підходи до типології — просторовий, економічний і технологічний. Група перелічених ознак типології міжгалузевих територіальних комплексів дає змогу розкрити особливості регіонального розвитку взаємопов'язаних галузей і виробництв. На цій основі може бути здійснений аналіз сучасного стану регіонів і міжгалузевих територіальних комплексів, прогноз пріоритетних напрямів їхнього розвитку на перспективу.

Районна комплексність і ефективність. Забезпечення комплексності в розвитку господарства регіонів є необхідною умовою підвищення його ефективності та зростання рівня життя населення.

Комплексність як внутрішнє явище господарства району забезпечується такими чинниками:

поліпшення й удосконалення форм організації виробництва;

взаємообумовлене і збалансоване зростання матеріального виробництва та галузей інфраструктури;

послідовне здійснення принципів групового розселення, що забезпечує раціональну сферу використання праці та підвищення рівня життя населення;

раціоналізація внутрішньорайонних і міжрегіональних економічних зв'язків;

постійне вдосконалення системи охорони природи й ефективне використання ресурсів.

На інтегральному рівні регіонального розвитку суспільного господарства комплексність досягається формуванням оптимальних пропорцій між промисловим і сільськогосподарським виробництвом, наявністю і потребою в трудових ресурсах, між сферами матеріального і нематеріального виробництва, а також вирішенням міжгалузевих проблем раціонального природокористування.

Фактичний рівень комплексності визначають за формулою

$$K = \frac{P_{\text{ч}}}{P} \cdot 100,$$

де $P_{\text{ч}}$ — частина сукупного суспільного продукту, що споживається в межах регіону;

P — сукупний суспільний продукт регіону.

Більш повне уявлення про рівень комплексного розвитку господарства району можна отримати, використавши таку формулу:

$$K = \frac{X_{ij} - E_{ij} - Q_{ij}}{Z_{ij}},$$

де X_{ij} — загальний обсяг виробництва i -го виду продукції в регіоні j ;
 E_{ij} — обсяг вивезення i -го виду продукції з району j ;
 Q_{ij} — приріст запасів i -го виду продукції регіону j ;
 Z_{ij} — загальний обсяг споживання i -го виду продукції регіону j .

Комплексність району — категорія складна і багатогранна. Внаслідок багатогранності змісту комплексності для оцінки її рівня пропонується кілька груп показників.

Перша група характеризує ступінь використання ресурсних можливостей регіону. Важливою характеристикою трудових ресурсів є частка працездатного населення, зайнятого в суспільному виробництві. Щодо мінерально-сировинних ресурсів досить важливими показниками є співвідношення між запасами корисних копалин та розмірами видобутку їх.

Друга група показників характеризує використання виробничих потужностей за конкретними видами продукції, вихід продукції на певну вартість основних виробничих фондів окремих галузей, а в сільському господарстві — також на 100 га ріллі порівняно з середнім по країні або економічному регіону.

Третя група охоплює показники завершеності виробничих циклів, що визначаються як відношення вартості кінцевої продукції, отриманої з місцевої сировини, до вартості всієї кількості такої сировини в перерахунку на кінцеву продукцію.

Четверту групу становлять показники частки внутрішньодержавних (внутрішньорайонних) перевезень до всіх перевезень: чим вища частка таких перевезень, тим вищий ступінь комплексності господарства. Ці показники обчислюють для всіх видів транспорту.

П'ята група показників визначає забезпеченість продукцією, що виробляється в цьому регіоні. Їх розраховують за найважливішими видами промислової та сільськогосподарської продукції.

Ефективність комплексного розвитку району визначають за такою формулою:

$$K_{\text{еф}} = \frac{E - I}{I} \cdot \frac{D_p}{D_k},$$

де $K_{\text{еф}}$ — ефективність регіонального комплексу (відсотки);

E — вартість продукції, що вивозиться з регіону;

I — вартість продукції, що ввозиться в регіон;

D_p, D_k — споживання (особисте і суспільне) продукції на душу населення відповідно в регіоні та країні в цілому.

Оцінка комплексності господарства регіону та її ефективності має доповнюватися показниками рівня розвитку сфери обслуговування й умов життя населення.

Районна спеціалізація та її ефективність. Територіальна спеціалізація — результат раціонального використання можливостей ефективного виробництва масової, як правило, дешевої продукції, що може мати міжнародне і загальнодержавне значення.

Спеціалізація регіонів на виробництві окремих видів продукції є одним із чинників підвищення ефективності суспільного виробництва. В окремих випадках це є прямим наслідком природних умов, а в інших — результатом цілеспрямованої діяльності людини і визначається сукупністю природних, історичних та екологічних чинників.

Галузі спеціалізації господарства регіону слід відрізнити від галузей міжрегіонального значення. Адже не кожна галузь спеціалізації зі значними обсягами продукції, основних фондів, чисельністю персоналу є одночасно міжрайонною. Це одна з особливостей, що зумовлює необхідність використання ряду показників для визначення спеціалізації ряду районів.

Для виявлення галузей спеціалізації рекомендується використовувати такі розрахункові показники:

коефіцієнт міжрайонної спеціалізації — відношення обсягів вивезення продукції галузі до міжрайонного обміну по країні в цілому;

коефіцієнт товарності — співвідношення вартості продукції до загальної вартості виробленої продукції в регіоні, а за деякими видами продукції — відношення обсягів вивезення з регіону продукції до виробництва її в регіоні в натуральних показниках;

коефіцієнт локалізації (зосередження) галузі на території регіону — співвідношення її частки в загальному обсязі виробництва регіону та частки цієї галузі по країні в цілому;

коефіцієнт виробництва на душу населення, тобто виробництво продукції (у вартісних або натуральних показниках) на одного жителя — відношення частки галузі регіону, що виробляє цю продукцію, у відповідній галузі країни до частки чисельності населення регіону в загальній чисельності населення країни. Галузі з коефіцієнтом локалізації та виробництва на душу населення, що перевищує 1, продукція яких значною мірою вивозиться за межі регіону, належать до галузей спеціалізації.

Спеціалізація району на виробництві певної продукції може бути економічно виправдана лише за умови, що

$$C_1 + \Sigma T \leq C_2,$$

де C_1 , C_2 — собівартість виробництва продукції відповідно в регіоні спеціалізації та регіоні споживання;

ΣT — сумарні затрати на транспортування продукції регіону спеціалізації до регіону споживання.

На практиці для визначення показників економічної ефективності спеціалізації регіонів використовуються два індекси — повні поточні витрати (I) для вже існуючих у районі виробництв і приведені витрати (Π) для заново створених або розширених виробництв.

Індекс ефективності поточних витрат розраховують за такою формулою:

$$I = \frac{C_p + \Sigma T}{C},$$

де C , C_p — середньогалузева собівартість одиниці продукції відповідно в спеціалізованому регіоні та по країні (або по районах споживання);

ΣT — транспортні витрати на постачання одиниці продукції в райони споживання.

У разі, якщо $I < 1$, спеціалізація є ефективною.

У галузевих розрахунках ефективності спеціалізації зіставляють приведені витрати на виробництво одиниці однієї продукції в різних регіонах. Приведені сукупні витрати в розрахунку на одиницю продукції (або заданий обсяг виробництва) визначаються за формулою

$$\Pi = C + K \cdot E_n,$$

де C — собівартість одиниці продукції в одному районі (з урахуванням транспортних витрат на постачання в районах споживання);

K — сума капітальних вкладень на одиницю продукції;

E_n — галузевий нормативний коефіцієнт порівняльної ефективності капіталовкладень за рік (обернено пропорційний строку окупності, який визначають як відношення капітальних витрат до приросту прибутку).

При цьому Π — приведені затрати по варіантах (перевагу віддають варіанту з найменшим значенням Π).

Для обґрунтування структури господарства регіону, його спеціалізації галузеві розрахунки можна обмежити визначенням приведених витрат на основне виробництво, сировину, паливно-енергетичну базу, транспорт, робочу силу.

4.4. Діагностика регіонального розвитку

Діагностика передбачає виявлення регіональних диспропорцій, структурних деформацій і недоліків у соціально-економічному розвитку. Результати діагностики потрібні для вироблення національної регіональної політики, виявлення проблемних депресивних регіонів, регіонів із значним економічним потенціалом та як маркетингова інформація. Через це діагностика може стати інструментом для комерційних підприємств, банків, бірж, для вироблення стратегії розміщення капіталів у тому чи іншому регіоні, а також стратегії проникнення та експансії на певні регіональні ринки.

Прогноз стану регіону дає підприємцям змогу:

оцінити перспективність і потенціальну ефективність розміщення в тому або іншому регіоні певних видів економічної діяльності;

виявити можливості розвитку виробництва з урахуванням всієї сукупності ресурсних і соціально-інституційних обмежень.

Діагностика в будь-якій сфері, в тому числі економіці, в більшості випадків ґрунтується на порівнянні. Для того щоб установити відхилення від норми, потрібно порівняти цей регіон з іншими регіонами тієї ж сукупності або групи.

У перекладі з грецької слово «diagnosis» означає розпізнавання, визначення. В економіці **діагноз** — це визначення стану економічного об'єкта, підприємства, регіону, країни. Об'єкт, стан якого визначається, називають *об'єктом діагнозу*. Об'єктом регіонального економічного діагнозу може бути регіон різного таксономічного рівня: країна, область, низовий адміністративний район, місто, район у місті, селище, село, а також будь-який територіальний міжгалузевий комплекс.

Результатом діагнозу може бути виявлення відхилень від нормального стану. Стале і незворотне відхилення від нормального стану називають *патологією*. Стан об'єкта описують за допомогою системи індикаторів. Відхилення від нормального стану визначають порівнянням значень з деяким нормативом, еталоном.

Поняття і кількісні характеристики «норми» відносні й залежать, як максимум, від трьох чинників. *По-перше*, значення «норми» визначається базою порівняння, тобто групою, класом, типом об'єктів, серед яких це порівняння проводиться. *По-друге*, сам критерій норми і підхід до її розрахунку може варіювати. Як критерій норми може бути прийнято значення індикатора, що є середнім арифметичним для певної сукупності об'єктів, або значення, що знаходяться посередині значень цього індикатора на всіх об'єктах сукупності. *По-третє*, відмежування норми від патології істотно залежить також від критерію відхилення від норми.

Для визначення «норми» й «еталона» потрібно встановити допустимі граничні обмеження, при перевищенні (зниженні) яких розвиток (стан) вважається нормальним.

Результатом діагностики може бути не тільки виявлення відхилень від норми, а й визначення, до якої групи сукупності, класу, типу належить об'єкт. Отже, з усіх груп сукупності слід вибрати ту, до членів якої об'єкт найбільш близький. Наприклад, треба визначити, чи є регіон староосвоєним, вичерпана в ньому місткість розміщення чи ні. Віднесення регіону до певного типу, класу саме по собі є діагнозом. Наприклад, за обраним індикатором діагностика може бути такою: «староосвоєний регіон з невичерпаною місткістю розміщення» або «середньоосвоєний регіон, в якому вичерпана місткість розміщення». Далеко не в усіх випадках діагноз такого типу фіксується як патологія. Сам факт віднесення об'єкта діагностики до староосвоєних регіонів або до слабоосвоєних не є патологією. У завданні будь-якого діагнозу можна формально виділити два підзавдання. Перше — визначити, до якої групи сукупності належить об'єкт. Його можна охарактеризувати як завдання якісної ідентифікації. Друге — виявити відмінність цього об'єкта від інших об'єктів уже виявленої групи. Воно може розглядатися як завдання кількісної ідентифікації. Отже, діагностика, що встановлює відхилення від норми, є окремим випадком якісної ідентифікації, коли всі об'єкти сукупності поділяються на дві групи: нормальні об'єкти й об'єкти з патологією.

У регіональній політиці важливе значення має побудова системи індикаторів для оцінювання стану регіонів, розробки якісних і кількісних шкал для вимірювання значень цих індикаторів. Діагностика включає також класифікацію можливих регіональних патологій та їхніх симптомів, процедури збору й опрацювання діагностичної інформації.

Залежно від динамічних завдань діагнозу розрізняють діагностику статичного стану і діагностику процесу. Діагностуючи *статичний стан*, потрібно визначити стан регіону на цей період, модель економіки та можливі соціально-економічні зміни.

При *діагностиці процесу* досліджують траєкторію розвитку, генетику об'єкта, розмежовують чинники ендогенного та екзогенного характеру.

За формою організації економічну діагностику поділяють на аналітичну, експертну діагностику і діагностику на моделі.

Аналітична діагностика передбачає проведення діагностики безконтактними методами з допомогою статистичної інформації та використання методів регіонального аналізу, типологій.

Експертна діагностика — це отримання інформації для цілей діагностики контактними методами безпосередньо проведенням спеціальних експертних і соціологічних опитувань.

Діагностикою на моделі називають отримання інформації про об'єкт діагнозу за допомогою модельних імітацій.

Необхідною вимогою до системи діагностичних індикаторів є їхня орієнтованість на виявлення патологій у розвитку об'єкта або на встановлення належності об'єкта до певної групи, класу, типу. При побудові системи діагностичних індикаторів відбирають ті показники та характеристики, які можуть відбивати самостійно або в поєднанні з іншими індикаторами наявність чи відсутність гострих проблем регіонального розвитку, патологій або характеризувати належність регіону до певного типу.

Системи діагностичних індикаторів можна будувати двома способами.

Перший спосіб ґрунтується на гіпотезі, що дає уявлення про типи патологій у регіональному розвитку. Наприклад, регіони можна поділити на такі групи залежно від стану й умов функціонування: сталого розвитку, стагнуючі, кризові, з надзвичайною ситуацією. Для кожного типу патології можна визначити індикатори (показники), виміри яких необхідні та достатні для діагностування.

Другий спосіб пов'язаний з виявленням такого виду патології, яка до цього часу була невідома або неописана.

При діагностиці слід звертати увагу на підхід до інтерпретації результатів виміру індикаторів. Деякі з них можуть бути інтерпретовані на основі їхнього автономного виміру в окремому регіоні, наприклад, оцінка місткості розміщення або місткість регіональних ринків.

Результати вимірів індикаторів можуть бути інтерпретовані з достатнім ступенем точності лише при порівнянні результатів, отриманих в одному регіоні, з аналогічними результатами для деякої сукупності. Наприклад, рівень економічного розвитку регіону неможливо оцінити автономно. Тут потрібний порівняльний аналіз економічного розвитку всієї сукупності регіонів країни.

Точна діагностика поточного стану економіки регіонів та обґрунтування стратегії її реформування потрібні передусім для таких цілей:

вироблення інвестиційної політики регіонів;

аналізу інвестиційної активності та інвестиційного клімату;

урахування позитивних і негативних чинників, що впливають на надходження внутрішніх та іноземних капіталів;

порівняльного оцінювання ефективності та організації фінансування інвестиційних проектів;

удосконалення законодавчого регулювання українських та іноземних інвестицій, а також системи правових гарантій щодо приватних інвестицій.

Для посилення ефективності регіонального розвитку необхідно розробити систему заходів щодо стабілізації економічної та соціальної ситуації на регіональному рівні, реформування відносин власності, посилення правової, економічної та організаційної підтримки приватного бізнесу.

4.5. Принципи системно-діагностичного аналізу регіонального розвитку

Сучасні процеси в Україні об'єктивно свідчать про необхідність початку нового етапу — творчої економічної політики в суспільному розвитку. Її здійснення неможливе без виваженої стратегії дій і без високої професійної підготовки. Центр ваги реформ переміщується в регіони, де суперечності поточних перетворень набувають конкретного і часом унікального практичного впровадження.

Для вирішення досить складних управлінських завдань, які належить вирішувати в ситуаціях високого ступеня невизначеності, потрібні спеціальні наукові розробки. Однією з них є програма комплексного дослідження регіонів і розробка оптимальних управлінських стратегій на середньострокову перспективу. Базові ідеї програми, що реалізуються в сукупності й за допомогою спеціальних організаційних принципів, здатні в досить короткий термін вирішити проблеми інформаційного дефіциту та підвищити якість управлінського дефіциту.

Ці ідеї можна згрупувати так:

будь-яке якісне рішення в сфері державного управління регіональним розвитком потребує врахування значного обсягу інформації, оскільки економічні, соціальні, політичні, духовні, екологічні та інші процеси на практиці тісно взаємозв'язані. Через це часткові рішення зумовлюють нові проблеми;

ефективний підхід до вирішення управлінських завдань неможливий без осмислення комплексної аналітичної інформації та прогнозування розвитку ситуації під дією конкретних чинників. Експертні оцінки стану вузлових проблем мають включати виявлення чинників і тенденцій розвитку;

ситуаційно-чинниковий і системно-діагностичний аналіз розвитку регіону дає можливість обґрунтувати оптимальну стратегію управлінської діяльності та вирішити часткові завдання кумулятивного ефекту (нагромадження або руйнування можливостей досягнення головних завдань). Аналіз розвитку регіону має бути орієнтований на виявлення «точок зростання» та ієрархію проблем, які визначають баланс цілей і можливостей у прийнятті управлінських рішень.

Стратегія керованого розвитку будується з урахуванням результатів багатоаспектного аналізу стану регіону і його основних підсистем. На першому, аналітичному етапі дослідження виявляють головні характеристики об'єкта, чинники впливу і взаємодії в розвитку конкретних процесів. Після цього досліджують тенденції розвитку і визначають умови, за яких воно буде оптимальним.

Центральна ідея програми полягає в тому, що ефективно управління ґрунтується не на розпорядженні «ресурсами», а на вмілому керівництві людьми, інтереси та активність яких забезпечують економічне зростання, політичну стабільність і соціальний добробут. У зв'язку з цим у програмі велику увагу належить приділяти основним параметрам якості життя населення, внаслідок зміни яких можна створити більш сприятливий соціальний клімат і реалізувати потенційні можливості регіону.

Органи державного управління передусім слід забезпечити інформацією про комплексну і всебічну оцінку стану конкретного регіону. Потрібна точна економічна і соціальна діагностика, щоб не порушити наявний баланс стабільності й підтримати нові продуктивні починання. Важливо ґрунтовно вивчити не тільки сильні сторони економіки і соціальної структури, а й якомога краще дослідити проблеми.

Дослідницька робота з оцінювання соціально-економічного розвитку регіону найчастіше ведеться за п'ятьма основними напрямками:

морфологічний аналіз регіону: географічне положення, економічне і виробниче районування, поселенська й економіко-інфраструктурна карта регіону;

аналіз ресурсного потенціалу регіону: природні ресурси, трудові ресурси, господарський потенціал, розвиток промисловості й АПК, транспорту, зв'язку, торгівлі та обслуговування, фінансової системи, державної, обласної та муніципальної власності, зовнішньоекономічних зв'язків;

розробка комп'ютерної макромоделі економіки регіону: систематизація даних економічного моніторингу, створення систем балансових рівнянь на основі розрахунку коефіцієнтів кореляції для регіону, що дає змогу постійно доповнювати оперативну базу даних і удосконалювати розвиток господарського комплексу регіону;

комплексний аналіз населення: соціально-демографічні характеристики, зайнятість, міжетнічні відносини, політична структура, рівень життя, якість розвитку соціальної сфери, стан громадської думки (установки, оцінки, цінності та сподівання населення);

аналіз інформаційних процесів: характер зв'язків державних структур управління і населення регіону, якість інформування населення про діяльність регіональних і місцевих адміністрацій, способи й ефективність поширення інформації в структурах самої адміністрації, роль преси у формуванні громадської думки і забезпечення взаємодії громадян та виконавчої влади. Це дає змогу отримати системну картину стану і тенденцій розвитку регіону, а також виявити основні (проблемні) лінії зв'язку між розвитком різноманітних процесів.

Відповідно до загальних цілей та завдань дослідження на першому етапі слід отримати інформацію, що має високу управлінську цінність. На основі цієї інформації розробляють оптимальну стратегію діяльності регіональної адміністрації. До її розробки залучають експертів-аналітиків,

здатних системно і глибоко вивчити інформацію про розвиток тих чи інших конкретних процесів. Конкретні завдання за кожним напрямом аналізу можна сформулювати так:

оцінювання фактичних відомостей та основних проаналізованих показників;

визначення чинників, що впливають на стан економіки;

виявлення тенденцій розвитку на базі виділення домінуючих чинників;

дослідження зв'язку між явищами, що вивчаються, та іншими соціальними й економічними процесами;

формулювання висновків щодо можливостей і механізмів управлінського регулювання.

Такий системний підхід до збору та опрацювання інформації дає можливість подати її в тематичному і логічному зіставному вигляді. На практиці всі основні блоки дослідження здійснюються паралельно, але в логіці викладу для практичних цілей управління подаються послідовно. Вони містять результати аналізу стану господарського комплексу регіону, якості природного середовища; ресурсного потенціалу території, а також головні характеристики населення, побудови політичної системи; формування громадської думки.

Комплексний системно-діагностичний аналіз є фундаментом будь-якого регіонального дослідження. Головний акцент в аналітичній роботі робиться, з одного боку, на вивченні населення і соціальних процесів, а з іншого — на серйозному дослідженні економіки, її провідних галузей. При цьому можна використати два підходи:

виявлення суперечностей, «вузьких місць», потенційно проблемних чинників;

визначення переваг, джерел стабільності, позитивних починань, напрямів і джерел зростання ефективності.

Найголовніший об'єкт управлінської дії — це люди з їхніми особистими інтересами та потребами. У зв'язку з цим визначення чинників соціальної поведінки здійснюється дуже ретельно. Вивчається демографічна ситуація, етнополітичний баланс, міграція, масова свідомість. Досліджуються характеристики рівня життя, стану ринку праці, аналізується розвиток системи соціального сервісу: торгівлі та обслуговування, охорони здоров'я, освіти і культурно-освітньої системи, оцінюються тенденції розвитку кримінальної ситуації та виявляються зв'язки між цими процесами.

Отже, поряд з економічним потенціалом аналізується потенціал соціальної активності та позиції різних груп населення. Це дає змогу з'ясувати ставлення впливових соціальних груп до політики, що провадиться, і досить точно спрогнозувати їхню реакцію у разі зміни адміністративної стратегії.

Стратегія діяльності адміністрації розробляється в результаті встановлення пріоритетних цілей. Оскільки ринкове середовище значно обмежує пряме господарське втручання у справи економіки, за результатами аналізу розробляють непрямі регулюючі моделі управлінської дії.

Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте основні підходи у дослідженні продуктивних сил та регіонального розвитку.
2. Які групи показників використовують для аналізу і обґрунтування розміщення продуктивних сил?
3. Що таке виробничо-збутове зонування і як його використовують у процесі обґрунтування розміщення продуктивних сил?
4. У чому полягають відмінності типології та класифікації?
5. Як розраховують індекс рівня комплексності?
6. Що таке індекс рівня районної спеціалізації? Яка методика його обчислення?
7. У чому сутність ефективності районної спеціалізації та як розраховується її індекс?
8. Для яких потреб провадиться діагностика регіонального розвитку?
9. Розкрийте принципи системно-діагностичного аналізу регіонального розвитку.

Теорії та концепції розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку

5.1. Аналіз класичних теорій розміщення виробництва

Питання розміщення виробництва увійшли в коло розгляду економічної науки ще на початку XIX ст. Спочатку ці питання ставилися досить примітивно: формулювались окремі практичні рекомендації, за допомогою яких підприємець міг більш вигідно вибрати місце для свого підприємства.

Започаткував теорії розміщення виробництва німецький економіст *Йоган Тюнен* (1783—1850). У своїй роботі «Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економіки» він заклав основи теорії розміщення аграрної економіки. Цю тритомну працю вперше було видано 1826 р. в Гамбурзі, й досі вона зберігає своє методологічне значення для вивчення проблем розміщення сільськогосподарського виробництва.

Застосовуючи метод абстракції, Й. Тюнен змодлював гіпотетичну ізольовану державу. Вона складається з одного міста, розташованого в центрі великої, абсолютно однорідної у всіх напрямках рівнини,

щоб виявити вплив саме чинника відстані на вигідність ведення сільського господарства і транспортування продукції галузі. У такій державі навколо міста утворюються концентричні пояси. У них панує своя система землеробства і виробляється чітко передбачений набір продуктів, які реалізуються на єдиному центральному ринку міста. Оскільки всі інші умови однакові, саме відстань від міського базару і зумовлені нею транспортні витрати впливають на спеціалізацію та рівень інтенсивності господарювання.

Отже, Й. Тюнен, абстрагуючись від зміни рівня техніки, впливу зовнішнього ринку, доводив, що під впливом зниження цін на землю і робочу силу від центру держави до периферії та зростанням вартості транспортних витрат навколо міста (промислового центру Ц) концентрично розташовуються пояси спеціалізації сільського господарства (рис. 5.1):

1 — «вільного» приміського господарства, де виробляється нетранспортабельна продукція рослинництва і тваринництва (овочі, картопля, молоко). Тут значні капіталовкладення на одиницю площі, в землю вноситься багато добрив, інтенсивно використовується кожний клаптик землі під культури, що забезпечують вищий прибуток. Цей пояс має значну аналогію з сучасним приміським сільським господарством;

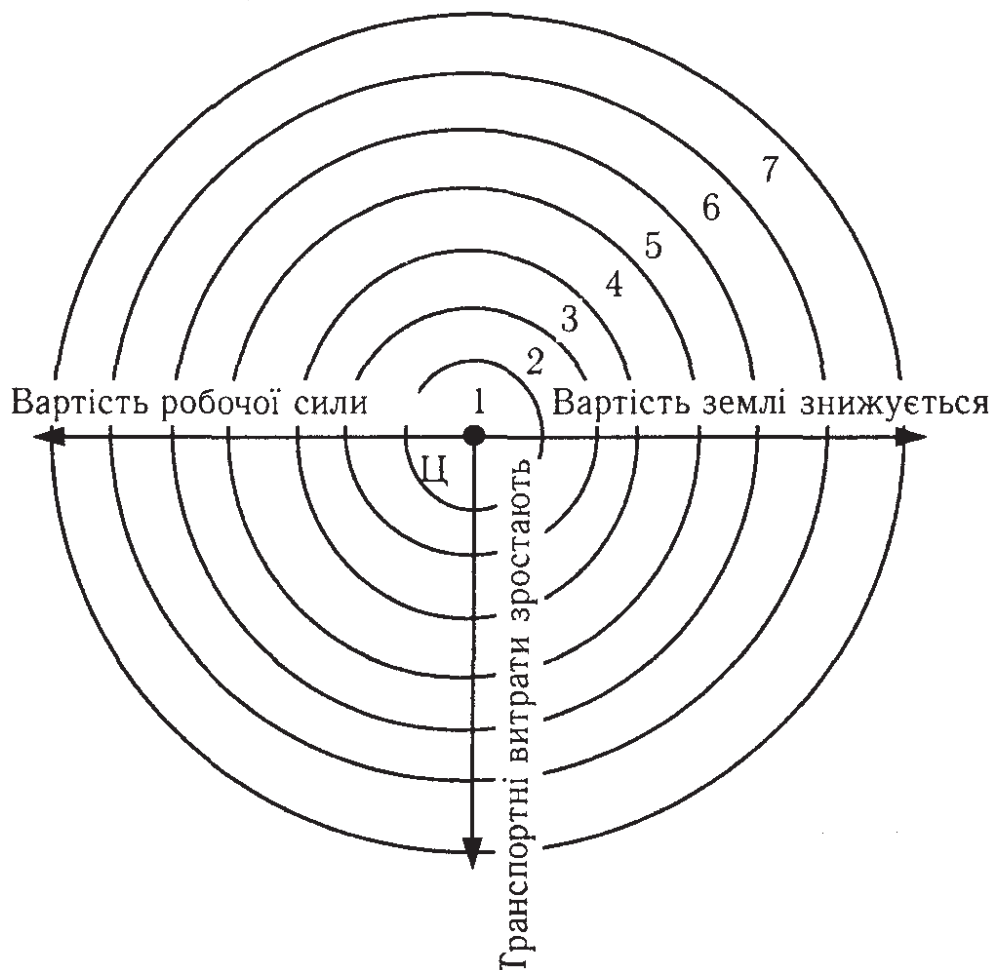

Рис. 5.1. Модель територіальної структури сільського господарства (за Й. Тюненом)

2 — лісового господарства, що постачає на центральний ринок і в господарства першого поясу паливо, будівельний ліс, вугілля тощо. Цей пояс має деяку аналогію з лісопарковими поясами великих міст;

3, 4, 5 — вирощування зерна, але в кожному поясі за різними технологіями. Й. Тюнен довів, що зниження виробництва з віддаленням від міста закономірне і показує, як встановлюються межі поширення ресурсомісткіших технологій;

6 — екстенсивного тваринництва (скотарства і вівчарства), що постачає на ринок масло, м'ясо, вовну тощо. Тварин випасають на природних пасовищах, взимку годують сіном та соломомою. Землеробство розвивається лише для власних потреб;

7 — натурального господарства (полювання, рибальство та інші примітивні форми екстенсивного господарства).

Й. Тюнен виявив один з найважливіших механізмів виробничої диференціації сільського господарства — залежність його від транспортно-географічного положення. Дослідження Й. Тюнена, сама ідея поясності мали великий вплив на подальший розвиток аграрно-економічної думки. Спеціалізація поясів Й. Тюнена, звичайно, давно застаріла. Сьогодні вони наповнюються новим змістом, застосовуються і до несільськогосподарських територій, і до невиробничої діяльності людей.

У наші дні ідеальна модель Й. Тюнена приваблює не конкретним змістом, а методами побудови. Й. Тюнен одним з перших використав при вивченні проблем розміщення кількісні, математичні методи, у тому числі для дослідження просторових (територіальних) відносин, розкрив залежність функцій (спеціалізації) земельних ділянок від географічного положення, віддалі, сусідства. Робота Й. Тюнена — відправна точка для багатьох напрямків наукової думки не лише в аграрно-економічній науці.

Родоначальником теорії розміщення промисловості є німецький економіст *Альфред Вебер* (1868—1958) — один з найповажніших на Заході теоретиків, що заклав основи «штандорта», тобто вибору оптимального місця для розміщення підприємства.

Теорія А. Вебера, викладена в роботі «Про штандорт промисловості», заснована на певній ізольованій, замкненій у господарському відношенні території, на якій уявно припускається наявність паливних та інших ресурсів, широкий розвиток залізничного транспорту, необмежена кількість робочої сили.

Найдоцільнішим місцем розміщення нового промислового підприємства А. Вебер вважає те місце, де підприємство працювало б з найменшими витратами виробництва. Виходячи з елементів собівартості промислового продукту, він розрізняє два чинники або «орієнтації», що впливають на процес розміщення основного промислового виробництва країни — *транспортну орієнтацію та орієнтацію на дешеву робочу силу*.

Транспортна орієнтація передбачає, що підприємство за інших однакових умов буде збудовано там, де сукупність транспортних витрат на доставку сировини і на вивезення готового продукту споживачу є найнижчою. Водночас капіталіст може будувати промислові підприємства там, де є дешева робоча сила.

Пізніше ці чинники А. Вебер доповнив третім, який назвав *агломерацією*. Під нею він розумів зосередження в одному місці багатьох промислових підприємств, що зменшувало б витрати виробництва передусім при будівництві нових.

Свою теорію А. Вебер подавав як похідну від «вічної», або «чистої», науки, однаково придатної для будь-якого способу виробництва. Він у своїй «штандортній» теорії обмежується вивченням одного підприємства без урахування взаємовідносин і взаємозв'язків між усіма підприємствами, що беруть участь у процесі виробництва. На сучасному етапі дослідження проблем розміщення обмеженість методів аналізу А. Вебера є очевидною.

Німецький економіст *Август Льош* (1906—1945) більш глибоко розглядав теоретичні проблеми розміщення капіталістичного господарства. Він спробував вирішити проблему оптимального розміщення уже не одного підприємства, а сукупності їх у певній галузі. Визначальним чинником при розміщенні промислових підприємств А. Льош вважав отримання максимального прибутку. Правильно вибраним місцем для окремого підприємства в умовах вільної економіки, на його думку, є точка, що забезпечує отримання максимального чистого прибутку.

Теорію найменших витрат А. Вебера А. Льош піддав критиці. Головною помилку А. Вебера він вбачав у тому, що той завжди шукав місце для розміщення підприємства, де воно могло б працювати з найменшими витратами. А. Льош же правильно вважав орієнтацію на місце, що забезпечує максимальний прибуток. Для цього потрібно було розв'язати задачу з великою кількістю невідомих, що теоретично можливо і практично прийнятно. Досягненням А. Льоша в теорії розміщення виробництва є введення таких складових, як податкова система, міжнародна торгівля і науково-технічний прогрес.

А. Льош, на відміну від Й. Тюнена і А. Вебера, вперше в західній економічній науці розглядав теорію не тільки промислового «штандорта», а й сільського господарства, торгівлі, міст тощо. Саме А. Льош підняв теорію розміщення на макроекономічний рівень дослідження. Об'єктом його дослідження було як окреме підприємство, так і територіальна структура господарства.

А. Льош прагнув поєднати досягнення вчення про «штандорт» з економічним районуванням. Питанням районування він присвятив цілий

розділ своєї книги «Географічне розміщення господарства». В основу виділення районів було покладено ринковий простір. Теорія районування А. Льоша ґрунтувалася на припущенні про наявність широкої рівнини, на якій сировина розміщена більш або менш рівномірно.

Використовуючи геометричні фігури та математичні обчислення, А. Льош визначав радіус ринку певної продукції, враховуючи переважно транспортні витрати і чинник попиту як функцію ціни. Будь-який товар, за теорією А. Льоша, має свій максимальний радіус збуту, за межами якого реалізація його стає не вигідною.

Досягненням А. Льоша є те, що він вперше розглядав умови розвитку економічного регіону: відстані та транспортні умови, природні відмінності, національні та політичні умови, технічний прогрес, особисті якості підприємців. А. Льош стверджував, що завдання економіста полягає не тільки в тому, щоб показати, пояснити негативні явища в розміщенні господарства, а й визначити шляхи подолання їх. Істинний обов'язок економіста він вбачав не лише в тому, щоб пояснити дійсність, а і в тому, щоб її поліпшити. Критичне осмислення теоретичного здобутку А. Льоша без сумніву може бути успішно використане сучасними економістами, особливо при розрахунках, пов'язаних із розміщенням нових промислових підприємств.

5.2. Сучасні концепції розміщення продуктивних сил

При дослідженні питань територіальної організації продуктивних сил центральне місце відводиться обґрунтуванню концепції розміщення їх. **Концепція розміщення продуктивних сил** — система положень, спрямована на пошук доцільних шляхів збалансованого розвитку їх і удосконалення територіальної організації суспільного господарства. Це динамічна категорія, що змінюється залежно від можливостей і потреб певного етапу суспільного розвитку.

Більша частина концепцій, покликаних стимулювати і регулювати розвиток господарства, вирізняються своїм прагматичним змістом, спрямованістю на вирішення практичних питань, що стоять перед суспільством. Вимоги практики зумовили широку математизацію економічних наук, у тому числі й пов'язаних з розміщенням виробництва.

У системі наукових підходів до дослідження конструктивних аспектів розміщення продуктивних сил винятково актуальне значення мають територіальні аспекти. *По-перше*, розміщення є суто територіальним. *По-друге*, воно неминуче пов'язане із залученням до потреб промислового та пов'язаного з ним будівництва на значних територіях.

Просторовий аспект розміщення продуктивних сил зводиться до вибору доцільних місць локалізації будівництва або реконструкції підприємств і пов'язаних з ними об'єктів. Одним з центральних його напрямів є оцінювання території як бази розміщення продуктивних сил. Однак нас цікавить не стільки оцінка тих або інших методів визначення місць розміщення, скільки обґрунтування підходу до дослідження.

Прийняті в практиці вихідні положення ґрунтуються на концепції, яку можна назвати *концепцією територіальних обмежень*. Сутність її зводиться до обмеження просторового пошуку для локалізації тих або інших виробництв у раніше визначених регіонах. Інші ж території ще на стадії передпроектних пошуків виключають з можливої зони розміщення.

Зазначена концепція рекомендує пошук найбільш прийнятних варіантів просторової організації продуктивних сил лише в конкретному регіоні, у межах якого рекомендується знаходити конкретну точку розміщення підприємства, яке належить спорудити. Однак якщо регіон вибрано неправильно, то кращий у його межах просторовий варіант не буде відповідати найбільш прийнятним із важливих.

Це можна проілюструвати таким умовним прикладом. Припустімо, що середня зважена по одному регіону економічна ефективність уже визначена і становить 10 одиниць². Зрозуміло, що в межах цього регіону є точки, що характеризуються як більш високими, так і більш низькими показниками ефективності розміщення, ніж середні. Крайні максимальні та мінімальні значення ефективності в цих точках прийемо відповідно такими, що дорівнюють 3 і 16 одиницям.

Фактично ж зазначена середня зважена ефективність (10 одиниць) не може бути основою для пошуку найбільш прийнятної величини ефективності розміщення. Наприклад, в іншому регіоні середня зважена економічна ефективність розміщення значно нижча і становить 5 одиниць.

Водночас крайні мінімальні та максимальні значення ефективності розміщення становитимуть відповідно 1 і 18 одиниць. Звичайно, при вирішенні конструктивних проблем нас цікавить конкретна величина, тобто найбільш прийнятна точка розміщення, яка, виходячи із зазначених умов, знаходиться в іншому регіоні (18 одиниць).

Концепція територіальних обмежень не дає змоги вибрати найбільш обґрунтований варіант просторової локалізації промислового підприємства, оскільки доцільна точка розміщення може знаходитись у регіоні, який попередньо виключається як просторова база пошуку. Незважаючи на те, що зіставляються умовні показники, неприйнятність концепції те-

---

² Такими одиницями можуть бути вихідні показники при визначенні ефективності розміщення: приведені витрати, собівартість, питомі капітальні витрати тощо.

риторіальних обмежень вибору місця для будівництва нового або реконструкції діючого промислового підприємства є очевидною.

Отже, концепція просторових обмежень не дає можливості ефективно вирішувати актуальні проблеми удосконалення територіальної організації продуктивних сил на сучасному етапі. Така концепція має враховувати специфіку просторової локалізації галузей як видобувної, так і обробної індустрії.

В останнє десятиріччя в ряді досліджень набула поширення модифікація концепції просторових обмежень, яку умовно можна назвати *концепцією територіальних можливостей населених пунктів*, насамперед міст, в межах яких і розміщується більша частина об'єктів промислової діяльності. Сутність її полягає в тому, що наявність у межах міста вільних територій, виділених під промислове і пов'язане з ним будівництво, розглядається як важлива умова, що регулює просторову локалізацію промислового виробництва.

Концепція просторових можливостей міст у кінцевому підсумку орієнтує на соціально доцільне та економічно виправдане використання земель для промислового і пов'язаного з ним будівництва. Значення земельних ресурсів як важливого чинника розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку неухильно зростає, що зумовлено зростанням дефіцитності земель. У регіональних умовах проблема раціонального відчуження земель сільськогосподарського використання для потреб промисловості набуває винятково важливого економічного значення. Цим пояснюється посилена увага до земельних (територіальних) ресурсів при дослідженні проблем розміщення продуктивних сил і розвитку регіонального господарства України.

5.3. Концептуальні положення політики регіонального розвитку в Україні

Розширення самостійності та повноважень органів місцевого самоврядування в умовах переходу до ринку зумовлює потребу в розвитку регіональних досліджень з метою конструктивного підходу до наукового обґрунтування управління регіональним розвитком. Останній органічно пов'язаний з іншими не менш важливими і складними процесами: формуванням ринкових відносин, розгортанням нових форм власності, пріоритетним соціальним розвитком, а також з екологічною та демографічною ситуацією тощо.

Політика регіонального розвитку є складовою загальнодержавної політики щодо соціально-економічних та суспільно-політичних перетворень

в Україні. Вона спрямована, зокрема, на підвищення ролі регіональних і місцевих органів управління у здійсненні реформ та розбудові незалежної Української держави.

Одним з важелів удосконалення територіальної організації суспільства стає політика регіонального розвитку, орієнтована на становлення механізмів управління формуванням господарських адміністративно-територіальних систем всіх типів та просторових рівнів. Вона покликана забезпечувати комплексно-пропорційний розвиток територій з максимальним урахуванням місцевих умов і ресурсів.

Державна політика регіонального розвитку — це цілісна сукупність заходів, спрямованих на стимулювання ефективності соціально-економічного розвитку регіонів, раціональне використання їхніх ресурсних потенціалів та пріоритетів, забезпечення сприятливих умов для життєдіяльності населення, вдосконалення територіальної організації суспільства.

Об'єктами політики регіонального розвитку є територіальні утворення, які слід розглядати як системи певного підпорядкування, в межах яких здійснюються державне управління та місцеве самоврядування. Суб'єктами її виступають центральні, регіональні та місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, які виходячи зі своєї компетенції вирішують питання, пов'язані з соціально-економічним розвитком регіонів.

Основна мета сучасної державної політики регіонального розвитку в Україні полягає у збереженні та зміцненні політичної стабільності, територіальної цілісності, соціальної та економічної єдності Української держави на основі раціонального територіального поділу праці, поєднання інтересів різних регіональних спільностей із загальнодержавними інтересами, створення відносно однакових можливостей для плідної життєдіяльності населення в усіх регіонах України.

У нашій країні накопичився комплекс регіональних проблем і диспропорцій, що зародилися у минулі десятиріччя. До основних з них можна віднести такі:

відставання малих міських і ще більшою мірою сільських поселень від великих міст за рівнем економічного і соціального розвитку;

деформація статево-вікової структури сільського населення;

посилення регіональної диференціації за якістю навколишнього середовища;

соціально-економічні, екологічні, психологічні та інші проблеми у зонах радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській атомній електростанції, а також у регіонах розміщення переселенців;

застарілий багатоплановий адміністративно-територіальний поділ.

Відповідно до мети та назрілих проблем визначаються стратегічні завдання політики регіонального розвитку, а саме:

здійснення реструктуризації економіки регіонів, яка ґрунтується на вимогах забезпечення соціально-економічної ефективності відповідних заходів;

налагодження ефективних внутрішньо- і міжрегіональних економічних зв'язків, спрямованих на формування національної економіки та регіональних господарських комплексів;

заохочення розвитку інвестиційної діяльності на території регіонів створенням пільгових умов у оподаткуванні та здійсненні інвестиційної діяльності;

формування і розвиток спеціальних (вільних) економічних зон, технопарків, технополісів з першочерговим визначенням локальних територій для їхнього розміщення, а також облаштування державних кордонів і налагодження на новій основі системи зв'язків між прикордонними регіонами;

стимулювання демографічного розвитку регіонів з метою усунення негативних наслідків, пов'язаних з високою смертністю і низькою народжуваністю населення;

створення сприятливих для розвитку малих підприємств виробничого типу, фермерських господарств (пільгове оподаткування, фінансова та морально-технічна підтримка);

формування регіональних фінансово-бюджетних і кредитно-банківських систем, які мають регулювати надходження та використання грошових ресурсів у межах бюджетних та позабюджетних фондів;

здійснення заходів щодо стабілізації регіональних ринків праці, товарів та послуг із застосуванням для цього економічних важелів, а також регіональних та місцевих замовлень;

створення ефективних регіональних систем соціального захисту населення.

У сучасних умовах місцевим органам влади й управління надається можливість вирішувати проблеми розвитку регіонів на основі власної фінансово-економічної бази, ефективного використання комунальної власності, територіальних ресурсів і надання законодавством повноважень. При цьому суттєво зменшується пряме управління із центру з боку державних структур, але залишається цільове фінансування окремих проєктів, пільгові кредити тощо з метою регулювання регіональних пропорцій у розвитку регіонів.

Загальнодержавна стратегія розміщення продуктивних сил має узгоджуватися з завданнями комплексного й ефективного розвитку економіки регіонів.

За центральними державними структурами мають бути закріплені питання регулювання територіальних народногосподарських пропорцій, рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, проведення соціально-демографічної, природно-ресурсної, інвестиційної та містобудівної політики, а також розробка міжрегіональних стандартів, вимог, норм і нормативів.

Очевидною є також необхідність розробки та реалізації спеціальних державних програм реформування господарства окремих регіонів з екстремальними умовами. Передусім такого перетворення потребують господарські комплекси регіонів з порушеною структурою виробництва і складною екологічною ситуацією. Це визначатиме нову якість соціально-економічних потреб, інтересів, пріоритетів і можливостей. Інакше кажучи, до економічного, соціального й екологічного добробуту слід йти не від суспільства в цілому до регіону, як було раніше, а навпаки.

Механізм реалізації політики регіонального розвитку має забезпечуватися правовими та економічними важелями. До перших належать сукупність законодавчих і нормативних актів, що регулюють відносини між суб'єктами регіональної політики, форми та методи її здійснення. Серед економічних важелів найважливішим є формування фінансових ресурсів, які давали б можливість забезпечити здійснення відповідних регіональних програм.

Тенденція становлення політики регіонального розвитку така, що з часом її межа все більше має пов'язуватися з комплексними завданнями стійкого економічного зростання. У своєму класичному вигляді вона зводиться до реалізації заходів, спрямованих на вирішення конкретних регіональних проблем.

Реалії господарської діяльності та життя сприяють перетворенню політики регіонального розвитку на досить складне, комплексне явище, що вбирає в себе компоненти багатьох традиційних напрямів політики держави. Реалізація активної політики регіонального розвитку в кінцевому підсумку спрямована на вдосконалення територіальної організації суспільства, передбачає врахування її основних аспектів: економічного, соціального, демографічного, розселенського, екологічного, науково-технічного тощо. Сукупність цих аспектів найповніше охоплює термін «політика регіонального розвитку» на відміну від термінів «регіональна економічна політика» або «регіональна соціально-економічна політика». Водночас перший термін узгоджується з усталеним терміном «управління регіональним розвитком».

Державна політика регіонального розвитку ґрунтується на таких принципах:

децентралізація, послідовне передавання прав і обов'язків у сфері регулювання регіонального розвитку місцевим органам управління та самоврядування;

законодавче закріплення за останніми сталих джерел поповнення місцевих бюджетів для виконання своїх функцій;

концентрація зусиль центральних органів на вирішенні завдань національного масштабу, а також гострих проблем, як правило, у великих регіонах;

диференційований державний вплив на розвиток окремих регіонів країни у вирішенні економічних, соціальних, екологічних, науково-технічних та інших проблем регіонів;

превентивність політики регіонального розвитку, зокрема на стадії зародження великих територіальних диспропорцій.

Методи і принципи управління мають використовуватись у державній політиці регіонального розвитку комплексно. З розвитком ринкових відносин, децентралізації управління переважного значення набувають економічні та соціально-психологічні методи.

Основною формою реалізації державної політики регіонального розвитку стають національні програми вирішення комплексних проблем великих територій. Розробка та реалізація їх фінансуються з державного і місцевих бюджетів, а також з інших джерел. Регіонально орієнтовані державні програми мають узгоджуватися за термінами, заходами та ресурсами з програмами зайнятості, науково-технічними, екологічними та іншими державними і місцевими програмами.

Для окремих територій необхідними заходами політики регіонального розвитку є такі:

- створення пільгового режиму для підприємництва;
- застосування пільгового режиму оподаткування для населення;
- адресне спрямування державних інвестицій;
- кредити, субвенції, субсидії та дотації на розвиток соціальної сфери;
- установлення і диференціація обмежень та нормативів, а також охоронних режимів.

Перелічені заходи можуть бути разовими, коротко-, середньо- та довгостроковими.

Регіональне програмування вносить у систему політики регіонального розвитку елементи перспективності, орієнтованості на тривалі зміни у сфері удосконалення організації суспільства, перетворює систему заходів на засіб досягнення визначених цілей господарського розвитку.

Запитання і завдання

1. У чому полягає сутність теорії розміщення виробництва Й. Тюнена? Накресліть модель територіальної структури сільського господарства за Й. Тюненом.

2. Хто започаткував теорію розміщення промисловості? У чому її сутність?

3. Розкрийте особливості теорії розміщення виробництва А. Льоша.

4. У чому сутність концепції територіальних обмежень та її модифікацій?

5. Що є об'єктами, суб'єктами і метою політики регіонального розвитку?

6. Які головні завдання політики регіонального розвитку в Україні?

7. Перелічіть основні напрями і принципи реалізації політики регіонального розвитку в Україні.

Розділ 6

Людський чинник у розміщенні продуктивних сил

6.1. Демографічна ситуація і демоекономічне відтворення робочої сили

Демографічна ситуація в Україні в останнє століття значною мірою визначається складним суспільно-політичним розвитком, рівнем матеріального забезпечення населення, його національно-культурними традиціями, побутом, духовністю тощо. Роки голодомору, репресій, воєн різко негативно позначилися на демографічному потенціалі України. За деякими оцінками, сучасна Україна без свідомого і цілеспрямованого винищення її населення налічувала б щонайменше 100 млн жителів, тобто вдвічі більше, ніж тепер.

В Україні проживає 50,9 млн чол. (0,8 відсотка населення світу, на 1 січня 1997 р.). За чисельністю населення вона посідає п'яте місце серед європейських держав (після Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції).

Україна належить до країн, що характеризуються надзвичайно низькими темпами приросту населення. За цим показником вона посідала одне з останніх місць серед союзних республік колишньо-

го СРСР. За 1940—1990 рр., наприклад, чисельність жителів України зросла тільки на 25 відсотків. Лише в Білорусії цей показник був ще нижчим і становив 12,7 відсотка. Загальний же приріст населення колишнього СРСР за той час досяг 47,7 відсотка.

Демографічна ситуація в Україні в останні роки характеризувалася переходом тривалої й усталеної тенденції скорочення темпів приросту населення в абсолютне зменшення його загальної чисельності. Так, в 1980—1989 рр. темп приросту населення України становив 3,6 відсотка, а вже в 1990—1996 рр. темп скорочення становив 0,2 відсотка. Тільки за 1996 р. постійне населення України зменшилося на 0,9 відсотка, або на 440,6 тис. чол.

Основна причина від'ємних значень природного руху населення — це переважання кількості померлих над кількістю народжених. Так, співвідношення показників народжуваності та смертності свідчить про несприятливу демографічну ситуацію. Найгірша вона в північних і східних областях України (Чернігівській, Сумській, Полтавській, Донецькій, Харківській). Незначний, але додатний приріст мають Закарпатська, Львівська, Волинська, Івано-Франківська, Чернівецька області.

Важливим показником демографічної ситуації в Україні є середня тривалість життя, тобто кількість років, яку в середньому належить прожити цьому поколінню народжених, якщо припустити, що впродовж життя цього покоління рівень смертності в окремих вікових групах буде такий, як тепер. Для людей, що народилися 1991 р., очікувана середня тривалість життя становить 71 рік (чоловіків — 66, а жінок — 75). Співвідношення між чисельністю жінок і чоловіків у різних вікових формах відбиває статеву-вікову структуру населення (рис. 6.1). Більшість населення України становлять жінки (53 відсотки), проте у різних групах кількість чоловіків і жінок неоднакова.

Поглибився в Україні процес старіння населення. Це призвело до збільшення демографічного та економічного навантаження працездатного контингенту особами, що вийшли за межі працездатного віку. Відповідні демографічні процеси сформували несприятливу з точки зору потреб сучасної економіки вікову структуру зайнятості працездатного населення.

Потенціал демоекономічного розвитку регіонів України значною мірою зумовлений сучасними кризовими явищами. Вони негативно впливають на природне відтворення населення, пригнічують демографічну складову пропорцій робочої сили, формують нераціональні міграційні потоки, які на окремих територіях можуть перетворюватися на чинник дестабілізації локальних ринків праці.

За умов депопуляції відбувається відповідне обмеження так званих демографічних інвестицій як частини національного доходу. Ця частина

нагромаджується і використовується не тільки на розвиток соціальної інфраструктури, а й на створення нових робочих місць у виробничій сфері.

Аналіз демоекономічного відтворення сукупної робочої сили в регіонах України дає можливість визначити загальну спрямованість зрушень у цій сфері. Однією з важливих особливостей демоекономічної ситуації, що склалася в регіонах України протягом 80—90-х років, є суттєве падіння рівня зайнятості населення в галузях економіки на фоні незначного зменшення чи навіть зростання частки населення працездатного віку.

Територіальний перерозподіл робочої сили є однією з гнучких форм соціально-економічного регулювання пропозиції робочої сили, а також чинником, що впливає на рівень забезпеченості трудовими ресурсами тієї чи іншої сфери економіки. Відплив робочої сили з технічно відсталих галузей з високою часткою важкої ручної праці та низьким рівнем її продуктивності у більш технологічно досконалі сфери господарювання з економічної точки зору є важливим індикатором прогресивних зрушень територіально-галузевої структури зайнятості населення.

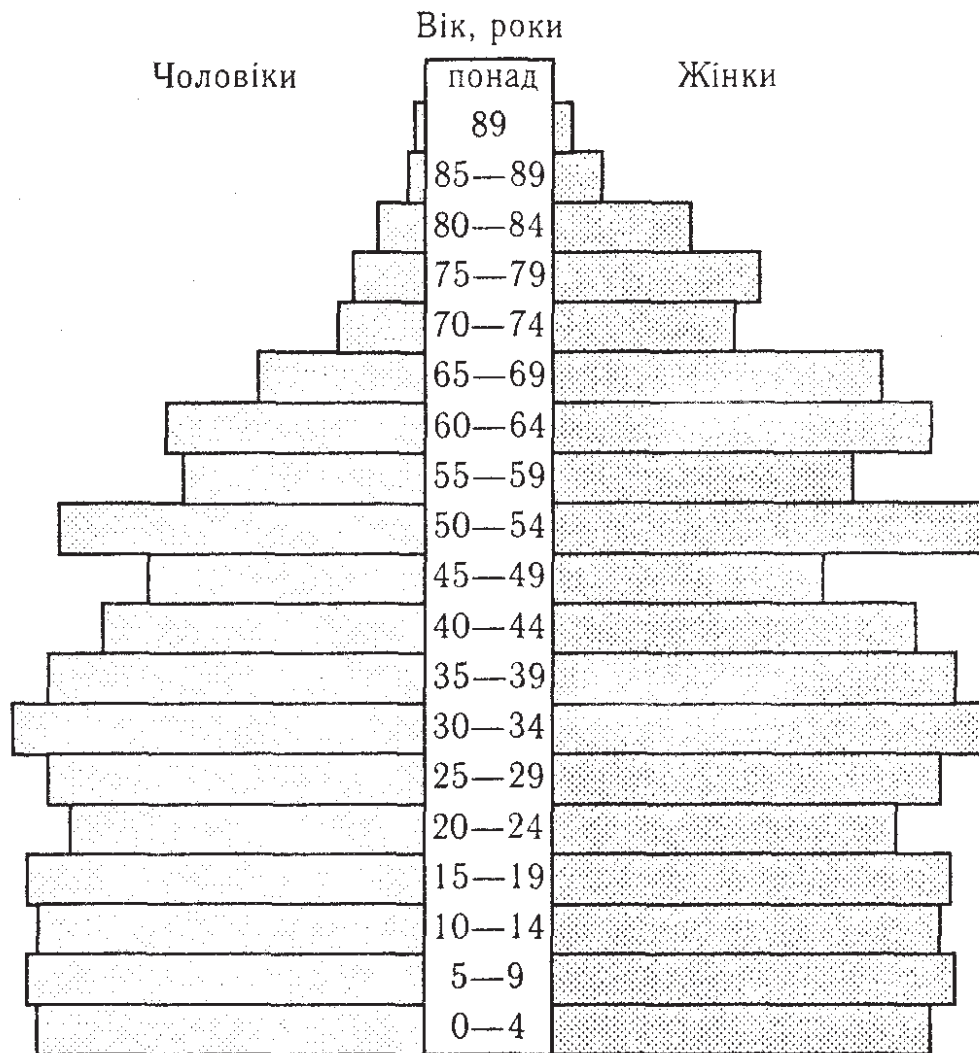

Рис. 6.1. Статеві-вікова структура населення

Природною реакцією нормально функціонуючої економічної системи на суттєве погіршення кадрового забезпечення тієї сфери, що втрачає робочу силу, є радикальне оновлення матеріально-технічної бази виробництва.

6.2. Соціальна структура населення і трудовий потенціал України

Соціальна структура населення — це система різноманітних видів спільнот (класових, майнових, професійних) і стійких та впорядкованих зв'язків між ними.

В аналізі соціального складу населення розрізняють основні та неосновні класи, групи та верстви всередині класів, а також прошарки між ними. Одні дослідники визначають соціальну групу, клас на підставі доходу, майнового стану, професії або роду занять, освіти тощо. Інші включають до певного класу, групи тих людей, які самі себе до них зараховували незалежно від соціально-економічних показників, що визначають їхнє соціальне становище.

Неодмінним елементом соціальної структури будь-якого суспільства є проміжні, середні верстви населення. Соціальні групи, які претендують на включення до середнього класу, в Україні можуть становити значну частку населення. Це висококваліфіковані робітники, інженерно-технічні працівники, службовці, інтелігенція тощо.

Найвагомішу частку в соціальному складі населення України становлять робітники, інженерно-технічна, науково-технічна інтелігенція і селянство. В умовах переходу до ринку особливе місце посіли бюрократія, представники торгового капіталу, підприємці, кооператори, зайняті в малих та спільних підприємствах, акціонерних та інших структурах. Велика соціальна група — це інтелігенція та кваліфіковані службовці з фіксованими доходами — лікарі, вчителі, працівники закладів культури, переважна більшість наукових працівників. Окремо слід виділити господарських керівників (технократію), політичну еліту і духовенство, представників «тіньового» бізнесу, декласовані елементи (люмпени).

Перебудова соціальної структури населення відбувається за рахунок зміни співвідношення між чисельністю осіб, зайнятих фізичною та розумовою працею, а також змін у професійній структурі населення. Під заняттям слід розуміти конкретну роботу на підприємствах, в установах, організаціях, кооперативах або в наймах у приватних осіб, а не професію або спеціальність, одержану в навчальному закладі. При цьому щодо службовців враховують, як правило, посаду, яку вони обіймають, а щодо робітників — виконувану роботу.

Заняття поділяють на дві групи: такі, що потребують переважно затрат фізичної праці, і заняття, в яких переважає розумова праця.

Територіальні відмінності у соціальному складі населення зводяться в основному до співвідношення чисельності робітників, службовців і селян в окремих регіонах. Вони залежать від господарської спеціалізації окремих територій. Провідна роль у формуванні територіальної організації трудових ресурсів належить розвитку територіально-галузевої структури господарського комплексу.

Зростання виробничого потенціалу країни кількісно та якісно формує потребу в робочій силі. Відповідно розвиваються типи розселення: скорочується чисельність сільського населення, складаються міські агломерації, зростають малі та середні міста, змінюється і природне середовище проживання населення. Все це впливає на характер відтворення трудових ресурсів.

Існування форм територіальної організації трудових ресурсів забезпечується функціонуванням трудоресурсного потенціалу з притаманними йому кількісними та якісними характеристиками.

Трудоресурсний потенціал характеризується чисельністю трудових ресурсів, їхньою статеві-віковою структурою, рівнем освіти і професійно-кваліфікованої праці, фондом робочого часу, станом здоров'я, рівнем дисципліни та іншими соціально-економічними чинниками.

На рівень працездатності потенціалу значний вплив має статеві-вікова структура населення. Так, витрати чоловічої праці на роботах, що потребують значної фізичної сили, будуть більш ефективними порівняно з такими ж за кількістю та часом витратами жіночої праці. Тим більше, що є ряд виробництв (годинникове, електролампове, приладобудівне), де жіноча праця є якіснішою і продуктивнішою, ніж чоловіча.

Термін «трудоі ресурси» вживається у світовій практиці рідко, частіше використовується поняття «економічно активне населення».

Трудові ресурси — частина населення країни, що має відповідний фізичний розвиток, знання і практичний досвід роботи, які потенційно можуть бути використані в суспільному господарстві.

До трудових ресурсів включають як зайнятих, так і потенційних працівників. В Україні до трудових ресурсів належить населення у працездатному віці (чоловіки до 60 років і старші, жінки — до 55 років і старші, а також підлітки у віці до 16 років, що працюють). Чисельність та склад трудових ресурсів наведено в табл. 6.1.

Переважну частину трудових ресурсів країн становить населення у працездатному віці. У складі робітників за межами працездатного віку понад 4/5 припадає на пенсіонерів. Ступінь їхньої участі в суспільному виробництві пов'язаний з потребами суспільного господарства в робочій

Таблиця 6.1. Трудові ресурси та їхній склад за регіонами, 1999 р., тис. чол.³

Регіони	Всього	У тому числі		
		працездатне населення в працездатному віці	особи старшого віку	підлітки
Україна в цілому	29 989,0	27 361,1	2 625,8	2,1
Автономна Республіка Крим	1 268,0	1 195,0	73,0	0,0
Області:				
Вінницька	1 044,2	919,0	125,1	0,1
Волинська	578,3	552,1	26,2	—
Дніпропетровська	2 262,9	2 068,7	194,1	0,1
Донецька	2 973,1	2 723,9	249,0	0,2
Житомирська	780,5	735,9	44,5	0,1
Закарпатська	775,1	723,1	52,0	0,0
Запорізька	1 218,3	1 133,0	85,3	—
Івано-Франківська	912,2	805,4	106,7	0,1
Київська	971,5	883,5	88,0	—
Кіровоградська	662,8	615,3	47,3	0,2
Луганська	1 554,2	1 470,9	83,1	0,2
Львівська	1 675,0	1 488,7	186,3	—
Миколаївська	791,9	733,6	57,9	0,4
Одеська	1 523,6	1 395,2	128,1	0,3
Полтавська	1 001,6	887,1	114,5	—
Рівненська	699,0	636,1	62,9	—
Сумська	820,0	718,0	102,0	—
Тернопільська	877,1	606,4	70,7	—
Харківська	1 841,9	1 867,5	154,3	0,1
Херсонська	736,8	696,9	39,8	0,1
Хмельницька	917,8	756,9	160,8	0,1
Черкаська	794,0	756,5	37,5	—
Чернівецька	564,6	512,4	52,2	—
Чернігівська	794,8	653,4	139,3	0,1
м. Київ	1 901,8	1 776,3	125,5	—
м. Севастополь	248,0	228,3	19,7	—

³ Статистичний щорічник України за 1999 рік / Державний комітет статистики України; Відп. за випуск О.Г. Осауленко. — К.: Техніка, 2000. — С. 368.

силі, досвіді конкретної особи, системою матеріального стимулювання, рівнем життя населення.

Зміни чисельності трудових ресурсів залежать від природного руху населення — народжуваності та смертності. За інших однакових умов швидкому зростанню населення відповідає швидке зростання трудових ресурсів і навпаки. Однак зміни в народжуваності на трудові ресурси вплинуть лише через 16 років. Співвідношення чисельності поколінь, що вступають у працездатний вік, також змінюється. Частка населення працездатного віку в загальній чисельності жителів України в 1990 р. дорівнювала 54,1, у 1996 р. — 58,8 відсотка.

Сучасне виробництво зумовлює об'єктивну необхідність постійного підвищення якості робочої сили. Це забезпечується через освіту, загальну культуру, глибоку професійну підготовку і спеціальні знання, творче ставлення до праці та свідому дисципліну.

Зростає частка робітників з вищою та середньою спеціальною освітою (90 відсотків зайнятих). Кожний четвертий має диплом вузу чи технікуму. Рівень освіти жінок досягнув рівня освіти чоловіків. В умовах переходу до ринкової економіки потрібен механізм економічно ефективної раціональної зайнятості. Чисельність зайнятих у суспільному господарстві України становить приблизно 25 млн чоловік.

6.3. Форми зайнятості населення

Основні стадії зайнятості населення полягають у формуванні, розподілі, перерозподілі й використанні трудового потенціалу. Водночас зайнятість населення виявляється у специфічних її формах залежно від соціальних та економічних умов життєдіяльності окремих регіонів. **Зайнятість** — це діяльність громадян, спрямована на задоволення особистих потреб через доход у грошовій або натуральній формах.

Ефективна зайнятість населення — це корисна трудова діяльність громадян, спрямована на підвищення продуктивності праці, збільшення обсягів виробництва і скорочення витрат робочого часу. Основними чинниками підвищення ефективності праці та використання основних засобів виробництва є капітал і ринок.

Найважливішим елементом надійної системи соціального захисту населення є забезпечення ефективної зайнятості працездатного населення. З цією метою було прийнято Закон України «Про зайнятість населення». Він визначив правові, нормативні, організаційні та економічні форми зайнятості в умовах ринкової економіки, рівноправного функціонування різних форм власності, а також державні гарантії прав громадян на працю. Цей законодавчий акт конкретизує мету і завдання еконо-

мічного механізму державного регулювання зайнятості населення. Відповідно до нього регіональні адміністрації мають право приймати рішення у сфері зайнятості з урахуванням конкретної ситуації щодо використання трудових ресурсів, яка обумовлена демографічними, організаційними, економічними і соціальними особливостями регіонів.

Найчастіше розрізняють такі форми зайнятості, як загальна, повна, оптимальна і раціональна. Зайнятість населення доцільно розглядати з позиції її ефективної форми порівняно з іншими формами. Проте кожна форма зайнятості має самостійний критерій оцінювання.

Актуальність проблем, пов'язаних з вивченням форм зайнятості населення, зростає у зв'язку зі спадом виробництва й уповільненням соціального й економічного розвитку України. Ефективна зайнятість населення та її впровадження пов'язані з багатьма суспільними та господарськими проблемами: праці, заробітної плати, кредитів, податків, ціни, доходів, прибутку і соціального захисту, а також з відтворенням населення.

Практичне вирішення проблеми розробки економічного механізму регулювання зайнятості населення потребує пізнання закономірностей та вивчення тенденцій формування і використання трудового потенціалу. У ринкових умовах має здійснюватися перерозподіл трудових ресурсів, орієнтований на ефективну зайнятість працездатного населення і запобігання масовому безробіттю.

Удосконалення міжгалузевих та міжрегіональних форм перерозподілу трудових ресурсів слід здійснювати з урахуванням особливостей регіональних ринків праці. Для раціонального використання резервів праці потрібно усунути недоліки, пов'язані з розміщенням виробництва. Це потребує розробки науково обґрунтованих систем виробництва за регіонами України, перерозподілу працездатного населення з регіонів, де є надлишок робочої сили, до малонаселених регіонів, здійснення приватизації власності й розвитку підприємництва та фермерства, перерозподілу вивільнених робітників за галузями і сферами діяльності.

Міжобласні та міжрегіональні відмінності в забезпеченості трудовими ресурсами досить значні. У зв'язку з цим проблема територіального і міжгалузевого розподілу набуває першочергового значення: надлишки трудових ресурсів у одному регіоні стримують зростання продуктивності праці, а в іншому через брак їх гальмується зростання обсягів виробництва. Вирішення цієї проблеми має ґрунтуватися на економічному механізмі державного регулювання зайнятості населення.

Усі форми зайнятості класифікують залежно від тривалості робочого часу і форми оплати праці. Їх розглядають як наслідок дії економічного механізму державного регулювання зайнятості населення. Специфічність категорії виявляється у різноманітності її соціально-економічних форм (рис. 6.2).

У період переходу до ринку в суспільному господарстві виникли нові форми зайнятості населення. Це добровільний вибір діяльності, самостійне забезпечення роботою, індивідуальна трудова діяльність, підприємництво, які підкріплені законодавчо щодо забезпечення однакових можливостей усіх громадян України. Регіональна і галузева форми зайнятості населення передбачають розподіл і перерозподіл трудових ресурсів між сферами виробництва, галузями суспільного господарства та регіонами. Регіональна форма зайнятості передбачає добровільне переселення громадян при визначенні пріоритетного розвитку регіонів і створення державних служб та фондів сприяння зайнятості. Галузева форма спрямо-

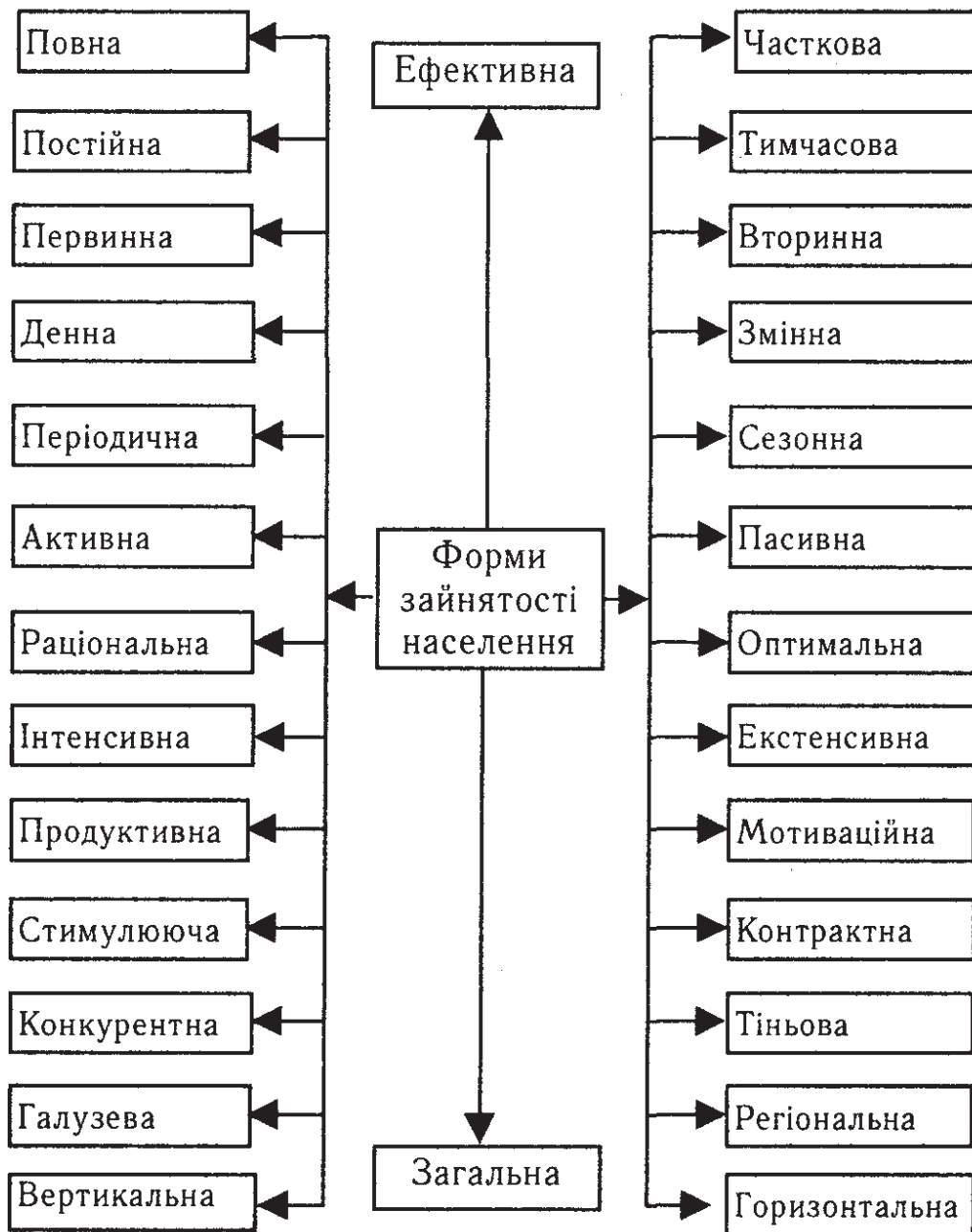

Рис. 6.2. Соціально-економічні форми зайнятості населення

вана на організацію професійної підготовки та перепідготовки незайнятих громадян. Особливості формування ринку праці та економічного механізму державного регулювання зайнятості населення зумовлені обмеженістю його мобільності, нерівномірним розселенням та прихильністю до приватної власності на землю і засоби виробництва.

Економічна сутність перехідного періоду в умовах розвитку різних форм господарювання полягає в найбільш раціональному використанні трудового потенціалу на основі ефективної форми зайнятості населення. Вона передбачає заміну живої праці уречевленою для отримання максимальної кількості продукції за мінімальних витрат матеріальних, фінансових і трудових ресурсів.

Рівень ефективності форми зайнятості працездатного населення визначається відношенням чисельності працюючих на виробництві до загальної чисельності працездатного населення. Особливості визначення рівня різних форм зайнятості обумовлюються соціальними, економічними, галузевими та регіональними аспектами, оскільки в умовах ринкових відносин активізується такий чинник, як конкурентоспроможність окремих верств населення на ринку праці.

6.4. Формування регіональних ринків праці

Під ринком праці розуміють певну форму відносин, що відбивають зміст та баланс інтересів між суб'єктами ринку: роботодавцями, працівниками та державою. Активна роль у цьому процесі належить профспілкам.

Ринок праці — це динамічна форма відносин, що постійно розвивається та змінюється, в результаті чого змінюються вимоги та коло проблем, пов'язаних з інтересами найманої робочої сили, наймачів, підприємців та посередників-профспілок.

Територіальна структура ринку праці є досить складною просторовою системою, яка складається з локального, регіонального, національного і світового ринків. Кожний з виділених у цій ієрархії ринків характеризується певними параметрами, які відбивають специфіку відносин, що виникають між основними суб'єктами ринку.

Через об'єднуючу дію механізму економічної інтеграції відбувається формування регіональних ринків робочої сили більш високого ступеня. Високо інтегрований ринок праці передбачає інтенсивний рух робочої сили і потребує налагодження інформаційної та фінансової системи державного контролю за трудовими переміщеннями населення.

З поглибленням спеціалізації територіальних господарських комплексів та активізації товарообороту між ними формуються передумови для посилення інтеграційних процесів на ринку праці. Для безпосереднього включення робочої сили в ці процеси її власники мусять оволодіти професіями, попит на які зростає, та конкурувати між собою за престижніші робочі місця. Інтеграційні процеси на ринку праці мають відбуватися еволюційно. За темпами і формами перетворень цей процес має бути адекватний змінам в інших сферах господарювання, а головне — зрушенням структури потреб у товарах і послугах.

Територіальний ринок праці є досить неоднорідною щодо складу робочої сили, умов праці та оплати просторовою структурою. Через це в дослідженні її особливостей цілком прийнятним є сегментаційний підхід. Він передбачає виявлення закономірностей обігу робочої сили в кожному відносно відокремленому елементі. В основі сегментаційних процесів на регіональному ринку праці лежать розвиток продуктивних сил, поглиблення поділу праці, постійні зміни у формах власності.

Дія сукупності чинників як внутрішнього (відносно процесів руху робочої сили), так і зовнішнього характеру спричиняє суттєву диференціацію умов відтворення робочої сили. Це має враховуватися при розробці напрямів і реалізації конкретних заходів регіональної політики зайнятості на ринку праці.

У світовій практиці найбільш відомими моделями ринку робочої сили є американська та шведська.

Модель ринку робочої сили в США специфічна. Американському ринку робочої сили властива висока територіальна мобільність населення. Понад 6 відсотків його щороку переміщується в інші регіони, а кожний десятий змінює професію, особливо молодь.

Шведська модель ринку праці спрямована на регулювання зайнятості, забезпечення соціального захисту і гарантій. Активна політика зайнятості реалізується як через професійну підготовку робітників, так і завдяки відкриттю нових робочих місць. На вирішення цих проблем витрачаються значні кошти. Замість витрат на підтримку безробітних політика спрямована на посилення конкурентоспроможності кожного працівника, що потрапляє на ринок праці. Переважно це набуття іншої професії чи іншої спеціальності.

Особливість активної політики в питаннях зайнятості у Швеції полягає у запобіганні безробіттю, тобто, образно кажучи, не в лікуванні «хвороби», а в її попередженні. Головною метою є повернення безробітної людини до праці, ще краще — недопущення звільнення її. У результаті рівень безробіття в цій країні значно нижчий порівняно з іншими державами.

В Україні поступово складаються системи необхідних законодавчих нормативів формування та регулювання на ринку праці, а також соці-

ального партнерства, соціального захисту через розгалужену мережу служб зайнятості, центрів підготовки та перепідготовки працівників.

Процес формування регіональних ринків праці України визначається накопиченим тут виробничо-ресурсним та соціальним потенціалом, темпами реформування економіки регіонів, їхніми природно-географічними умовами.

Збалансований стан ринків праці передбачає:

динамічну відповідність між пропозицією робочої сили і потребами в ресурсах праці розташованих на даній території суб'єктів господарювання різних форм власності;

високопродуктивну зайнятість працездатного населення;

мінімальний рівень прихованого і соціально прийнятні межі явного регіонального безробіття.

Формування ринку праці України найбільш активним було в 1992 р. Воно проходило в умовах різкого зростання пропозиції робочої сили і не менш різкого скорочення попиту на неї. Основним джерелом формування ринку праці стало значне вивільнення працівників зі сфери матеріального виробництва за рахунок організаційних та структурних заходів. При цьому скорочувалася потреба в робітниках для заміщення вакантних робочих місць у суспільному господарстві.

Економічна місткість регіонального ринку праці значною мірою залежить від реальної потреби в робочій силі суб'єктів господарювання різних форм власності, розміщених на цій території. Вона може бути визначена за такою формулою:

$$M = M_1 + M_2 + M_3 - R,$$

де M — економічна місткість регіонального ринку праці;

M_1 — обсяги практичного працевлаштування на діючих робочих місцях в усіх секторах та галузях економіки регіону на початок прогнозного періоду;

M_2 — обсяги можливого працевлаштування на вільні робочі місця (вакантні посади) відповідно до наявності їх на початок прогнозного періоду;

M_3 — очікувані обсяги працевлаштування на новостворених робочих місцях, введених впродовж прогнозного періоду;

R — реальне вивільнення робочої сили, що супроводжується ліквідацією робочих місць.

Економічну місткість територіальних ринків праці по суті визначають суб'єкти господарювання державної та колективної власності. На них у 1996 р. припадало 80 відсотків чисельності зайнятого населення. Проте важливого значення набувають функції економічного регулювання регіональних ринків праці.

Суттєва структурна та організаційна розбалансованість властива ринкам праці Волинської, Житомирської, Закарпатської, Івано-Франківської,

Львівської, Рівненської, Тернопільської областей. Їхня частка у територіальній структурі зайнятості населення дорівнює 20 відсоткам. При цьому на них припадає 36,6 відсотка загальної чисельності зареєстрованих безробітних.

Найбільший ступінь розбалансованості між зареєстрованою потребою в робочій силі та її пропозицією спостерігається в Івано-Франківській, Закарпатській та Волинській областях.

На початок 1997 р. рівень незайнятості в Україні становив 1,3 відсотка. Найбільший рівень незайнятості населення, що шукає роботу, спостерігався у Волинській, Житомирській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській та Чернігівській областях (2,0—3,3 відсотка).

Стабілізація сфери діяльності, розширення місткості регіональних ринків праці особливо є актуальними для територій пріоритетного економічного розвитку, до яких, зокрема, віднесені:

регіони, де сформувалися суттєві диспропорції між сферами прикладання жіночої та чоловічої праці;

сільські та гірські райони західної частини України, а також окремі райони Одеської області, де є надлишок трудових ресурсів;

регіони розміщення населення, відселеного з радіоактивно забруднених територій;

регіони очікуваного істотного скорочення обсягів виробництва і масштабного вивільнення працівників, зумовленого закриттям виробничих об'єктів, вичерпанням виробничих сировинних ресурсів тощо.

У цілому в Україні протягом 1995—1997 рр. чисельність зареєстрованих безробітних зросла з 126,9 тис. чол. до 637,1 тис. чол., тобто в 5 раз. При цьому загальний рівень явного безробіття залишається невисоким (2,3 відсотка зайнятих у галузях економіки) і перебуває в межах норми, яку сучасна теорія зайнятості визначає на рівні 5—6 відсотків.

Значну загрозу становить масштабне приховане безробіття. При скороченні власних фінансових ресурсів підприємства не в змозі утримувати надлишкову кількість працівників.

На ринку праці в Україні набула поширення нерегламентована зайнятість у формі додаткової незареєстрованої та прихованої від оподаткування зайнятості. Експертні оцінки та вибіркові обстеження великих міст та прикордонних регіонів свідчать про те, що близько 40 відсотків молоді займається незареєстрованою діяльністю. Приблизно 2,5 млн осіб зайняті в тіньовій економіці, яка є для них основним джерелом доходів. У результаті бюджет втрачає значні надходження та додаткові можливості фінансування соціальних програм.

У регіонах України спостерігаються зрушення в економічній базі територіального розвитку, неадекватні змінам в обсягах виробництва і темпам формування основного резервного сегмента ринку праці — кон-

тингенту вивільнених працівників. За його допомогою в ринковій системі господарювання забезпечується перерозподіл робочої сили на користь найперспективніших сфер господарювання і в такий спосіб удосконалюється структура зайнятості населення.

Галузям виробничої сфери України властиві високий рівень спрацювання основних виробничих фондів та низькі показники їх оновлення. Постійне зниження коефіцієнта вибуття фізично зношеного і морально застарілого устаткування виступає одним з досить потужних економічних чинників, який протидіє вивільненню працівників і утримує робочу силу на низькопродуктивних робочих місцях. На цій основі формується і приховане безробіття в очікуванні на радикальне оновлення виробничого потенціалу галузей економіки за сприятливих інвестиційних умов.

Різно змінилася загальна ситуація з забезпеченням трудовими ресурсами і додатковим попитом на них у регіонах, що традиційно характеризувалися як велика зона тяжіння найбільш мобільної частини робочої сили. Це стосується передусім індустріальних центрів Донбасу і Придніпров'я, потужний виробничий потенціал яких формував широкий територіальний обмін робочою силою, орієнтуючись значною мірою на зовнішні джерела поповнення складу зайнятих на території працівників. Істотні зрушення в обсягах, напрямках та інтенсивності територіально-галузевого руху робочої сили індустріальних регіонів є результатом скорочення попиту на робочу силу в їхніх основних галузях виробництва, звуження можливостей щодо отримання високого рівня особистих доходів у сфері офіційної економіки, погіршення умов життєдіяльності населення на цих територіях.

За показниками руху робочої сили на ринку праці групу з вкрай несприятливими умовами утворюють Карпатський, Причорноморський економічні регіони та Автономна Республіка Крим. Їхня частка в регіональній структурі сукупної пропозиції робочої сили в 1,4—1,6 рази перевищує відповідні структурні показники потреби в робочій силі. Погіршення умов зайнятості населення цих регіонів відбивається на низькому рівні працевлаштування осіб (особливо жінок).

У поліських областях незначне перевищення структурних показників попиту над пропозицією робочої сили поєднується з високою часткою очікуваного вивільнення. За нестабільної економічної ситуації це загрожує різким погіршенням умов зайнятості в разі скорочення чи повної ліквідації робочих місць, яким може супроводжуватися процес реального вивільнення робочої сили.

Різносторонність руху основних показників попиту і пропозиції робочої сили на територіальних ринках праці по суті характеризує структуру й організаційну розбалансованість, нестабільність умов зайнятості для більшості працездатного населення. Основне завдання у найближчій

перспективі полягає в нормалізації територіальної структури ринків праці, скороченні резервів висококваліфікованої робочої сили, ефективному регулюванні пропорцій територіально-галузевої зайнятості. Подальший розвиток територіальних ринків праці та можливості їхнього ефективного функціонування залежатимуть від загальної спрямованості економічних перетворень: темпів і масштабів роздержавлення та приватизації власності, державної політики щодо низькорентабельних виробництв, успіхів фінансової стабілізації тощо.

Для того щоб приватизаційні процеси позитивно вплинули на основні пропорції регіональних ринків праці, необхідні відповідні умови. Передусім приватизація власності має відбуватися як важлива складова загальної цілісної концепції переходу до нової економічної системи, заснованої на багатокладності. Це дасть можливість поєднати реформування відносин власності, структурну перебудову економіки, цілеспрямоване залучення іноземних інвестицій. Тим самим буде закладено фундамент для успішного функціонування суб'єктів господарської діяльності різних форм власності на основі принципів співіснування та конкуренції.

6.5. Регулювання регіональних ринків праці

Регулювання ринку праці має бути органічно пов'язане з комплексом системних перетворень, які стимулюють економічне зростання. У зв'язку з цим виникає дві групи проблем: перша — загальне пожвавлення економічної ситуації та інвестиційної активності капіталу, що сприятиме розвитку системи робочих місць і зростанню потреби в робочій силі; друга — підвищення споживчого попиту населення через вдосконалення системи розподільчих відносин, збільшення можливостей для отримання додаткових доходів. Усі заходи державного регулювання ринку праці, зорієнтовані на вирішення перелічених проблем, можуть бути класифіковані за спрямованістю, характером, об'єктом впливу та джерелами фінансування.

У світовій практиці поширені такі методи адміністративного регулювання зайнятості:

- звільнення тимчасових працівників;

- «замороження» найму;

- тимчасова чи остаточна відмова від політики резервування робочих місць для випускників навчальних закладів;

- стимулювання передчасного і своєчасного виходу на пенсію чи звільнення за власним бажанням;

- політика прямих звільнень.

Вибір сукупності найбільш прийнятних методів регулювання зайнятості залежить від конкретної ситуації, що складається на локальному ринку праці. При цьому враховуються інтереси певних територій, окремих галузей і підприємств щодо рівня і посилення державного втручання у ці процеси через відпрацьовані методи узгодження інтересів суб'єктів ринку різних ієрархічних рівнів. У цілому вибір оптимальної політики регулювання ринку праці визначається такими умовами і чинниками:

- інвестиційним потенціалом, його відтворювальною структурою;
- сукупністю робочих місць і змінами в їх складі під впливом банкрутств, демонополізації виробництва, приватизації власності;
- демографічними умовами і характером поповнення працездатного населення, зайнятого в економіці й незайнятого, яке прагне працювати;
- фондом життєвих благ і рівнем грошових доходів найманого працівника;
- якісним складом робочої сили, фінансовими можливостями суспільства, окремих суб'єктів господарювання забезпечити зростання професійно-кваліфікаційного рівня робочої сили.

Основне функціональне призначення ринкового регулювання сфери трудових відносин можна визначити як створення економічних умов щодо сталого і розширеного відтворення сукупної робочої сили на якісно новому рівні. Це передусім передбачає: можливість якомога повнішого задоволення потреб населення регіону в набутті освітньо-професійних знань, широка альтернативність вибору сфери прикладання праці, певні соціальні гарантії в разі вимушеної незайнятості. Такий підхід беруть за основу оцінювання здійснюваних перетворень і визначення напрямів досягнення ефективного відтворення робочої сили.

Реальна величина вартості робочої сили та її динаміка складається під впливом комплексу чинників, взаємодія яких формує дві протилежні тенденції. Перша полягає у зростанні вартості робочої сили внаслідок підвищення інтенсивності праці, об'єктивного розширення потреб працівників у споживчих товарах і послугах, рівні освіти та кваліфікації. У зв'язку з цим збільшуються суспільно необхідні витрати на підвищення професійно-освітнього рівня робочої сили і приведення його у відповідність з вимогами оновленої матеріально-технічної бази виробництва. Друга — це зниження вартості робочої сили під впливом зростання суспільної продуктивності праці. Враховуючи напрями дії чинників, які визначають динаміку ціни робочої сили, можна дійти висновку, що в економіці України сформувалися тенденції, прямо протилежні до світових.

В економічно розвинених країнах висока вартість робочої сили і відповідна якість її розглядаються як головна передумова досягнення інтенсивного типу розвитку. У зв'язку з цим постійно забезпечуються випереджаючі темпи зростання вкладень у робочу силу порівняно з витратами на основний капітал. Так, у Японії на початку 80-х років одиниця

капіталовкладень коштувала в 2,4 раза дорожче, ніж в середині 50-х років. Ціна ж робочої сили за цей період зросла в 15,6 раза (у поточних цінах). У США витрати на відтворення робочої сили збільшилися за 1947—1989 рр. у 5,3 раза, а на відтворення основного капіталу в 3,7 (в постійних цінах), видатки на науку — в 13 разів [43, с. 144—162].

В Україні поки що не створено високо координованої та всеохоплюючої системи економічного регулювання процесів регіонального відтворення робочої сили. Однак просте запозичення механізмів розвиненого ринку є досить непродуктивним за умов занепаду товарного виробництва і порушення його матеріально-технічної бази.

Перспективи досягнення рівноважного стану цієї сфери пов'язують з піднесенням товарного виробництва, зростанням потреби у трудових ресурсах багатосекторної економіки, максимально повним використанням професійно-кваліфікаційних характеристик робочої сили.

Сучасна економіка України потребує створення змішаної регулюючої системи, яка поєднувала б елементи суто ринкового регулювання з державними. Регулювання має бути спрямоване на досягнення дійсно активного характеру ринкових перетворень. Домінуючими повинні стати методи опосередкованого регулювання, які поступово витіснили б позаекономічні методи, що збереглися з часів адміністративного управління трудовими ресурсами. Механізмові регулювання слід надати властивостей гнучкої адаптації до змін загальноекономічної ситуації, адекватно реагувати на них. Поряд з цим потрібна певна стабільність економічних регуляторів на певний проміжок часу.

На регіональних ринках праці з динамічною рівновагою між попитом на робочу силу та її пропозицією важливо підтримати потребу в робочій силі з боку господарюючих суб'єктів за умов диверсифікації та перепрофілювання виробництва, освоєння конкурентоспроможної продукції. Активний вплив на ринкову ситуацію слід здійснювати в регіонах з моногалузевим характером виробництва і недостатніми власними ресурсами, а також там, де потреба населення в робочих місцях значно перевищує їх наявність.

Вибір конкретних шляхів досягнення збалансованості регіональних ринків праці має цілком визначатися ринковою кон'юнктурою, причинами і формами неузгодженості попиту і пропозиції робочої сили. Можливості збалансованого розвитку регіональних ринків праці значною мірою залежать від комплексності розв'язання нагальних проблем та узгодженості дій на різних рівнях управління.

Найбільш загальні напрями, перспективні методи та функції економічного регулювання попиту і пропозиції робочої сили можуть бути конкретизовані стосовно умов відтворення робочої сили регіонів України. На

основі спільних рис, домінантних тенденцій і найсуттєвіших відмінностей регіональних ринків праці здійснюється їх структуризація. Вона спирається на оцінки демоекономічного та соціально-економічного режимів регіонального відтворення робочої сили, а також на інформацію про інтенсивність територіального руху робочої сили, співвідношення чисельності зареєстрованих безробітних і кількості вільних робочих місць та вакантних посад. Відповідно до цього виділяється п'ять типів регіональних ринків праці України.

Перший тип має чітко окреслені ознаки працедепресивності як у промисловому, так і в аграрному секторах економіки і тим самим формує екстремальні умови відтворення робочої сили. Його утворюють області з низьким рівнем індустріального розвитку: Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька та Чернігівська. Для них характерна надзвичайно низька мобільність робочої сили. Причини такого стану ринку праці цих областей досить неоднорідні. Це потребує диференційованих заходів щодо його подолання.

Для регіональних ринків цього типу єдиним прийнятним ефективним методом подолання деструктивних процесів є пряме регулювання через розробку і реалізацію державних програм розвитку цих територій з чітким визначенням потужних джерел поповнення фінансових ресурсів, призначених суто для нагромадження. Регіональні ринки цього типу потребують режимів пільгового кредитування та оподаткування, надання субвенцій і преференцій, складання та реалізації регіональних інвестиційних програм у тісному взаємозв'язку з питаннями реорганізації діючих виробництв та створення нових.

Другий тип регіональних ринків наближається до першого, однак ознаки депресивності та застійності не досить чітко відстежуються. Для нього характерні порівняно з попереднім дещо нижчі темпи падіння обсягів промислового виробництва та більш суттєві зміни в структурі. До цього типу віднесено Вінницьку, Київську, Кіровоградську, Львівську, Сумську, Полтавську, Черкаську та Чернівецьку області.

Для ринку другого типу першочергового значення набувають стабілізація сільськогосподарського виробництва та пов'язаних з ним переробних виробництв, розвиток соціальної інфраструктури села за допомогою прямих державних інвестицій, забезпечення еквівалентного товарообміну між містом і селом. За умови реалізації цих заходів зростатиме рівень задоволення побутових і культурно-освітніх потреб сільського населення. Це в свою чергу протидіятиме міграційному впливу працездатного населення і значною мірою нормалізуватиме демоекономічні процеси на цих територіях.

Третій тип формують індустріальні області — Дніпропетровська, Донецька та Луганська — з досить високомобільною робочою силою та

глибоко кризовим станом усієї сфери прикладання праці через її високу залежність від економічного стану галузей добувної та важкої промисловості. Ці області мають значний компенсаційний потенціал, спроможний радикально покращити ситуацію у сфері зайнятості населення.

Розвиток регіональних ринків третього типу можливий лише на основі структурної реорганізації промислового комплексу та прискорення розвитку об'єктів соціальної інфраструктури. У контексті цього напряму слід визначити економічно доцільні обсяги виробництва галузей добувної та важкої індустрії з урахуванням їхнього експортного потенціалу. Це стане основою для оптимізації чисельності зайнятих у цій сфері та визначення можливих масштабів перерозподілу їх на користь недостатньо розвиненої сфери обслуговування населення регіону.

Четвертий тип регіональних ринків праці охоплює Запорізьку, Харківську області та м. Київ. Характерними для нього є інтенсивний рух робочої сили, достатня пропозиція та працевлаштування населення, висока працемісткість ринку праці. Формування явного безробіття за таких умов свідчить про те, що головною його причиною є незбігання якісних характеристик робочої сили з вимогами до неї суб'єктів господарювання різних форм власності.

Цей тип регіональних ринків праці формується промисловими центрами, в яких розвиток ринкової інфраструктури недержавного сектору економіки та поширення нерегламентованої діяльності населення дещо пом'якшують ситуацію на офіційній частині ринку праці. Загальне покращання ситуації на регіональних ринках праці цього типу пов'язане з формуванням фінансово-промислових груп, які об'єднують підприємства різних галузей, банківські та фінансові установи, науково-дослідні організації з метою створення кінцевих видів конкурентоспроможної продукції завдяки мобілізації фінансових ресурсів у інвестиційних фондах.

П'ятий тип регіональних ринків праці утворюють причорноморські області — Одеська, Херсонська, Миколаївська та Автономна Республіка Крим з високою орієнтацією працездатного населення на різні форми самостійної зайнятості у сфері як офіційної, так і неофіційної економіки.

Перспективи збалансованого розвитку регіональних ринків п'ятого типу значною мірою визначаються створенням економічних передумов та максимально повним використанням орієнтації населення на самостійну зайнятість у різних сферах господарювання. Це сприятиме розвитку малого і середнього підприємництва, без яких неможливі гнучкість і висока місткість самого ринку праці. Додатково стимулюючи фермерство, надомництво, дрібні ремесла у сфері виробництва та послуг через політику інвестування і кредитування їх, доцільно обмежити самозайнятість у неофіційному секторі економіки за допомогою розробки відповідних нормативно-правових документів.

Методи прямого й опосередкованого регулятивного впливу забезпечують якісно новий рівень перебігу процесів відтворення робочої сили в межах регіональної економіки. Регіональний ринок праці як саморегульована підсистема суспільного відтворення володіє арсеналом засобів щодо встановлення економічно доцільних пропорцій між множинністю елементів і сфер, що визначають його структуру і функціональну організацію.

6.6. Розселення населення України

Удосконалення розселення населення — надзвичайно важлива проблема раціонального розміщення та територіальної організації продуктивних сил України. У сучасних умовах роль розселенського чинника в інтенсифікації народного господарства та територіальній організації суспільства зростає. Науково-технічний прогрес посилює вплив розселення на виробництво, ускладнює взаємозв'язки між ними. Поглиблюється також взаємовплив розселення і соціальних процесів розвитку країни, особливо її соціальної інфраструктури.

Інтеграційні процеси в економіці України, формування територіально-виробничих комплексів об'єктивно зумовлюють розвиток інтеграції в розселенні. Він виявляється через посилення взаємозв'язку між міськими та сільськими поселеннями, перехід від автономного до взаємопов'язаного їх розвитку та формування на цій основі територіальних систем розселення.

Умови розселення в Україні є досить неоднорідними. Значні регіональні відмінності історичних, економічних, демографічних, природно-географічних, геополітичних, екологічних та інших чинників обумовили особливості її регіонального розселення. У кожному регіоні є своя специфіка динаміки та структури розселення, свої проблеми. У регіонах з екстремальними умовами життєдіяльності населення проблеми розселення набули особливої гостроти: зона радіоактивного забруднення ЧАЕС Українського Полісся, розселення депортованих народів у Криму, розселення у Донбасі, зумовлене закриттям великої кількості шахт.

Для України характерний відносно високий рівень щільності населення та урбанізації. Середня щільність населення становить 84 чол. на 1 км², а частка міського населення — 68 відсотків. Найбільш високими показниками щодо середнього рівня вирізняються кілька областей: Донецька — 90 відсотків міського населення, щільність — 193 чол./км²; Дніпропетровська — відповідно 84 відсотки та 119 чол./км²; Луганська — 86 відсотків і 103 чол./км²; Харківська — 79 відсотків і 97 чол./км².

У ряді областей України (Волинській, Закарпатській, Кіровоградській, Херсонській, Чернігівській) щільність населення не перевищує 50 чол./км². У них низький також рівень урбанізації (не більше 61,5 відсотка).

Формування поселенської мережі певної території характеризується передусім загальними тенденціями, чинниками, закономірностями та принципами розселення. Вона складається з міських та сільських поселень. До міських населених пунктів в Україні належать міста і селища. Поділ поселень на міські та сільські заснований на відмінностях у характері матеріального виробництва, яке має визначальний вплив на розмір та розміщення поселень. Розвиток міських поселень пов'язаний з потужністю, спеціалізацією та розміщенням промислових підприємств, об'єктів будівництва та транспорту, сільських поселень — з використанням землі, розвитком та розміщенням сільськогосподарського виробництва. Для сільських поселень характерні також більша порівняно з міськими віддаленість від місць прикладання праці, значний зв'язок населення із землею та природним середовищем, деконцентрація та територіальна розосередженість сільського населення. Відповідно до цих відмінностей визначилися критерії розмежування міських та сільських поселень, які істотно змінювалися у часі та просторі.

За даними 1997 р. міські жителі України проживали у 447 містах та 904 селищах міського типу. Найгустіша мережа міських населених пунктів в областях Донбасу (Донецька — 185, Луганська — 146). Далі йдуть Львівська, Дніпропетровська, Харківська області та Автономна Республіка Крим (кожна має понад 70 міських поселень). Від 50 до 70 міських населених пунктів є в Житомирській, Київській, Одеській областях. Невелика кількість міських поселень зосереджена на території Українського Полісся (Волинської та Рівненської областей), Миколаївської, Черкаської та Чернівецької областей.

Селищна форма розселення характерна як для міського, так і для сільського населення України. Проміжне положення між містами та сільськими поселеннями займають селища міського типу, які розглядаються як резерв поповнення мережі міст.

Селища міського типу відіграють важливу роль у господарському освоєнні територій, їх заселенні, розміщенні продуктивних сил та в територіальній організації народного господарства. У багатьох районах з розвинутою нафтовою, газовою, вугільною, гірничо-видобувною, лісовою, деревообробною, харчовою промисловістю, промисловістю будівельних матеріалів, на транспортних магістралях потреба в робочій силі невелика. Тут для її розселення ефективніше створювати не міста, а селища міського типу. Чисельність населення, розміщення та функції останніх цілком залежать від потужності того чи іншого підприємства, його спеціалізації, розміщення, періоду експлуатації тощо. Селища міського типу часто виступають як організаційні промислові або транспортні центри сільських районів. Поширені також курортні, наукові центри, «військові

містечка» тощо. Особлива роль належить селищам, розташованим у приміській зоні великих міст, що виконують функції «спалень» для жителів, які працюють у містах.

Селищна форма розселення дуже поширена також у сільській місцевості. В Україні це переважно селища, в яких більше 2/3 робітників і службовців зайняті у промисловості, на транспорті, у сфері рекреації та інших несільськогосподарських галузях господарства, але за чисельністю населення вони не досягли критеріїв селищ міського типу.

Особливість сучасного етапу розвитку продуктивних сил України є високі темпи урбанізації, що супроводжуються значним збільшенням чисельності міського населення, розширенням міської поселенської мережі та прискоренням зростання великих міст (табл. 6.2). Ці процеси зумовлюють формування нових форм розселення, які більше відповідають новим тенденціям науково-технічного прогресу і територіальної організації продуктивних сил.

У процесі еволюції форм розселення на зміну місту приходять нові, так звані групові форми розселення, серед яких найрозвинутішою є *агломерація*. Розвиток агломераційних форм розселення — невід'ємна риса сучасного етапу урбанізації. В Україні налічується 19 агломерацій, у яких проживає майже половина населення.

Агломерація, як правило, формується на базі великого міста, але до її складу входить також велика кількість територіально зосереджених середніх і малих міст, селищ міського типу, сільських поселень. У деяких регіонах України завдяки специфічним природним умовам сформувалися сільські агломерації (у гірських та степових долинах, вздовж річок, озер тощо), які за розмірами значно поступаються міським агломераціям.

Під агломерацією розуміють територіальне економічне утворення з такими властивостями:

виникає на базі великого міста (або кількох компактно розташованих міст — конурбація) і створює значну зону урбанізації, поглинаючи суміжні населені пункти;

відрізняється високим ступенем територіальної концентрації різноманітних виробництв, передусім промисловості, інфраструктурних об'єктів, наукових та навчальних закладів, а також високою щільністю населення;

справляє вирішальний перетворюючий вплив на навколишнє середовище, змінюючи економічну структуру території та соціальні аспекти життя населення;

має високий рівень комплексності господарства і територіальну інтеграцію його елементів.

Агломерації можуть виникати на базі не тільки великих, а й невеликих міст, а також великих сільських поселень. Їх слід розглядати як фор-

Таблиця 6.2. Регіональні особливості урбанізації в Україні

Регіон розселення	Кількість міського населення у 1996 р.		Частка міського населення, відсоток	Динаміка чисельності міського населення у 1991—1996 рр.		Кількість міст з населенням понад 100 тис. чол.	
	млн чол.	Відсоток		млн чол.	Відсоток	Одиниць	Відсоток до мережі міст
Україна в цілому	35,98	100		+1,50	-4,3	436	100,0
Центральний	6,99	19,4	59,4	+0,02	-0,8	91	20,9
Донецький	7,00	19,4	89,1	-0,33	-4,5	88	20,2
Західний	7,12	19,8	69,3	+2,26	+46,5	116	26,6
Придніпровський	5,50	15,3	76,6	-0,15	-2,6	42	9,6
Причорноморський	5,06	14,1	65,5	-0,18	-3,4	52	11,9
Харківський	4,31	12,0	70,0	-0,14	-3,2	47	10,8

му розселення і розміщення суспільного виробництва. Об'єднуючи населення, господарство, інфраструктуру та науково-технічний потенціал, агломерація забезпечує значний народногосподарський ефект і є прогресивною формою розселення. Водночас надмірна концентрація перелічених елементів значно ускладнює проблему і може призвести до серйозних негативних наслідків.

За характеристиками агломерації досить різноманітні: великі, малі, сформовані та такі, що перебувають у стадії формування, моно- та поліцентричні, міські, сільські, змішані тощо. Їхній вплив на структуру розселення значною мірою залежить від регіональних особливостей.

Територіальна організація розселення — досить складний багаточинниковий процес, який тісно пов'язаний з територіальною організацією суспільного виробництва і виражається в поєднанні певних форм (поселення, агломерації, системи, мегаполіси тощо). Зміна умов соціально-економічного розвитку регіонів зумовлює виникнення проблеми удосконалення існуючих форм територіальної організації розселення. На сучасному етапі розвитку продуктивних сил удосконалення територіальної організації розселення здійснюється на системній основі. Системна організація розселення передбачає взаємопов'язаний і узгоджений розвиток поселень залежно від їхнього місця у територіальному поділі праці та системі розселення. Обов'язковими умовами формування територіальних систем розселення є наявність інтенсивних внутрішніх зв'язків та системоутворюючих центрів.

Національна система розселення в Україні станом на 1 січня 1997 р. була представлена 30 215 елементами — поселеннями, які функціонували у тісному взаємозв'язку в просторі, поділеному на міську та сільську місцевості. Головними ознаками системи є інтенсивні внутрішньосистемні зв'язки, динамізм та відкритість системи, ієрархічність та усталеність структури системи. Протягом 1970—1992 рр. поселенська мережа України зменшилася на 2,3 тис. одиниць, або на 7 відсотків, а чисельність населення збільшилася на 8,6 відсотка. Відбулися істотні кількісні та якісні зміни і в складі системи розселення. За цей час виникло 92 нових поселення у зв'язку з будівництвом промислових підприємств, використанням паливних та мінеральних ресурсів, розвитком меліорації та рекреації. Однак активніше йшов процес скорочення поселенської мережі об'єднанням або приєднанням одних поселень до інших, частіше менших до більших, а також зникнення дрібних поселень у зв'язку з переселенням або природним вибуттям жителів. Якщо міська поселенська мережа у 1970—1992 рр. збільшилася на 9 відсотків, то сільська зменшилася майже на 8 відсотків.

Регіональні системи розселення відіграють винятково важливу роль у формуванні національної системи. Вони характеризуються територіальними відмінностями історичного, соціального, політичного та економічного розвитку. Завдяки особливостям природних умов та ресурсів в Україні сформувалися чітко виражені територіально-виробничі комплекси, які стали основою формування економічних регіонів і відповідних систем розселення з інтенсивними внутрішньосистемними економічними зв'язками.

Запитання і завдання

1. Які особливості динаміки населення України?
2. Як визначають природний приріст населення?
3. У чому полягає сутність соціальної структури населення?
4. Якими ознаками характеризується трудовий потенціал?
5. Які групи населення входять до складу трудових ресурсів?
6. Перелічіть основні форми зайнятості населення та їхні особливості.
7. Розкрийте сутність ринку праці.
8. Як визначають економічну місткість регіонального ринку праці?
9. Назвіть типи регіональних ринків праці в Україні та коротко охарактеризуйте їх.
10. Скориставшись даними додатків, розрахуйте індекси рівнів зайнятості в регіонах України.
11. Охарактеризуйте загальні риси регіонального розселення населення України.

Розділ 7

Природно-ресурсна основа розвитку продуктивних сил

7.1. Класифікація та економічне оцінювання природних ресурсів

Наявність природних ресурсів є головною передумовою розміщення продуктивних сил на певній території. При освоєнні значних джерел природних ресурсів виникають великі промислові центри, формуються господарські комплекси, що визначають ринкову спеціалізацію, місце регіонів у територіальному поділі праці. Розміщення, умови видобутку і характер використання природних ресурсів впливають на зміст і темпи регіонального розвитку.

Склад, величина, значимість окремих видів ресурсів з часом змінюються, тому їхня оцінка завжди історично відносна. При цьому вона визначається не тільки абсолютним розміром їхнього запасу, а й завданнями розвитку суспільного виробництва, ступенем забезпечення цього розвитку.

Усі природні ресурси мають дві основні ознаки — походження і використання. Відповідно до цього склалася їхня подвійна класифікація — природна й економічна (господарська).

Згідно з *природною класифікацією* виділяють мінеральні, водні, ґрунтово-земельні, біологічні (рослинні й тваринні) ресурси, сили руху (вітри, морські припливи, відпливи, текучої води), нові, нетрадиційні ресурси — ресурси глибинної будови речовин і біоорганізмів тощо.

Ознака походження доповнюється ознакою вичерпності та відновлюваності ресурсів. Це має важливе значення з позицій охорони природи, можливостей відтворення ресурсів та визначення стратегії використання їх. За цими ознаками розрізняють такі види ресурсів:

вичерпні невідновлювані ресурси — мінеральна сировина, паливо, ґрунтовий гумусовий покрив, підземні води;

відновлювані — запас води в річках і озерах, річний поверхневий і підземний стоки, запас поживних речовин у ґрунті, рослинний і тваринний світ;

невичерпні відновлювані — тепло, світло, енергія Сонця, вітру, океану, припливи та відпливи, теплова енергія Землі та океанів, запаси океанічної води, ресурси глибинної будови матерії, космічні ресурси.

Своєрідним ресурсом є і сама територія, як з точки зору наявності вільних ділянок для розміщення нового виробництва і розселення людей, так і як комплексне джерело зосередження на ній окремих видів ресурсів. У науку введено поняття територіального поєднання ресурсів. Під ним розуміють ресурси різного виду, розташовані на певній цілісній території та об'єднані фактичним або перспективним спільним використанням у межах регіонального виробничого комплексу.

Економічна класифікація природних ресурсів ґрунтується на переважному використанні їх у сферах і галузях господарської діяльності.

За цією ознакою ресурси поділяють так:

промислові — паливні, енергетичні, металургійні, агрохімічні, будівельні, водні, лісосировинні тощо;

сільськогосподарські — ґрунтово-земельні, у тому числі рілля та кормові угіддя, вода для зрошення, суми температур і опадів вегетаційного періоду, промислові тварини тощо;

невиробничої сфери — водойми, що використовуються для потреб населення, лісові масиви навколо міст і природоохоронні, ресурси для відпочинку та оздоровлення людей (рекреаційні та бальнеологічні), ресурси спортивного полювання і рибальства тощо.

Важливою доповнюючою ознакою економічної (господарської) класифікації ресурсів є можливість використання їх як одноцільових або багатоцільових. До перших належать мінеральні ресурси і джерела енергії, що використовуються для виробництва промислової сировини, палива, теплової та електричної енергії, до других — площі лісових, сільськогосподарських, рекреаційних угідь, землі промислового та іншого несільськогосподарського призначення, водойми. Тепер все більше уваги приділяють багатоцільовим ресурсам через зростаючу конфліктність між при-

родокористувачами та пошуком найкращого варіанта багатостороннього використання. Завдання вибору оптимального використання багатоцільового ресурсу або виділення найбільш ефективних одноцільових ресурсних джерел вирішується за допомогою економічного оцінювання природних ресурсів.

В економічній науці склалися *три основні підходи до оцінювання природних ресурсів*. Всі вони спираються на визначення матеріальних витрат, пов'язаних з ресурсовикористанням. У зв'язку з цим оцінити природні ресурси, їхнє джерело можна лише опосередковано — через величину цих витрат та економічну вигоду.

1. Оцінювання за витратами на залучення до використання ґрунтується на обліку прямих витрат на розвідку, освоєння, поліпшення (наприклад, меліорацію) джерела ресурсів. Порівняння цих витрат з витратами за іншими джерелами дає можливість виявити ті, які забезпечують економію сил, часу і матеріальних засобів на залучення до експлуатації нових джерел.

2. Оцінювання за затратами на використання засноване на теорії диференціальної ренти та розрахунку економічної вигоди (економії витрат і одержання прибутку), яка виникає при експлуатації родовища, ділянки землі тощо, кращих порівняно з іншими. Їх обчислюють за різницею між приведеними витратами на гіршому (замикаючому) джерелі ресурсів та тому, що оцінюється, якщо відомі кількість і склад джерел для забезпечення потреби в ресурсах. Це дає змогу вибрати «найдешевші» варіанти забезпечення країни ресурсами, а також розрахувати прийнятні податки при передачі джерел ресурсів в оренду, при зміні їхніх власників, розпорядників, користувачів.

3. Оцінювання за витратами на відтворення або компенсацію — фактичне оцінювання майбутніх витрат суспільства у разі, якщо це джерело ресурсів не використовуватиметься в результаті виснаження або деградації. Це оцінювання прийнятне для відновлюваних або взаємозамінних ресурсів і спрямоване на економічну експлуатацію джерел ресурсу, враховуючи допустимі витрати на його відновлення або заміну іншим ресурсом. Воно також може використовуватися для регулювання відносин між ресурсокористувачами у вигляді стягнень за погіршення якості ресурсів.

Загальне економічне оцінювання природних ресурсів передбачає облік сукупності чинників (економічних, соціальних, технічних, еколого-географічних), які обумовлюють просторові відмінності та значимість природних ресурсів для життєдіяльності людини. Для їх економічного оцінювання використовують такі параметри, як масштаб родовища, що визначається його сумарними запасами; якість сировини, що видобувається; її склад і властивості, умови експлуатації, потужність пластів та умови залягання, річний обсяг видобутку.

7.2. Сутність і принципи використання природно-ресурсного потенціалу території

У багатьох довідкових виданнях поняття «потенціал» визначається як сукупність усіх можливих засобів, запасів, джерел, що є в наявності й можуть бути використані для досягнення певної мети. Ресурси визначають також як запаси, цінності, грошові запаси, можливості.

Поняття «природно-ресурсний потенціал», незважаючи на досить широке використання в науковій літературі, не має однозначного тлумачення. Часто у близькому до нього значенні застосовують терміни «природний», «природно-територіальний», «біоресурсний» тощо. Однак сутність цих понять різна за обсягом, параметрами, а часто і за змістом.

Природно-ресурсний потенціал території — це об'єктивна реальність, що характеризує дійсний стан природних ресурсів. З одного боку — об'єкти, сили природи, яким притаманні певні закони функціонування і розвитку, а з іншого — елементи, що відбивають економічні відносини і впливають на рівень продуктивності суспільної праці. Він визначає можливості, які можна використовувати тепер і в майбутньому з метою економічного зростання, поліпшення умов життєдіяльності населення та комплексного розвитку регіону. Однак ці та інші положення не повною мірою узгоджуються або збігаються з поняттям «природно-ресурсний потенціал».

Продуктивність природних ресурсів визначається дією багатьох чинників, серед яких визначальна роль належить екологічним та економічним.

Термін «еколого-економічний потенціал» порівняно з попереднім поняттям повніше відображає основні процеси системи «природа — господарство — населення — територія».

Регіонально-цілісний підхід до комплексного розвитку господарства країни можна забезпечити саме за умови врахування природно-ресурсного та еколого-економічного потенціалів (рис. 7.1).

Характер завдань регіонального розвитку продуктивних сил такий, що у кожного суб'єкта управління формується своя думка про господарський комплекс території щодо ресурсних можливостей та напрямів їхньої реалізації. Регіонально-цілісний підхід потребує передусім системного аналізу природних ресурсів як основи розвитку галузей промисловості, виробничої інфраструктури, сільськогосподарського виробництва, середовища життєдіяльності та рекреаційної діяльності.

Виявлення стійких зв'язків, які виникають між різними локалізованими на території елементами суспільного господарства і ресурсними дже-

релами, дає змогу визначити засоби планомірного впливу на природні ресурси і навколишнє середовище, регулювати природно-господарську збалансованість. Ці тенденції слід аналізувати щодо впливу на розвиток продуктивних сил і зворотного впливу виробництва на природу.

Дотримання принципів використання природно-ресурсного потенціалу пов'язане з широким впровадженням у практику управління еколого-економічного підходу. Його сутність полягає в сукупному взаємному розгляді екологічних та економічних процесів і явищ.

До основних принципів і специфічних вимог раціонального природо-користування можна віднести:

збалансованість природних ресурсів;

необхідність обліку взаємного впливу компонентів навколишнього середовища;

оптимальне співвідношення між інтенсивним та екстенсивним використанням території й природних ресурсів;

створення системи природоохоронних територій, які спроможні підтримувати місцевий екологічний баланс.

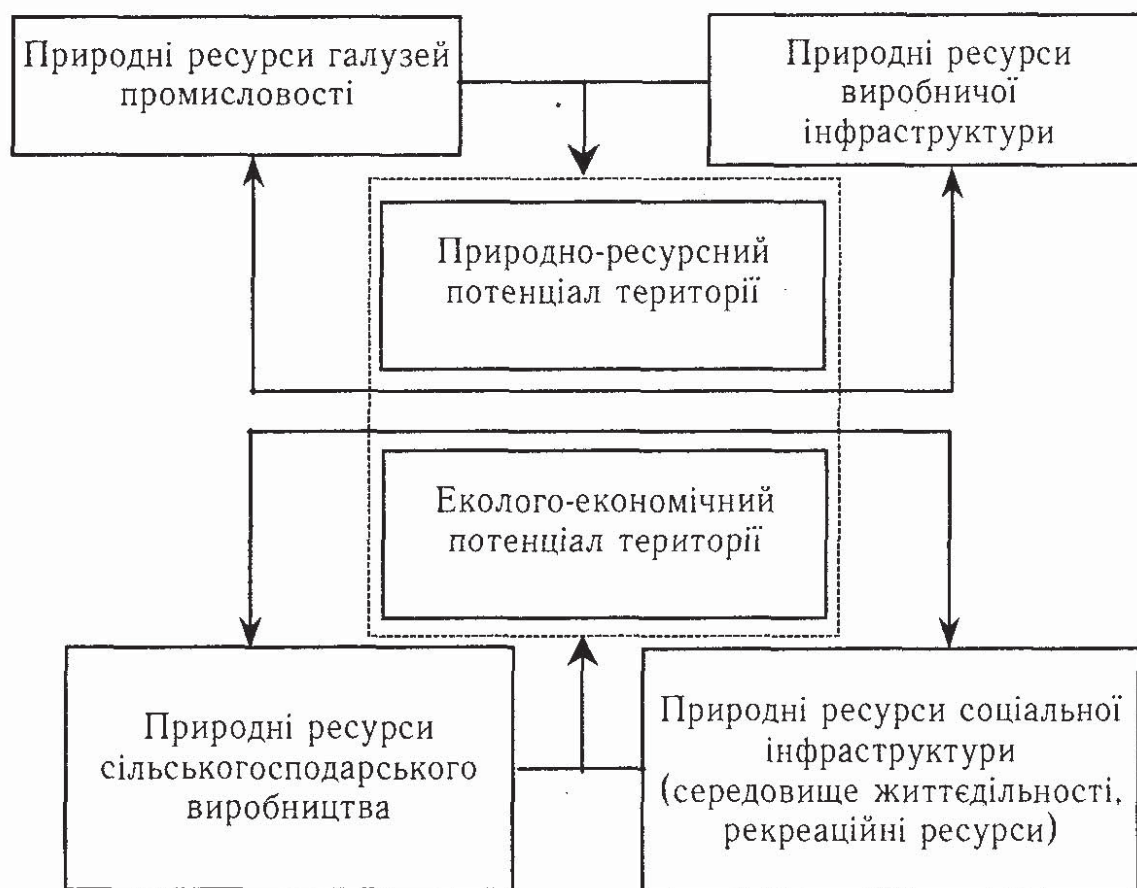

Рис. 7.1. Природно-ресурсна основа розвитку продуктивних сил

Процес формування механізму управління використанням природно-ресурсного потенціалу потребує врахування особливостей навколишнього середовища і насамперед його інерційності. Певний час навколишнє середовище може зовнішньо не реагувати на антропогенний вплив. Проте з нагромадженням забруднюючих компонентів можлива реакція у вигляді зміни якості навколишнього середовища. Безпосередньо з інерційністю пов'язана така закономірність природно-господарських систем, як взаємодія її підсистем за стадіями. Це зумовлено різною здатністю природного середовища до самовідновлення.

Відповідно до цієї закономірності можна сформулювати для практичних цілей принципи раціонального використання природно-ресурсного потенціалу: стадійності, територіальної диференціації, оптимальності.

Принцип стадійності в освоєнні природних ресурсів полягає в диференційованому підході до їхнього використання, охорони і відтворення на різних етапах взаємодії. Його можна застосувати при вирішенні питань охорони навколишнього середовища від забруднення та оцінюванні допустимих норм порушення екологічної рівноваги. Оцінка тривалості освоєння природних ресурсів для різних галузей визначається їх допустимим впливом на стан навколишнього природного середовища.

Принцип територіальної диференціації природно-ресурсного потенціалу країни означає врахування ступеня впливу регіональних чинників на розвиток економіки регіону. Застосування цього принципу дає змогу:

визначити пріоритетні сфери в економіці кожного регіону і на цій основі вибудувати систему природоохоронних заходів;

користуватися методом порівняння при вивченні аналогічних регіонів; застосовувати методи картографування і статистики для кількісного вимірювання перетворень природи та господарства окремих регіонів.

Принцип оптимальності регулює співвідношення антропогенних змін навколишнього середовища. Під ними слід розуміти такий обмін речовин між виробництвом і навколишнім природним середовищем, який здійснюється для задоволення потреб суспільства в природних ресурсах за умови мінімальних витрат суспільної праці, раціонального розподілу і використання природних ресурсів та збереження задовільного стану навколишнього природного середовища.

Реалізація цих принципів можлива тільки за умови врахування усіх функціональних і структурних зв'язків природно-ресурсного потенціалу території як об'єкта управління.

7.3. Мінеральні ресурси галузей промисловості

В Україні з розвідкою, видобутком і використанням мінеральної сировини безпосередньо або опосередковано пов'язано до 48 відсотків її промислового потенціалу, майже 20 відсотків трудових ресурсів, 25 відсотків національного доходу. Україна належить до провідних мінерально-сировинних країн світу, а за запасами основних видів корисних копалин вона посідає одне з провідних місць в Європі.

У промисловості України використовується понад 80 різних видів мінеральної сировини. Тут розробляється близько 8 тис. родовищ корисних копалин. Найбільшими з них є родовища залізних, марганцевих та титано-магнієвих руд, сірки. Велике промислове значення мають також уранові, берилієві та поліметалеві руди рідкісних металів, істотні запаси будівельних матеріалів, каолінових і бентонітових глин, ртуті, калійної та кухонної солі, нафти, газу і багатьох інших видів мінеральних ресурсів (табл. 7.1).

У геології вирізняють чотири категорії запасів корисних копалин:

А — докладно розвідані та вивчені;

В і C_1 — розвідані менш докладно;

C_2 — оцінені попередньо і приблизно.

Запаси корисних копалин за категоріями А + В + C_1 , C_2 разом з прогнозованими запасами становлять геологічні запаси.

До промислових запасів належать вивчені й розвідані запаси, готові до експлуатації. Гірничорудні підприємства будують за умови наявності запасів мінеральних ресурсів категорій А, В, C_1 . Відношення промислових запасів до обсягу щорічного їх видобутку вказує на забезпечення ними в роках.

На базі використання сформувалися такі великі галузі промисловості, як чорна і кольорова металургія, вугільна, коксохімічна і нафтохімічна, будівельних матеріалів, електроенергетика, важке машинобудування тощо.

Для України актуальною є проблема забезпечення комплексного використання сировини та утилізації відходів; будівництва очисних споруд і організації виробничо-територіальних комплексів з маловідходним або безвідходним виробництвом. Як правило, супутні компоненти є дуже цінними і навіть неповне вилучення їх з мінеральної сировини дає можливість суттєво розширити сировинну базу промисловості, зменшити відходи виробництва, підвищити його економічну ефективність і поліпшити екологічну ситуацію. Особливо важливе значення для економіки України матиме вилучення з попутних відходів цінних і рідкісних металів, цінність яких є дуже високою. Досить порівняти їх з прийнятою за оди-

Таблиця 7.1. Запаси корисних копалин України [18, с. 14]

Корисні копалини, млн т	Балансові запаси на 1 січня 1986 р. за категоріями		Забезпечення запасами, роки
	A+B+C ₁ промислові	C ₂	
Вугілля:	48 600	8 600	200
кам'яне	6 800	2 800	
буре	3 100	200	
Торф	870	720	40—50
Залізна руда	27 400	5 000	90—100
Марганцева руда	2 200	300	90—100
Флюсові вапняки	2 847	372	60—70
Вогнетривкі глини	326	575	75—85
Первинні каоліни	94	30	30—35
Вторинні каоліни	297	83	200
Калійні солі	9,17	17,7	100
Кухонна сіль			
Цементна сировина:			
карбонатна	2 237	538	
глиниста	559	248	90—100

ницю ціною 1 т рафінованої міді: селен — 21, телур — 21, кадмій — 34, кобальт — 38, літій — 90, цирконій — 230, ніобій — 286, талій — 714, германій — 2860, індій — 7140 [29, с. 40]. Це свідчить про те, що одночасне вилучення металів-супутників у поєднанні з раціональним використанням мінерально-ресурсного потенціалу може бути величезним здешевлюючим чинником.

Економічна ефективність комплексного використання мінеральної сировини виявляється в різних напрямках. Передусім попутне вилучення цінних компонентів значно розширює мінерально-сировинну базу промисловості. Найважливіше значення це має для кольорової металургії, де в рудах основних металів міститься величезна частина рідкісних елементів. У спеціальних же родовищах їх набагато менше. При комплексному використанні мінеральної сировини створюються умови для збільшення обсягу виробництва продукції при значно менших капітальних витратах. Багато розсіяних елементів взагалі не мають власних мінералів. Селен, телур, індій, талій і реній видобувають тільки з відходів виробництва кольорових металів, що й зумовлює єдину можливість їх одержання шляхом комплексної переробки багатоконпонентних руд.

Майже в усіх галузях промисловості необхідним є багатопродуктовий підхід до мінерально-сировинних ресурсів. Важливо приділяти увагу максимальному використанню не тільки основного, а й усіх інших компонентів, які можуть бути використані. Наявність великої кількості відвалів, териконів і флотацийних хвостів, гори з відвальних шлаків і відходів деревини — все це наслідки некомплексного використання сировини і відсутності переробки відходів основного виробництва. За умови комплексного використання мінерально-сировинних ресурсів кількість відходів, за даними наукового дослідження, можна зменшити більш ніж на половину. Наприклад, при комплексному використанні вугілля можна одержати понад 100 різних видів продукції, нафти — відповідно понад 200, відходів металургійного виробництва — 50, деревної сировини — 170, кухонної солі — 45, тваринницької сировини — 200 тощо [20].

Підвищення стійкості еколого-економічного потенціалу країни потребує посилення природовідновного, відтворюючого циклу в природокористуванні; зниження ресурсо- і енергомісткості продукції; встановлення позитивного балансу на користь природи та якості життя людини в результаті компенсації негативних наслідків її діяльності. Як захід щодо підвищення стабільності слід встановлювати орієнтири у кожному регіоні. Такими орієнтирами можуть бути показники рівня життя населення, економічний розвиток, екологічне благополуччя.

При орієнтації на вимоги відповідності та збалансованості у системі «природа — господарство — населення — територія» важливе значення для її стійкості в умовах, що змінюються, мають такі чинники: структура та організація господарства, його інтенсифікація при зменшенні розмірів виробництва; створення резервних фондів на випадок надзвичайних ситуацій; поглиблення поділу праці між регіонами з різними поєднаннями природних ресурсів; збільшення міжрегіонального товарообміну при мінімізації відходів та втрат і скороченні обсягів нерациональних перевезень; вертикальне комбінування виробництва на базі джерел сировини та енергії при широкому використанні відходів; повторне використання видобутої сировини і заміщення невідновлюваних ресурсів відновлюваними.

Проблема сталості функціонування промисловості не стільки екологічна, скільки ресурсомістка. Вона пов'язана з її докорінним структурним перетворенням, де найважливіша роль належить ряду регіонів. Природні та соціально-економічні умови і диференціація їх за територією, чисельністю населення та його розселенням значною мірою зумовлені мінерально-сировинним потенціалом. Динамізм його використання залежить від гнучкості системи управління: спроможності управлінців та місцевих адміністрацій знаходити вдалі економічні напрями використання ресурсів кожної місцевості для забезпечення її максимального внеску в досяг-

нення поставлених кінцевих цілей довготривалого розвитку регіону; спрямування інтересів різних територій та населення, що на них проживає, на реалізацію прийнятої стратегії розвитку, оскільки саме від населення, його працездатної частини залежить ресурсомісткість та обсяг товарів і послуг відповідного асортименту та якості, який може бути вироблений при наявних ресурсах.

Науково-технічний прогрес відкриває дедалі більші споживчі цінності мінеральної сировини, що значно розширює природно-економічну основу промислового виробництва. Зростання потреби у нових видах продукції, розширення технічних можливостей для одержання їх з уже освоєних ресурсів та корисних копалин створюють сприятливі умови для зростання рівня комплексності та комбінування виробництва, що розвивається на загальній сировинній базі.

Індустріальний комплекс України впродовж тривалого часу було зорієнтовано на розвиток ресурсо-, енерго-, фондо-, праце- і природомістких галузей промисловості. Через це його структурна переорієнтація матиме дуже важливе значення для раціонального й економічного використання природних багатств, оздоровлення природного середовища, підвищення економічної ефективності виробництва і життєвого рівня населення.

7.4. Природні ресурси сільськогосподарського виробництва

Природно-ресурсний потенціал сільського господарства України представлений земельними, водними, кліматичними і біологічними ресурсами. Серед них найважливіше значення має земля, що є основним засобом виробництва в сільському господарстві. Протягом останніх десятиліть розвиток цієї галузі відбувався саме на основі максимального залучення до виробництва земельних угідь.

Сприятливий клімат і родючі землі — основа продовольчої безпеки держави та нарощування експортного потенціалу її агропромислового комплексу. При цьому особливо важливе значення має те, що біокліматичний потенціал України здатний забезпечити високу стійкість виробництва продукції рослинництва та тваринництва. Останнє пов'язане з веденням сільського господарства в трьох природно-кліматичних зонах, що певною мірою пом'якшує негативні наслідки посухи та інших несприятливих погодних умов, які нерідко трапляються в нашій країні.

На початок 1997 р. площа сільськогосподарських угідь становила 40,7 млн га, у тому числі 32,2 млн га ріллі. Впродовж останніх п'яти років

Таблиця 7.2. Площа сільськогосподарських угідь і ріллі на душу населення України, га

Площа	Роки						
	1960	1975	1980	1985	1990	1995	2000
Сільськогосподарських угідь	1,01	0,88	0,85	0,83	0,81	0,81	0,84
Ріллі	0,80	0,70	0,69	0,67	0,65	0,65	0,66

площа сільськогосподарських угідь зменшилася на 178 тис. га (ріллі — на 285 тис. га), переважно з переведенням у категорію несільськогосподарських угідь, виходячи з екологічних міркувань та завдяки здійсненню землеохоронних заходів. Частково землі відводилися різним землекористувачам для несільськогосподарської діяльності. Ці вилучення зумовили деяке зниження освоєності земельного фонду і сільськогосподарських угідь.

У сільському господарстві України використовується 16 507,8 тис. га дефляційно небезпечних орних земель, з них 7223 тис. га середньо і 293 тис. га сильно дефляційно небезпечних, у тому числі 1515 тис. га еродованої ріллі. Водна ерозія має місце на площі 10 583 тис. га ріллі, з якої 2238 тис. га середньо- і 477 тис. га сильнозмиті орні землі. Очевидно, що не тільки з екологічних, а й з економічних міркувань орні землі, що піддаються деструктивному впливу природного і господарського характеру, доцільно трансформувати в інші угіддя (сіножаті, пасовища) або заліснити з метою зменшення деградації та екологічного оздоровлення довкілля, включаючи водойми.

Одним з найважливіших показників, що характеризують наявність придатних для ведення сільського господарства земель, є землезабезпеченість (площа продуктивних земель у розрахунку на душу населення). Впродовж 35 років у зв'язку зі збільшенням чисельності населення і зменшенням площі угідь землезабезпеченість в Україні знижувалась (табл. 7.2).

Серед європейських країн за рівнем забезпеченості сільськогосподарськими угіддями Україна посідає друге місце. Площа сільськогосподарських угідь на душу населення в середньому по Європі становить 0,43 га, в Україні — 0,84, площа ріллі в Європі та світі становить 0,24 га на душу населення. Отже, Україна належить до найбільш землезабезпечених країн світу. Однак продуктивні землі слід використовувати ефективно та обережно від розбазарювання і шкідливих впливів, що руйнують ґрунти і знижують їхню родючість, оскільки у багатьох випадках втрачені для використання в аграрному виробництві площі не відновлюються, а відтворення корисних властивостей ґрунтів потребує великих витрат.

Значні площі продуктивних земель втрачені назавжди через аварію на ЧАЕС, будівництво каскаду гідроелектростанцій, інших господарських комплексів та військових полігонів. Певна стабілізація землезабезпеченості в останні роки пояснюється переважанням темпів зменшення чисельності населення над темпами скорочення площі продуктивних угідь. У подальшому слід очікувати зниження землезабезпеченості в Україні у зв'язку з передбачуваним виведенням частини малопродуктивних угідь з господарського обігу. Це спонукає вести пошук шляхів екологічнобезпечної інтенсифікації землеробства, збереження і розширеного відтворення родючості ґрунтів.

Нераціональне сільськогосподарське виробництво завдає навколишньому середовищу взагалі та земельним ресурсам зокрема великої шкоди. Так, у ХІХ ст. розвиток землеробства в Україні здійснювався екстенсивним шляхом. У результаті маємо найвищу розораність земель в Європі, яка становить 57 відсотків. Сільськогосподарська освоєність території України зросла до 70, а в ряді районів — і до 90—95 відсотків.

Одночасно з розорюванням луків і пасовищ, а також освоєнням схилувих земель відбувалося затоплення значних площ внаслідок будівництва водосховищ на Дніпрі та інших річках. Всього за повоєнний період було затоплено майже 1,2 млн га сільськогосподарських угідь. Це порушило екологічну рівновагу між окремими видами угідь (орними землями, луками і пасовищами, лісами, болотами і водними екосистемами). Отже, причиною зниження відтворювальної здатності біосфери, продуктивності землі та економічної ефективності використання природно-ресурсного потенціалу сільськогосподарського виробництва стала неправильна система природокористування.

Екстенсивний розвиток сільського господарства, перенасичення посівів дуже природомісткими і ґрунтовиснажливими сільськогосподарськими культурами, розміщення їх без достатнього врахування природних умов, зведення до мінімуму ґрунтозбагачувальних сільськогосподарських культур (зернобобових, одно- і багаторічних трав), багаторазовий обробіток землі дуже важкими машинами, що утрамбовують ґрунт, призвели до його інтенсивного руйнування та деградації.

За 100 років ґрунти України втратили майже 25 відсотків гумусу. Зростання ж антропогенного навантаження в періоди реалізації політики інтенсифікації сільського господарства не стільки забезпечувало досягнення запланованих світових рівнів урожайності сільськогосподарських культур та продуктивності поголів'я худоби, скільки знижувало родючість земель. Так, тільки за останні 30 років вміст гумусу в ґрунтах України зменшився майже на 9 відсотків.

Ефективне й екологічнобезпечне використання біокліматичного потенціалу та природної родючості земель є визначальним стратегічним чинни-

ком виробничої діяльності людини в сучасному світі. Очевидно, що площа земельних ресурсів, а особливо сільськогосподарських угідь, не збільшується, а швидше навпаки — зменшується. Родючість земель легше втратити, ніж відновити. До того ж останнє потребує значних зусиль, коштів, ресурсів, часу.

У сільськогосподарському виробництві поряд із землею виключно велику роль відіграє вода у вигляді атмосферних опадів, ґрунтової вологи, поверхневих і підземних водних джерел.

За останні 50 років в Україні спостерігалася стала тенденція швидкого зростання обсягів агропромислового водоспоживання, а також підвищення його частки у загальному сільськогосподарському споживанні води включно до 1994 р.

Високі темпи зростання аграрного водопостачання в Україні зумовили збільшення водомісткості сільськогосподарського виробництва та одержуваної продукції. Водночас істотно знизилася водовіддача — кількість валової сільськогосподарської продукції у розрахунку на одиницю використаних в аграрному виробництві водних ресурсів, забраних з поверхневих і підземних джерел.

Порівняно з 1970 р. водомісткість аграрного виробництва у 1985 р. збільшилась на 34,5, а в 1995 — на 10,3 відсотка. Водовіддача ж відповідно зменшилась.

Зниження водомісткості сільськогосподарської продукції й істотне підвищення водовіддачі у 1995 р. стали результатом передусім значного скорочення обсягів аграрного водоспоживання. Так, забір води з поверхневих і підземних водних джерел для сільського господарства, включаючи зрошення земель, у 1995 р. зменшився порівняно з 1985 р. майже на 2 км³.

В Україні по областях існує досить велика диференціація обсягів загального сільськогосподарського водоспоживання, у тому числі витрат водних ресурсів для зрошення земель та сільськогосподарського водопостачання і темпів їхнього зниження. Так, порівняно з середніми даними за 1989—1990 рр. у 1995 р. значно зменшилося споживання водних ресурсів у Херсонській області (на 818 млн м³), Автономній Республіці Крим (на 732 млн м³) та Одеській області (на 485 млн м³).

Проблема зниження водомісткості сільськогосподарської продукції та підвищення водовіддачі в аграрній сфері значною мірою залежить від того, як використовуються водні ресурси у зрошуваному землеробстві України. Для нашої країни реальним є зменшення середніх поливних норм, як мінімум, на 20—25 відсотків за рахунок зменшення втрат водних ресурсів з розподільно-провідної мережі, впровадження прогресивної поливної техніки і технології зрошення земель тощо.

7.5. Природно-рекреаційні ресурси України

Природно-рекреаційні ресурси є основою розбудови спеціалізованих закладів короткочасного та тривалого розміщення людей з метою задоволення їхніх рекреаційних потреб: лікувально-оздоровчих, культурно-освітніх, спортивних. Звичайно їх розташовують за межами постійного проживання людей, на територіях, що характеризуються певним рекреаційним потенціалом.

Серед рекреаційних закладів розрізняють санаторії, будинки та бази відпочинку, пансіонати, загальнокурортні, інші лікувальні та культурно-спортивні центри, туристські готелі, бази, мотелі, кемпінги, будинки мисливців, рибалок, будинки творчості тощо. Разом з іншими підприємствами сфери обслуговування рекреаційні заклади утворюють курорти, зони відпочинку і туризму.

Найбільша територіальна концентрація рекреаційної діяльності є характерною для Криму, Карпатського регіону та приморських територій Одеської, Миколаївської, Донецької областей.

Природні рекреаційні ресурси — природні та природно-технічні геосистеми, тіла, явища природи, які мають комфортні властивості для рекреаційної діяльності та можуть бути використані для її організації впродовж певного часу. Напрямок рекреаційної діяльності визначається економічними і соціальними потребами суспільства, загальною культурою населення. Він пов'язаний з обсягом і характером відрізків вільного часу і потребує для реалізації особливих властивостей простору. Рекреаційна діяльність — невід'ємна частина сучасного способу життя. Залучаючи у сферу цієї діяльності природні об'єкти, культурні комплекси, технічні системи та інші складові рекреаційного потенціалу, людина знаходить або формує, а суспільство розвиває особливі територіальні рекреаційні системи.

Україна має різноманітні природні рекреаційні ресурси (кліматичні, біологічні, гідрологічні, ландшафтні, джерела мінеральних вод, лікувальні грязі тощо). Характеристика рекреаційних ресурсів містить дані про якість природних умов, площу або об'єм, на які ці якості поширюються, тривалість періоду, впродовж якого виявляють свою дію певні якості.

Загальна площа земель, придатних для рекреаційного використання, в Україні становить, млн га: всього 9,4 (15,6 відсотка території), в тому числі рівнинних рекреаційних ландшафтів — 7,1, гірських — 2,3 (у Карпатах — 1,9, в Криму — 0,4). Близько 7,8 млн га відносять до умовно придатних для рекреації земель (мають обмежене рекреаційне значення).

Рекреаційні ліси становлять близько 10 відсотків усіх лісів державного лісового фонду. Фітолікувальні ресурси обмежуються параметрами рекреаційного використання лісів, їхніми водоохоронно-захисними властивостями, цілющим впливом на організм людини і сприятливим санітарно-гігієнічним фоном для лікування, відпочинку, туризму.

Одним з найважливіших чинників лікувальної рекреації є наявність природних мінеральних вод. За існуючою класифікацією їх поділяють на вісім основних бальнеологічних груп: мінеральні води без специфічних компонентів та властивостей, вуглекислі, сірководневі, залістисті та миш'якові, йодобромні, радонові, боровмісні та слабкомінералізовані з високим вмістом органічних речовин. Практично в Україні виявлені та досліджені майже всі групи мінеральних вод.

Найбільша кількість джерел мінеральних вод зосереджена в західній частині України, зокрема в Закарпатській області. Багато джерел в Луганській, Дніпропетровській, Полтавській, Рівненській областях. Є вони також в Івано-Франківській, Харківській, Житомирській, Вінницькій, Хмельницькій, Київській, Черкаській, Донецькій та Запорізькій областях. Окремі джерела стали основою формування таких відомих курортів, як Хмільник, Трускавець, Східниця, Моршин, Немирів.

Досить значні в Україні запаси лікувальних грязей. Зосереджені вони головним чином у південних та північно-західних областях. На базі грязьових покладів функціонують найстаріші в Україні грязьові курорти — Бердянськ, Євпаторія, Куяльник, Саки, Хаджибейський тощо. У північно-західних областях поширені торфові грязі. Їх використовують на курортах Миргород, Моршин, Немирів, Черче тощо.

До ландшафтних рекреаційних ресурсів належать гори, які створюють передумови для розвитку різних видів рекреаційної діяльності, від спортивних і оздоровчих до санаторно-лікувальних.

Гірсько-рекреаційні ресурси зосереджені переважно в Карпатах та Кримських горах. Карпати характеризуються вологим і теплим кліматом, вертикальною зональністю, значною лісистістю (40 відсотків), наявністю сприятливих перепадів висот для організації гірськолижних спусків, лижних полів. У гірських долинах зі сприятливим мікрокліматом функціонують такі кліматичні курорти, як Яремча, Ворохта, Космач та ін.

Кримські гори за екзотичністю не поступаються Карпатам. Вони так само привабливі для туристичних походів, альпінізму та інших активних видів відпочинку.

Пляжні ресурси зосереджені у приморських територіях Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької та Донецької областей, у Криму. Рекреаційна цінність морського узбережжя визначається поєднанням сприятливих кліматичних, бальнеологічних та ландшафтних ресурсів. Для рекреації можна використовувати близько 1500 км морського узбереж-

жя різного типу. Найвищу рекреаційну цінність має невелика територія Південного берегу Криму, захищена з півночі Кримськими горами.

З рекреаційною метою використовується місцевість Західного Полісся, особливо Шацькі озера. Шацьке поозер'я складається з близько 30 озер Волині у межиріччі Західного Бугу і Прип'яті. Найбільші з них за площею: Світязь (27,5 км²), Пулемецьке (16,3 км²), Луки (6,8 км²), Луцимир (4,3 км²).

Понад 2/3 озер цієї території знаходиться у складі Шацького природного національного парку. Мета створення цього парку (1983 р.) — збереження унікальних природних комплексів Шацьких озер, проведення наукових досліджень, раціональне використання багатьох рекреаційних ресурсів, сприяння підтриманню екологічного балансу в регіоні, пропаганда природоохоронних знань.

Запитання і завдання

1. За якими кваліфікаційними ознаками розрізняють види природних ресурсів?

2. Охарактеризуйте основні підходи до оцінювання природних ресурсів.

3. Назвіть принципи раціонального природокористування.

4. У чому полягає сутність комплексного використання мінеральних ресурсів галузей промисловості?

5. Назвіть природні ресурси сільськогосподарського виробництва.

Розділ 8

Використання природно-економічного потенціалу та екологічна безпека України

8.1. Еколого-економічний потенціал України

Природа є основою самобутності, господарського укладу, історичної спадкоємності народу кожної країни. Висока якість природного середовища — головна і необхідна умова здорового, генетично доброякісного, тривалого життя і працездатності населення.

Підвищення стійкості еколого-економічного потенціалу країни потребує насамперед природовідного відтворюючого циклу в природокористуванні; зниження ресурсо- та енергомісткості продукції; встановлення позитивного балансу на користь природи та якості життя людини в результаті компенсації негативних наслідків її діяльності. Орієнтирами підвищення стабільності регіонального розвитку є показники рівня життя населення, рівні економічного і соціального розвитку, екологічне благополуччя.

Сталий розвиток еколого-економічного потенціалу значною мірою зумовлений такими чинниками:

структурою та організацією господарства, його інтенсифікацією при зменшенні розмірів виробництва;

створенням резервних фондів на випадок надзвичайних ситуацій; поглибленням поділу праці між регіонами з різними поєднаннями природних ресурсів;

збільшенням міжрегіонального товарообміну при мінімізації відходів та витрат і скороченні обсягів нераціональних перевезень;

вертикальним комбінуванням виробництв на базі джерел сировини та енергії при широкому використанні відходів;

повторним використанням видобутої сировини і заміщенням невідновлюваних ресурсів відновлюваними.

Багато екологічних проблем породжені передусім сировинною орієнтацією економіки України, яка поглиблюється. На території країни розміщені потенційно небезпечні та ресурсомісткі виробництва, які зумовлюють значні екологічні порушення. Для зміни природоруйнуючої структури національного господарства, соціального гарантування техногенної безпеки потрібна організація системи екологічних обмежень та регламентацій, узгоджених з механізмом ринкових відносин.

Факти, що характеризують нестійкість відносин між природою та економікою, визначають і невідкладність завдання щодо регулювання їх. Для того щоб очікувані результати врегулювання стали реальністю, стратегія його реалізації має бути деталізована і розроблена з урахуванням інтересів регіонів. Державна стратегія такої реалізації буде адекватною, якщо в основу її буде покладено комплексний аналіз сучасної екологічної ситуації в Україні.

Основу економічного потенціалу України на початку 1996 р. становили 9105 промислових підприємств, у тому числі 3008 підприємств важкої промисловості. Більша частина з них функціонуватимуть ще десятки років і, отже, справлятимуть прямий і непрямий вплив на економіку, населення та природу.

Завдання аналізу та оцінювання промислового впливу на навколишнє середовище полягає в тому, щоб серед багатьох параметрів, які характеризують цей вплив, виявити принципово значущі. Одним з таких параметрів є обсяг скидання забруднених стічних вод у природні водні об'єкти, особливо без їх очищення.

Падіння промислового виробництва позначилося на скороченні споживання ресурсів і значному зменшенні викидів шкідливих речовин. Так, у 1996 р. порівняно з 1991 р. в Україні обсяг викидів шкідливих речовин стаціонарними джерелами забруднення атмосфери зменшився на 6296,1 тис. т, або в 5,5 рази.

Висока природомісткість і ресурсо-сировинний генезис економічного потенціалу України визначають особливі вимоги до врахування екологічного чинника у проведенні економічних реформ. Потужна мінерально-сировинна база України експлуатується часто з порушенням вимог законодавства. Високими є аварійність захоронення пластових вод, а також втрати вугілля при його видобутку і збагаченні. Велика частина законсервованих шахт не відповідає вимогам екологічної безпеки. Серед техногенних чинників, що негативно впливають на природне середовище, в тому числі на земельні ресурси, багато нерекультивованих сховищ відходів: відстійники, поля фільтрації, хвостосховища, шламонагромаджувачі. Наприклад, у Прикарпатському регіоні кар'єр Стебніковського комбінату калійних солей займає 780 га, Яворівського ВО «Сірка» — 3696 га, Роздольнянського ВО «Сірка» — 1933 га, а їхні хвостосховища нагромадили понад 20 млн т відходів.

Водні ресурси мають сумарний обсяг середнього багаторічного стоку річок, який формується на території, в 52,4 тис. км². За абсолютними даними споживання води енергетична, паливна та хімічна галузі промисловості значно випереджають показники інших галузей. На них припадає 98 відсотків загальної кількості води, яка споживається промисловістю, причому на енергетичну та паливну галузі — 74 відсотки. Отже, їхня частка у витрачанні води значно вища, ніж у випуску продукції.

У перехідний період формування економіки функціонування промислового виробництва й умови життєдіяльності населення настільки зблизилися, що це має обов'язково враховуватися в екологічному потенціалі території. Механізм збалансованості природних і господарських підсистем пов'язаний, з одного боку, з визначенням ступеня техногенного навантаження, а з іншого — з розміром і сталістю екологічної місткості екосистем території. Комплексна оцінка впливу на навколишнє середовище може стати однією з основних умов підвищення сталості промислового виробництва. Оцінка рівня і масштабів його впливу є важливою ланкою в оптимізації взаємовідносин між господарською діяльністю і навколишнім середовищем. Вона потрібна для стратегічного прогнозування розвитку економіки в умовах активної взаємодії суспільства і природи. При цьому обов'язковим є регіональний аналіз розподілу параметрів такої оцінки в різних природних умовах.

Регіони України значно диференційовані за природними та соціально-економічними умовами, тому документом, який регулює їхній територіальний розвиток, є програма. Такі програми багато років існують в Україні і не тільки не втрачають значення, а й, навпаки, стають дедалі актуальнішими. Розробці програми передують розробка загальної концепції соціально-економічного розвитку регіону. Всі вони виходять від держави, але диференційовані щодо регіону.

Програми розвитку всіх регіонів України за своєю спрямованістю мають функціонально вирішувати головні завдання забезпечення сталості функціонування та розвитку їхніх еколого-економічних потенціалів — регулювання тих сторін територіальної організації суспільства, які зачіпають інтереси всього населення.

Як регламентуючий документ програма має містити в собі механізм, орієнтований на недопущення негативних наслідків дій суб'єктів, що господарюють на території регіону, особливо у великих містах. В умовах ринкового господарства великі міста стають формуючим ядром якісно нових систем територіальної організації виробництва та життєдіяльності населення. Оптимізація відносин між діяльністю людини та середовищем її проживання нерозривно пов'язана з проблемою територіального розвитку. Загроза необоротних антропогенних змін у природі, які набувають значення сталих економічних дисбалансів або навіть криз, найяскравіше виявляється у великих містах, промислових вузлах і районах. Саме тут концентрується населення, промислові підприємства, відбувається взаємне накладання один на одного найнесприятливіших негативних впливів.

Сталість розвитку регіонів забезпечує перспективи функціонування всіх секторів економіки, предметні спрямування господарської діяльності, цілі та напрями політики розвитку регіону. Комплекс відповідних документів становить соціально-економічну стратегію його розвитку, що, в свою чергу, забезпечує стабільність та екологічну безпеку України.

Забезпечення сталості розвитку еколого-економічного потенціалу — природний підсумок і результат професіоналізації механізмів управління державою, регіонами, міждержавними утвореннями. Розуміння ж взаємозв'язку різних видів діяльності у процесі розвитку держави дає змогу знайти і сформулювати завдання та результати вирішення їх. Саме в цьому і полягає необхідність створення основ і механізмів забезпечення сталості розвитку еколого-економічного потенціалу України та її регіонів.

8.2. Потенційно небезпечні виробництва в Україні

Україна перебуває в ситуації, яка змушує цілі розвитку промислового виробництва підпорядковувати стратегії техногенно-екологічної безпеки в інтересах узгодження економіки та екології. Розміщення продуктивних сил і охорона навколишнього середовища є взаємообумовленими.

Важливим завданням регулювання техногенного навантаження на територію є не тільки використання розміщення як засобу оптимізації

взаємовідносин суспільства і природи, а й урахування екологічних чинників та умов на всіх стадіях розміщення продуктивних сил.

Основні принципи, які мають враховуватися при оцінюванні ефективності будь-якої господарської діяльності або діючого підприємства, такі: оцінювання збитків від діяльності; компенсація збитків від порушення екологічної рівноваги; запобігання можливим аваріям і небезпекам для навколишнього середовища.

Додержання цих принципів дасть змогу поєднати економічне зростання з соціальним захистом населення.

Тенденції розвитку економіки України на сучасному етапі полягають у широкому використанні потенційно небезпечних технологій і виробництв, істотному погіршенні екологічних характеристик окремих регіонів, господарському освоєнні територій з великою ймовірністю природних катастроф. Техногенні чинники — продукт розвитку суспільства і передусім продуктивних сил. У межах території, яка вивчається, тип взаємозв'язку і відносин у системі «навколишнє середовище — техногенні чинники» визначається кількістю шкідливих підприємств, сільськогосподарських земель, міст і транспортних засобів. Під впливом індустріалізації техногенні чинники змінюють вигляд природного комплексу території. Усі види використання територій, незважаючи на вибіркоче навантаження окремих потенціальних властивостей, є втручанням у геосистему, що реагує на зміни як єдине ціле.

Коротко охарактеризуємо окремі групи екологічно небезпечних об'єктів України.

Атомні електростанції, як показала аварія в 1986 р. на Чорнобильській АЕС, можуть бути особливо екологічно небезпечними з надзвичайно важкими наслідками для життя і здоров'я людей, тваринного і рослинного світу, всього навколишнього середовища.

На атомних електростанціях утворюються специфічні скидні води, забруднені радіоактивними речовинами. Ці води утворюються при роботі перших контурів АЕС, при дезактивації обладнання і приміщень, у радіохімічних лабораторіях. Збираються вони у реакторному відділенні й направляються на очисні установи з метою повторного використання. На АЕС найпоширенішою є система водопостачання зі ставками-охолоджувачами. У деяких АЕС (наприклад, Запорізькій) проектом передбачена продувка ставка-охолоджувача для зменшення мінералізації води, що використовується в оборотних циклах. Скид радіоактивних вод у відкриті водойми не допускається. Крім того, на АЕС можливі випадки забруднення навколишнього середовища нафтопродуктами, радіоактивними відходами, викидами комунального господарства.

Водосховища. На території України в умовах значної нерівномірності розподілу річкового стоку з метою його регулювання створено багато водойм: з об'ємом 1—10 млн м³ — більше 800, з об'ємом 10—100 млн м³ — близько 100, понад 100 млн м³ — 13.

До переліку екологічно небезпечних об'єктів України включено лише великі водосховища, пов'язані з регулюванням річок Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Сіверського Дінця. Ці водосховища віднесені до екологічно небезпечних у зв'язку з великим об'ємом, значним перепадом рівнів між верхнім і нижнім б'єфами, що при катастрофах може викликати затоплення земель і населених пунктів. У період повені можуть виникати значні підтоплення, в період льодоставу — придуха, а в період льодоходу можливі затори з негативними наслідками.

У період спрацювання рівнів водосховищ можливі негативні екологічні наслідки для рибного господарства та тваринництва і рослинного світу (висихання мілководь, придавлення риби льодом, пошкодження гнізд птахів тощо). Водосховища можуть стати також акумулятором забруднень при аваріях, як це було на Київському та Дністровському водосховищах.

Нафтопродукто-, газо-, аміако- і хлоропроводи. В Україні є розгалужена мережа нафто-, нафтопродукто- і газопроводів. Багато з них побудовано 20—25 років тому, труби та обладнання спрацювалися, тому щороку фіксується значна кількість аварійних викидів нафтопродуктів у навколишнє середовище. Це завдає великих збитків водному господарству та сільськогосподарським угіддям. У зв'язку з енергетичною кризою пошкоджуються трубопроводи з метою крадіжки нафтопродуктів, внаслідок чого забруднюється навколишнє природне середовище.

Нафтопродукти, що потрапляють у водойми, не тільки забруднюють їх, а й викликають зупинення водозаборів для населення та об'єктів народного господарства. Через це експлуатація всіх нафтопродуктопроводів потребує посиленого контролю з боку державних природоохоронних органів.

Аварії на газо-, аміако- і хлоропроводах можуть викликати значне забруднення навколишнього природного середовища, отруєння людей і тварин, пошкодження і знищення рослинності.

Підприємства, що використовують хлор, віднесені до екологічно небезпечних тому, що вони пов'язані зі зберіганням особливо небезпечної отруйної речовини — хлору. Під час промислової аварії можуть бути надзвичайно важкі наслідки, пов'язані з людськими і матеріальними втратами. Такі підприємства, як правило, належать до першого ступеня небезпечності.

Підприємства металургійної промисловості забруднюють атмосферу і водойми викидами і скидами забруднених речовин. У повітря потрапляють окисли азоту, вуглецю, сірчаного ангідриду, пилу та інші

шкідливі речовини. Вода, що використовується для охолодження, забруднюється механічними завислими речовинами, розчинниками, гідрооксидами кальцію, нафтопродуктами, сульфатами, хлоридами, вуглеводами, фенолами, аміаком, ціанідами, роданідами тощо. На цих підприємствах, як правило, є накопичувачі, в яких концентруються значні об'єми відходів виробництва і забруднених стічних вод. Аварії на підприємствах можуть призвести до людських і матеріальних втрат, завдати шкоди навколишньому середовищу в регіональному масштабі.

Підприємства хімічної та нафтопереробної промисловості пов'язані з виробництвом фосфору, фосфорної кислоти, добрив, карбїду кальцію, соди, бікарбонату кальцію, кислот та переробкою нафти. Об'єкти екологічно небезпечні, тому що забруднюють повітря хлором, хлористим воднем, вінілхлоридом, сірчанним ангїдридом, сірководнем, оксидами азоту, аміаком, фосгеном, сірковуглецем, формальдегідом тощо. У стічних водах цих підприємств містяться органічні речовини, азот амонійний, магній, формальдегід, хлориди, сульфати, нітрати, нітрити, нафтопродукти, залізо, важкі метали. Як правило, ці підприємства мають накопичувачі, де містяться забруднені стічні води. Аварії на таких виробництвах можуть викликати надзвичайні ситуації регіонального масштабу з великою шкодою навколишньому природному середовищу, людськими та матеріальними втратами.

Підприємства водопровідно-каналізаційного господарства. До екологічно небезпечних об'єктів відносять, як правило, очисні споруди великих міст, де не забезпечується ефективна очистка стічних вод і у водойми скидається значна кількість забруднюючих речовин: органічних, нафтопродуктів, азоту амонійного, нітратів, фосфору. Ці викиди можуть призвести до виходу з ладу водозаборів для господарсько-питних потреб та завдати значних збитків екосистемам водойм.

Підприємства енергетики. До екологічно небезпечних віднесені основні ДРЕС і ТЕЦ, які інтенсивно забруднюють повітря сірчанним ангїдридом, окислами вуглецю й азоту, пилом, сажею тощо. Стічні води від ДРЕС і ТЕЦ можуть бути забруднені нафтопродуктами, завислими речовинами, солями. Значної шкоди природному середовищу завдають теплове забруднення та золошламові відходи.

Гірничо-збагачувальні підприємства. Значна частина таких підприємств віднесена до категорії екологічно небезпечних, оскільки вони мають у своєму складі хвостосховища, в яких у значних об'ємах (16—400 млн м³) накопичуються шлами, що містять залізо, марганець, титан, уран. Пошкодження захисних загат хвостосховищ або їхнє переповнення можуть призвести до важких наслідків, пов'язаних не тільки з забрудненням навколишнього природного середовища, а й зі значними матеріальними витратами.

Підприємства вугільнодобувної промисловості. Багато з цих підприємств можна віднести до екологічно небезпечних через те, що вони мають накопичувачі, де проходять відстій (механічна очистка) від домішок води шахтного водовідливу, які мають високу мінералізацію (1—9 г/л), кислу реакцію та забруднені завислими речовинами.

Полігони твердих побутових відходів є екологічно небезпечними, тому що внаслідок фільтрації можуть бути значним осередком забруднення підземних водоносних джерел токсичними речовинами.

Є екологічно небезпечні підприємства також і в інших галузях промисловості.

8.3. Вимоги до розміщення потенційно небезпечних виробництв

Сьогодні виробництво й умови життя населення настільки зблизилися, що треба постійно враховувати потенціал навколишнього середовища і окремих регіонів з точки зору можливостей його використання. Антропогенний вплив набув небувалих масштабів інтенсивності. Серед видів людської діяльності, яка викликає зміни в навколишньому середовищі, за інтенсивністю на перше місце слід поставити розвиток та розширення міст, потім — видобувну промисловість, будівництво шляхів, розвиток водного господарства.

Проблема збалансування економіки та екології, особливо щодо техногенно небезпечних виробництв, зводиться до необхідності екологічного поліпшення всіх видів природокористування за умови самозабезпечення їхнього відтворення. Важливою складовою такої оптимізації є забезпечення екологічної безпеки проживання населення в регіоні.

Науковий підхід до створення методології територіальної організації небезпечних виробництв передбачає всебічний аналіз фактичного стану всіх видів ресурсів, перспектив розвитку техніки і технології виробництва. Для вивчення особливостей взаємодії потенційно небезпечних виробництв з навколишнім природним середовищем необхідна їх типізація: радіаційно-, хімічно-, пожежо- і вибухонебезпечні та гідродинамічно небезпечні об'єкти. При цьому важливими питаннями є розробка функціонально-просторового зонування і комплексного природно-господарського районування, а також взаємодії соціально-економічної, виробничо-галузевої, природно-ресурсної структур для різного типу територій.

До чинників, які істотно впливають на рівень територіальної організації потенційно небезпечного виробництва, слід віднести:

технологію, одиничну потужність підприємства, рівень безпеки;

район розміщення підприємства;
чисельність населення і потужність промислового потенціалу міста;
розташування підприємства щодо міста;
цінність територій різних типів, які потрапляють до зони забруднення.

Особливої уваги потребує обґрунтування розміщення потенційно небезпечних виробництв, що спирається на такі принципи:

підприємства використовують тільки поверхневі води, за винятком харчових та фармацевтичних, які можуть забезпечуватись і підземними водами;

потенційно небезпечні об'єкти не можуть розміщуватися на територіях, які входять до охоронних природних зон (народні парки, природні заповідники, курорти, охоронні ліси і місцевості, які виділяються для туризму);

питання розміщення потенційно небезпечного об'єкта має вирішуватися за участю багатьох спеціалістів після комплексного вивчення ареалів, які підпадають під забруднення, проведення екологічної техногенної експертизи;

до вартості споруд та експлуатаційних витрат об'єкта мають включатися витрати на охорону і відновлення зруйнованого природного середовища;

при вирішенні питання про розміщення потенційно небезпечного об'єкта має провадитися експертиза про вплив його технології на здоров'я населення, що мешкатиме навколо нього.

Вибір регіону будівництва розглядається з двох позицій: мінімізації наслідків у разі аварійної ситуації та збитків для природного середовища при нормальній експлуатації об'єкта. При оцінюванні можливих альтернатив будівництву нового потенційно небезпечного об'єкта мають застосовуватися такі критерії:

демографічні та соціально-екологічні умови;

показники фізичної, хімічної та біологічної якості навколишнього природного середовища;

особливості психологічного впливу та естетичні властивості навколишнього середовища;

наявність об'єктів, що мають культурну і виховну цінність;

екологічні властивості середовища;

вимоги до інвестицій, експлуатації та безпеки технічних споруд.

Територіальне поєднання виробничих об'єктів різних галузей та його вплив на природне середовище потребують комплексного економіко-екологічного управління виробництвом. При цьому реалізуються принципи наукової обґрунтованості комплексного підходу, досягнення узгодженості розвитку економіки й охорони навколишнього природного середовища, забезпечення ефективності рішень не тільки в межах конкретного

підприємства, а й галузі або окремого економічного та екологічного цілісного регіону.

Поєднання вимог техногенно-екологічної безпеки з досягненням достатнього обсягу виробництва можливе за двох умов: нове виробництво має використовувати найкращі з існуючих технологій і дотримуватися стандартів якості навколишнього природного середовища. Причини загострення екологічних проблем внаслідок розміщення потенційно небезпечного виробництва такі:

при розширенні виробництва і розміщенні продуктивних сил раніше не бралася до уваги уразливість природних екосистем;

галузі господарства розвивалися на основі екстенсивних методів;

вимоги екологічної безпеки щодо технологій розглядалися спрощено;

не враховувалася необхідність забезпечення безпеки населення й обмеження екологічного ризику.

Проблема збереження природного середовища і раціонального використання всіх видів ресурсів є взаємопов'язаною з удосконаленням розміщення виробництва, особливо потенційно небезпечного. Основою модернізації його територіальної організації має стати постійна просторова динамічна інформація про характер і стан навколишнього природного середовища, процеси, які в ньому відбуваються, рівень господарської діяльності. Метою модернізації територіальної організації потенційно небезпечного виробництва є встановлення відповідності розміщення нових виробничих об'єктів або освоєння конкретних територій вимогам охорони навколишнього природного середовища і регіонального природокористування. Необхідність такої модернізації зумовлена невідповідністю темпів і обсягів розвитку деяких виробничих галузей природним можливостям окремих регіонів, невідповідністю техніки і технології місцевим природним умовам, збільшенням випадків техногенних аварій.

Шлях підвищення екологічної безпеки полягає в єдності оцінок ступеня вразливості навколишнього природного середовища і можливих наслідків надзвичайних подій. Складність вирішення цих проблем в умовах інтенсивної урбанізації посилюється тим, що багато чинників впливу середовища на людину поєднується з багатоваріантністю і взаємозалежністю самих чинників. Виходячи зі складної екологічної обстановки, потрібно по-новому підходити до вирішення питань розміщення нових підприємств і розширення діючих. Новий підхід визначає пріоритет екологічної безпеки населення і враховує просторову диференційованість природного середовища регіонів.

8.4. Сутність ризику в управлінні екологічною безпекою

Поняття «ризик» вивчають багато конкретних наук — теорії ігор, ймовірностей, стохастичної оптимізації, катастроф, прийняття рішень, логіка, психологія, військові, економічні, демографічні, медичні, біологічні, правові та інші дисципліни

Вивчення специфіки ризику стосовно різних сфер суспільства є прерогативою окремих наук. Проте суспільство — не проста механічна сукупність окремих елементів. Розвиток його окремих сфер залежить від впливу інших. Сучасні досягнення науки дають уявлення про ризик як двомірну взаємопов'язану структуру, що має прикладний і теоретичний аспекти. Прикладний аспект є результатом дослідження конкретних наук, теоретичний — вивчення ризику як суспільного явища, що має власну сутність, відповідні закономірності розвитку й управління в ситуації невизначеності.

Однак у спеціальній літературі досі панує невизначеність у трактуванні суті рис, властивостей та елементів ризику, які становлять зміст цього поняття; у пошуку співвідношення об'єктивних і суб'єктивних сторін у самих цих явищах, а також щодо можливостей використання цього поняття в різних природничих і суспільних науках. Різноманітність думок про проблему ризику можна пояснити багатоаспектністю цього явища та його недостатнім вивченням.

А. Альгін [3] в явищі «ризик» виділяє такі основні взаємопов'язані елементи:

можливість відхилення від поставленої мети, заради якої реалізувалася вибрана альтернатива;

ймовірність досягнення бажаного результату;

відсутність упевненості в досягненні поставленої мети;

можливість виникнення небажаних наслідків (матеріальні або фізичні збитки, захворюваність, смертність тощо) при проведенні тих чи інших дій в умовах невизначеності для суб'єкта, який ризикує;

матеріальні, екологічні, моральні та інші втрати, пов'язані з реалізацією вибраної в умовах невизначеності альтернативи;

очікування загрози, невдачі в результаті вибору альтернативи та її реалізації.

У науковій літературі та в повсякденному житті зустрічаються різні тлумачення поняття «ризик». Однак загальним для всіх визначень є визнання його комплексного характеру. Саме тут мають застосовуватися методи системного аналізу, врахування всіх чинників, що сприяють ви-

никненню критичних ситуацій і аналізу всіх наслідків, до яких вони можуть призвести.

Об'єктивна можливість ризику зумовлена ймовірнісним характером багатьох природних, соціальних і технологічних процесів, багатоваріантністю матеріальних та ідеологічних співвідношень, у які вступають суб'єкти.

Великі техногенні аварії значно посилили увагу до цієї проблеми як спеціалістів, так і широкої громадськості та засобів масової інформації. Питання використання нових технологій, вибору місць для розміщення нових потенційно небезпечних виробництв перебувають у центрі уваги громадських рухів багатьох розвинених країн. Наукові дослідження сприяли концентрації уваги на питаннях безпеки й оцінювання ризику і в традиційних галузях людської діяльності (металургійне виробництво, гірничо-шахтарська справа, автомобільний рух, будівництво нафтопроводів, дамб). Одночасно активізувалися дослідження проблем захисту навколишнього середовища, охорони здоров'я населення.

У деяких розвинених країнах останнім часом проведено спеціальні дослідження з оцінювання ризику у великих промислових районах. Це дало можливість повернути увагу до проблеми визначення та розробки уніфікованої «політики безпеки», вироблення загальної методології прийняття рішень для зменшення ризику в промислових районах. За основу цієї методології взято концепцію «прийняттого» ризику та стратегію заходів щодо його забезпечення. При цьому кількісний аналіз ризику та управління ним на рівні промислових регіонів стали важливим аспектом прийняття рішень у регламентації дій щодо захисту людини та навколишнього середовища.

В оцінюванні ризику можна виділити чотири основних напрями: інженерний, модельний, експертний, соціологічний.

Інженерний напрям. Як правило, цей підхід є розрахунком ймовірностей аварій. Основні зусилля спрямовуються на збір статистичних даних про аварії та пов'язані з ними викиди токсичних речовин у навколишнє середовище.

Модельний напрям. Розробляються математичні моделі процесів, які призводять до небажаних наслідків для людини та навколишнього середовища при використанні шкідливих хімічних сполук.

Експертний напрям. При використанні перших двох підходів для оцінювання ризику часто недостатньо статистичних даних або не зовсім зрозумілі деякі принципові залежності. У такому разі єдиним джерелом даних є експерти. Перед ними ставиться завдання ймовірного оцінювання тих чи інших подій, пов'язаних з аналізом ризику.

Соціологічний напрям. За його допомогою визначають оцінювання населенням і його окремими групами того чи іншого ризику.

Оцінювання ризику, тобто прогнозування технологічних і екологічних катастроф у регіонах, — ключова ланка визначення рівня екологічної безпеки. Попередня робота в цьому напрямі має ряд переваг порівняно з іншими методами оцінювання безпеки держави. По-перше, цілком реально отримати кількісну оцінку очікуваного збитку; по-друге, є можливість порівняти та врахувати ризик від усіх можливих чинників, а також дати комплексну оцінку ризику.

Стратегія управління ризиком може ґрунтуватися на виборі рівня ризику в межах від мінімального (який вважається досить малим) до максимально допустимого. Так, у Нідерландах при плануванні промислової діяльності разом із географічними, економічними та політичними картами використовують карти ризику для території країни. Для того щоб побудувати промислове підприємство та ввести його в експлуатацію, конструктори мають кількісно визначити рівень ризику від його експлуатації та обґрунтувати його прийнятність. При ліцензуванні нового підприємства додатково потрібна карта ризику регіону, в якому розташовується підприємство. На цій карті мають бути зазначені замкнені лінії додаткового ризику, кожна з яких відповідає числовим значенням імовірності смерті індивіда протягом року: 10^{-15} , 10^{-7} , 10^{-6} . У такий спосіб мінімізується збиток і досягається компроміс між необхідністю витрат на підвищення екологічної безпеки й очікуваною вигодою.

Основою для побудови карт ризику має бути аналіз спільного вияву в просторі та часі екзо- й ендегенних катастрофічних процесів і картографування окремих видів небезпек. При цьому слід вивчати природні та антропогенні чинники ризику з урахуванням стійкості території, поєднуючи геологічні та екологічні карти. У міру накопичення інформації застосовані в перших варіантах карт ризику якісні характеристики можуть бути перетворені на кількісні. Кінцевий результат побудови карт ризику — його оцінка та виділення на картах природного потенціалу, тобто здатності ландшафту території до самовідновлення після антропогенного чи стихійного лиха. Розроблено кілька стратегій управління екологічною безпекою:

запобігання виникненню катастроф аж до відмови від продукції небезпечних виробництв, закриття аварійних об'єктів тощо;

попередження надзвичайних ситуацій у разі, коли неможливо відвернути причини катастроф (будівництво захисних споруд, дамб, створення підземної економіки, завчасна евакуація населення тощо);

пом'якшення наслідків катастроф, впровадження стабілізаційних і компенсаційних заходів.

Найпридатнішою з точки зору головної мети управління екологічною безпекою є мінімізація ризику, тобто реалізація першої та другої стра-

тегій. Однак на практиці це не завжди можливо. Найбільш імовірним є поєднання усіх видів стратегій.

Стратегія управління екологічною безпекою має спиратися на концепцію ненульового ризику. Вона визнає факт недосконалості абсолютної безпеки. Концепція нульового ризику, що існувала донедавна, завдала значної шкоди суспільному господарству, здоров'ю людей, навколишньому середовищу України. Чорнобильська аварія довела помилковість цієї концепції.

Концепція ненульового ризику вимагає не тільки вивчення чинників і джерел підвищеного ризику, а й передбачення ходу подій, оцінювання наслідків природних і технологічних катастроф. Знаючи ймовірність таких катастроф і очікувану величину втрат, можна уникнути в ряді випадків важких катастроф, знаходячи альтернативні рішення, послабити їхню силу, передбачити ефективні компенсаційні механізми. Розробка нормативних актів — законів, постанов, інструкцій сприяє реалізації намічених заходів щодо екологічної безпеки та є необхідним правовим елементом управління, який сприяє зниженню ризику.

Застосування аналізу ризику в управлінні природними ресурсами — це передусім оцінювання того, наскільки прийнятним для суспільства є конкретне втручання у навколишнє середовище для досягнення чистого прибутку. Ризик у природокористуванні слід розглядати як ймовірність небажаних наслідків того чи іншого рішення у глобальній, регіональній або локальній експлуатації природних ресурсів та у процесі використання природних умов.

Зважаючи на те, що вичерпання одного природного ресурсу часто завдає шкоди іншим і біосфері загалом, можна окреслити єдину стратегію раціонального використання їх і зменшення ризику для навколишнього середовища та людини. Вона передбачає:

урахування природних ресурсів як основи для визначення заходів та періодичного перегляду їх щодо експлуатації об'єктів у зв'язку з технічними й економічними змінами, беручи до уваги наявність регіонів, які піддаються особливій екологічній небезпеці;

визначення принципу комплексного використання ресурсів;

досягнення оптимальної продуктивності при практично постійному достатньому відтворенні ресурсів біосфери;

якомога економічніше освоєння та використання природних ресурсів з урахуванням впливу одного на інші та на навколишнє середовище в цілому. Цими правилами варто керуватися при прийнятті рішень на державному та місцевому рівнях;

розробку єдиної програми досліджень, яка охоплювала б усі аспекти раціонального використання водних, земельних і біологічних ресурсів з урахуванням соціально-економічних чинників;

використання науки та техніки з метою раціональної експлуатації навколишнього середовища;

створення гнучкої системи державних установ, які могли б періодично та всебічно координувати і приймати рішення з усіх аспектів освоєння та використання природних ресурсів;

розробку програми екологічної освіти та інформування громадськості, яка має наголошувати на важливості раціонального використання навколишнього середовища.

Ефективній стратегії безпеки та виживання відповідає такий варіант розвитку економіки, за якого практично виключається ризик виникнення катастроф, а витрати ресурсів є мінімальними. Реалізація стратегії, що засновується на принципі ненульового ризику, потребує формування ефективної системи економічних механізмів щодо забезпечення безпеки людини, природи і суспільства.

8.5. Економічні механізми регулювання ризику в екологічній безпеці

Механізми регулювання ризиком в Україні ще достатньо не розроблені. У науковому відношенні ставиться завдання визначити залежність «витрати — ризик», що характеризує зниження рівня ризику при використанні різних технічно можливих способів задоволення вимог, і вибрати з цих способів той, який забезпечує при заданому рівні ризику найменші сукупні витрати.

До категорій, що характеризують економічний аспект екологічної безпеки і між якими намічаються взаємозв'язки, належать такі:

1) **економічні витрати** від забруднення навколишнього середовища складаються з двох частин — економічного збитку від забруднення навколишнього середовища і пов'язаних з цим процесом додаткових і компенсаційних витрат;

2) **економічні збитки** від забруднення навколишнього середовища розглядають як вартість, що не була вироблена в результаті відсутності робочої сили, зниження продуктивності праці. Сюди ж належить вартість, не вироблена в результаті порушення або відсутності інших виробничих чинників. Йдеться про споживні та інші вартості, які були б вироблені за умови відсутності забруднення навколишнього середовища;

3) **додаткові та компенсаційні витрати** — витрати суспільної праці для усунення або зменшення санітарних, соціальних та інших наслідків погіршення стану навколишнього середовища, включаючи витрати, пов'язані з порушенням виробничих чинників. Сюди ж відносять

і витрати на деякі превентивні заходи, що дають можливість до певної міри уникнути небажаних наслідків погіршення стану навколишнього середовища, але не усунути самі причини.

Визначений у такий спосіб економічний збиток, а також додаткові та компенсаційні витрати, включаючи витрати на запобігання негативним наслідкам забруднення навколишнього середовища, в цілому можна розглядати як економічні збитки від забруднення оточуючого середовища. Долучаючи сюди й наслідки для позаекономічної сфери суспільного відтворення, визначають суспільні витрати від забруднення навколишнього середовища. Найчастіше при цьому називають несприятливі політичні, соціальні, культурні, моральні та естетичні наслідки забруднення.

Суспільні витрати, пов'язані з проблемами навколишнього середовища, поділяють на дві основні групи:

витрати на додаткову компенсацію негативних наслідків забруднення навколишнього середовища (додаткові та компенсаційні витрати);

витрати на боротьбу із забрудненням навколишнього середовища.

За допомогою розглянутих економічних категорій і понять, пов'язаних із забрудненням навколишнього середовища та його охороною, можна теоретично обґрунтувати співвідношення між цими величинами та прийнятним ризиком.

З цією метою можна використати графічну модель, наведену на рис. 8.1. Крива 1 — економічний збиток від забруднення навколишнього середовища (SE); крива 2 — витрати на боротьбу із забрудненням навколишнього середовища (NE); крива 3 — суспільні витрати, пов'язані з забрудненням навколишнього середовища та його охороною в цілому (S).

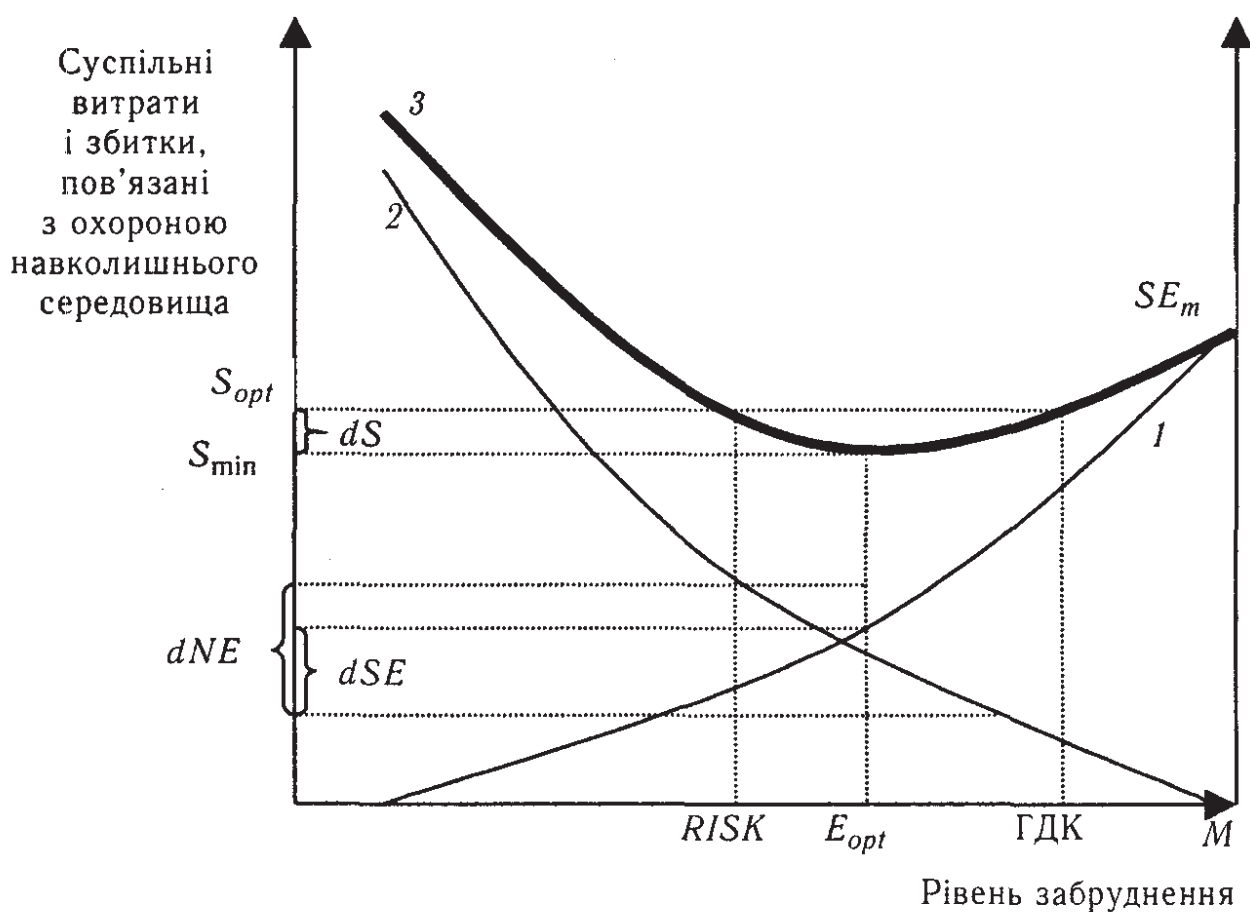
Припустімо, що в певний момент часу на території з певним рівнем і структурою виробництва відбувається процес економічного відтворення, який характеризується певним ступенем техніко-екологічної досконалості. Якщо заходи щодо боротьби з забрудненням навколишнього середовища не проводилися, то в умовах моделі забруднення досягає максимально можливого рівня (M), якому відповідає деяка кінцева величина економічного збитку на кривій 1 — (SE_m).

Якщо за таких самих умов потрібно знизити рівень забруднення навколишнього середовища, витрати на боротьбу з ним зростатимуть (крива 2), причому прямо пропорційно рівню вимог до якості навколишнього середовища. Одночасно з поліпшенням якості навколишнього середовища зменшується і збиток від його забруднення.

Підсумувавши збиток від забруднення навколишнього середовища та витрати на боротьбу з ним, отримуємо сумарну криву (крива 3). Там, де її значення мінімальні, знаходиться так званий економічний оптимум якості навколишнього середовища (E_{opt}). Оптимальність полягає при цьому в

мінімізації суспільних витрат і збитків, пов'язаних із забрудненням навколишнього середовища та його охороною.

Якщо економічно оптимальна якість навколишнього середовища не відповідає потребам життєдіяльності населення, можна визначити умови його поліпшення. При цьому зростає сума суспільних витрат і збитків, пов'язаних з безпекою навколишнього середовища (крива 3). Умови компромісу між позаекономічними вимогами та економічними можливостями визначають суспільно прийнятне значення ризику (*RISK*), якому відповідають (соціально-економічно) оптимальні величини суспільних витрат і збитків (S_{opt}).

Рис. 8.1. Співвідношення «ненульового» ризику й оптимуму якості навколишнього середовища: E_{opt} — економічний оптимум якості навколишнього середовища; *RISK* — величина «ненульового» ризику; S_{min} — необхідний мінімум суспільних збитків і витрат, пов'язаних із забрудненням навколишнього середовища; dS — збільшення суспільних збитків і витрат, обумовлених поліпшенням якості навколишнього середовища; dNE — зростання витрат на боротьбу із забрудненням задля забезпечення суспільно бажаної якості навколишнього середовища; dSE — зменшення економічного збитку від забруднення у зв'язку із забезпеченням суспільно бажаної якості навколишнього середовища; S_{opt} — суспільно оптимальний рівень збитків і витрат, пов'язаних із забрудненням навколишнього середовища та його охороною; ГДК — допустимий, але небажаний рівень забруднення навколишнього середовища; SE_m — максимально можливий економічний збиток від забруднення навколишнього середовища; M — максимальний рівень забруднення навколишнього середовища

За допомогою цієї графічної моделі можна проаналізувати структуру суспільних витрат і збитків у цілому, які зросли у зв'язку з поліпшенням якості навколишнього середовища завдяки концепції прийнятного ризику (*RISK*). Загальне зростання пов'язане зі збільшенням витрат на боротьбу із забрудненням навколишнього середовища (*dNE*) і зменшенням збитку (*dS*), тобто зі зниженням економічних витрат, а також додаткових і компенсаційних витрат, пов'язаних із забрудненням навколишнього середовища.

Як видно з моделі, економічний оптимум можна розглядати як максимально доступний рівень забруднення навколишнього середовища, оскільки при погіршенні його якості відбудеться таке зростання суспільних витрат і збитків, як і при здійсненні заходів щодо поліпшення якості навколишнього середовища.

У заданих умовах неможливо обійтися без певних суспільних витрат і збитків, пов'язаних з екологічною безпекою. Економія на боротьбі з забрудненням навколишнього середовища виявляється, незалежно від нашого бажання, в зростанні збитку від його забруднення.

Модель може стати основою для економічних розрахунків навіть у тому разі, коли відсутність кількісних даних не дає можливості визначити конкретні положення економічного оптимуму якості навколишнього середовища. Припустімо, що величина прийнятного ризику (*RISK*) розташована зліва від невідомої величини оптимуму (E_{opt}). Як видно на моделі, необхідно визначити величину фінансових і матеріальних витрат на боротьбу з забрудненням, при якому будуть задовольнятися вимоги якості навколишнього середовища. На основі цього далі можна уточнити вимоги до проблем екологічної безпеки з урахуванням інших завдань соціально-економічного розвитку та наявності ресурсів. При цьому потрібна хоч би приблизна оцінка збитку, що відповідає цій якості середовища. Водночас необхідно виключити таку ситуацію, коли цей збиток значно перевищує величину збитку витрат на боротьбу з забрудненням навколишнього середовища. Не можна допускати також критичного рівня забруднення навколишнього середовища.

Економічні механізми регулювання ризику умовно об'єднуються у дві групи: механізми відшкодування збитку та механізми запобігання йому.

Механізми відшкодування збитку, що виникають при техногенних і природних катастрофах, мають забезпечити оцінювання збитку та потреб у компенсаційних ресурсах, а також відшкодування витрат. При цьому слід розрізняти дві форми збитку — нанесений і відшкодований. Повністю оцінити нанесений збиток практично неможливо. Однак достатньо повно можна визначити збиток, завданий:

людині (спираючись на додаткові витрати на відновлення її здоров'я та матеріального достатку);

природі (виходячи з величини додаткових витрат, потрібних для відновлення екологічної рівноваги);

господарству країни (враховуючи витрати на відшкодування втрат продукції та збитку підприємств).

Важливим засобом компенсації є система страхування, ефективно функціонування якої передбачає реалізацію ряду принципів. *Перший* — тісний зв'язок страхування з картами ризику та розподіл страхових внесків між об'єктами залежно від очікуваних збитків. *Другий* — обов'язкове страхування об'єктів з підвищеним ризиком та їхніх працівників. При цьому на доповнення до обов'язкового потрібно створити систему добровільного страхування (для населення, підприємств, екологічних об'єктів). *Третій* — перетворення системи страхування на один з найважливіших елементів контролю за рівнем безпеки в регіоні. Органи страхування мають оперативно реагувати на зміни ситуації зменшенням або збільшенням страхових внесків залежно від зміни ймовірності аварії або катастрофи.

Система компенсацій зобов'язана відшкодувати збитки також незастрахованій частині населення та підприємств, компенсувати втрату здоров'я, житла, роботи, втрати продукції тощо. Потрібно створювати додаткові потужності для відновлення втрат виробничого та невиробничого характеру, мати резерв житлового фонду для біженців. До системи компенсацій входить також інвестиційна діяльність тривалого характеру, яка дасть можливість за рахунок спеціальних резервних фондів відновити житло, об'єкти економіки та втрачену екологічну рівновагу.

Механізми запобігання збитку мають забезпечувати: правовий та економічний захист діяльності щодо запобігання збиткам, правову й економічну відповідальність за збільшення величини ризику; зацікавленість суб'єктів господарювання й управління в запобіганні йому. Цей механізм містить заходи як економічного, так і адміністративного характеру. Його складові можна об'єднати в п'ять груп.

Перша група механізмів пов'язана зі зміною структури господарства країни на користь галузей, які задовольняли б потреби людини при значному скороченні частки військово-промислового комплексу (ВПК). Економічна доцільність конверсії, відмова від тиражування застарілої військової техніки, перехід на випуск цивільної продукції дасть можливість інтегрувати ВПК в економіку, працювати на людину, що, у свою чергу, вивільнить велику кількість ресурсів і сприятиме технічному переоснащенню відсталих галузей промисловості. Важливим напрямом підвищення рівня екологічної безпеки є також усунення структурних диспро-

порцій на користь переробних галузей, у тому числі виробництв з переробки відходів вторинних ресурсів.

Друга група містить механізми, які мають сприяти зменшенню вірогідності аварій. До них передусім належать платні квоти за ризик, що дає змогу створити ринок квот і підтримувати мінімальний рівень ризику в цілому по регіону. Придбання одними підприємствами в інших квот ризику допускає субсидювання заходів щодо підвищення безпеки.

Такий суто економічний механізм може доповнюватись адміністративно-економічними заходами. Йдеться передусім про систему штрафів за перевищення встановлених квот за ризик у регіоні. Для того щоб зацікавити підприємства у зменшенні величини ризику, потрібно створити спеціальні регіональні фонди та передбачити регулярні виплати премій за зниження ризику на підприємствах.

Третя група механізмів пов'язана зі зміною технічного базису, відновленням обладнання, впровадженням нових технологій та інформаційних систем.

Четверта група механізмів спрямована на стимулювання інвестицій, які запобігли б збиткам, за допомогою податкової політики та прямих дотацій з резервних фондів.

П'ята група передбачає розширення ринку кваліфікованих кадрів і реорганізацію системи перепідготовки працівників.

Входження України до світового співтовариства передбачає вирішення нових соціально-економічних проблем. Передусім це стосується питання про те, як в умовах ринкових відносин вирішуватимуться проблеми екологічної безпеки. У цій сфері доцільно використати досвід розвинених держав, трансформувавши його для умов України.

Виходячи з того, що економіка та екологія в принципі утворюють суперечливу систему, деякі вчені стверджують, що ринкові відносини є складовою економічного механізму руйнування природи [27, 30]. На їхню думку, виживання цивілізації в економічному плані несумісне з ринковими відносинами. Необхідні серйозні дослідження впливу ринку на екологію. Адже досвід розвинених країн показує, що ринкові відносини можуть і повинні працювати на користь екології. Органічне поєднання соціальних і природних чинників у системі «людина — навколишнє середовище» забезпечить можливість реалізувати адаптивну стратегію інтенсифікації господарської діяльності як стратегію оптимального екологічного розвитку. У зв'язку з цим при визначенні пріоритетів екологічної безпеки України важливо робити ставку передусім на фундаментальні закони розвитку соціальних і природних процесів.

Запитання і завдання

1. Розкрийте сутність еколого-економічного потенціалу та чинники його розвитку.
2. Охарактеризуйте окремі групи екологічно небезпечних об'єктів в Україні.
3. Перелічіть, які вимоги висуваються до розміщення потенційно небезпечних виробництв.
4. У чому полягає сутність ризику в управлінні екологічною безпекою та напрями його оцінювання?
5. Які ви знаєте механізми регулювання ризику щодо екологічної безпеки?

Розділ 9

Регіональний розвиток міжгалузевих комплексів в Україні

9.1. Особливості формування й аналізу міжгалузевих комплексів

Характерним і прогресивним регіональним економічним явищем є розвиток міжгалузевих комплексів. Формування їх стає все характернішим процесом для сучасної територіальної організації виробництва. Пізнання закономірностей формування міжгалузевих регіональних комплексів та моделювання їх пов'язано з вивченням умов комплексотворення, розробкою методики дослідження структури і типізації комплексів, їхнім аналізом і визначенням найбільш раціональних напрямів розвитку.

Міжгалузевий комплекс — система економічно взаємопов'язаних галузей виробничої або невиробничої сфер. Він формується внаслідок кооперації та інтеграції підприємств, організацій, установ та галузей. У цьому разі міжгалузеве кооперування є формою планово організованих зв'язків між підприємствами (установами), які входять до складу галузей господарства виробничої та невиробничої сфер.

Разом з галузевою спеціалізацією міжгалузеве кооперування сприяє підвищенню ефективності суспільного виробництва. У широкому розумінні міжгалузеву кооперацію розглядають як взаємодію різних галузей, діяльність яких спрямована на вирішення певних економічних, соціальних, екологічних, науково-технічних проблем на державному чи регіональному рівнях. Таке міжгалузеве кооперування полягає у спільному використанні матеріально-технічних, трудових, інтелектуальних або фінансових ресурсів кількома (як мінімум, двома) галузями з орієнтацією на досягнення певної мети. В Україні міжгалузеве кооперування особливо поширене в паливно-енергетичній галузі, машинобудуванні, агропромисловому виробництві та багатьох інших галузях. Міжгалузеве кооперування — один з найважливіших чинників міжгалузевої інтеграції, зокрема формування міжгалузевих комплексів.

Міжгалузевий регіональний комплекс можна визначити як сформоване територіальне поєднання взаємопов'язаних галузей і виробництв у економічних районах, вузлах, центрах, завдяки яким може забезпечуватися максимальний ефект при найменших витратах.

Досягнення таких результатів з урахуванням закономірності комплексності потребує якомога раціональнішого підбору взаємозв'язаних галузей, підприємств і виробництв, забезпечення економічно ефективних пропорцій їхнього розвитку, оптимальних розмірів підприємств з урахуванням державних інтересів та відповідно до наявних на місцях природних і економіко-географічних умов.

Вихідними чинниками комплексоформування і територіальної організації є наявність певних видів ресурсів (вугілля, нафти, газу, залізної руди, лісу, енергії, трудових ресурсів тощо).

Розвиток багатьох міжгалузевих комплексів базується на локальних природних ресурсах, що зумовлюють регіональний характер початкових стадій їхнього формування. Це комплекси, що розвиваються на базі переробки мінерально-сировинних і паливно-енергетичних ресурсів, сільськогосподарського виробництва та різних промислів. Вони відрізняються природними й економічними умовами формування, розташуванням щодо джерел сировини, паливно-енергетичних ресурсів і місць споживання готової продукції, виробничою спеціалізацією і структурою, рівнем розвитку, особливостями територіальної організації та іншими ознаками.

Слід ураховувати, що в багатьох регіонах міжгалузеві комплекси сформувалися в умовах екстенсивного розвитку. Це призвело до виникнення диспропорцій у співвідношенні розширення і поновлення виробничих потужностей; збільшення споживання палива й електроенергії; високого рівня концентрації виробництва, особливо у великих містах, та розвитку інфраструктури; значних масштабів вилучення земельних ре-

сурсів із сільськогосподарського користування, підвищення забруднення повітряного і водного басейнів.

Виокремлення у складі регіону міжгалузевих комплексів посилює цільову спрямованість програм-прогнозів, підвищення узгодженості дій усіх учасників виконання одного комплексного завдання. Це завдання може полягати як у досягненні заданого кінцевого суспільно-господарського результату, так і у виробництві будь-якої продукції для місцевих потреб.

Міжгалузеві комплекси визначаються за двома основними підходами: цільовим і технологічним. При *цільовому підході* міжгалузевий комплекс розглядається як група галузей (підгалузей) суспільного господарства або окремих виробництв, об'єднаних однією програмою та єдиною метою розвитку. При такому підході до міжгалузевого комплексу включають галузі, діяльність яких спрямована на реалізацію певної суспільно-господарської мети, а також структурні підрозділи виробничої й невиробничої сфер, потрібні для досягнення цієї мети. Недолік такого підходу полягає у непостійності та нестійкості галузевого складу внаслідок вузької спеціалізації комплексів і різночасової реалізації множини цілей, що стоять перед суспільним господарством.

Технологічний підхід ґрунтується на групуванні галузей, що пов'язані послідовністю переробки і використання загального вихідного матеріалу й однорідністю призначення продукції. Такий комплекс включає весь виробничо-технологічний цикл від видобутку природних ресурсів до одержання кінцевого продукту. Цей підхід ґрунтується на використанні методу енерговиробничих циклів.

Основними структурно-функціональними блоками комплексів виробничої сфери є такі:

галузі, які безпосередньо зорієнтовані на кінцеву мету комплексу та є його функціональним ядром (наприклад, сільське господарство і переробна промисловість в АПК);

обслуговуючі галузі (виробництво устаткування, постачання і збут, ремонт);

галузі та види діяльності невиробничої сфери, що сприяють реалізації мети (підготовка кадрів, науково-дослідна, проектно-конструкторська та управлінська діяльність).

На вищому рівні управління міжгалузевими комплексами здійснюється відповідними міністерствами, комітетами тощо. Основними формами управлінської організації міжгалузевих комплексів на низовому рівні є виробничі та науково-виробничі об'єднання, промислові та агрокомбінати, агроторговельні підприємства, радгоспи-заводи, радгоспи-технікуми, лісокомбінати, лісгоспзаги тощо. Такі об'єднання в Україні забезпечують більше ніж половину обсягу всієї промислової продукції.

В умовах становлення ринкової економіки в Україні створюються нові форми об'єднань підприємств — концерни, асоціації, консорціуми, акціонерні товариства, спілки та інші підприємства, діяльність яких має галузевий або міжгалузевий характер.

Аналіз комплексів має виходити з необхідності забезпечення високого рівня ефективності виробництва та інвестицій за рахунок внутрішньо-регіональних чинників. Вивчення міжгалузевих комплексів здійснюється в таких напрямках: аналіз структури і пропорційності в поєднанні виробництв, визначення раціонального рівня їхнього розвитку і територіальної концентрації, аналіз промислово-територіальних зв'язків, установлення оптимальних зон, визначення економічно обгрунтованих зон збуту і споживання готової продукції, обгрунтування перспектив розвитку і напрямів ефективного використання капітальних вкладень.

Вивчення пропорційності дає можливість установити ступінь освоєння території регіону, відповідність існуючої спеціалізації комплексу наявним природним умовам, визначити необхідні зміни в перспективі та виявити роль кожного з них у системі територіального поділу праці.

Дослідження структури міжгалузевих комплексів і визначення їхніх типів дає змогу скласти територіальну модель районного виробничого комплексу. За допомогою цієї моделі можна врахувати й оцінити ефект територіальної концентрації, комбінування і кооперування виробництв різних міжгалузевих комплексів, ефект внутрішньовузлових і внутрішньорайонних зв'язків з урахуванням зон сировинних ресурсів і збуту готової продукції, визначити обмеження, що зумовлені локальними ресурсами, врахувати суміжні витрати капіталовкладень, розрахувати економічний ефект від взаємодії суміжних виробництв.

Установлення технологічної взаємодії міжгалузевих комплексів сприяє поглибленому дослідженню проблеми перспективного регіонального розвитку.

9.2. Структурна переорієнтація економіки України

У сучасній науці поняття «структура» співвідноситься з поняттями «система» та «організація». Є багато точок зору на співвідношення цих понять. Однак у більшості випадків розглядається поняття «система», що характеризує всю сукупність виявів певного складного об'єкта (його елементи, структуру, зв'язки, функції). Структура передає лише те, що залишається стійким, відносно незмінним за будь-яких перетворень системи.

Організація охоплює як структурні, так і динамічні характеристики системи, що забезпечують її цілеспрямоване функціонування. Отже, структуру доцільно розглядати як сукупність сформованих зв'язків об'єкта, що забезпечують його цілісність і тотожність самому собі, тобто збереження основних його властивостей при будь-яких зовнішніх і внутрішніх змінах. У свою чергу структура економіки відображає співвідношення між елементами економічної системи, що виділяються залежно від конкретного напрямку аналізу.

Найпоширенішими видами структури економіки є структура чинників відтворення, галузева, вартісна структури, структура економіки у розрізі великих секторів, структура внутрішніх і зовнішніх зв'язків, регіональна структура економіки, структура виробництва і споживання, структура інвестицій. Кожна структура відбиває певні аспекти розвитку економіки країни і впливає із сутності її економічної політики.

Структура суспільного виробництва характеризується абсолютними розмірами і часткою (в загальному обсязі виробництва) використаних ресурсів або поточних витрат, чисельністю зайнятих, обсягом застосовуваних і споживаних засобів виробництва. Структура суспільного виробництва вимірюється як натуральними, так і вартісними показниками. Вона характеризується такими співвідношеннями:

між виробництвом засобів виробництва та виробництвом предметів споживання — у використанні сукупного суспільного продукту на відшкодування витрачених засобів виробництва, суспільне й особисте споживання та накопичення;

галузевими — у розвитку галузей матеріального виробництва: промисловості, сільського господарства, транспорту, зв'язку, торгівлі, інших галузей сфери обігу;

територіальними — в розміщенні виробництва в окремих економічних регіонах (областях);

зовнішньоекономічними — ввезенням і вивезенням продукції різних галузей і регіонів.

Усі структурні співвідношення взаємопов'язані й відображають різне становище у суспільному господарстві.

Сучасна структура економіки України має низький рівень соціальної орієнтації та збалансованості. Структурна недосконалість зумовила витратний характер виробництва, сировинне спрямування експорту, монопольний імпорт енергоносіїв, високий рівень зовнішньої заборгованості, територіальні господарські диспропорції, нерациональне використання ресурсного та виробничого потенціалу, високий рівень інфляції. Структурні диспропорції призвели до різкого погіршення кінцевих результатів діяльності промислового комплексу: скорочення обсягів виробництва, падіння рівня життя населення та екологічної безпеки.

Таблиця 9.1. Структура промислового виробництва України в 1992—1998 рр. (відсоток до загального підсумку в поточних цінах)

Галузь	Роки							
	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Всього	100	100	100	100	100	100	100	100
У тому числі:								
Електроенергетика	6,6	10,1	12,5	11,4	15,6	17,8	14,7	16,2
паливна промисловість	15,2	9,3	11,9	13,2	13,5	14,7	11,5	11,2
чорна металургія	23,1	18,2	21,1	21,9	25,6	27,9	23,1	23,8
машинобудування та металообробка	28,5	19,4	15,9	16,0	11,5	8,8	15,5	14,1
легка промисловість	6,7	6,1	4,3	2,7	0,4	1,5	1,5	1,6
харчова промисловість	12,8	19,2	16,6	15,0	13,7	12,5	15,0	15,1
інші галузі	17,1	17,7	17,7	19,8	19,3	19,7	18,7	18,0

Під впливом нерівномірного зростання цін у галузях суспільного господарства та спаду виробництва відбулися значні зміни у галузевій структурі національного доходу — підвищення частки продукції промисловості, транспорту і зв'язку і зниження частки сільського господарства. У промисловості України відбулися міжгалузеві структурні зрушення на користь галузей паливно-енергетичного і металургійного комплексів. Їхня частка в загальному обсязі промислового виробництва зростає, а машинобудування та легкої промисловості, навпаки, знижується. Такі структурні зрушення в промисловості країни призводять до порушення відтворювальних процесів, стримують розвиток галузей, що визначають науково-технічний прогрес, та споживчого сектору.

У 1992—1998 рр. під впливом цінових чинників, інфляції, розбалансування та нерівномірного падіння виробництва в окремих галузях поглиблювалися негативні процеси у галузевій структурі промислового виробництва. Це є найбільш небезпечною тенденцією в розвитку економіки країни. Тривало зростання частки галузей проміжного продукту. Відповідно зменшувалася частка галузей, що виробляють кінцевий продукт. У 1998 р. на базові галузі, зокрема електроенергетику, паливну промисловість та металургію, припадало 49,3 відсотка промислової продукції проти 19,7 відсотка у 1993 р. Водночас частка машинобудування, легкої та харчової промисловості в загальному обсязі промислового виробництва зменшилася (табл. 9.1).

Структура промислового комплексу України в цілому є неефективною. Це призводить до перевитрат природних ресурсів і водночас не задовольняє основних потреб економіки, наприклад в інвестиційних ре-

сурсах, і потреб населення — в послугах і товарах, передусім продовольчих, а також у товарах легкої промисловості тривалого користування.

Парадигма економічно ефективної, соціально-орієнтованої структури господарського комплексу України в цілому і промислового комплексу зокрема ґрунтується на створенні інвестиційного ринку, розвитку інноваційної сфери, впровадженні стратегії ресурсозбереження. У першочерговому порядку повинен стимулюватися розвиток секторів економіки, що мають особливо важливе значення для технологічного прогресу. Проблема створення інвестиційного ринку не менш важлива, ніж формування товарного ринку, оскільки товари — це похідний продукт від інвестицій, і структурна переорієнтація економіки, і науково-технічний прогрес також реалізуються через інвестиції. У зв'язку з цим розвинений інвестиційний ринок є вирішальною й обов'язковою передумовою ефективного соціально-економічного поступу нашої країни.

Структурна переорієнтація економіки України пов'язується з необхідністю прискорення темпів науково-технічного прогресу, новітніх форм і методів організації та управління інноваційними процесами, розширення можливостей адаптації різних сфер господарства країни до потреб внутрішнього та зовнішнього ринку. Цим зумовлена потреба проведення активної структурної політики, що є засобом прискорення соціально-економічного розвитку та інтенсифікації виробництва.

Є дві основні точки зору щодо проведення структурних реформ. Перша з них полягає в тому, що механізм саморегулювання ринку дає змогу усунути диспропорції в економіці, збалансувати виробництво і споживання і, врешті-решт, здійснити структурні зміни. Друга ж передбачає державне регулювання структурних перетворень шляхом надання підтримки пріоритетним галузям економіки або окремим виробництвам, стимулювання інноваційних процесів на рівні підприємств [37, с. 34].

Ринкова трансформація економіки України в цілому має визначальний і багато в чому суперечливий вплив на структуру промислового виробництва. Виділяють дві групи чинників, що визначають характер структурних змін.

Перша група — обмеженість доступу до традиційних ринків збуту, розрив господарських зв'язків і міжрегіонального обміну в країні, на який припадала частина товарного виробництва. Докорінне порушення технологічної кооперації за умови, що по замкненому циклу в Україні вироблялося приблизно 305 видів промислової продукції, мало негативний і багато в чому незворотний вплив на структуру промисловості.

Друга група — недосконалість та інерційність міжгалузевої політики держави. Відчутними є наслідки старого, «союзного» поділу праці, розміщення в Україні матеріало- та енергомістких галузей, зокрема чорної

металургії, хімічної, харчової промисловості тощо. Ці галузі не були забезпечені власними та диверсифікованими джерелами енергії, важливими видами сировини.

Реструктуризація економічних відносин є дійовим чинником переходу від закритого методу господарювання до конкурентного механізму функціонування цілісних виробничих комплексів.

Велике значення має також розвиток виробництв, які відновлюють розірвані технологічні ланцюги і створюють на території України необхідні замкнені цикли, забезпечують випуск виробів загальномашинобудівельного та міжгалузевого призначення.

Назріла потреба активного проведення реструктуризації нежиттєздатних підприємств і організацій, прискорення конверсії виробництв, що втратили оборонне значення.

Структурну переорієнтацію промисловості України доцільно здійснювати в таких основних напрямках:

підвищення соціально-економічної спрямованості промисловості та забезпечення більш високих темпів виробництва предметів споживання;

удосконалення галузевої, внутрішньогалузевої та територіальної структури, забезпечення збалансованості та пропорційності розвитку промислового комплексу;

модернізація і перехід на нові прогресивні технології всіх базових галузей промисловості;

прискорений розвиток галузей, від яких найбільшою мірою залежить науково-технічний прогрес;

розвиток наукомістких галузей і виробництв;

комбінування і кооперування виробництва з метою комплексного використання мінеральної сировини, утилізація відходів.

Зміни в пропорціях окремих галузей мають бути узгодженими, взаємопов'язаними. Структурна переорієнтація економіки потребує цілісного підходу, програмного забезпечення і безпосереднього державного регулювання, про що свідчить практика багатьох зарубіжних країн.

9.3. Паливно-енергетичний комплекс

Паливно-енергетичний комплекс містить групи галузей і підгалузей промислового виробництва, що спеціалізуються на видобутку, збагаченні, переробці та споживанні твердого мінерального, рідкого і газового палива, виробництві, передаванні та використанні електроенергії, тепла. Структура паливно-енергетичного комплексу України формується з урахуванням паливно-енергетичного балансу, що склався, і відбиває територіаль-

ну специфіку видобутку (виробництва) і споживання паливних та енергетичних ресурсів.

Україна належить до держав, що недостатньо забезпечені власними енергоресурсами, окремими видами — лише на 20—30 відсотків і тільки вугіллям — на 100 відсотків. Водночас вона має найбільш енергомістку економіку. Споживання умовного палива на душу населення у нас становить приблизно 6,5 т, тоді як у розвинених країнах тільки 4,2—5,5 т.

Серед паливних галузей України провідною є *вугільна промисловість*. До її складу входять підприємства з видобутку вугілля, збагачувальні фабрики, підприємства з виготовлення вугільних брикетів. Вугільна промисловість є базою для розвитку електроенергетики, коксохімії, металургії.

У структурі паливно-енергетичних ресурсів України головним є кам'яне вугілля. Його видобуток зосереджений в Донецькому та Львівсько-Волинському кам'яновугільних басейнах.

Донецький басейн займає площу близько 60 км². Майже 90 відсотків його площі знаходиться в межах України (Луганська, Донецька, Дніпропетровська і Харківська області) і лише 10 відсотків — у Ростовській області Російської Федерації.

Площа Львівсько-Волинського вугільного басейну близько 3,2 тис. км². Він простягається з південного сходу на північний захід у межах Львівської та Волинської областей. Із шести відомих у басейні родовищ розробляються лише Міжрічинське, Волинське і Забугське.

Внаслідок швидкого виснаження промислових запасів вугілля його видобуток постійно знижується. Так, за 1975—1997 рр. він скоротився з 215,7 до 76,9 млн т (або в 2,8 раза). Проблема ускладнюється ще й тим, що у вугільній промисловості зношеність основних промислово-виробничих фондів становить 63 відсотки. Погіршилися умови роботи шахтарів, почастишали аварії на шахтах. Отже, проблеми розвитку Донбасу та модернізації вугільної промисловості набувають дуже важливого значення. Для вирішення їх потрібно освоювати нові вугільні пласти в Західному Донбасі (Дніпропетровській і Запорізькій областях), закрити нерентабельні шахти, де запаси вугілля вже вичерпано; повністю модернізувати шахтне устаткування і перейти до нових технологій у галузі.

Значно знизилися в Україні обсяги видобутку нафти і газу, що є наслідком не тільки теперішніх економічних негараздів, а й виснаження їхніх промислових запасів (табл. 9.2).

Про енерговитратний характер економіки України впродовж багатьох десятиліть свідчать такі дані. У 1970 р. в Україні видобувалося близько 14 млн т нафти, а споживалося — 28 млн т, газу відповідно — 61 і 49 млрд м³.

На основі вдосконалення структури використання паливно-енергетичних ресурсів, реструктуризації господарського комплексу, зниження

Таблиця 9.2. Видобуток окремих видів палива в Україні

Рік	Нафта, млн т	Газ, млрд м ³	Вугілля, млн т
1960	2,2	14,3	172,1
1965	7,6	39,4	194,3
1970	13,9	60,9	207,1
1975	12,8	68,7	215,7
1980	7,5	56,7	197,1
1985	5,8	42,9	189,0
1990	5,3	28,1	164,8
1995	4,1	18,2	83,8
1996	4,1	18,4	70,5
1997	4,1	18,1	76,9

енергомісткості продукції Україна має реальні можливості значного скорочення споживання газу, передусім за рахунок таких джерел:

ефективного використання ресурсної бази України, яка в перспективі до 2010 р. може забезпечити річний видобуток газу на рівні 20—35 млрд м³. В останні роки Україна за рахунок власного видобутку задовольняє свої потреби в нафті на 10—13 відсотків і газі — на 18—20 відсотків. Решта нафти і газу поповнюється імпортними поставками з Росії та Туркменістану. Через це роботи, пов'язані з нарощуванням розвіданих запасів нафти і газу та збільшенням на цій основі їх видобутку, є пріоритетним напрямом інвестиційних проектів, які заохочуються урядом України;

використання нетрадиційних джерел — газу метану вугільних шахт, біогазу, коксового газу, гідратів, обсяг яких можна оцінити на рівні 5—10 млрд м³ за рік, хоча потенційні можливості перших трьох джерел при використанні існуючих технологій істотно перевищують цей рівень;

одержання нафти і газу як оплати за транспортування їх газотранспортною системою України з Росії та інших країн до Західної Європи. Щороку через територію України транспортується понад 205 млн т нафти, 215 млрд м³ природного газу. Наша країна має право на одержання за це, як мінімум, 25—30 млн т нафти і 15—20 млрд м³ природного газу;

закупівлі газу і нафти, крім Росії, в ряді країн Близького і Середнього Сходу;

закупівлі скрапленого природного газу в Алжирі, Лівії, Катарі, Нігерії та інших країнах світу. Для цього потрібне будівництво терміналу на Чорному морі місткістю 1 млрд м³.

Важливе значення у вирішенні паливної проблеми в Україні має вдосконалення технології переробки нафти. Розробка і впровадження

нових технологій переробки нафти можуть значно збільшити виробництво бензину і супутних видів продукції.

Розрахунки Європейської енергетичної комісії показують, що при ефективному використанні енергоресурсів Україна могла б удвічі збільшити свій національний продукт і водночас у 3—4 рази зменшити витрати на нафту та газ. Капіталовкладення у енергозберігаючі технології дають більший ефект, ніж у створення нових потужностей у паливно-енергетичному комплексі.

Високого розвитку в Україні набула *електроенергетика*. На території нашої країни розміщені великі атомні, теплові, гідроелектростанції, потужність яких з кожним роком зростає. З 1960 по 1996 рр. виробничі потужності електростанцій зросли з 11,7 до 54 млн кВт, або в 4,9 рази, виробництво електроенергії — з 53,9 до 183 млрд кВт·год, або в 3,4 рази. Нарощування потужностей електростанцій відбулося за рахунок нових теплових, атомних і гідроелектростанцій. Завершено будівництво Дніпровського каскаду та 55 гідроелектростанцій на середніх ріках. Введено в дію потужності на Рівненській (818 МВт), Чорнобильській (4000 МВт), Південноукраїнській (2000 МВт), Запорізькій (1000 МВт), Хмельницькій (1000 МВт) та інших атомних електростанціях. На них виробляється майже 1/3 електроенергії, більше половини якої споживається у промисловості.

Однак Україна, маючи власні великі запаси уранових руд і цирконію, змушена завозити ядерне паливо з Росії. Назріла потреба налагодити його виробництво в Україні. Водночас слід зазначити, що подальший розвиток атомної енергетики стримується відсутністю надійних атомних реакторів, підприємств з виробництва ядерного палива, вичерпанням можливостей території країни для будівництва нових ядерних об'єктів, а також через велику соціальну напруженість, викликану катастрофою на Чорнобильській АЕС. У таких умовах основним є введення в дію потужностей на теплових та гідроакумулювальних електростанціях.

Недоставки вугілля електростанціям стали причиною того, що з 1990 р. по 1996 р. виробництво електроенергії на теплових електростанціях скоротилося з 208 до 88,5 млрд кВт·год. У зв'язку з використанням низькосортного вугілля електростанції змушені збільшувати витрати мазуту до 17—19 млн т, що становить 1/3 всіх витрат палива. Додаткова витрата палива по групі станцій, які працюють на антрацитовому і збідненому вугіллі, оцінюється в 1 млн т умовного палива за рік.

Давно відпрацювали свій ресурс агрегати середнього і низького тиску Криворізької, Кіровоградської, Північнодонецької, Львівської, Лисичанської, Дніпродзержинської, Сумської теплоелектростанцій, а також Київської та Харківської об'єднаних ТЕЦ. Основні напрями підвищення технічного й еколого-економічного рівнів теплових електростанцій такі:

виведення з експлуатації морально застарілого і фізично спрацьованого обладнання, переведення ряду ТЕЦ на опалювальні та парові котельні, подовження строків експлуатації ряду електростанцій, повна модернізація теплосилового устаткування, підвищення маневреності блоків потужністю 200, 300 МВт та інші заходи.

У перспективі головним має бути структурна перебудова господарського комплексу України і переорієнтація його на переважний розвиток тих галузей, які найменше забруднюють природне середовище, мало енерго-, матеріало-, фондо- і працемісткі. Це середнє, точне, сільськогосподарське машинобудування, автомобільна, електротехнічна, електронна, комп'ютерна, приладобудівна, легка і харчова промисловість. Переорієнтація господарського комплексу на розвиток цих галузей промисловості дасть змогу більш як на третину скоротити споживання енергоресурсів, звести до мінімуму забруднення природного середовища, збільшити випуск конкурентоспроможної продукції, валютні надходження і підвищити добробут населення нашої країни.

9.4. Гірничо-металургійний комплекс

Гірничо-металургійний комплекс України — це сукупність підприємств, які послідовно здійснюють видобування, збагачення, металургійну переробку руд чорних, кольорових і рідкісних металів та нерудної сировини для металургії, виробництво чавуну, сталі кольорових і дорогоцінних металів, сплавів, прокатне виробництво, переробку вторинної сировини. До гірничо-металургійного комплексу належить також коксохімія, виробництво вогнетривів, будівельних конструкцій з металу, електродів, металургійного устаткування, порошкова металургія тощо.

Гірничо-металургійний комплекс є невід'ємною складовою виробництва конструкційних матеріалів, що значною мірою визначає економічний потенціал країни і забезпечує матеріалізацію капіталовкладень в основних фондах. Основними споживачами продукції гірничо-металургійного комплексу є машинобудування, будівництво, транспорт.

Функціональним ядром комплексу є *чорна і кольорова металургія*. Їхній комплексний зв'язок ґрунтується на певній взаємозамінності чорних і кольорових металів у машинобудуванні та будівництві, подібності окремих технологічних процесів при виробництві сплавів, використанні цинку для антикорозійного покриття (оцинкування) листового заліза тощо.

Сприятливими умовами для розвитку гірничо-металургійного комплексу в Україні є територіальні поєднання насамперед Донбасу і Придніпров'я, великих родовищ коксівного вугілля, залізної та марганцевої

руд, високоякісних вапняків і формувальних пісків та вогнетривів, наявність родовищ алюмінієвої сировини, ртутних, титанових, нікелевих, ванадієвих, молібденових руд, магнієвої сировини, руд якісних металів; забезпечення районів розвитку металургійного виробництва транспортною мережею і водними ресурсами, великий попит на метал; значна кількість вторинної сировини.

Гірничо-металургійному комплексу притаманна висока концентрація, автоматизація та механізація виробничих процесів, компактність територіального зосередження. Він виконує важливі функції щодо територіальної організації продуктивних сил України, впливає на формування галузевих промислових, металургійних вузлів і центрів.

Сучасна металургія України посідає одне з провідних місць у міжгалузевій структурі промисловості. В 1997 р. на неї припадало майже 28 відсотків загального обсягу промислової продукції, що відповідає першому місцю серед галузей промисловості. Україна має необхідні умови для розвитку чорної металургії. Це великі запаси залізних і марганцевих руд, виробничі потужності металургійних заводів, кадри, розвинені машинобудівний комплекс і будіндустрія. Проте розлад міждержавних та міжгалузевих зв'язків дестабілізує вплив на динаміку чорної металургії України (табл. 9.3).

Виробництво чорних металів зосереджено на підприємствах повного циклу (з випуском чавуну, сталі, прокату), що розміщені в чотирьох регіонах — у Придніпров'ї (Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Запоріжжя), Криворіжжі (Кривий Ріг), Донбасі (Донецьк, Макіївка, Комунарськ, Костянтинівка, Краматорськ), Приазов'ї (Маріуполь).

Основними чинниками розміщення підприємств повного циклу (їх в Україні 12) є місця залягання залізної руди та коксівного вугілля. Це пов'язано з великою сировино- та паливомісткістю виробництва.

Чорна металургія включає також виробництво феросплавів (Нікополь, Запоріжжя, Стаханов), труб (Нікополь, Новомосковськ, Дніпропетровськ, Харцизьк, Макіївка, Маріуполь). Коксохімічна підгалузь чорної металургії України представлена 15 коксохімічними заводами. В експлуатації перебувають 76 коксових батарей. Виробничі потужності коксохімічної промисловості — 30 млн т коксу на рік.

Виробничі потужності підприємств чорної металургії України становлять, млн т: по чавуну — 52, сталі — 54, готовому прокату — 41,5. За цим показником Україна займає п'яте місце в світі після Японії, США, Китаю, Росії, випереджаючи також такі розвинені країни, як Німеччина, Італія, Франція. Все це є важливою передумовою подальшого розвитку чорної металургії в Україні і підтверджується також наявністю в Україні висококваліфікованих кадрів металургів, а також розвиненими машинобудуванням і будівельною індустрією — головними споживачами металу. Нарешті, про-

Таблиця 9.3. Динаміка виробництва продукції чорної металургії України, млн т

Рік	Товарна залізна руда		Товарна марганцева руда		Чавун	Сталь	Стальні труби	
	усього	у перерахунку на 100-відсотковий міст металу	усього	у перерахунку на 100-відсотковий вміст металу			млн т	млн м
1985	120,0	66,2	7,1	2,2	47,1	55,0	6,7	615
1990	105,0	59,0	7,1	2,2	44,9	52,6	6,5	599
1995	50,7	28,7	3,2	1,0	18,0	22,3	1,6	191
1996	47,5	27,0	3,1	0,9	17,8	22,3	2,0	239
1997	53,4	30,5	3,0	0,9	20,6	25,6	1,8	215
1998	51,1	—	2,2	—	20,9	24,4	1,5	208
1999	47,8	—	2,0	—	23,0	27,4	1,2	155

дукція чорної металургії України має попит на світовому ринку, завдяки чому галузь належить до важливих джерел надходження валюти.

Однак сучасний стан основних виробничих фондів чорної металургії України характеризується високим ступенем зношеності — в середньому по галузі цей показник перевищує 60 відсотків. Така ситуація характерна для значної частини прокатних станів, усіх мартенівських печей, більше ніж третини конвекторів, більш як половини доменних печей і агломераційних фабрик. Це засвідчує нагальну необхідність технічного переоснащення галузі з реконструкцією більшої частини діючих та будівництвом нових агрегатів.

Важливою особливістю теперішнього стану розвитку чорної металургії України є недосконалість структури виробництва. Загальний випуск металопродукції перевищує потреби України. Проте залишається гострий дефіцит тонного листа, білої жерсті, листа і труб з покриттям, нержавіючої сталі, сталі електротехнічного призначення, водопровідних труб та інших видів металопродукції. Через це за великих обсягів вивезення металу спостерігаються також і великі обсяги його імпорту. Це зумовлює необхідність реструктуризації металургійного виробництва, в результаті здійснення якої поліпшиться забезпеченість України металом власного виробництва при менших обсягах випуску прокату, підвищиться ефективність зовнішньоекономічного обміну, зменшаться витрати на виробництво металу.

Розрахунки Науково-дослідного економічного інституту Мінекономіки України показують, що в перспективі з урахуванням експорту 10 млн т прокату труб на рік та імпорту 1—2 млн т металопродукції річний ви-

пуск прокату на 2010 р. може бути прийнятий в розмірі 28,5 млн т, тобто на 26,1 відсотка меншим порівняно з 1990 р. При цьому запропоновано збільшити випуск листового прокату з 13,5 до 14,5 млн т, а тонного листа — з 5,3 до 9,5 млн т на рік, у тому числі холоднопрокатного листа — з 2,1 до 3,7 млн т, термозміцненого прокату — з 4,8 до 12 млн т, а виробництво листа і жерсті з покриттям — з 0,5 до 1,1 млн т на рік.

Для цього потрібно буде збудувати 6 тонколистових прокатних станів (на Макіївському комбінаті, «Запоріжсталі» та Єнакіївському заводі), 3 з яких — для виробництва листа холодної прокатки. Значними мають бути роботи з будівництва трубних цехів, причому з восьми необхідних для введення трубних станів шість призначені для випуску водогазопровідних труб: 2 — на Маріупольському металургійному комбінаті ім. Ілліча, 1 — на Харцизькому трубному заводі, 3 — в Дніпропетровську на заводі ім. Комінтерну. Висока економічна ефективність реалізації варіанта реструктуризації, який пропонується, є очевидною, коли врахувати, що при цьому з'явиться можливість зменшити на 7—8 млн т на рік ввезення дорогих видів металопродукції.

Важливе значення має скорочення витрат на випуск металу завдяки впровадженню більш прогресивних технологій. Так, докорінні зміни мають відбутися у сталеплавильному виробництві, де запропоновано повністю замінити нині переважаючий мартенівський спосіб виплавляння сталі на киснево-конверторний та електропічний.

Потребують вирішення багато питань щодо якості сталі та металопродукції. Наприклад, недостатньо розвинене виробництво термічно зміцнених прокату і сталевих труб.

Зазначені заходи дають змогу вирішити і ряд інших проблем. Серед них — значне поліпшення екологічної обстановки в регіонах з розвиненим металургійним виробництвом, особливо поблизу підприємств, на яких будуть виведені з експлуатації доменні цехи та коксохімічні заводи. Важливою проблемою, яка значною мірою вирішується в результаті структурної перебудови, є скорочення потреби у паливі (більш як на 20 млн т) і електроенергії (приблизно на 10 млрд кВт·год), причому перше має відбуватися не тільки у зв'язку зі скороченням обсягу виробництва, а й завдяки зниженню в галузі на 13—14 відсотків питомих витрат палива (на 1 т готового прокату). Майже вдвічі може зменшитися потреба в найдорожчому і дефіцитному виді палива — коксі. Зменшення потреби в ньому дасть можливість вивести з експлуатації ряд коксохімічних підприємств (Макіївський, Донецький, Горлівський, Ясинівський, Дніпропетровський, Дніпродзержинський заводи) і скоротити потужності Алчевського та деяких інших коксохімічних заводів. Все це особливо сприятиме поліпшенню екологічної обстановки у зазначених регіонах.

Проте розглянуті заходи реструктуризації чорної металургії в Україні можуть бути досягнуті при дотриманні ряду можливих умов. Однією з них є розробка комплексної програми розвитку металургійного виробництва і металоспоживчих галузей (насамперед машинобудування). Це є необхідним тому, що в Україні не виробляється багато видів продукції машинобудівного комплексу (наприклад, машини безперервного розливання сталі), що може загальмувати проведення структурної перебудови у металургійному виробництві. Другою умовою реалізації заходів щодо реструктуризації є необхідність значних коштів (40—45 млрд дол. США), що може бути забезпечено з допомогою державних субсидій та пільгових умов кредитування, залучення іноземних інвестицій, інших джерел фінансування.

Порівняно з чорною металургією менш розвинена в Україні *кольорова металургія*, що пов'язано передусім з відсутністю розвіданих сировинних ресурсів.

Алюміній з орієнтацією на джерело дешевої електроенергії та привізний з Миколаєва глинозем (з імпортних бокситів) виробляється в Запоріжжі; цинк з привізної сировини — у Костянтинівці Донецької області (електроенергетичний чинник), електро- та енергомісткі титан і магній — у Запоріжжі, магній також — у Калуші Івано-Франківської області, де є сировина; ртуть — у Микитівці Донецької області, латунний і мідний прокат — у Артемівську Донецької області.

В Україні налагоджено виробництво й інших кольорових металів — цирконію, кобальту, ніобію. На черзі українське золото. Поклади золотоносних руд геологи знайшли. Для збільшення виробництва кольорових металів на діючих виробничих потужностях потрібно створити потужності з випуску нових видів продукції, які раніше не вироблялися в Україні.

Складовою розвитку кольорової металургії є заготівля і переробка брухту та видів кольорових металів, що вважається класичним прикладом електро-, паливо-, працезберігаючої технології. Використання річного обсягу заготівлі брухту і відходів кольорових металів рівнозначне видобутковій переробці десятків мільйонів тонн мідної, свинцево-цинкової, алюмінієвої та інших видів мінеральної сировини.

В Україні набуло розвитку виробництво рідкісних металів на базі найбільшого в Європі родовища рідкісних металів та супутніх їм рідкісноземельних елементів. На базі цього родовища працює Верхньодніпровський гірничо-металургійний комбінат. Він до теперішнього часу зберігає монопольне становище в СНД за поставками цирконового, рутилового та ільменітового концентратів і сполук цирконію.

9.5. Машинобудівний комплекс

Виняткове значення машинобудівного комплексу в господарському комплексі країни полягає передусім у тому, що він дає знаряддя праці для матеріального і нематеріального виробництва, радикально примножує його продуктивну силу та інтелектуальні можливості людини.

Машинобудівний комплекс — міжгалузевий господарський комплекс України, що об'єднує систему науково-дослідних, конструкторсько-технологічних організацій, підприємств (об'єднань), продукція яких (машини, устаткування, прилади, апарати, механізми, послуги) має загально-економічне призначення, виробничу та експлуатаційну спільність.

Єдність цілей, засобів виробництва, пропорційний розвиток галузей, функціональних, виробничих і кооперативних зв'язків визначають ефективність машинобудівного комплексу в системі суспільного поділу праці. До складу машинобудівного комплексу входять три великі групи галузей: машинобудування (16 комплексних інтегрованих галузей, 90 галузей і підгалузей), промисловість металевих конструкцій і виробів (14 галузей), ремонт машин і устаткування (16 галузей). У 1998 р. на нього припадало майже 15,5 відсотків загального обсягу промислової продукції.

Машинобудування і металообробка — провідний підрозділ промисловості України, фундамент технічного прогресу її господарства, підвищення ефективності всіх його галузей. В умовах радикальної реформи економіки зросли вимоги до прискорення темпів зростання продукції машинобудування на якісно новій основі, вдосконалення його виробничої та територіальної структури.

Машинобудування характеризується складною структурою і великою кількістю галузей. Провідне місце в машинобудівному комплексі України посідають сільськогосподарське машинобудування, автомобілебудування, електротехніка, важке і тракторне машинобудування. Розвинене також приладобудування: виробництво засобів автоматизації й управління, верстатобудівна та інструментальна галузі промисловості, які слід віднести до галузей високої технології.

Багатогалузева структура машинобудування і металообробки, їхні техніко-економічні особливості (конструкційна складність машин і широка спеціалізація та кооперування, метало- і працемісткість, малотранспортабельність тощо) зумовлюють специфіку розміщення різних галузей. Вирішальне значення при цьому мають такі чинники, як споживчий, сировинний, трудовий, науковий, і особливо зручне транспортно-географічне положення або сприятливе поєднання цих чинників.

Орієнтація на споживача — провідний чинник розміщення підприємств машинобудування, оскільки дешевше перевозити метал і комплектуючі вироби, ніж громіздкі машини.

Металомісткі виробництва тяжіють до металургійних баз (локомотивобудування, виробництво шахтового і металургійного устаткування тощо), працемісткі — до місць зосередження кваліфікованих кадрів (випуск верстатів, приладів, літаків).

На основі спеціалізації та кооперування машини створюють із сотень частин, що транспортуються від багатьох підприємств-постачальників. У зв'язку з цим зростає значення вигідного транспортно-географічного положення складальних підприємств.

Кожна спеціалізована галузь машинобудування має певні особливості територіальної організації. Рівень досконалості територіальної організації машинобудування значною мірою визначає формування всіх основних виробничо-територіальних комплексів країни.

Розміщення машинобудівної галузі на території України характеризується нерівномірністю і недостатньо ефективною територіальною структурою виробництва. Зокрема близько 53 відсотків випуску товарної продукції, 51 відсоток чисельності промислово-виробничого персоналу і 55 відсотків вартості промислово-виробничих фондів зосереджені у Донецькому та Придніпровському економічних районах.

Найбільша концентрація машинобудівних підприємств характерна для Києва, Харкова, Львова, Одеси, Запоріжжя. Дуже низький розвиток цієї галузі у Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Тернопільській і Чернівецькій областях.

Структура машинобудування країни характеризується переважанням металомістких галузей і недостатнім розвитком наукомістких. Для розвитку останніх в Україні є всі необхідні умови (розвинена науково-дослідна база, виробничий і науковий потенціал, вигідне транспортно-географічне положення, що зумовлює ефективний зв'язок як з економічними районами всередині країни, так і з зарубіжними країнами, а також розвиток загальнобудівної бази).

Особливо багато проблем накопичилось у заготівельному виробництві — основі машинобудування країни. Вузьковідомчий підхід у забезпеченні заводів матеріалами і сировиною ускладнює кооперативні зв'язки, підвищує вартість перевезень напівфабрикатів і комплектуючих виробів, загострює проблему нестачі залізничних вагонів тощо. Із загальної кількості нераціональних зв'язків 71 відсоток становлять внутрішньогалузеві. Особливо багато нераціональних зв'язків на заводах сільськогосподарського машинобудування — 77 відсотків, верстатобудування — 81 відсоток, електротехнічної промисловості — 92 відсотки.

У цілому розвиток і розміщення машинобудування України супроводжується сукупністю таких загальних проблем його територіальної організації:

концентрація машинобудівного виробництва у великих містах;

недостатньо ефективна галузева й організаційна структура машинобудування, яка характеризується недостатнім розвитком наукомістких галузей, переважанням у структурі виробництва універсальних підприємств з високою матеріаломісткістю виробництва;

слабкий розвиток машинобудівної бази в середніх і малих містах, окремих регіонах;

відсутність комплексного розвитку машинобудування в багатьох машинобудівних центрах і регіонах;

територіальна несумісність підприємств ряду галузей;

недостатній розвиток внутрішньорегіональної виробничої кооперації, що призводить до виникнення надмірно дальніх, зустрічних та інших не ефективних територіально-виробничих зв'язків.

Вирішення гострих проблем територіальної організації машинобудування країни визначається передусім чіткою розробкою державної та регіональних програм розвитку цієї галузі. Так, правильна орієнтація Донецького і Придніпровського регіонів має передбачати збереження (а в перспективі — розвиток) спеціалізації важкої промисловості, тракторного і сільськогосподарського, енергетичного та хімічного машинобудування.

Вести нове будівництво недоцільно. Слід зосередитися на поглибленні предметної, подетальної та технологічної спеціалізації. У Подільському, Поліському та Карпатському регіонах проблеми подальшого розвитку машинобудування досить специфічні. Тут існують передумови для превалювання галузей, які потребують підвищених витрат кваліфікованої праці, а також збільшення кількості робочих місць.

Структура і спеціалізація Причорноморського економічного регіону в перспективі не потребує істотних змін. Машинобудування в регіоні розвиватиметься завдяки підвищенню рівня концентрації та вдосконалення спеціалізації виробництва, реконструкції та технічного переоснащення діючих підприємств, підвищення рівня комплексності сформованих машинобудівних центрів.

Порівняно з іншими міжгалузевими комплексами машинобудування впливає на природне середовище значно менше. Проте спеціалізовані підприємства «малої» металургії через їхню чисельність забруднюють атмосферу і воду на рівні переробного металургійного комплексу. До інших забруднювачів середовища відносять відходи металообробки, зокрема ті, що виникають при хромуванні, нікелюванні виробів, виробниче сміття, мастила, пакувальні матеріали. Їхні обсяги досить значні. Основні заходи запобігання забрудненню навколишнього середовища цією галузю пов'язані з поліпшенням технологій виробництва.

9.6. Військово-промисловий комплекс

Україна успадкувала від колишнього СРСР значний військово-промисловий комплекс (ВПК). До України відійшла майже третина колишнього союзного ВПК. Власне оборонна промисловість України представлена 700 підприємствами. Основу ВПК України на момент розпаду Союзу РСР становили 344 організації, в тому числі 205 виробничих об'єднань та організацій, із загальною чисельністю зайнятих 1 млн 450 тис. чол.

Серед підприємств ВПК в першу чергу підтримки потребують ті, які вже тепер або у найближчому майбутньому можуть бути конкурентоспроможними на світовому ринку. Саме їм потрібна «фінансова ін'єкція». Так, в Україні достатній розвиток отримали радіоелектроніка, ракетно-космічна, танкова, суднобудівна та деякі інші галузі промисловості.

Особливістю української економіки є те, що комплекси налагоджених високотехнологічних виробництв, наявна висококваліфікована робоча сила, досить високі якості загальної та спеціальної освіти і рівень розвитку науки, значний інтелектуально-творчий потенціал суспільства були реалізовані переважно в системі ВПК. Його подальша деградація торкнулася понад 2 млн чол., які працювали на 2000 підприємствах, в науково-дослідних інститутах і конструкторських бюро. При цьому українська частина союзного ВПК не мала замкненого циклу виробництва з більшості своїх виробів (70—80 відсотків кінцевої продукції випускалося в Російській Федерації і до 80 відсотків комплектуючих виробів постачались з інших союзних республік).

Ще одна особливість ВПК — розгалужена мережа закритих міст-невидимок, а також містоутворюючих номерних підприємств і науково-виробничих центрів. Такі потужні центри є практично в усіх великих і в ряді середніх міст України. Ці особливості певною мірою враховані при розробці Державної програми конверсії з метою залучення потенціалу ВПК до розвитку цивільного виробництва.

В Україні передбачено реструктуризувати 33 підприємства, серед яких маріупольський «Азовмаш», київські заводи ім. Артема та ім. Петровського, Харківський завод ім. Малишева, що раніше виробляв 800 танків за рік. Підлягають реструктуризації Запорізький титаномагнієвий комбінат і Нікопольський південнотрубний завод, а також ряд підприємств інших галузей економіки.

Зарубіжні фірми виявляють посилений інтерес до підприємств українського ВПК. Фахівці з Західної Європи, а передусім із США, намагаються здобути наші найновітніші військові технології. Це дало б їм змогу значно зменшити свої військові витрати й ліквідувати відставання в тих сферах, де воно мало місце (передусім у створенні міжконтинентальних балі-

стичних ракет з головними частинами, що розділяються). З цієї точки зору особливий інтерес виявляється до харківських підприємств «Хартрон» і «Комунар», «Південмаш», Павлоградського машинобудівельного заводу, де випускалися ракети СС-24.

Україна є розробником бойового залізничного ракетного комплексу (БЗРК), який стоїть на озброєнні ракетних військ стратегічного призначення Росії. За своїми характеристиками ракета СС-24 «Скальпель» БЗРК схожа на американську МХ, ні в чому їй не поступається.

Іноземні компанії виявляють інтерес до об'єднання «Мотор-Січ». Їх цікавлять українські технології, зокрема, двигун, розроблений для літака АН-70. Невеликий за габаритами, але дуже потужний (14 тис. к. с.) гвинто-вентиляторний двигун може підняти у повітря літак вантажопідйомністю 30—35 т на короткій злітно-посадочній смузі.

Прагнення керівників ряду підприємств і об'єднань акціонуватися з зарубіжними фірмами для випуску українізованого варіанта їхніх виробів, не обумовивши їхньої участі, несе в собі небезпеку. Не виключається ризик технологічно розірвати військову промисловість на окремі ланки, що може визначити нашу технологічну залежність.

Важливою проблемою ВПК є демонтаж і утилізація озброєння. Світовий досвід свідчить, що в цілому утилізація боєприпасів — процес об'єктивно збитковий. Через це практично в усіх країнах вона провадиться за державними програмами і з дотацією з бюджету.

Виконавцями робіт з утилізації озброєння є дві організації: Асоціація підприємств і закладів «Співдружність» і Акціонерне товариство закритого типу «Еллаєнт-Київ». Виробництво цих підприємств є досить енергомістким. Зростання цін на енергоносії та транспортні витрати з часом може призвести до нерентабельності їхньої діяльності. Одним із шляхів збереження рентабельності виробництва може стати наближення засобів переробки до джерел сировини або місць концентрації утилізованих матеріалів, що сприятиме скороченню транспортних витрат. Створення центрів утилізації безпосередньо на місцях зберігання боєприпасів не тільки економічно вигідне, а й забезпечує робочі місця військовослужбовцям, звільненим у запас з лав збройних сил, за місцем їхнього проживання.

Доходність утилізації можна підвищити і більш глибокою переробкою отриманої вторинної сировини. Вартість вилучених із сфери озброєння матеріалів значно зростає в напівфабрикатах і виробках цивільного призначення. Так, якщо раніше латунні гільзи реалізовувались як металобрухт, то тепер їх переробляють на латунний лист, ціна якого на світовому ринку становить 3 тис. дол. за 1 т проти 1,9 тис. дол. у злитках.

Україна почала виготовляти устаткування для утилізації боєприпасів. АТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання ім. Фрунзе»

налагодило виготовлення устаткування для двох різноцільових виробництв. На Донецькому заводі гумотехнічних виробів організовано виробництво з вилучення тротиломістких вибухових речовин із боеприпасів за допомогою інертного теплоносія. Є можливості застосувати в процесі переробки боеприпасів лазер та лазерно-радіаційний метод.

Вигідне військово-технічне співробітництво України з іншими країнами дасть можливість створити відповідну інфраструктуру для торгівлі зброєю та військовою технікою. Це зумовлено кількома чинниками.

1. На території України в момент набуття незалежності залишилися великі запаси зброї та військової техніки, розміри яких набагато перевищують потреби забезпечення національної безпеки країни.

2. Підприємства ВПК України мали обмежені можливості щодо випуску зброї та військової техніки із закінченим циклом виробництва (3—4% всієї номенклатури зброї радянського виробництва). За цих умов торгівлю зброєю слід розглядати як джерело додаткових коштів, що необхідні для проведення реструктуризації ВПК країни.

3. Україна володіє досить високим науковим потенціалом у сфері розробки нових зразків зброї та військової техніки і технологій з їхнього виробництва. У період реструктуризації ВПК найбільш раціональним напрямом використання цього потенціалу є розробка і виробництво на кооперативній основі комплектуючих елементів для модернізації зразків зброї та військової техніки. Так, Україна і Росія могли б спільно виробляти найсучасніше устаткування і реалізовувати його зацікавленим країнам з обопільною вигодою.

Отже, серед численних підприємств військово-промислового комплексу пріоритетними можуть бути ті, які здатні своєю продукцією підтримувати безпеку держави, конкурентоспроможні на світовому ринку.

9.7. Комплекс хімічної індустрії

Комплекс хімічної індустрії складають підприємства, які застосовуючи хімічні методи переробки сировини і матеріалів, виробляють різноманітну хімічну продукцію. Це замінники шкіри, металу, дерева, скла тощо. Значну частину продукції хімічного комплексу використовують підприємства інших галузей як сировину чи напівфабрикати.

До складу сучасного хімічного комплексу входять постадійно взаємопов'язані галузі:

- гірничо-хімічна (видобуток мінеральної сировини);
- основна хімія (отримання солей, кислот, мінеральних добрив);

хімія органічного синтезу (виробництво вуглецевої сировини, напівфабрикатів);

хімія полімерів (отримання пластмас, каучуку, різних волокон);

переробка полімерних матеріалів (виготовлення шин, поліетиленової плівки).

Позитивними передумовами розвитку цього комплексу в Україні є поклади хімічної мінеральної сировини, відходи металургійної, харчової, лісової та деревообробної промисловості. Україна має різноманітну мінеральну сировину для розвитку хімічних виробництв: кам'яне і буре вугілля, нафту, газ, торф, гіпс, крейду, сірку, калійні солі тощо. Потужними родовищами гірничо-хімічної сировини є Роздольське і Новояворівське (природна сірка), Калушське і Стебниківське (калійні солі), Бахмутське, Солотвинське (кухонна сіль). Сформованими регіонами гірничо-хімічної промисловості України є Прикарпаття, Донбас, Придніпров'я.

Розміщення і розвиток галузей чи окремих виробництв хімічного комплексу визначається дією різних чинників: сировинного, паливно-енергетичного, водного, трудових ресурсів, споживчо-збутового, екологічного тощо. Вирішальне значення має водний чинник, адже сучасні хімічні виробництва є значним споживачем води й одночасно джерелом забруднення водою скидами відпрацьованих вод.

До особливо водомістких належать виробництво хімічних волокон, пластмас і синтетичних смол, синтетичного каучуку, деякі електрохімічні виробництва.

Не менш важливе значення у розвитку хімічних виробництв має енергетичний чинник. У хімічному виробництві використовують різні види енергії: електричну, теплову, механічну, світлову, штучний холод. Енергоносіями є електричний струм, пара, гаряча вода, паливо, охолоджена вода, повітря, інертні гази. Хімічні підгалузі належать до енергомістких. За енергомісткістю продукції вирізняють три групи підгалузей (табл. 9.4).

Потужними хімічними вузлами є Сумський (Сумське виробниче об'єднання «Хімпром», Шосткінське виробниче об'єднання «Свема», Шосткінський завод хімреактивів), Харківський (завод «Харпластмас», науково-виробниче об'єднання «Монокристалреактив», лакофарбовий завод «Червоний хімік», Первомайське виробниче об'єднання «Хімпром»).

В Україні діють великі підприємства хімічної індустрії — виробничі об'єднання: Чернігівське і Черкаське «Хімволокно», Черкаське і Рівненське «Азот», Калушське «Хлорвініл», Бориславське «Фарба», Роздольське і Яворівське «Сірка», Івано-Франківський завод тонкого органічного синтезу, Сокальський завод хімволокна.

Підприємства хімічної індустрії Причорноморського економічного регіону розташовані переважно в Автономній Республіці Крим (виробничі об'єднання «Титан», Кримський содовий завод, Красноперекопський бромний завод, Сакський хімзавод, Сімферопольський завод пластмас і

Таблиця 9.4. Енергомiсткiсть основних пiдгалузей хiмiчного комплексу України, вiдсотки

Пiдгалузi	Частка в енерговитратах хiмiчного комплексу	Частка енерговитрат у собiвартостi продукцiї
<i>Високоенергомiсткi:</i>		
азотна	32,5	21,9
хiмiчних волокон	13,9	9,7
каустичної соди	9,7	18,5
содова	5,7	23,4
<i>Середньоенергомiсткi:</i>		
основна хiмiя	4,3	7,6
гiрнична хiмiя	3,7	14,5
пластмас i синтетичних смол	2,9	7,2
калiйна	2,9	13,9
анiлiнофарбова	2,1	7,2
<i>Малоенергомiсткi:</i>		
переробка пластмас	1,8	3,3
хiмiчних засобiв захисту рослин	1,7	8,3
лакофарбова	1,6	2,4
сiрчана	1,4	15,1
склопластикiв	0,9	6,4
реактивiв	0,9	4,3
фотохiмiчна	0,9	5,6
киснева	0,6	27,0
побутова хiмiя	0,6	2,1

побутової хiмiї) та Одеськiй облaстi (припортовий, лакофарбовий, хiмiчний та iншi заводи).

Важливим чинником змiцнення економiчного становища хiмiчної iндустрiї є виробництво конкурентоспроможної продукцiї, пiдвищення експорту з метою збiльшення валютних надходжень. Майже 60 вiдсоткiв азотних добрив експортується в краiни далекого зарубiжжя. Це висуває вимогу технiчного переоснащення на прогресивнiй основi цих виробництв з метою зниження питомих витрат електроенергiї та природного газу на одиницю продукцiї. Слiд урахувати також той факт, що на цьому етапi економiчного розвитку експортом азотних добрив займаються в основному краiни, що мають власну газовидобувну базу.

Майже четверта частина (24 відсотки) фосфатних добрив експортується Україною у країни далекого зарубіжжя. При цьому наявні потужності завантажені лише на $1/5$. Причина цього полягає у значному підвищенні цін на імпорту сировину — апатити Кольського півострова та тарифів на залізничне перевезення, що загрожує ціновій неконкурентоспроможності фосфатних добрив. Цим зумовлена доцільність освоєння і розробки власної сировинної бази — покладів фосфатної сировини (Стремигородське, Осиківське, Ратківське та Новополтавське родовища). За такої умови відкривається можливість на 80—85 відсотків забезпечувати наявні виробничі потужності та у кілька разів знизити валютні витрати на імпорт. Крім того, це дало б змогу повніше забезпечити внутрішні потреби сільського господарства.

Освоєння власних сировинних родовищ стосується і калійних добрив для покриття передусім внутрішніх потреб (добрив у 1,5 раза більше закуповується порівняно з обсягом власного виробництва, а існуючі виробничі потужності використовуються лише на $1/5$). У подальшому це дало б змогу підвищити якість, винести цей вид продукції в експортну позицію.

Щодо хімічних засобів захисту рослин, то тут є необхідність збалансувати виробництво й експорт фунгіцидів, протруйників (наявні потужності перевищують потребу більше ніж у 2 рази) і закупівлю гербіцидів, що в Україні не випускаються.

Важливим джерелом збільшення валютних надходжень і задоволення власних потреб є шинна промисловість, яка в Україні розвинена, але також не має сировинної бази — каучуків. Через це виробництво шин, маючи стратегічний характер, далеке від стабільності: за 1991—1994 рр. воно скоротилося майже на 41 відсоток.

Як плата за імпорт каучуку в країні СНД вивозиться 41 відсоток шин для сільськогосподарських машин, 30 відсотків шин для легкових і 9 відсотків шин для вантажних автомобілів. Отже, нагальним є виділення коштів на будівництво заводу каучуку на основі використання власного природного газу.

На території України налічується близько 40 родовищ ільменітів, з них 11 підготовлено до промислового освоєння. Ільменіти — це сировина для виробництва двоокису титану, який використовується у лакофарбовій промисловості, виробництві пластмас, хімічних волокон, паперу та гуми. Швидке освоєння найбільш значних родовищ ільменітів дало б можливість на існуючих підприємствах виробляти майже 120 тис. т двоокису титану. З цієї кількості $1/5$ продукції йшла б на задоволення власних потреб, а $4/5$ можна було б направляти на експорт, забезпечуючи надходження валюти в Україну.

Потреби в продукції хімічної промисловості зростають під впливом науково-технічного прогресу, змін в економічних і соціальних умовах життя. Сучасна структура комплексу хімічної індустрії сформувалась у 60—70 роках, тобто у період найбільш швидкого його розвитку. Це значною мірою великотоннажні виробництва, які використовують імпортовану нафту і газ як сировину для виробництва продукції або як енергоносії. Водночас світовий досвід останніх років переконливо свідчить, що рівень розвитку виробництва синтетичних смол і пластмас, синтетичних волокон, барвників, синтетичного каучуку, лакофарбових матеріалів є визначальним показником прогресивності структури хімічної індустрії.

Важливе значення для вдосконалення галузевої структури має підвищення соціальної орієнтації комплексу хімічної індустрії.

Значне зростання територіальної концентрації виробництва у промислових центрах, недостатній розвиток мало- і безвідходних технологій і систем очищення, а також залишковий принцип планування капітальних вкладень у природоохоронні заходи та раціональне природокористування призвели до напруженої екологічної ситуації й негативних наслідків у деяких хімічних вузлах і центрах (Лисичансько-Рубіжанському, Черкаському, Північнокримському, Калушському, Київському, Одеському).

У перспективі розвиток хімічної індустрії в Україні має здійснюватися переважно за рахунок технічного переоснащення та реконструкції діючих підприємств з впровадженням ресурсозберігаючих мало- і безвідходних технологій, схем замкненого водообороту.

У промислових вузлах і центрах з високим рівнем концентрації хімічних виробництв поряд з проведенням природоохоронних заходів актуальною проблемою є перепрофілювання екологічно шкідливих виробництв з метою оздоровлення навколишнього середовища.

9.8. Лісовиробничий комплекс

Україна не має значних запасів лісових ресурсів, які є основою розвитку лісовиробничого комплексу. Він формується в умовах малого заліснення і недостатніх запасів лісової сировини. До лісових ресурсів належать деревні, технічні, харчові, кормові та інші ресурси, а також корисні природні властивості лісу — водоохоронні, захисні, кліматорегулюючі, санаторно-гігієнічні, оздоровчі тощо. Проте ні площі, ні запаси лісу не відповідають природним потенційним можливостям території та різноманітним потребам господарства і населення в деревині та інших лісових продуктах і насадженнях.

Лісовиробничий комплекс України складний за структурою та міжгалузевими зв'язками. Так, поставками готової продукції та лісоматеріалів він пов'язаний з більш як 100 галузями.

Лісовиробничий комплекс України має добре розвинені функціонально-компонентну (галузеву, виробничо-циклову) та функціонально-територіальну структуру. Компонентний склад комплексу наведено в табл. 9.5.

Таблиця 9.5. Компонентний склад лісовиробничого комплексу

Підкомплекс у складі лісовиробничого комплексу	Галузь і виробництво
Лісогосподарський	Лісове господарство Лісозаготівельна промисловість
Деревопереробний	Лісопильна промисловість Фанерна промисловість Меблева промисловість Виробництво деревостружкових і деревоволокнистих плит Виробництво будівельних матеріалів з деревної сировини
Целюлозно-паперовий	Целюлозна промисловість Виробництво картону
Лісохімічний	Гідролізна промисловість Дубильно-екстрактова промисловість Піротехнічне виробництво (суха перегінна деревина) Каніфольно-терпентинне виробництво Хвойно-ефірне виробництво Дьогте-курильне виробництво

Складові *лісогосподарського підкомплексу* забезпечують розширене лісовідтворення, підвищення продуктивності лісів, посилення їхніх екологічних функцій, лісовпорядкування, захист та охорону. Загальна площа лісового фонду України становить близько 10 млн га, в тому числі вкрито лісом — 8,6 млн га. Для останньої характерні досить повільні темпи приросту. Це зумовлено недостатніми капіталовкладеннями в лісове господарство, радіоактивним забрудненням значної площі лісів.

Ліси України поділяють на дві групи. До першої, яка займає близько половини загальної площі лісів, належать водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні та оздоровчі. Деревина в них заготовляється тільки під час догляду, санітарних і лісовідновних робіт. Друга група — ліси, що мають

захист та обмежене експлуатаційне значення. Лісогосподарський підкомплекс включає заготівлю грибів, дикорослих плодів і ягід, лікарських рослин тощо.

Ліси розміщені нерівномірно. При середній лісистості 14,3 відсотка в Українських Карпатах вона становить 40,5, у Кримських горах — 32, на Поліссі — 26,1 відсотка.

У лісостеповій зоні цей показник дорівнює 12,2, а в степовій — 3,8 відсотка. До найбільш лісистих областей належать Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Житомирська, Волинська і Чернівецька.

Лісовим господарством займаються в основному лісництва, а лісозаготівлею — лісгоспзаги. Вони заготовляють ліс, який використовують у лісопильній, фанерній, целюлозно-паперовій промисловості, а також у будівництві, гірничодобувній промисловості. Основними лісозаготівельними регіонами є Українські Карпати (Івано-Франківська і Закарпатська області) та Полісся (Волинська, Житомирська, Київська і Чернігівська області). Резервом покриття дефіциту деревної сировини є підвищення ефективності використання наявних лісових ресурсів на основі більш глибокої їх хіміко-механічної переробки.

Деревообробний підкомплекс представлений рядом галузей. Підприємства переважно завершальних стадій деревообробного циклу розміщені в усіх областях України. Однак лісопильна промисловість тяжіє, як правило, до районів лісозаготівель. Майже 4/5 великих спеціалізованих центрів лісопильної промисловості знаходяться в карпатському регіоні.

Найбільшими центрами лісопиляння в Україні є Брошнів, Рожнятів, Вигода, Надвірка в Івано-Франківській області; Чернівці та Берегомет у Чернівецькій; Сколе, Стрий і Турка у Львівській; Рахів і Свалява в Закарпатській; Костопіль і Сарни у Рівненській; Ковель і Камінь-Каширський у Волинській; Малин, Овруч і Коростень у Житомирській області.

Виробництво фанери та деревостружкових плит зосереджено на підприємствах Львова, Костополя, Чернівців, Києва, Сваляви.

Серед галузей лісовиробничого комплексу України профілююче місце посідає меблева промисловість. Її підприємства тяжіють до регіонів зосередження сировини і трудових ресурсів та споживання продукції. Особливо висока концентрація виробництва меблів у Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях, які виготовляють понад 1/4 загальної кількості меблів, що виробляються в Україні. Відносно слабо розвинута меблева промисловість у східних густозаселених областях — Донецькій, Луганській, Харківській, Полтавській. Осередками меблевого виробництва тут є області центри.

Найбільші підприємства з виготовлення меблів розташовані у Києві, Харкові, Львові, Ужгороді, Мукачеві, Одесі, Луганську, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Чернівцях та інших містах.

Основними напрямками технічного прогресу в галузі є подальша концентрація і спеціалізація виробництва, прискорений розвиток меблевого виробництва у східних високоурбанізованих областях України, застосування нових ефективних замінників деревини і нових конструкцій меблевих виробів, впровадження ресурсозберігаючих і безвідходних технологій.

Целюлозно-паперовий підкомплекс в Україні розвинений недостатньо. Для його розвитку необхідне поєднання таких чинників, як наявність сировини, води й електроенергії. Підприємства целюлозно-паперового підкомплексу з рослинної сировини виробляють різні види паперу, картону та вироби з них, штучне волокно фібру і напівфабрикати (деревну масу), целюлозу.

Основна сировина підприємств підкомплексу — деревина хвойних порід та відходи її обробки, меншою мірою — солома, костриця конопель та льону, стебла бавовнику, очерет, рогіз, макулатура тощо. Їхню продукцію застосовують майже в усіх галузях господарства та в побуті.

Целюлозно-паперовий підкомплекс лісовиробничого комплексу України представлений 25 великими підприємствами, розташованими переважно в Житомирській, Хмельницькій, Закарпатській, Львівській, Київській та Чернігівській областях. Найбільші з них: Малинська і Дніпропетровська паперові фабрики, Понінківський паперовий комбінат, Херсонський целюлозно-паперовий та Ізмаїльський целюлозний заводи, Жидачівський картонно-паперовий комбінат, Львівська і Рахівська картонні фабрики, Київський картонно-паперовий комбінат, Корсоківська фабрика технічного паперу.

Актуальним напрямом подальшого розвитку галузі є урахування екологічних чинників, зменшення шкідливого впливу на навколишнє середовище.

Лісохімічний підкомплекс включає підприємства, які виготовляють деревне вугілля, оцтовий порошок, оцтову кислоту, метиловий спирт, формалін, антиокислювачі, флотаційні масла, карбомідні смоли, каніфоль, скипидар, ефірну олію тощо. Для виготовлення цієї продукції використовують дрова листяних порід, соснову живицю, пневий сосновий осмал, дубову кору. Основними центрами лісохімії є Великий Бичків, Перечин, Свалява Закарпатської області, Коростень Житомирської області, Київ.

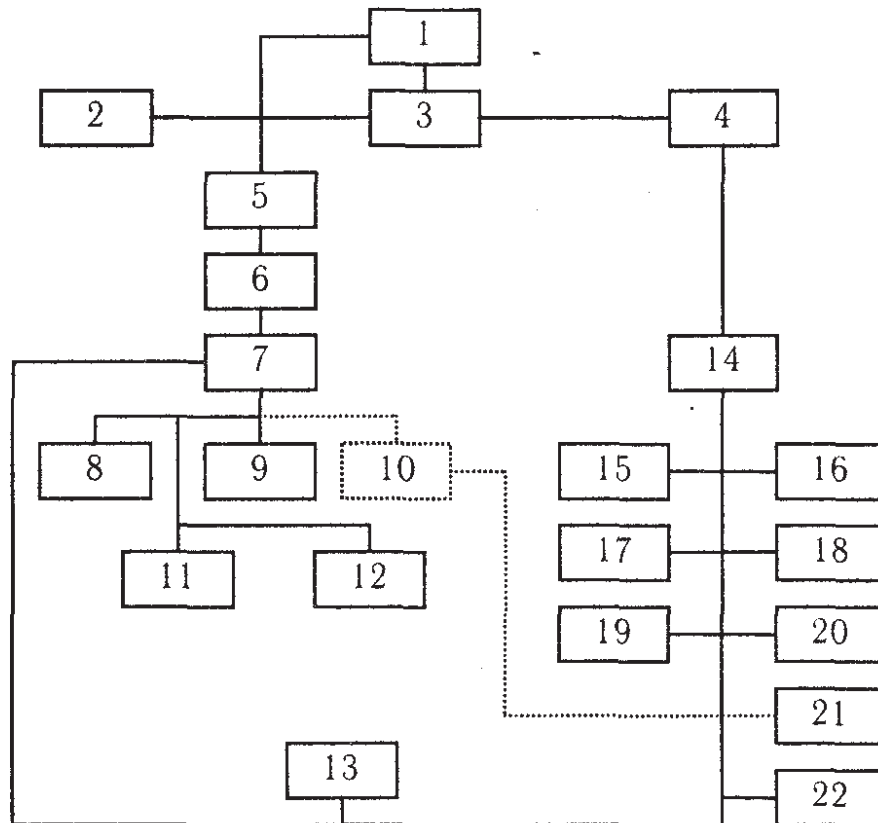
Важливим напрямом подальшого розвитку лісохімії є більш повне і комплексне використання деревних і лісових відходів.

Назріла проблема удосконалення громіздкої структури управління лісовиробничим комплексом України. Сьогодні комплексом управляють: Міністерство лісового господарства України, корпорація «Укрліспром», Відділ лісового господарства та розвитку лісової промисловості Міністерства економіки України. У територіальному розрізі в зоні Кар-

пат діють виробничі лісозаготівельні об'єднання: «Закарпатліс», «Чернівціліс», які сьогодні є самостійними структурами управління. В інших областях одночасно діють лісові об'єднання Мінлісгоспу України і деревообробні об'єднання корпорації «Укрлісгосп».

Наявна структура управління лісовиробничим комплексом не сприяє самостійності його підприємств. Вона вступає в усе глибшу суперечність з економічними методами управління, раціональним використанням, охороною та відтворенням лісових ресурсів. Цим зумовлена необхідність формування нового підходу до вирішення цієї проблеми, а саме:

взаємоузгодженого вирішення організаційно-економічних, екологічних і соціальних проблем функціонування і розвитку лісовиробничого комплексу України;

Рис. 9.1. Структура управління лісовиробничим комплексом України:
 1 — Кабінет Міністрів України; 2 — Міністерство лісів України; 3 — Міністерство економіки України; 4 — корпорація; 5 — обласна рада народних депутатів; 6 — обласне управління лісами; 7 — державна дирекція лісів; 8 — лісове господарство; 9 — побічне користування лісом; 10 — лісозаготівлі; 11 — охорона лісу; 12 — науково-дослідні організації; 13 — зовнішньоторговельна фірма; 14 — асоціація з переробки деревини; 15 — лісопиляння; 16 — деревообробка; 17 — меблеве виробництво; 18 — лісохімія; 19 — інші підприємства; 20 — фірма «Меблі»; 21 — науково-дослідна організація; 22 — Лісбанк

формування організаційно-економічного механізму раціонального використання, охорони і відтворення лісових ресурсів з урахуванням захисних і рекреаційних чинників;

розробка пропозицій щодо охорони, відтворення і раціонального використання лісових ресурсів України;

обґрунтування нового механізму формування цін на лісоматеріали та розробка методики розрахунку плати за лісні масиви і рекреаційні ресурси туристичними організаціями;

обґрунтування найдоцільніших напрямків використання продукції в господарстві України.

Вирішення зазначених проблем є складовою створення ефективної форми управління лісовиробничим комплексом. Нова структура управління лісовиробничим комплексом України має бути спрямована на охорону, відтворення та раціональне використання лісових ресурсів в умовах ринкової економіки та різних форм власності (рис. 9.1).

Замість трьох паралельно діючих структур управління доцільно створити один орган — Міністерство лісів України з координуючими функціями щодо:

впровадження досягнень науково-технічного прогресу у веденні лісового господарства, лісозаготівлі й переробці недеревинних ресурсів;

розробки наукових пропозицій щодо раціонального використання і відтворення рекреаційних ресурсів;

підготовки кадрів;

організації та впровадження лісовпорядних робіт;

підготовки документів та законодавчих актів, нормативів для затвердження урядом та Верховною Радою України;

поліпшення ведення лісогосподарських, лісозаготівельних робіт та охорони лісових ресурсів.

У територіальному розрізі замість існуючих лісовиробничих об'єднань доцільно створити державні управління лісами з підпорядкуванням обласним радам народних депутатів і координуючому органу — Міністерству лісів України. Управління лісами виступатиме господарем усіх лісів території (державних, колгоспних, військових), тобто у межах області усі ліси перебуватимуть у віданні управління.

Замість існуючих лісокомбінатів та лісгоспів доцільно створити лісові комплекси — державні лісові дирекції, які виконуватимуть дві основні функції: охорону лісу та лісозаготівельні роботи. Все це сприятиме вирішенню екологічних, економічних і соціальних проблем.

9.9. Будівельний комплекс

Будівельний комплекс включає виробництво будівельних матеріалів, капітальне будівництво та галузі, які їх обслуговують. Його складові надзвичайно різняться за продукцією, умовами і знаряддями праці, зв'язками тощо. Рівень розвитку будівельного комплексу впливає на формування пропорцій і темпів розвитку галузей господарства країни, розміщення і регіональний розвиток продуктивних сил.

Промисловість будівельних матеріалів є найважливішою складовою будівельного комплексу. Вона має багатогалузевий характер, включає галузі видобувної промисловості (природний камінь і нерудні матеріали); переробної промисловості (збірний залізобетон, азбестоцементні вироби тощо); змішані підгалузі, що поєднують видобуток і переробку сировини і матеріалів.

Розміщення підприємств будівельних матеріалів і будіндустрії має такі особливості:

тяжіння до джерел сировини у зв'язку з низькою транспортабельністю сировини та її значними витратами при виготовленні продукції (цементні, гіпсові, вапнякові, нерудні, покрівельні та інші підприємства);

тяжіння до регіонів споживання (заводи збірного залізобетону, бетону, розгинів, комбінати крупнопанельного домобудування тощо).

Промисловість будівельних матеріалів об'єднує кілька тисяч підприємств, розташованих в усіх областях України. Найбільшими центрами цієї галузі є Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Запоріжжя, Донецьк, Маріуполь. Особливо важливими підгалуззями є цементна промисловість, виробництво будівельних конструкцій і деталей.

Цементна промисловість — матеріаломістка галузь, тому цементні заводи розміщують у районах видобування сировини. При виробництві 1 т клінкеру (напівфабрикату цементу) витрачається 1,5 т карбонатних порід (мергелю, доломіту, вапняків, крейди) і майже 0,5 т глини.

У Донбасі залягають високоякісні карбонатні породи, тому тут споруджено найбільші цементні підприємства України — Амвросіївський (5 заводів і 4 кар'єри), Краматорський, Єнакіївський цементні комбінати. Донецька область за виробництвом цементу посідає перше місце в Україні, Дніпропетровська — друге, Харківська (Балаклія) — третє. Потужні цементні заводи розташовані в Кривому Розі, Дніпродзержинську і Дніпропетровську.

Цементні заводи в західних областях виробляють третину цементу України. Найбільші заводи зосереджено у Львівській (Миколаїв), Рівненській (Здолбунів), Івано-Франківській (Ямниця) та Хмельницькій (Кам'янець-Подільський) областях.

Порівняно менше виробляють цементу на півдні країни, хоча тут є високоякісна сировина. На території південних областей України працюють Бахчисарайський (Автономна Республіка Крим), Ольшанський (Миколаївська область), Одеський та інші заводи.

Цемент завозять у Сумську, Чернігівську, Київську, Херсонську, Черкаську область, хоча на їх території є багато цементної сировини і умови для виробництва високомарочного портланд-цементу.

Експорт цементу в останні роки дещо зріс. Найбільшими імпортерами цементу є Білорусь, Литва, Молдова та ряд країн далекого зарубіжжя.

Серйозною проблемою експортної діяльності підприємств промисловості будівельних матеріалів України є організація поставок готової продукції за кордон. Такі матеріали, як граніт, каолін, графіт, глина користуються високим попитом за кордоном. Розвідані запаси промислових категорій граніту на 62 родовищах України становлять 264 млн м³. За цими запасами Україна посідає друге місце в світі після Бразилії, але за обсягом видобутку — шосте місце після Італії, США, Франції, Японії, Канади. Провідним експортером є Італія, яка поставляє на світовий ринок до 30 млн м² облицювальних плит на рік. В Україні їхній випуск становить лише 1,6 млн м². Ці плити виробляються на застарілому обладнанні й не завжди відповідають світовим вимогам.

Рівень світових цін на вироби з природного каменю досить високий: зартість 1 м³ червоних гранітів 700—900 дол., сірих гранітів — 400—500, чорних лабрадоритів — 1200 дол.; облицювальних плит з граніту — 58—120 дол. за 1 м².

Українські виробники продають свою продукцію за кордон по ціні 160—200 дол. за 1 м³ гранітних блоків, а в окремих випадках — навіть за 60 дол. Зумовлено це тим, що в Україні немає чіткого контролю за використанням надр. Кожна організація відкриває своє родовище, видобуток у ряді випадків ведеться навіть вибухом, що призводить до підвищення тріщинуватості каменю і робить кар'єр непридатним для використання. Крім того, через відсутність обладнання не виробляються речі, що користуються попитом як в Україні, так і за кордоном.

Ще один вид корисних копалин, що міг би приносити Україні великий прибуток у валюті, — каолін. За його запасами Україна посідає перше місце у світі.

Каолін (від назви місцевості у Китаї) — глиниста гірська порода білого, жовтого, бурого кольору з високою вогнетривкістю і низькою пластичністю. З первинних каолінів одержують збагачений концентрат, який використовують для виробництва фаянсу, фарфору, вогнетривів як наповнювач при виготовленні паперу, гуми, пластмас тощо.

Найбільшим виробником каолінів є США — 9 млн т на рік, що становить 40 відсотків світового видобутку; друге місце посідає Велика

Британія (3,3 млн т), третє — Україна (близько 3 млн т). Найбільшими імпортерами каоліну вважаються країни Західної Європи; найбільшими експортерами — США (понад 2 млн т) і Бразилія (0,3 млн т).

В Україні розвідано 15 родовищ каоліну, 10 з яких експлуатуються, а 5 — перебувають у резерві. Загальні розвідані запаси каолінів становлять 4,5 млрд т. Головні родовища розташовані у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій та Черкаській областях. У країні є досить потужна база підприємств з видобутку і збагачення каолінів. Для власних потреб використовується 25 відсотків збагаченого каоліну, решта експортується, значною мірою у країни СНД, невелика кількість — у країни Західної Європи.

Однак розробка родовищ каоліну в Україні здійснюється на застарілому обладнанні. Це не дає можливості отримати високоякісну каолінову продукцію. Через неузгодженість експортної політики та низьку якість каолінових концентратів ціна на український каолін у 10 разів нижча від світового рівня, який становить 300—400 дол. за 1 т.

Промисловість будівельних конструкцій і деталей об'єднує підприємства з виробництва збірного залізобетону, будівельних металевих конструкцій та столярних виробів. Вони, як правило, тяжіють до великих промислових центрів і вузлів, населених пунктів зі значним обсягом житлового і цивільного будівництва.

Домобудівні комбінати розміщені в усіх областях. Найпотужніші з них — у Києві, Донецьку, Луганську, Запоріжжі, Одесі. У будівництві використовується також продукція інших галузей промисловості, зокрема скляної, фаянсової, хімічної.

Будівельна база (капітальне будівництво) є однією з найбільш капіталомістких виробничих інфраструктур. Її вплив на визначення темпів, масштабів і розміщення виробництва у багатьох випадках є вирішальним. Вона об'єднує підрядні будівельні, монтажні, спеціалізовані організації тощо.

Розвиток будівельного комплексу залежить від обсягів і темпів розвитку ряду галузей промисловості, зокрема чорної металургії, машинобудування, енергетики, промисловості будівельних матеріалів, деревообробної промисловості тощо, що зумовлює складні міжгалузеві зв'язки капітального будівництва.

Готова продукція капітального будівництва — це завершені та здані в експлуатацію будови, споруди або їхні комплекси. Для її виробництва потрібні капітальні вкладення (інвестиції) — витрати на створення нових, розширення, реконструкцію та технічне переоснащення діючих підприємств. До складу капітальних вкладень входять вартість будівельно-монтажних робіт, устаткування та інші витрати.

До галузей, що обслуговують будівництво, належить передусім важке машинобудування. Його підприємства виробляють близько 2 тис. машин, механізмів, устаткування для промислового, шляхового будівництва, меліорації земель, комунального господарства, а також добування і виробництва будівельних матеріалів (екскаватори, бульдозери, трубоукладачі, будівельні крани тощо).

Другою важливою обслуговуючою будівництво галуззю є проектно-конструкторська та пошукова діяльність. Без проектно-кошторисної документації будівництво неможливе.

Науково-дослідна діяльність — це третя галузь обслуговуючого характеру в будівництві. Її завдання — вивчення закономірностей і тенденцій розвитку капітального будівництва в цілому, чинників, які сприяють його ефективності, а також обґрунтування вибору та впровадження оптимальних рішень на всіх стадіях інвестиційного процесу.

У перспективі розвиток галузей будівельного комплексу пов'язаний з реконструкцією технічної бази, подальшим впровадженням механізації та автоматизації технологічних процесів, розширенням випуску нових будівельних матеріалів, ефективних збірних будівельних елементів, легких та економічних великомірних конструкцій і виробів поліпшеної якості. Важливим напрямом є комплексне використання сировини, ширше впровадження матеріалів супутнього видобутку, вторинної сировини, забезпечення високої якості виробів для будівництва.

Територіальна організація галузей має удосконалюватися з урахуванням спеціалізації, кооперування, комбінування підприємств та міжрегіональних зв'язків України, повного забезпечення обсягів будівельно-монтажних робіт.

Виробництво будівельних матеріалів супроводжується забрудненням атмосфери пилом, особливо при тонкому подрібненні та термічній обробці сировини в цементній, тальковій та ряді інших галузей. Захист навколишнього середовища в промисловості будівельних матеріалів здійснюється за такими напрямками:

широке використання рудничних відходів для виробництва будівельних матеріалів, що дає змогу значно скоротити спеціальні роботи з видобутку будівельної сировини;

пиловловлювання при виробництві цементу та інших пиловидних продуктів;

вилучення з видобутку площ сільськогосподарських угідь, цінних в естетичному відношенні ландшафтів, долин річок тощо;

повніше використання матеріалів супутнього видобутку, вторинної сировини, шлаків та інших відходів промислового виробництва.

9.10. Продовольчий комплекс

Забезпечення населення якісними продуктами харчування є одним з головних напрямів соціально-економічного розвитку будь-якої держави. В Україні є всі об'єктивні передумови для створення високорозвиненої індустрії продуктів харчування, спроможної задовольнити внутрішні потреби в продовольстві та забезпечити значні валютні надходження від його реалізації на світовому ринку.

Для України характерні досить значні за світовими мірками обсяги виробництва різних видів продовольчої продукції. Україна входить до першої десятки країн світу за показниками виробництва окремих видів зернових і зернобобових культур, цукрових буряків та цукру, соняшнику і соняшnikової олії, картоплі, окремих видів плодовоовочевої продукції, молока та деяких молочних продуктів, меду (табл. 9.6).

Особливе значення у реформуванні сільського господарства, підвищенні його ефективності та конкурентоспроможності має зміна відносин власності. Характерною рисою є зростання ролі приватних господарств у виробництві й реалізації сільськогосподарської продукції та зменшення частки державних та колективних підприємств. Так, у 1996 р. порівняно з 1990 р. виробництво валової продукції в приватних господарствах зросло на 17,6 відсотка, тоді як в господарствах суспільного сектора зменшилося на 61,8 відсотка.

Найбільшою є концентрація фермерських господарств у південних областях України, Донбасі та Придніпров'ї.

Ринкові перетворення в агропродовольчій сфері передбачають необхідність створення повноцінної ринкової інфраструктури, яка б включала мережу підприємств та організацій оптової роздрібної торгівлі, різноманітні маркетингові структури, інфраструктуру зовнішньої торгівлі. Водночас формуються нові інфраструктурні елементи агропродовольчого ринку — біржі та аукціони. У 1997 р. в Україні було зареєстровано 223 біржі, в тому числі 25 — агропромислових.

Створення мобільних ринкових структур, удосконалення шляхів реалізації продукції сприяє підвищенню ефективності виробничої й реалізаційної сфер спеціалізованих продовольчих комплексів та повнішому задоволенню споживчого попиту населення України на продовольство.

Продовольчий комплекс — це сукупність взаємопов'язаних підприємств з виробництва продовольчої сировини, її заготівлі, переробки, зберігання і реалізації через торговельно-розподільчу мережу і ринок.

В основі формування продовольчого комплексу лежать агропромислова інтеграція і комплексоутворення при використанні продовольчих сировинних ресурсів сільського господарства, лісових угідь, ставків, річок і морів, мінеральних вод.

Таблиця 9.6. Місце України у світовому виробництві продовольчої продукції (1995 р.)⁴

Продукція	Виробництво, тис. т			Частка України, відсотки		Ранг України за часткою у виробництві	
	всього у світі	у тому числі		у світі	в Європі	у світі	в Європі
		Європа	Україна				
Зернові та зернобобові, всього	1 952 052	383 244	33 947	1,7	8,9	9	4
у тому числі:							
пшениця	541 120	172 628	16 273	3,0	9,4	11	4
ячмінь	142 746	86 212	9 633	6,8	11,2	4	3
кукурудза	514 506	60 433	3 392	0,7	5,6	19	6
горох	11 535	6 747	1 376	11,9	20,4	3	1
Соняшник	26 186	13 520	2 860	10,9	21,2	3	2
Соняшникова олія	8 315	4 230	720	8,7	17,0	3	3
Цукрові буряки	265 963	194 267	29 650	11,2	15,3	2	2
Цукор	118 848	27 716	3 839	3,2	13,9	9	2
Картопля	280 679	144 530	14 729	5,3	10,2	6	3
М'ясо, всього	207 113	52 074	2 294	1,1	4,4	18	9
у тому числі:							
яловичина і телятина	53 217	14 491	1 189	2,2	8,2	11	4
свинина	83 170	24 551	804	1,0	3,3	20	11
Молоко свіже	465 749	220 570	17 060	3,7	7,7	7	4
Масло	6 738	2 924	219	3,3	7,5	8	4
Молоко сухе знежирене	3 451	2 010	128	3,7	6,4	8	4
Яйця курячі, тис. шт.	41 536	9 340	533	1,3	5,7	15	8
Мед	1 199	349	62	5,2	17,8	2	1

Функціонально-галузева структура продовольчого комплексу складається з таких сфер: сировинна (вирощування і заготівля сільськогосподарської продукції, рибництво, продукція лісу тощо), зберігання і переробка

⁴ За розрахунками І.Й. Кавецького (Особливості формування агропромислового ланку в Україні // Укр. геогр. журн. — 1997. — №4. — С. 16).

(сховищне господарство, харчова промисловість), торговельно-споживча (збут, оптово-роздрібна торгівля, громадське харчування), виробнича інфраструктура (енерговодозабезпечення, транспорт, шляхове господарство тощо), соціальна інфраструктура (трудові ресурси, науково-дослідні установи та органи управління).

Розрізняють інтегральні (загальні) та спеціалізовані продовольчі комплекси. До інтегральних комплексів належать всі ланки системи підприємств і установ у межах певної території, пов'язані з виробництвом продовольчих товарів. Спеціалізовані комплекси бувають двох типів — рослинницькі та тваринницькі (рис. 9.2).

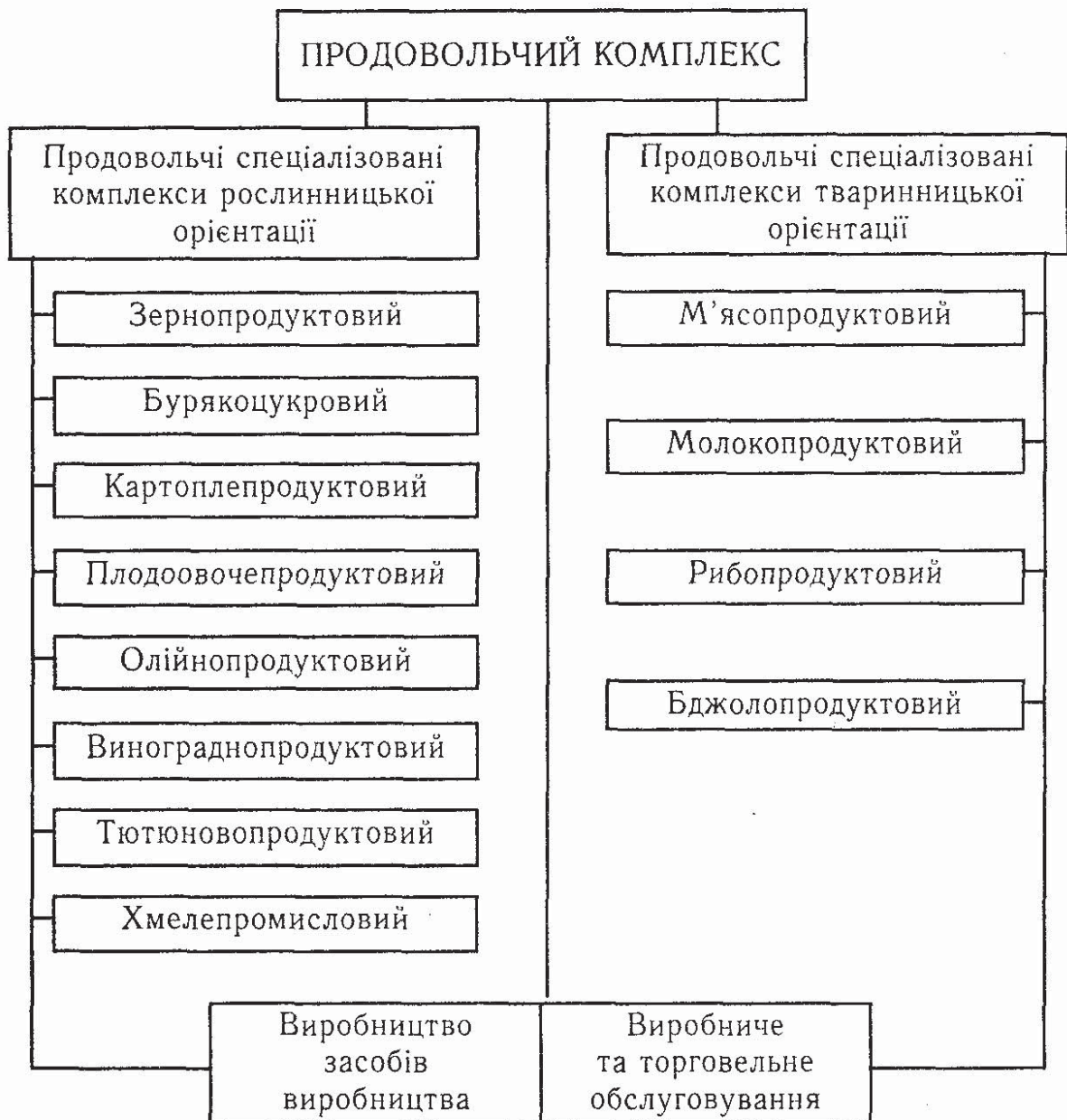

Рис. 9.2. Функціонально-компонентна структура продовольчого комплексу України

Зернопродуктовий комплекс — це система взаємопов'язаних спеціалізованих галузей і виробництв, зайнятих вирощуванням зернових і бобових культур, заготівлею, переробкою зерна та реалізацією кінцевої продукції. Він включає сільськогосподарські підприємства, які спеціалізуються на вирощуванні продовольчого і фуражного зерна; елеваторно-складське господарство і підприємства борошномельно-круп'яної, комбікормової, макаронної та хлібопекарної промисловості, а також підприємства, що виробляють із зерна харчові концентрати, крохмаль, спирт, пиво; роздрібну торгівлю хлібом; підприємства сільськогосподарського машинобудування, які випускають зернотукові сіялки, зерно-, рисо- і кукурудзо-збиральні комбайни та інші спеціалізовані машини для зернового господарства; виробництво технологічного устаткування для елеваторів, зернохосовищ, млинів, комбікормових і хлібних заводів тощо.

Основна ланка зернопродуктового підкомплексу — зернове господарство. В Україні провідними культурами є озима пшениця, озиме жито, озимий і ярий ячмінь, кукурудза, овес, просо, гречка, рис, горох, вика, люпин, соя.

Товарність зернового господарства зростає з півночі на південь: у поліських областях вона становить 18—20, у південних степових — 38—40 відсотків. У зв'язку зі зростаючими потребами тваринництва у кормах збільшується частка фуражного зерна. В Україні створено широку мережу елеваторів і зернохосовищ, виробництв з переробки зерна. Найбільші обсяги виробництва круп — в Полтавській, Вінницькій областях та Автономній Республіці Крим; борошна — в Дніпропетровській, Донецькій, Львівській, Луганській областях та в Києві; хліба і хлібобулочних виробів — у Донецькій, Львівській, Дніпропетровській, Харківській областях та в Києві.

Комбікормова промисловість України представлена великими заводами і 385 невеликими міжколгоспними підприємствами, що забезпечують майже 45 відсотків загального обсягу виробництва комбікормів у країні. Найбільше їх виробляється в Дніпропетровській, Полтавській, Донецькій, Київській та Миколаївській областях.

В основі формування **бурякоцукрового комплексу** лежать сприятливі природні умови для вирощування цукрових буряків. Бурякоцукровий комплекс — це виробничо-економічна система, що здійснює виробництво, транспортування, зберігання цукрових буряків та їхню переробку для одержання цукру.

До бурякоцукрового комплексу належать підприємства промисловості, що постачають їм сільськогосподарську техніку, добрива і засоби захисту рослин, сільськогосподарські підприємства, спеціалізовані на вирощуванні цукрових буряків; підприємства легкої промисловості, що постачають тару з тканини, допоміжні матеріали; система бурякоприймальних пунктів (призаводських, периферійних) і цукрові заводи.

Бурякоцукровий комплекс виробляє для галузей харчової промисловості цукор та ряд супутніх і побічних продуктів (патоку, харчові кислоти), для сільськогосподарських підприємств — корми (жом, мелясу) і добрива (дефекат). Він має тісні зв'язки з галузями транспорту і торгівлі.

Відповідно до природних та інших умов бурякоцукровий комплекс сформувався переважно в лісостеповій зоні України. У лісостепу розміщено понад 3/4 посівів цукрових буряків. Найбільшими виробниками цукрових буряків є Вінницька, Черкаська і Полтавська області, де середня врожайність становить понад 300 ц/га. Технічну базу цукрової промисловості в Україні становлять 194 цукрові заводи. Якщо в 1965 р. виробництво цукру-піску досягало 6,7 млн т, то в 1997 р. — лише 2 млн т.

Найбільшими в Україні виробниками цукру-піску є Вінницька, Хмельницька, Черкаська, Полтавська, Одеська і Кіровоградська області. Випуск цукру-рафінаду зосереджений в Одесі, Черкасах, Бердичеві, Ходорові (Львівська область) та Вінниці. Окремі цукрові заводи поєднують виробництво цукру з виробництвом молочних консервів, спирту, лимонної кислоти і кормових дріжджів. Такі підприємства називаються цукровими комбінатами.

Картоплекпродуктовий комплекс — це система взаємопов'язаних спеціалізованих виробництв, що здійснюють вирощування й заготовлю картоплі та переробку її переважно на крохмаль і спирт. Основа сировинної бази — вирощування технічної картоплі.

В Україні сформувалися три зони вирощування картоплі. До основної зони належать Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька і Чернігівська області. У лісостепу висока концентрація вирощування картоплі характерна для Вінницької, Кіровоградської, Полтавської, Харківської, Закарпатської та Чернівецької областей. До південної зони картоплярства входять Луганська, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області, Автономна Республіка Крим, що вирощують картоплю ранніх сортів на зрошувальних землях у спеціалізованих господарствах.

Картоплярство має забезпечувати потреби населення у продовольчій картоплі та сировиною картоплекрохмальні, спиртові, овочесушильні заводи, які в розміщенні тяжіють до сировинних зон. В Україні діють 14 картоплекрохмальних заводів. Найбільші з них: Ковельський (Волинська область), Кремнянський і Радомишльський (Житомирська область). Спирт з картоплі виробляють 27 підприємств. Найпотужніші з них — Чуднівський спиртокомбінат, Липниківський та Коростишевський спиртозаводи (Житомирська область). Виробництво спирту з картоплі за останнє десятиріччя зменшилося у зв'язку з використанням інших видів сировини.

Плодоовочевопродуктовий комплекс — це взаємопов'язана система спеціалізованих виробництв різних галузей суспільного господарства на певній території, діяльність яких пов'язана з вирощуванням і переробкою овочів, плодів та ягід.

Основними чинниками формування плодоовочевопродуктового комплексу є: природні умови, які визначають можливість і економічну доцільність виробництва в цьому регіоні певного асортименту овочів, плодів та ягід; рівень розвитку науково-технічного прогресу, який безпосередньо впливає на економічну ефективність виробництва, переробки, зберігання і транспортування плодоовочевої продукції; особливості системи розселення населення; регіональні особливості структури споживання.

Плодоовочевопродуктовий комплекс включає сільськогосподарські підприємства, що спеціалізуються на вирощуванні овочів, плодів та ягід; консервні та овочесушильні заводи й цехи, оптово-роздрібні плодоовочекомбінати, засолювальні пункти, холодильники, овоче- й фруктосховища. В Україні налічується близько 2 тис. підприємств цього комплексу. Найбільші з них — Херсонський, Ізмаїльський, Одеський і Черкаський консервні комбінати та Сімферопольський консервний завод.

За природними умовами сформувалася територіальна спеціалізація. Група областей у межах Полісся виділяється виробництвом фруктових і, меншою мірою, овочевих консервів; Лісостепу — овочевих і фруктових; Степу — томатних консервів.

Олійнопродуктовий комплекс включає виробництво насіння олійних рослин і підприємства, які виробляють олію, маргарин, мило, здійснюють гідрогенізацію та розщеплення жирів і пов'язаних з ними продуктів.

Основною олійною культурою в Україні є соняшник, посівні площі якого за період 1985—1997 рр. зросли з 1480 до 2065 тис. га, тобто на 39,5 відсотка. З насіння соняшнику одержують майже 90 відсотків усієї олії. Це значною мірою зумовило розміщення підприємств олійнопродуктового комплексу в регіонах вирощування цієї культури — у степовій та лісостеповій зонах України.

В Україні збудовано потужні спеціалізовані олійно-жирові комбінати — Вінницький, Запорізький, Одеський, Слов'янський, Чернівецький; жирові — Харківський, Ніжинський; олійні заводи — в Кіровограді, Пологах, Дніпропетровську, Вовчанську, Полтаві та ін. Маргарин виробляють у Донецьку, Харкові, Києві, Львові.

Більшість підприємств з виробництва олії (92 відсотки) одержують її екстракційним способом. Для збільшення випуску олії велике значення має підвищення коефіцієнта використання наявних потужностей підприємств та оптимізація сировинних зон і внутрішньогалузевих зв'язків.

До складу **винограднопродуктового комплексу** України входять виноградарство, промислова переробка винограду, а також виробництва,

що обслуговують ці галузі. Кінцевою продукцією комплексу є свіжий виноград, виноградні вина, виноградний сік, коньяки, які виготовляють з технічних сортів винограду. З відходів виробництва отримують кормове борошно, оцет, виноградну олію, дріжджі, спирт, виннокам'яну кислоту, дубильні речовини, органічні добрива тощо.

Базовою галуззю цього спеціалізованого комплексу є виноградарство. Його розвитку в Україні сприяють ґрунтово-кліматичні умови Автономної Республіки Крим, Одеської, Миколаївської, Херсонської та Закарпатської областей, де зосереджено понад 90 відсотків загальної площі виноградників. Всього в Україні під цією культурою зайнято близько 176 тис. га.

Виноград погано транспортується, тому виробництва первинної його переробки розташовані поблизу сировинних баз. Промислову переробку винограду здійснюють в основному радгоспи-заводи. Підприємства з виробництва коньячного спирту розміщені поряд з заводами первинної переробки, тобто в районах вирощування винограду. Заводи вторинного виноробства і шампанських вин діють як в районах виноградарства (Масандра, Новий Світ, Севастополь), так і в районах споживання готової продукції (Одеса, Київ, Донецьк).

Подальший розвиток комплексу пов'язаний з переорієнтуванням його базової галузі на вирощування винограду для споживання переважно у свіжому вигляді при скороченні переробки на вино та виноматеріали.

Тютюновопромисловий комплекс включає спеціалізоване рослинництво з вирощування тютюну і махорки для промислової переробки: виготовлення сигарет, цигарок, курильного тютюну і махорки, нікотинових препаратів, виробництва лимонної та яблучної кислот, засобів боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур.

Основні посівні площі тютюну знаходяться в Автономній Республіці Крим, Тернопільській, Закарпатській, Івано-Франківській, Хмельницькій, Вінницькій та Одеській областях.

Виробництво махорки зосереджено в Полтавській, Сумській та Чернігівській областях.

В Україні діє 6 тютюново-ферментаційних заводів та 11 тютюнових фабрик. Найбільші підприємства: Жмеринський, Сімферопольський, Березівський і Борщагівський тютюново-ферментаційні заводи, Київська, Львівська, Харківська, Черкаська і Прилуцька тютюнові фабрики.

У розвитку комплексу важливе значення має створення найбільш урожайних, з меншим вмістом нікотину сортів тютюну, удосконалення технології вирощування культури.

Хмелепромисловий комплекс — це взаємопов'язана сукупність підприємств і організацій, діяльність яких зосереджена на вирощуванні, обробці, транспортуванні, зберіганні та використанні хмелю. Базовою галуззю цього комплексу є хмелярство. До хмелепромислового комплексу

належать також підприємства, що постачають сільськогосподарську техніку, хмелесушарні тощо.

Хміль є цінною сировиною для пивоваріння. Крім того, його використовують для виготовлення дріжджів, лікарських препаратів та косметичних засобів, лаків, світлостійких фарб. Посіви хмелю зосереджені переважно на Правобережній Україні (Житомирська, Київська, Вінницька, Хмельницька, Рівненська, Чернігівська, Львівська області). Приблизно 2/3 усіх хмільників та валового збору суцвіття хмелю в Україні зосереджено у Житомирській області.

Напрямами подальшого розвитку хмелепромислового комплексу є підвищення технічного рівня виробництва, виведення нових селекційних перспективних сортів хмелю і створення розсадників у хмелегосподарствах, впровадження інтенсивних технологій вирощування та обробки хмелю, оптимізація розміщення хмільників з метою найповнішого використання природно-кліматичних умов.

М'ясопродуктовий комплекс — це система спеціалізованих галузей, пов'язаних з кормовиробництвом, виробництвом м'яса, його промисловою переробкою, реалізацією кінцевої продукції, виробничою та соціальною інфраструктурою, що обслуговує ці галузі.

Основою формування м'ясопродуктового комплексу України є м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво і вівчарство.

Скотарство в усіх природно-кліматичних зонах України є провідною галуззю, але залежно від природно-економічних умов характеризується певними територіальними відмінностями у виробничій спеціалізації. На Поліссі та в Лісостепу розвивається молочно-м'ясне і м'ясо-молочне скотарство; у Степу переважає м'ясне і м'ясо-молочне; у приміських зонах, особливо великих міст, — молочно-м'ясне.

Свинарство набуло переважного розвитку в регіонах інтенсивного землеробства, зокрема картоплярства, промислової переробки сільськогосподарської сировини, фуражного зернового господарства. Воно зосереджено у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській, Полтавській, Харківській та Черкаській областях. Розміщенню в цих областях великих м'ясокомбінатів сприяє кормова база, зокрема наявність концентрованих кормів. Лісостепова і степова зони України — головна база виробництва свинини. У господарствах Полісся і Лісостепу свинарство має м'ясо-сальну, а у Степу — сальну спеціалізацію.

Птахівництво — це система взаємопов'язаних спеціалізованих підприємств і виробництв, зайнятих вирощуванням, переробкою, транспортуванням птиці, виробництвом кормів. В Україні розвиток птахівництва характеризується концентрацією та спеціалізацією. Найвища концентрація поголів'я птиці (понад 4/5) в господарствах Степу та Лісостепу; на Поліссі та в Карпатах вона становить близько 19 відсотків від

загального поголів'я. У розміщенні птахівництва чітко простежується тенденція наближення його до споживача (будівництво птахофабрик навколо великих міст).

Організаційними формами птахівництва є вузькоспеціалізовані птахівничі об'єднання, птахофабрики, державні племінні птахівничі заводи і племрепродуктори, інкубаторно-птахівничі станції, птахоферми сільськогосподарських підприємств. Комбікормова промисловість для потреб птахівництва найбільше розвинена у Дніпропетровській, Полтавській, Київській та Миколаївській областях.

Основою подальшого птахівництва є впровадження комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів, удосконалення технології, селекційної справи, забезпечення високоякісними кормами, раціональне використання відходів, налагодження прямих зв'язків з торговими організаціями.

Вівчарство — найменш інтенсивна галузь тваринництва, що розвивається переважно на дешевих пасовищах і грубих кормах з незначним витрачанням концентрованих кормів. У структурі продукції тваринництва на вівчарство припадає в середньому 2 відсотки.

В Україні основною зоною вівчарства є степові області, де зосереджено близько 2/3 всього поголів'я овець і виробництва вовни. У степових областях вівчарство має тонкорунну і напівтонкорунну спеціалізацію, а в лісостепових, поліських та гірських — м'ясо-вовняну.

Заготівлю м'яса та його переробку здійснюють переважно підприємства м'ясної промисловості. Основним типом таких підприємств є м'ясокомбінат, де поєднується забій худоби, її первинна і вторинна переробка, виробництво м'яса і м'ясопродуктів, м'ясних напівфабрикатів і консервів, жирів, тваринних кормів, медичних препаратів тощо. Спеціалізовані підприємства — м'ясопереробні та ковбасні комбінати — виробляють м'ясопродукти лише з м'яса, що надходить з м'ясокомбінатів. Заготівлю м'яса у населення на комісійних засадах здійснює споживча кооперація, підприємства якої виготовляють в основному ковбасні вироби і копченості, м'ясні напівфабрикати.

Найбільші м'ясокомбінати розміщені в Києві, Вінниці, Черкасах, Чернігові, Житомирі, Дніпропетровську, Донецьку, Харкові, Полтаві. Ковбасне виробництво переважає в Києві, Одесі, Донецьку.

Молокопродуктовий комплекс — взаємопов'язана система підприємств з виробництва молока, його промислової переробки та обслуговування цих підприємств. Основою молокопродуктового комплексу є молочне скотарство. Від рівня і масштабів його розвитку залежать масштаби виробництва і, певною мірою, спеціалізація підприємств молочної промисловості. До складу останньої входять: масло-, сироробна, молочно-консервна галузі та виробництво продукції з незбираного молока. Основна

продукція: масло, сир, молочні консерви, продукція з незбираного молока, сухе молоко, морозиво тощо.

В Україні переважають середні та великі підприємства молокопродуктового комплексу потужністю 25—250 т переробки молока за зміну. Розвивається спеціалізація виробництва та його концентрація. Виробництво масла зосереджено в основному на 107, твердого сиру — на 18, молочних консервів і сухого молока — на 48 заводах.

Територіальна спеціалізація молокопродуктового комплексу за підгалузями сформувалася залежно від наявності ресурсів молока, його якості та особливостей розміщення населення. Підприємства з виробництва масла, твердих сирів, молочних консервів, сухого молока розміщені здебільшого у сільськогосподарських регіонах з високим рівнем розвитку молочного тваринництва.

Найбільші заводи з виробництва масла знаходяться у Вінницькій, Полтавській, Чернігівській і Черкаській областях. Для виробництва твердого сиру використовують молоко лише певних якостей та хімічного складу. Найсприятливіші умови для сироваріння склалися в передгірних і гірських регіонах Українських Карпат та деяких областях степової зони. Найбільші сироробні заводи: Новгород-Сіверський (Чернігівська область), Дубнівський (Рівненська область), Городенківський (Івано-Франківська область), Старосамбірський (Львівська область), Дніпрорудненський (Запорізька область); заводи з виробництва сухого знежиреного молока: Старокостянтинівський (Хмельницька область), Веселинівський (Миколаївська область), Бобровицький (Чернігівська область), Буринський (Сумська область), Маловисківський; молочних консервів: Тальнівський (Черкаська область), Смілянський (Черкаська область), Первомайський (Миколаївська область), Гніванський (Вінницька область), Лубенський (Полтавська область).

Великі підприємства з виробництва продукції з незбираного молока споруджено переважно у великих містах і промислових центрах — Дніпропетровську, Києві, Донецьку, Харкові, Макіївці, Одесі, Львові, Маріуполі.

У розвитку молокопродуктового комплексу слід приділити увагу збільшенню випуску продукції з малим вмістом жиру, збагаченої білком і вітамінами, поліпшенню якості, збільшенню випуску продукції у розфасованому вигляді. Особливе значення для подальшого розвитку має раціональне використання виробничих потужностей переробних підприємств, концентрація виробничої сировини із зосередженням потужностей з їхньої промислової переробки, впровадження комплексної переробки сировини, збільшення її частки на виробництво сиру і сухих молочних продуктів, широке використання безвідходних технологій.

Рибопродуктовий комплекс складають підприємства, які виловлюють рибу, добувають морського звіра, морепродукти та виробляють з них

харчову, медичну, кормову і технічну продукцію. До рибопродуктового комплексу входять такі виробництва:

добувне — вилов риби, добування морського звіра і морепродуктів;

обробне — холодильна обробка, консервне виробництво, засолювання, коптіння, сушіння, в'ялення, виробництво рибного борошна, жирів, вітамінів, агару, продуктів кулінарії, напівфабрикатів;

товарне виробництво і відтворення біоресурсів — ставкове господарство, рибництво у територіальних водах, риборозплідники, рибницькі заводи, нерестові господарства, біостанції з акліматизації об'єктів промислу і кормової бази;

допоміжні обслуговуючі виробництва — суднобудування, судноремонт, машинобудування, виробництво засобів лову, лісотоварне виробництво, транспортний флот, порти;

підприємства фірмової торгівлі, постачально-збутові та непромислові організації;

науково-дослідні заклади.

Під сировинною базою рибопродуктового комплексу розуміють максимально можливу й екологічно доцільну частину тваринних і рослинних ресурсів водойм, яку може використати людина без збитків для природного відтворення об'єктів добування. Основою сировинної бази рибопродуктового комплексу України є Середня та Південна Атлантика, Індійський океан, південно-східна частина Тихого океану, Азово-Чорноморський басейн та внутрішні прісноводні й солоноводні водойми країни.

В Україні підприємства комплексу випускають продукцію понад 100 найменувань, яку постачають більш як 50 галузям, і в свою чергу споживають продукцію понад 80 галузей.

Функціонує 4 виробничі рибпромислові об'єднання: Севастопольське (найбільші підприємства у Севастополі, Ялті, Євпаторії), Керченське, Чорноморське (Одеса, Ізмаїл, Вилкове, Очаків, Херсон), Північно-Азовське (Маріуполь, Бердянськ, Генічеськ).

В умовах обмежених можливостей зростання океанічного лову в зв'язку зі значним вичерпанням ресурсів і зміною міжнародно-правового режиму Світового океану в перспективі великого значення набувають комплексне використання біологічних ресурсів Азово-Чорноморського басейну, розширення товарного рибництва у природних водоймах і ставкових господарствах.

Бджолопродуктовий комплекс займається розведенням бджіл для одержання меду, воску та інших продуктів бджільництва (пилку, маточного молочка, прополісу, бджолиної отрути тощо), а також для запилення комахозапильних сільськогосподарських культур з метою підвищення їхньої врожайності.

Продукти бджільництва широко використовуються. Мед — висококалорійний харчовий продукт з цінними харчовими і лікувальними властивостями. Віск використовується більше як у 40 галузях промисловості, а також у скульптурі, живопису. Бджолина отрута, маточне молочко і прополіс застосовуються у медицині.

В Україні бджіл розводять у всіх природно-кліматичних зонах. Найбільше бджільництво розвинене в лісостепу і степу. Розводять три аборигенні породи бджіл: українську степову (степова і лісостепова зони), карпатську (західні області України), середньоросійську (поліська популяція на півночі України). Створені спеціальні радгоспи промислового типу та великі бджоляні ферми, на яких працемістки виробничі процеси механізовано. Серед них найбільшими є бджолорозплідницькі радгоспи в Закарпатській і Херсонській областях.

9.11. Комплекс галузей виробництва непродовольчих товарів

Комплекс галузей виробництва непродовольчих товарів досить складний за структурою та видами діяльності. До його складу входять галузі легкої промисловості, а також виробництво радіоприймачів і радіоелектронної апаратури, телевізорів, годинників, легкових автомобілів, меблів, побутової техніки та запасних частин до неї, мікроелектроніки, мікропроцесорних засобів, касетних відеомагнітофонів, холодильників і морозильників, швейних, в'язальних і пральних машин, мотоциклів, мopedів і велосипедів, пилососів, автоматичних посудомийних машин, фото- і кіноматеріалів, фармацевтичних препаратів, лакофарбових матеріалів, засобів захисту рослин тощо.

Для комплексу цього виробничого спрямування характерні широкі внутрішні й зовнішні економічні та технологічні зв'язки. Його продукцію використовують у меблевій, автомобільній, авіаційній, нафтохімічній, харчовій промисловості, сільському господарстві, транспорті, у сфері охорони здоров'я тощо.

Серед галузей виробництва непродовольчих товарів однією з найважливіших є *легка промисловість*, яка забезпечує населення тканинами, одягом, взуттям та ін., а промисловість — технічними тканинами тощо. В умовах орієнтації економіки на соціальні потреби населення цій галузі належить провідна роль у піднесенні рівня життя населення.

Проте значні потенційні можливості галузі використовуються недостатньо внаслідок недопоставок сировини за міжнародними угодами. Майже вдвічі зменшилися поставки бавовни. Значно менше порівняно з

потребою надходить хімічних ниток і волокон, шубно-хутрової сировини, каучуків, синтетичних латексів, барвників тощо. Постало важливе завдання — формувати і розміщувати державні замовлення і державні контракти, координувати діяльність підприємств, пов'язану з виконанням цього завдання, а також розширювати використання нових видів сировини, забезпечувати збалансований розвиток підгалузей.

На розміщення підприємств легкої промисловості, особливо текстильної, великий вплив має науково-технічний прогрес. Це позначається передусім на концентрації текстильного виробництва, на зміні його сировинної бази. Натуральне волокно поступово витісняється хімічними волокнами. Велика кількість тканин виробляється з сумішей натуральних і хімічних волокон.

Істотні зміни відбулися у територіальній організації легкої промисловості в результаті наближення виробництва до районів споживання продукції. Підприємства легкої промисловості розміщені в усіх областях України, зокрема в регіонах концентрації міського населення або пунктах надходження сировини.

У структурі *текстильної промисловості* України найбільш вагоме місце посідає бавовняна галузь. Для неї характерне віддалення від сировинної бази і навіть споживачів. Бавовняна галузь у своїй структурі має прядильне, ткацьке, крутильно-ниткове і фарбувально-обробне виробництво.

Найбільші підприємства галузі такі: Херсонський бавовняний комбінат, бавовняні комбінати в Донецьку, Тернополі, бавовняно-прядильні фабрики в Києві, Львові, Долині (Івано-Франківська область), Нововолинську (Волинська область). Інші підприємства продукують переважно пряжу та нитки.

Значного розвитку набула вовняна галузь. Сировиною для неї є вовна, добавки з штучних та синтетичних волокон. Чисте вовняне виробництво майже не збереглося. Вовняні тканини виробляють Чернігівський камвольно-суконний і Луганський тонкосуконний комбінати, Криворізька вовнопрядильна та Донецька камвольно-прядильна, Дунаєвецька (Хмельницька область), Одеська, Сумська, Стрийська (Львівська область) суконні фабрики, Харківське виробниче об'єднання «Червона нитка». Усього у вовняній галузі діє близько 30 підприємств.

У Києві, Богуславі, Черкасах, ряді міст Чернівецької та Закарпатської областей зосереджено виробництво килимів і килимових виробів з вовни й синтетичних волокон.

На базі натуральної сировини (шовку-сирцю) діє комбінат у Києві, який випускає високоякісний натуральний шовк. Інші підприємства (у Києві, Черкасах, Луцьку) виробляють шовкові тканини з синтетичного та

штучного волокна. У Києві та Лисичанську (Луганська область) випускають також шовкові тканини технічного призначення.

На базі місцевих ресурсів льону-довгунця працюють великі льонокомбінати в Житомирі й Рівному, функціонують понад 30 льонозаводів, а також Коростенська фабрика (Житомирська область) з виробництва тканин.

Льняні тканини застосовуються як технічні у поліграфічній промисловості, деяких галузях машинобудування. Окрім того, їх використовують при виготовленні одягу, білизни тощо. Україна є експортером льоноволокна.

Конопляно-джутове виробництво зосереджено на Одеській джутовій фабриці та Харківському канатному заводі, де використовуються привізний джут, волокна конопель, бавовняна пряжа, хімічні волокна. Частина продукції йде на експорт.

В Україні діє понад 60 підприємств *трикотажної промисловості*. У структурі трикотажних виробів переважає виробництво панчішно-шкарпеткових виробів та білизняного трикотажу. Найбільші центри трикотажної промисловості: Київ, Харків, Житомир, Львів, Одеса, Чернівці, Миколаїв.

У *швейній галузі*, яка розміщена майже в усіх містах України, найбільшими центрами є Київ, Харків, Одеса, Львів, Дніпропетровськ, Донецьк, Запоріжжя, Чернівці, Дрогобич. Україна є імпортером швейних виробів.

В Україні створені великі *шкіряні* виробничі об'єднання: Бердичівське, Львівське, Івано-Франківське, Київське, Харківське, Вознесенське (Миколаївська область); діють заводи в Кременчуку, Василькові (Київська область), Миколаєві, Херсоні.

На базі шкіряної сировини працюють взуттєві виробничі об'єднання і взуттєві фабрики у Києві, Луганську, Львові, Дніпропетровську, Харкові, Одесі, Івано-Франківську, Сімферополі, Кривому Розі, Хмельницькому та інших містах.

Основні підприємства *хутряної галузі*: Харківське хутрове виробниче об'єднання та виробниче об'єднання «Тисмениця» в Коломиї (Івано-Франківської області); фабрики в Одесі, Житомирі, Жмеринці (Вінницької області).

Для розвитку шкіряно-взуттєвої та хутряної галузей потрібно удосконалювати і створювати нову, високоефективну технологію шкіряно-взуттєвого і дубильно-екстрактного виробництва; освоювати матеріали з поліпшеними технологічними та експлуатаційними властивостями; механізувати та автоматизувати виробничі процеси.

В Україні добре розвинене *галантерейне виробництво*. Підприємства цієї галузі розміщені в містах та більшості селищ України. Їхня продукція — господарські сумки, валізи, портфелі, кошики, гаманці та багато інших виробів.

Поліграфічна промисловість включає підприємства, які виготовляють різні види друкованої продукції: книги, журнали, плакати, календарі, географічні карти, етикетки, квитки, бланки тощо. До складу поліграфічної промисловості входять: універсальні й спеціалізовані поліграфічні об'єднання та комбінати; газетні, газетно-журнальні й газетно-бланкові друкарні, книжково-журнальні, етикетко-друкарські фабрики, фабрики офсетного, друко-офсетного, кольорового і нотного друку; цинкографічні, а також допоміжні підприємства. Широко впроваджуються нові технології друку з використанням електронної техніки.

Найбільші поліграфічні підприємства розташовані у Києві, Харкові, Вінниці, Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Львові, Одесі, Рівному, Сімферополі, Чернівцях.

Фарфоро-фаянсова промисловість охоплює підприємства, які виробляють фарфорові, фаянсові, майолікові та інші вироби тонкої кераміки господарського, культурно-побутового і художньо-декоративного призначення. Основною сировиною для цієї галузі є каолін, польовий шпат, кварцовий пісок, пегматит, вогнетривкі та бентонітові глини.

Підприємства галузі розміщено у 12 областях, найбільша кількість їх у Житомирській області (9 заводів). Найбільші підприємства галузі: Баранівський, Коростенський (Житомирська область), Дружківський (Донецька область) фарфорові заводи, Полонське виробниче об'єднання «Фарфор» (Хмельницька область), Славутський завод «Будфарфор» (Хмельницька область).

Продукція фарфоро-фаянсової промисловості задовольняє потреби населення України та експортується.

Актуальним завданням є забезпечення відродження в Україні на якісно вищому рівні виробництва побутової техніки, яка б відповідала вимогам споживача і була конкурентоспроможною.

9.12. Транспортний комплекс

Транспортний комплекс — це територіальне поєднання взаємопов'язаних видів транспорту, які, взаємодіючи, найповніше задовольняють потреби суспільного господарства і населення в перевезеннях вантажів і пасажирів. До його складу входить також сукупність шляхів сполучення, рухомого складу, засобів управління і зв'язку, різноманітне технічне обладнання, що забезпечує роботу всіх видів транспорту.

Ефективність функціонування транспортного комплексу визначають за рівнем економічної збалансованості всіх його складових, якої можна досягти лише при раціональному розподілі загального обсягу перевезень між окремими видами транспорту залежно від сфери найвигіднішо-

го використання кожного з них. Просторова залежність різних транспортних мереж від територіальної організації продуктивних сил впливає на територіальну організацію транспорту в цілому і його окремих складових зокрема. Цей вплив виявляється в існуванні первинних форм просторового зосередження транспорту — транспортних вузлів та пунктів.

Транспортний вузол слід розглядати як комплекс транспортних споруд у пункті, де сходяться, перетинаються або розгалужуються не менш як три лінії одного або двох видів магістрального транспорту, які, взаємодіючи, виконують операції щодо обслуговування транзитних та місцевих перевезень вантажів і пасажирів. До складу транспортного вузла входять також споруди місцевого та промислового транспорту. Залежно від видів транспорту, що стикуються, вузли поділяють на залізнично-автодорожні (Львів, Харків), залізнично-водно-автодорожні (Одеса, Київ, Миколаїв, Херсон) і водно-автодорожні (Ялта, Алушта, Канів). До них може примикати повітряний та трубопровідний транспорт.

На території України сформувалося понад 300 транспортних вузлів, у тому числі близько 100 великих. За кількістю взаємодіючих видів транспорту в цих вузлах переважають залізнично-автомобільні. Виняток становлять такі великі міжрегіональні вузли, як Харківський, Львівський, Донецький, у складі яких поряд з численними підприємствами залізничного та автомобільного взаємодіють також підприємства авіаційного і трубопровідного транспорту. Згадані види транспорту взаємодіють також з річковим у таких транспортних вузлах, як Київ, Чернігів, та морським — в Одесі, Херсоні, Миколаєві, Ізмаїлі.

Транспортний пункт — один з важливих і найпоширеніших елементів територіальної структури різних видів транспорту (залізничні станції, морські та річкові порти, річкові пристані, аеропорти, автостанції). Головні функції транспортних пунктів — економічні (обслуговування перевезень вантажів і пасажирів), технологічні (перевантаження вантажів з одного виду транспорту на інший), технічні (задоволення технічних потреб руху транспортними засобами), а також перерозподіл вантажопотоків за напрямками. За характером роботи транспортні пункти поділяють на вантажні, пасажирські та об'єднані.

Транспортні вузли, пункти розвиваються під впливом господарської діяльності у цілому та окремих галузей. Найбільший вплив на транспорт справляє промисловість, оскільки вона формує основні вантажопотоки. Транспортний чинник є одним з вирішальних при розміщенні промислових підприємств.

Сільське господарство впливає на роботу транспорту залежно від ступеня його інтенсивності та рівня розвитку агропромислової інтеграції. Високий рівень агропромислової інтеграції знижує транспортні видатки.

Будівельна індустрія впливає на розміщення транспорту через великі потоки вантажу, особливо при концентрації великого будівництва у визначеному регіоні. У цьому разі створюється транспортна система. При розосередженому будівництві будіндустрія користується послугами місцевого транспорту. При лінійному будівництві (дороги, трубопроводи) застосовують відповідний відомчий транспорт.

Безпосередньо з транспортом пов'язані зовнішня та внутрішня торгівля. Економічні відносини України з зарубіжними країнами значною мірою визначають обсяг вантажообороту з ними. Вантажооборот у внутрішній торгівлі залежить передусім від таких чинників, як територіальна організація торгівлі, особливості товарних ресурсів, розміри та склад товарообігу, концентрація населення як споживача роздрібного товару тощо.

Вигідне транспортно-географічне положення України на межі Центральної та Східної Європи сприяє розвитку транзитних транспортних коридорів на її території. Через територію України має бути прокладено ряд нових транспортних магістралей, які забезпечуватимуть ефективну реалізацію міжнародних транспортно-економічних зв'язків нашої країни і транзитних перевезень.

Транспортний комплекс України представлений всіма сучасними видами транспорту і характеризується значними регіональними особливостями галузевої та функціональної структури.

Протяжність магістральної транспортної мережі України становить 188,9 тис. км, у тому числі залізниць — майже 22,5 тис., автомобільних шляхів загального користування з твердим покриттям — 164 тис., внутрішніх судноплавних шляхів — 2,4 тис. км. Транспортне господарство включає тисячі залізничних станцій, вокзалів і вантажних дворів, значну кількість локомотивних і вагонних депо, десятки великих морських та річкових портів і аеропортів, тисячі автопідприємств, гаражів та інших об'єктів, необхідних для нормальної роботи різних видів транспорту.

У перевезеннях вантажів найбільша частка припадає на автомобільний транспорт (69 відсотків), на другому місці — залізничний (16 відсотків), на третьому — трубопровідний (14 відсотків). Частка річкового і морського транспорту незначна, авіаційного — зовсім мізерна (табл. 9.7). Отже, найважливішим видом транспорту за обсягом перевезення вантажів в Україні є автомобільний. Роль його у міру інтеграції України до європейських структур зростатиме.

Провідна роль у транспортно-економічних зв'язках належить *залізничному транспорту*. Проте частка його в загальному вантажообороті галузі значно знизилася.

Таблиця 9.7. Відправлення вантажів окремими видами транспорту

Вид транспорту	1990 р.		1999 р.	
	млн т	відсоток	млн т	відсоток
Усі види	6 286	100	1 482	100
У тому числі:				
залізничний	974	15	284	19
морський	53	1	7	0
річковий	66	1	8	1
автомобільний	4 897	78	955	65
авіаційний	0,2	0	0,0	0
трубопровідний	296	5	228	15

Вантажооборот усіх видів транспорту загального користування в Україні наведено в табл. 9.8.

Таблиця 9.8. Вантажооборот окремих видів транспорту і його розподіл

Вид транспорту	1990 р.		1999 р.	
	млрд т км	відсоток	млрд т км	відсоток
Усі види	1 039,3	100	388,0	100
У тому числі:				
залізничний	474,0	46	156,3	40
морський	265,6	25	14,1	8
річковий	11,9	1	5,6	1
автомобільний	79,7	8	18,2	5
авіаційний	0,1	0	0,0	0
трубопровідний	208,0	20	193,8	50

Зміна транспортно-економічних зв'язків, в тому числі за енергоносіями, потребує освоєння нових вантажопотоків, що змінює пріоритети у розвитку окремих видів галузі, структуру парку транспортних засобів і переробних пристроїв, напрями розвитку транспортної мережі.

В Україні експлуатаційна довжина залізничних колій загального користування у 1999 р. становила 22,5 тис. км, а густина залізничної мережі — 38 км на 1 тис. км² території. У власності України перебуває майже 270 тис. вантажних вагонів при загальній потребі їх 220 тис. Водночас не забезпечена потреба в пасажирських вагонах, електро- і дизель-поїздах.

На території України розташовані залізниці: Південно-Західна (управління в Києві), Донецька (Донецьк), Придніпровська (Дніпропетровськ), Південна (Харків), Львівська (Львів) і Одеська (Одеса).

Найрозвиненішою є мережа залізниць у Донбасі та Придніпров'ї, де густота залізниць становить 40 км на 1 тис. км² території. Тут магістралі різних напрямків забезпечують зв'язок вугільно-металургійного Донбасу з залізо-марганцеворудним Придніпров'ям і є основою залізничної мережі регіону. Важливе значення мають залізничні колії: Дебальцеве — Синельникове — Дніпропетровськ — Кривий Ріг, Іловайськ — Волноваха — Запоріжжя — Кривий Ріг.

У південних напрямках працюють залізничні колії Харків — Запоріжжя — Сімферополь, Харків — Кременчук — Одеса, Харків — Дніпропетровськ — Херсон. З Донбасу на північ перевозять вугілля, метал, металомісткі машини, продукцію хімічної промисловості, зерно та інші вантажі, в зворотному напрямі — ліс і вироби з деревини, точні машини і прилади, вироби легкої промисловості, деякі будівельні матеріали.

У північно-західному напрямі створена електрифікована магістраль Донбас — Карпати (через Кривбас), яка має важливе значення в міжнародних зв'язках.

У Західному регіоні пролягають найважливіші магістралі міжнародного значення: Москва — Київ — Львів — Чоп, Москва — Київ — Жмеринка — Одеса, Київ — Мінськ, Київ — Харків. Від Києва залізниці прокладено в усіх напрямках. На Львівській залізниці створено потужний Чопсько-Батєвський перевантажувальний комплекс. У 1978 р. введено в експлуатацію залізнично-морську поромну переправу Іллічівськ — Варна (Болгарія) довжиною 435 км.

Для подальшого розвитку залізничного транспорту потрібно створити виробничі потужності з випуску пасажирських вагонів, електровозів, електро- і дизель-поїздів, контейнерів міжнародних стандартів, колієремонтних машин і устаткування.

Автомобільний транспорт — це сукупність транспортних засобів, шляхів, технічних засобів і споруд (складів, вантажно-розвантажувальних пунктів, вантажних і пасажирських станцій, засобів зв'язку і сигналізації тощо).

Цим видом транспорту здійснюють місцеві, міжміські та міжнародні централізовані перевезення. Він забезпечує транспортне обслуговування підприємств і населення в усіх сферах господарської діяльності. Автомобільний транспорт тісно пов'язаний з роботою інших видів транспорту. Перевезення на малу відстань здійснюють переважно автомобільним транспортом.

У більшості регіонів України значне місце у вантажообороті належить продукції сільського господарства, харчової та легкої промисловості,

а також будівельним матеріалам і залізобетонним конструкціям. У Донбасі та Придніпров'ї найбільша частка припадає на перевезення вугілля, шкіри, металу та інших вантажів, потрібних для підприємств важкої промисловості.

Зростає парк легкових таксомоторів та легкових автомобілів у власному користуванні громадян. Розвивається сфера обслуговування автотранспорту.

Україна має порівняно густу, рівномірну мережу автомобільних шляхів з твердим покриттям. По її території проходять важливі автомагістралі міжнародного і державного значення, зокрема Москва — Київ, Москва — Харків — Сімферополь, Одеса — Київ — Санкт-Петербург, Київ — Дніпропетровськ — Донецьк тощо. Територіальна структура автомобільного транспорту представлена головним чином центрами і вузлами автомобільних шляхів. Значними вузлами з сучасними великими автовокзалами є Київ, Харків, Запоріжжя, Львів, Житомир, Тернопіль, Полтава.

Подальший розвиток автомобільного транспорту пов'язують з організацією виробництва дизельних і газобалонних автомобілів малої та середньої вантажопідйомності, сучасних міських та приміських автобусів, автотягачів і причепів, які відповідають вимогам міжнародних перевезень, розширенням бази з виробництва автомобільних двигунів, освоєнням випуску сучасної будівельної та ремонтної техніки для будівництва, реконструкції та утримання автомобільних шляхів.

Морський транспорт концентрується виключно на півдні України — на узбережжі Чорного й Азовського морів, у так званому Азово-Чорноморському басейні, який через протоки Босфор і Дарданелли має вихід у Світовий океан. Морський транспорт широко використовується для міжнародних і внутрішніх перевезень. Він реалізує більше ніж половину всіх зовнішньоторговельних зв'язків країни і характеризується високою ефективністю перевезень порівняно з іншими видами транспорту.

До комплексу морського транспорту належать судна різних типів і призначень, морські шляхи й порти, судноремонтні підприємства та суднопідйомне устаткування, засоби зв'язку та електрорадіонавігації тощо. У структурі морських суден виділяють пасажирські та вантажно-пасажирські, суховантажні, наливні, комбіновані, а також риболовні, службово-допоміжні, технічні, спеціального призначення тощо.

За характером лінії перевезень між портами поділяють на вантажні, пасажирські та вантажно-пасажирські; за призначенням — на каботажні (між портами однієї країни) і закордонні (між портами різних країн).

У 1997 р. частка вантажообороту морського транспорту в загальному вантажообороті транспортного комплексу України становила 8 відсотків.

Таблиця 9.9. Кількісна характеристика найбільших портів України, 1996 р.⁵

Назва порту	Кількість причалів, од.	Довжина причалів, м	Площа складів, тис. м ²		Загальна пропускна спроможність, млн т на рік	Транзит від загального вантажообороту, відсотки	Вартість основних фондів, млрд грн.	Чисельність персоналу, чол.
			закритих	відкритих				
Одеса	37	6815	65	139,4	20	74,0	5	3128
Іллічівськ	20	5200	70,6	752,3	11,3	3,0	0,193	8198
Південний	8	2433	13,9	94,7	12,0	30,0	5,916	2837
Рені	29	3495	25,2	190,0	10,0	80,0	4,5	3132
Ізмаїл	22	2411	22,6	154,1	10,0	16,0	1,8	2967
Миколаїв	9	нема даних	22,9	197,3	9,7	29,0	1,7	2551
Херсон	9	1500	15	42,0	4,1	—	1,8	1870
Маріуполь	16	3200	11,5	196,7	7,8	68,0	2,922	3917

В Україні налічується 31 морський порт. Найбільші 8 з них характеризуються даними, наведеними в табл. 9.9.

Організаційно морські порти України об'єднані в три морські пароплавства: Чорноморське, Азовське, Українсько-Дунайське. До складу Чорноморського морського пароплавства входять морські порти Одеса, Іллічівськ, Південний, Білгород-Дністровський, Миколаїв, Очаків, Херсон, Скадовськ, Євпаторія, Феодосія. Азовському морському пароплавству (управління в Маріуполі) підпорядковані морські порти Маріуполь, Бердянськ, Керч. До складу Українсько-Дунайського морського пароплавства (управління в Ізмаїлі) входять морські порти Ізмаїл, Кілія, Рені. Є дві міжнародні морські поромні переправи — українсько-болгарська Іллічівськ — Варна і українсько-російська Керч — Тамань.

Із завершенням будівництва нафтопроводу порт Південний — Броди Одеський портовий комплекс буде зростати.

Для подальшого розвитку морського транспорту важливе значення матиме будівництво танкерного флоту, суден підвищеної вантажопідйомності, різних спеціалізованих суден, у тому числі поромів і суден для каботажних перевезень; організація будівництва нового класу суден для

⁵ Складено за джерелом: Крупнейшие морские порты Украины: краткая характеристика // Бизнес. — 1997. — № 2. — С. 22.

Українсько-Дунайського пароплавства, придатних до плавання в західноєвропейській воднотранспортній системі.

Річковий транспорт здійснює перевезення вантажів і пасажирів переважно внутрішніми водними шляхами. Експлуатаційна довжина річкових судноплавних шляхів загального користування за останні 10 років скоротилася у 1,5 раза і становить 2,4 тис. км.

Організаційно річковий транспорт України представлений міжгалузевим державним об'єднанням «Укррічфлот», яке реформувалося в акціонерну судноплавну компанію, що складається з головного підприємства та 290 структурних одиниць. Найбільшими механізованими річковими портами в Україні з сучасною технікою є Київ, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Запоріжжя, Херсон, Черкаси, Кременчук, Миколаїв.

Річковий транспорт України перевозить вантажі Дніпром, Дунаєм, Чорним і Середземним морями із заходом у річкові порти Румунії, Німеччини, Угорщини, Австрії, а також у морські порти Туреччини, Греції, Ізраїлю, Франції, Італії.

Основними напрямками подальшого розвитку річкового транспорту є координація його роботи з усіма видами транспорту, будівництво суден типу річка — море, впровадження дійових заходів щодо охорони навколишнього середовища.

Трубопровідний транспорт призначений для транспортування рідких, газоподібних або твердих продуктів трубами на значні відстані. Трубопровідний транспорт поділяють на магістральний (загального користування) і технологічний. Магістральний об'єднує магістральні нафто-, нафтопродукто-, газопроводи і відводи від них, а також магістральні водоводи, призначені для транспортування води на великі відстані. До технологічного транспорту належать етилено-, аміако-, вуглепроводи, пневмоконтейнерні лінії тощо.

Перший магістральний газопровід в Україні завдовжки 70 км від Дашави (Львівська область) до Львова споруджено в 1940 р.

У 1948 р. було введено в дію найбільший на той час у Європі газопровід Дашава — Київ. У 1951 р. його подовжено через Брянськ до Москви. Протягом 1956—1964 рр. збудовано газопроводи Шебелинка — Харків, Шебелинка — Брянськ, Шебелинка — Полтава — Київ, Шебелинка — Дніпропетровськ — Кривий Ріг — Ізмаїл та ін. Споруджено газопроводи з Прикарпаття до Мінська, Риги, Польщі.

У 1967 р. введено в дію магістральний газопровід «Братерство» від Долини (Івано-Франківська область) до Шали (Словаччина). Територією України проходять газопроводи «Союз» і Уренгой — Помари — Ужгород, трансконтинентальна нафтова магістраль «Дружба», магістральний нафтопровід Центр — Захід, нафтопродуктопроводи від нафтопереробних заводів Кременчук — Лубни — Київ, Кременчук — Кіровоград —

Черкаси, Лисичанськ — Нижньодніпровськ та інші. Споруджено нафтопровід порт Південний — Броди протяжністю 670 км.

Довжина трубопроводів загального користування в Україні на початок 1996 р. становила 43 тис. км, або 71 км на 1 тис. км² території країни.

У розвитку мережі трубопровідного транспорту особливо гострою є проблема підвищення рівня екологічної безпеки експлуатації трубопроводів.

Авіаційний транспорт здійснює швидкісні перевезення пасажирів, пошти і вантажів на внутрішніх і міжнародних повітряних лініях. Велике значення авіаційний транспорт має у проведенні сільськогосподарських робіт, боротьбі з лісовими пожежами, в службі спостереження тощо. Основна перевага авіаційного транспорту — швидкість і, як наслідок, значна економія часу.

Організаційно авіаційний транспорт України об'єднаний у «Авіалінії України», до яких належить 27 авіазагонів, 105 аеропортів, а також підприємства для ремонту авіаційної техніки.

Для повітряних перевезень України характерна велика порівняно з іншими видами транспорту сезонна нерівномірність. Їхній обсяг зростає, починаючи з квітня і до серпня включно. Середня відстань авіаперевезень перевищує 1 тис. км.

Повітряні маршрути з'єднують Київ з аеропортами країн Західної Європи і Близького Сходу. Найбільший обсяг перевезень здійснюється з Франкфуртом, Дюссельдорфом, Віднем, Лондоном, Тель-Авівом. В Україні досить розгалужена мережа аеропортів. Розрізняють магістральні та місцеві аеропорти. Магістральні обслуговують переважно обласні центри і Київ, а також великі промислові міста і населені пункти, розташовані в точках перетину авіаційних ліній. Місцеві аеропорти забезпечують повітряний зв'язок між населеними пунктами обласного підпорядкування й обласними центрами.

Найбільші аеропорти: Київ (Бориспіль), Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Вінниця, Львів, Луганськ, Запоріжжя, Сімферополь, Чернівці, Херсон, Миколаїв, Івано-Франківськ.

Подальший розвиток авіаційного транспорту пов'язаний з будівництвом нових типів літаків підвищеної комфортності та паливної економності.

У цілому розвиток транспортного комплексу України має орієнтуватися на поліпшення якості обслуговування населення за рахунок поповнення і поновлення парку пасажирських вагонів, приміських електро- і дизель-поїздів, автобусів, морських і річкових суден, літаків. Передбачається також впровадження організаційно-технічних заходів щодо забезпечення регулярності руху пасажирського транспорту, оптимізації маршрутної мережі з урахуванням впливу сезонності та режиму роботи підприємств і організацій.

9.13. Комплекс соціальної інфраструктури

Соціальна інфраструктура — це сукупність галузей невиробничої сфери, що створюють загальні умови для раціональної організації основних видів діяльності людини — трудової, суспільно-політичної, у сфері духовної культури та побуту.

До галузей соціальної інфраструктури відносять: торгівлю в тій її частині, що здійснює реалізацію продукції, громадське харчування, житлово-комунальне господарство і побутове обслуговування населення, пасажирський транспорт і зв'язок, що обслуговує населення і невиробничі галузі; освіту й охорону здоров'я; фізкультуру і спорт; туристично-екскурсійні організації; соціальне забезпечення; культуру і мистецтво; масову інформацію; науку та наукове обслуговування; підготовку кадрів; кредит і державне страхування; органи державного управління і громадських організацій.

Соціальна інфраструктура має не тільки галузеву, а й територіальну структуру. Одиницями територіальної структури соціальної інфраструктури є країна, регіон, автономна республіка, область, місто, сільський адміністративний район, населений пункт. Підтримання необхідних пропорцій розвитку соціальної інфраструктури в галузевому і територіальному аспектах — важливий напрям політики регіонального розвитку.

Нова політика регіонального розвитку полягає в розширенні самостійності та відповідальності місцевих органів влади й управління у вирішенні життєво важливих завдань регіонів країни. Сутність такої політики орієнтована на розмежування повноважень між усіма об'єктами територіального господарювання. Децентралізація влади й адекватне розмежування повноважень передбачає передавання на рівень місцевого і територіального управління основної частини відповідальності за соціальну інфраструктуру і соціальний розвиток міським та обласним органам самоврядування. У зв'язку з цим ключовим елементом нової політики регіонального розвитку є реальне життєзабезпечення населення регіонів, міст, селищ та інших населених пунктів комплексом матеріальних благ і послуг.

Рівень розвитку галузей соціальної інфраструктури значно відстає від сучасних вимог суспільства. Матеріальна база галузей цього комплексу становить лише 48—50 відсотків нормативного рівня. Понад 7 млн жителів України стоять у черзі на одержання житла. У складному становищі перебуває медичне обслуговування населення, скоротилась середня тривалість життя, зменшилася народжуваність, поглиблюються процеси депопуляції населення країни.

Рівень освіти значно відстає від освітнього потенціалу розвинених країн, значна кількість структур культури і мистецтв узагалі втратили попередні масштаби діяльності й творчості. Знижується інтелектуальний потенціал суспільства.

Держава має створювати сприятливі умови розвитку галузей соціальної сфери, виходячи з таких принципів:

забезпечення державної підтримки розвитку галузей соціальної інфраструктури на рівні, що дає можливість населенню одержувати послуги в обсягах, які гарантують нормальні умови життєдіяльності;

максимального залучення недержавних коштів на утримання і розвиток установ соціально-культурного призначення;

комерціалізації соціальної інфраструктури, діяльності її установ, яка має здійснюватися лише за умови, що впровадження тут ринкових відносин не завдасть шкоди суспільству.

Особливості розвитку *комунального господарства* зумовлюються специфікою цього об'єкта, що пов'язана із загальнодоступним і загальноекономічним характером споживання його продукції, а звідси — з фінансуванням переважно за рахунок бюджету. Стосовно цієї галузі важливо забезпечити економне витрачання в житлово-комунальному господарстві питної води, електро- і теплоенергії, газу тощо; випереджаючий розвиток комунального господарства в сільській місцевості; розвиток міського пасажирського електротранспорту та санітарної очистки населених пунктів; поетапний перехід на бездотаційну роботу підприємств і установ житлово-комунального господарства.

Основні напрями розвитку *торгівлі* полягають у сприянні створенню регіональної структури торгівлі та громадського харчування, формуванні структури роздрібного товарообороту, яка б забезпечила максимальне наближення фактичного споживання до раціональних норм з непродовольчих товарів та фізіологічних норм з продуктів харчування. Ефективність цих перетворень, у свою чергу, залежить від реформування власності на підприємствах роздрібної й оптової торгівлі та громадського харчування.

Розвиток *побутового обслуговування* має здійснюватися з урахуванням постійного скорочення фізичних обсягів побутових послуг через неспроможність населення їх оплачувати. Це передбачає необхідність розробки відповідних програм щодо забезпечення підприємств служби побуту обладнанням з метою створення розгалуженої мережі малопотужних підприємств, які формували б завершену інфраструктуру в кожному мікрорайоні, місті, селі, а також щодо запровадження необхідних економічних стимулів для розвитку побутового обслуговування на селі.

Для вирішення цієї проблеми державна підтримка розвитку побутового обслуговування на селі має здійснюватися в такий спосіб: порівню-

вання підприємств служби побуту при оплаті електроенергії до сільсько-господарських споживачів; зниження чи звільнення від податку на додану вартість, на прибуток соціально необхідних видів послуг; зменшення ставок орендної плати. Оскільки ці підприємства є комунальною власністю і всі платежі вносяться до місцевих бюджетів, регулювати ці питання повинні місцеві органи влади.

Розвиток *освіти і культури* має забезпечити досягнення показників освітнього рівня населення розвинених країн, а в найближчий час — задовольняти потреби галузей суспільного господарства у кваліфікованих працівниках та спеціалістах відповідно до структурної переорієнтації.

Основними джерелами фінансування освіти та культури залишаються кошти державного та місцевих бюджетів. Поряд з цим мають створюватися умови для подальшого залучення до сфери освіти та культури додаткових недержавних джерел фінансування.

Запитання і завдання

1. Які основні особливості формування й аналізу міжгалузевих комплексів?

2. Розкрийте сутність проблеми структурної переорієнтації економіки України.

3. Охарактеризуйте розвиток паливно-енергетичного комплексу України.

4. Розкрийте особливості складу і розвитку гірничо-металургійного комплексу України.

5. Охарактеризуйте розвиток машинобудівного комплексу України.

6. Розкрийте проблеми розвитку військово-промислового комплексу України.

7. Охарактеризуйте структуру і зв'язки комплексу хімічної індустрії України.

8. Які особливості структури і територіальної організації лісовиробничого комплексу України?

9. У чому полягає специфіка розвитку будівельного комплексу України?

10. Охарактеризуйте структуру продовольчого комплексу України.

11. Які основні особливості розвитку комплексу виробництва непродовольчих товарів?

12. Охарактеризуйте склад і основні напрями розвитку соціальної інфраструктури в Україні.

Концептуальні основи розвитку продуктивних сил регіонів України

10.1. Сучасні моделі суспільно- економічної макрорегіоналізації України

Макрорегіоналізація (макрорайонування) країни здійснюється з урахуванням особливостей історичного розвитку, політико-адміністративного устрою, природних умов, природно-ресурсного потенціалу, демографічної ситуації, рівня розвитку і структури господарства на її території.

Макрорегіоналізація — це науково обгрунтоване виділення за певними ознаками територій країни або країн, що історично склалися або формуються в процесі розвитку продуктивних сил і об'єктивно відбивають територіальний поділ праці. Макрорегіоналізація, передусім на рівні країни, має не лише пізнавальне значення, полегшуючи вивчення певних частин її території, а є й важливим чинником територіальної організації та управління господарством країни.

Поділ території України на макрорегіони, які характеризуються соціальною і господарською своєрід-

ністю, відмінностями у внутрішньорегіональних та міжрегіональних зв'язках, дає можливість диференційовано управляти процесами планування і прогнозування розвитку господарства. Регіоналізація сприяє раціональному розвитку кожного регіону, раціональному розміщенню продуктивних сил території, і, в кінцевому підсумку, прискореному регіональному розвитку всієї країни.

Соціально-економічний регіон є частиною території країни, яка характеризується певною спеціалізацією і комплексно-пропорційним розвитком людської діяльності.

Процес соціально-економічної регіоналізації є дуже складним, оскільки передбачає взаємодію різних за змістом чинників. Головними **чинниками регіоналізації** є такі:

рівень розвитку територіального поділу праці, господарська вигода від нього, характер внутрішніх і зовнішніх зв'язків та особливості їхньої територіальної локалізації;

рівень розвитку матеріально-технічної бази і науково-технічної оснащеності (основні фонди, транспортна мережа, будівельна база);

наявність необхідних природних умов і ресурсів для матеріальної діяльності людини (рівень освоєності території);

наявність трудових ресурсів з певними трудовими навиками, кваліфікацією праці, національними та етнічними особливостями;

функціональні типи поселень;

рівень урбанізації території;

рівень розвитку соціальної інфраструктури, його територіальна локалізація;

національні кордони.

Соціально-економічна регіоналізація є процедурою структуризації суспільної діяльності людини за її найважливішими ознаками і властивостями, які враховуються в принципах, критеріях і показниках.

До **принципів регіоналізації** належать:

об'єктивна суспільна цілісність території, що ґрунтується на взаємопов'язаності всіх її компонентів;

перспективність діяльності людини, що дає можливість пов'язувати інтереси регіону з державними інтересами;

ефективна міжнародна спеціалізація, що характеризується вигідними зовнішніми зв'язками;

комплексно-пропорційний розвиток на основі внутрішніх зв'язків;

єдність соціально-економічної регіоналізації та адміністративно-територіального устрою;

соціальна та екологічна ефективність процесу життєдіяльності населення.

Критеріями процесу регіоналізації мають бути:

наявність вузлової проблеми як єдності природи, виробництва і людей;
відтворюваність процесів господарської діяльності, їхня ефективність і просторова локалізація;

урахування регіоноутворюючого значення міст як ядер господарських вузлів, центрів і пунктів;

рівень сформованості та інтенсивності зв'язків;

імовірність новобудов, освоєння природних ресурсів з урахуванням вимог екологічної безпеки;

рівень життя населення.

Недостатньо розробленою є система **показників** соціально-економічної регіоналізації, які мають відбивати перелічені принципи і критерії. Це повинні бути різні за змістом індекси рівнів спеціалізації, концентрації, комплексності та пропорційності діяльності людини; тісноти зв'язків між компонентами суспільного господарства.

В останнє десятиріччя багато вчених (Ф.Д. Заставний, В.А. Поповкін, Б.Я. Панасюк та ін.) зробили спроби розробити варіанти схем поділу України на економічні регіони. Вони суттєво відрізняються за чисельністю, межами та назвами регіонів. У сучасних умовах назріла потреба не обмежуватись економічним районуванням. Оскільки зв'язки між економічними і соціальними процесами безпосередні й нерозривні, потрібна соціально-економічна регіоналізація, придатна для застосування багатьох сфер суспільної діяльності.

Однією з найбільш вдалих спроб соціально-економічної регіоналізації є схема, запропонована О.І. Шаблієм. Він виділяє в Україні шість соціально-економічних регіонів. Їхні ядра — найбільші міські агломерації. Проте розробники альтернативної схеми вважають, що вона має певні вади: невдалі назви окремих регіонів, недоцільність віднесення Хмельницької області до Західного регіону.

Група вчених Національної академії наук (М. Долішній, М. Паламарчук, О. Паламарчук) на основі дослідження природи, населення і господарства України, вивчення спроб соціально-економічної регіоналізації інших авторів прийшли до висновку, що макрорегіонів на території України можна виділити шість: Центральний, Донецький, Західний, Придніпровський, Причорноморський, Харківський (табл. 10.1, рис. 10.1).

Загальна кількісна характеристика соціально-економічного потенціалу макрорегіонів наведена в табл. 10.2.

Автори цієї схеми назву макрорегіону пов'язували з характерними особливостями географічного положення його території (Західний, Донецький, Придніпровський, Причорноморський); в інших випадках для чіткості уявлення про географічне положення макрорегіону йому дава-

Таблиця 10.1. Соціально-економічні макрорегіони України

Макрорегіон	Центр макрорегіону	Області, що входять до складу макрорегіону
Центральний	Київ	Вінницька, Житомирська, Київська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська
Донецький	Донецьк	Донецька, Луганська
Західний	Львів	Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька
Придніпровський	Дніпропетровськ	Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська
Причорноморський	Одеса	Миколаївська, Одеська, Херсонська, Автономна Республіка Крим
Харківський	Харків	Полтавська, Сумська, Харківська

Таблиця 10.2. Територіальний соціально-економічний потенціал макрорегіонів України (1997 р., відсотки)

Макрорегіони	Територія	Населення	Міста	Селища міського типу	Промислові підприємства на самостійному балансі	Зайнятість населення в усіх сферах економічної діяльності
Центральний	26,4	23,9	21,5	19,5	25,4	24,7
Донецький	8,8	15,2	19,7	26,9	14,1	15,6
Західний	18,3	19,4	26,2	15,9	22,2	18,8
Придніпровський	13,8	14,4	10,3	11,3	12,4	14,0
Причорноморський	18,8	15,0	11,8	15,1	12,6	14,2
Харківський	13,9	12,1	11,8	11,3	13,3	12,7
Україна в цілому	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

лася назва за найменуванням його центру (ядра) — найбільшого міста (Донецьк, Харків).

У перспективі не виключена можливість перетворення макрорегіонів на одиниці адміністративно-територіального устрою України. Управління розміщенням і регіональним розвитком продуктивних сил України потребує визначення ефективних шляхів формування міжрегіональної спеціалізації та товарообміну. Необхідно науково обґрунтувати ефек-

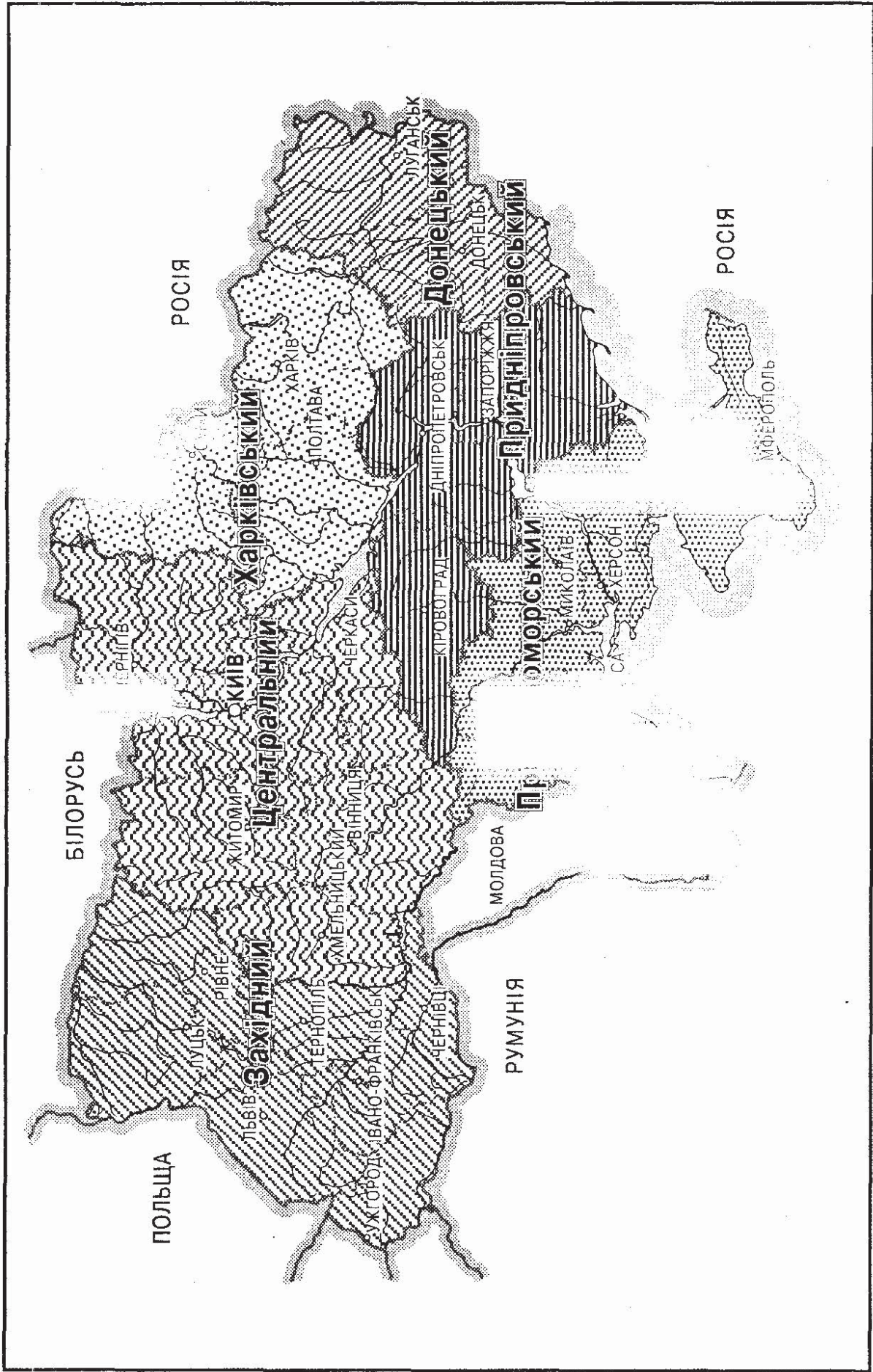

Рис. 10.1. Соціально-економічне макрорайонування України (за М. Долшнім, М. Паламарчуком, О. Паламарчуком)

тивні напрями спеціалізації і комплексного розвитку макрорегіонів, опрацювати механізм управління цими процесами.

Для всебічного аналізу економіки виділених макрорегіонів, визначення рівня господарського профілю і перспектив їхнього розвитку потрібні поглиблені дослідження. Далі ми розглядатимемо лише ті концептуальні напрями, які дають загальне уявлення про особливості розвитку і спеціалізації макрорегіонів.

10.2. Центральний регіон

До складу Центрального регіону входять Київ і шість областей: Вінницька, Житомирська, Київська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська. Його площа 158,7 тис. км². Це найбільший за площею (26,4 відсотка від загальної площі) регіон України. Чисельність населення в цьому регіоні становить 12,2 млн чол., або 23,7 відсотка від загальної чисельності населення України.

На території регіону розташовано 96 міст та 176 селищ міського типу, або 1/5 від їхньої загальної кількості в Україні.

Територія Центрального регіону характеризується дуже вигідним транспортно-географічним положенням — центральним столичним, а також близькістю до сировинних баз, основних промислових регіонів і регіонів споживання готової продукції. Для регіону характерна також велика різноманітність і складність території, зумовлена наявністю поліської та лісостепової частин. У центрі регіону знаходиться потужний політичний, економічний, культурний і науковий центр — столиця країни Київ. Негативним є те, що регіон знаходиться у просторі, охопленому наслідками Чорнобильської катастрофи.

Важливим регіональним чинником розвитку господарства Центрального регіону є його могутній трудовий ресурсний потенціал. На території досить висока густота населення — 83 чол. на км². Основною проблемою регіону є розвиток малих міських поселень, відродження села і сільського господарства. Більшість малих і середніх міст регіону мають сприятливі умови для соціального і культурного розвитку — вигідного розміщення промислових підприємств, наукових, освітніх і медичних установ, організацій сфери послуг, інфраструктури тощо.

Проте надмірна концентрація промисловості у високих і середніх містах у 60—80-х роках супроводжувалася постійним дефіцитом у них робочої сили, активізацією маятникової міграції, посиленням відпливу населення до міст. З початку 90-х років ці процеси набувають зворотного напрямку. Залишається актуальною проблемою активізація розвитку малих і середніх міст.

Основне завдання соціально-економічного і культурного відродження села і сільського господарства — зупинити процес обезлюднення і зменшення кількості сільських поселень. Ці завдання реалізуються через приватизацію на селі, тобто організацію селянських і фермерських господарств, створення для них міцної матеріально-технічної бази, відродження виробничої кооперації, народних промислів, створення різноманітних промислових виробництв, ремесел, туризму, розширення сфери послуг, будівництва, торгівлі тощо.

Видобуток і переробка корисних копалин є основою розвитку окремих галузей промисловості. У східній частині регіону (Чернігівська область) зосереджені родовища нафти і природного газу, які використовуються як паливо і хімічна сировина. Серед інших мінеральних ресурсів у регіоні є родовища ільменітів у Житомирській області, а також великі запаси нерудної сировини з вигідними умовами розробки. Значні запаси мінеральних вод у Хмільнику (Вінницька область) і Миронівці (Київська область).

Певний вплив на формування господарства регіону мають лісові ресурси. Основні лісові масиви регіону зосереджені в поліській його частині. У регіоні сприятливі умови для розвитку багатьох галузей сільсько-господарського виробництва.

Структура господарства регіону досить складна. Сучасна виробнича спеціалізація Центрального регіону в територіальному поділі праці представлена машинобудуванням (приладобудування, верстатобудування, електроніка, радіоапаратура тощо), хімічною, харчовою, легкою промисловістю.

Серед регіонів України Центральний регіон є одним з недостатньо забезпечених паливно-енергетичними ресурсами, які він змушений завозити з інших регіонів.

Машинобудівна продукція має внутрішньодержавне та міжнародне значення. Найбільшими центрами машинобудування є Київ, Біла Церква, Бровари, Ніжин, Бердичів, Коростень, Могилів-Подільський. Найважливіше значення мають підприємства середнього і точного машинобудування (суднобудування, верстатобудування, приладобудування та електроніка), виробництво медичної апаратури.

Розвиток машинобудування регіону зумовлений наявністю споживачів, кваліфікованих трудових ресурсів, потужної науково-технічної бази.

Підприємства хімічної промисловості виробляють продукцію основної хімії, лаки, фарби, пластмаси, хімічне волокно, реактиви, ліки тощо.

Органічна хімія представлена виробництвом хімічних волокон (Київ), гумотехнічних виробів (Київ, Біла Церква), ліків (Київ).

Деревообробна промисловість зосереджена в центрах масового споживання: Київ, Житомир, Чернігів, Коростень. Спеціалізація сільського

господарства зумовлена наявністю двох природних зон: поліської (зернові культури, льон-довгунець, картопля і молочно-м'ясне тваринництво) і лісостепової (зернові культури, цукрові буряки, картопля, овочі, молочно-м'ясне тваринництво і свинарство).

З сільським господарством регіону тісно пов'язана його харчова промисловість. У її складі виділяються галузі спеціалізації (цукрова, спиртово-горілчана, плодоовочевоконсервна, м'ясо-молочна, масложирова) та галузі, що обслуговують потреби населення регіону (борошномельна, хлібопекарська, кондитерська, макаронна, пивоварна).

У своєрідних умовах розвивається легка промисловість, яка тільки частково працює на власній сировині (м'ясна, шкіряна, хутрова й взуттєва).

Основними видами транспорту регіону є залізничний, автомобільний, річковий, трубопровідний. Усі вони тісно взаємопов'язані та взаємодіють, що приводить до утворення транспортних вузлів і пунктів.

Для регіону характерна складна екологічна ситуація, яка зумовлена аварією на ЧАЕС. За оцінками, забруднення з рівнем понад 1 Кі/км² зазнали 26 відсотків загальної площі рекреаційних ландшафтів України, в тому числі у Київській області — 87, Житомирській — 75, Чернігівській — 56 відсотків.

Поряд з Київською областю найбільшої шкоди Чорнобильська катастрофа завдала природі та господарству Житомирщини. Тут в зону сильного (5—15 Кі/км²) забруднення потрапило найбільше в колишньому СРСР Овруцьке родовище динасових кварцитів. Забруднено Стремигородське родовище фосфоритів — одне з небагатьох в Україні. Практично вибув з господарського обороту Народницький район. Частково в зону з щільністю забруднення до 5 Кі/км² потрапив ареал відомих родовищ ільменітових (цирконієвих) руд у басейні р. Ірша (район населених пунктів Нова Борова та Іршанськ).

На Житомирщині скоротився виробничий потенціал скляної та фарфоро-фаянсової промисловості. Відчутної шкоди завдано льонарству.

У Київській області із повноцінного господарського обороту випало не менше ніж половина її загальної земельної площі. Поряд з ЧАЕС, основні фонди якої напередодні аварії оцінювалися приблизно сумою в 3 млрд крб., та м. Припять вибули з експлуатації всі виробничі підприємства Чорнобиля і Поліського. На забрудненій території, що потребує жорсткого контролю й обмежень у господарській діяльності, опинилися такі економічні центри, як Бородянка, Вишгород, Іванків, Гостомель, Димер. Зазнали забруднення і рекреаційні території, ділянки садово-городніх товариств, по суті, повністю зона Київського водосховища.

У Чернігівській області забруднена (зі щільністю до 5 Кі/км²) порівняно незначна територія на східному березі Дніпра. Однак неприпус-

тимий недогляд проектувальників призвів до того, що саме у цій зоні було споруджено м. Славутич, де живуть сім'ї працівників ЧАЕС. Для використання цих територій на них потрібно здійснювати відповідні реанімаційні заходи.

Перспективні напрями розвитку господарства Центрального регіону пов'язують з поглибленням спеціалізації на різноманітних галузях висококваліфікованого машинобудування (верстати, електротехніка, прилади, засоби автоматизації). Може знизитися роль розміщених тут хімічних виробництв (хімічні волокна, шини, лаки, фарби) і зрости значення легкої (текстильна, трикотажна, швейна, взуттєва) і харчової промисловості.

У регіоні є сприятливі передумови для посилення його спеціалізації на випуску широкого асортименту конкурентоспроможних товарів народного споживання.

Важливо посилити роль такої провідної галузі спеціалізації, як наука і наукове обслуговування. Доцільно в регіоні організувати госпрозрахункові центри з впровадження новітньої техніки і технології, нових матеріалів. У структурі машинобудівного комплексу зрушення мають відбуватися на користь розвитку точного верстатобудування, приладобудування й електроніки, радіотехніки, інструментальної та електротехнічної підгалузей, виробництва устаткування для галузей спеціалізації регіону: легкої, харчової, поліграфічної. Зростатиме значення регіону в формуванні ринкової та управлінської інфраструктури, що мають загальнодержавне значення.

Складною є проблема відновлення екологічної рівноваги, передусім території, що постраждала від аварії на ЧАЕС. Слід удосконалити інженерні мережі інфраструктурного забезпечення. Особливої актуальності набуває проблема раціонального використання меліоративних земель (зокрема невикористано зайнятих полігонами), запобігання забрудненню річок промисловими скидами, підприємствами комунального господарства.

10.3. Донецький регіон

До складу Донецького регіону входять Донецька і Луганська області. Його площа 53,2 тис. км², або 8,8 відсотка території України. За розмірами території це найменший регіон в Україні, проте для нього характерна висока територіальна концентрація соціально-економічного потенціалу. У регіоні проживає 7,9 млн чол., або 15,3 відсотка населення України. Тут висока густина населення — 149 чол./км².

На території регіону розташовано 88 міст і 243 селища міського типу, або понад 1/4 їхньої кількості в Україні. Донецька і Луганська області —

одні з найбільш розвинених в економічному відношенні областей України. Тут зосереджена значна частина її індустріального потенціалу. Загальна вартість основних виробничих фондів двох головних галузей матеріального виробництва — промисловості та сільського господарства — становить понад 20 відсотків загальноукраїнської.

Фондооснащеність праці в промисловості Донецької області становить 133 відсотки до середньої по країні, в індустрії Луганської області — 113 відсотків.

За загальною вартістю чистого продукту Донецька область посідає перше місце в Україні, тоді як у розрахунку на душу населення поступається 14 областям, у тому числі Луганській. Через структурні особливості (висока частка матеріало-, теплоенергомістких галузей) продуктивність праці в індустрії Донбасу дещо поступається її рівню в цілому по країні. У промисловості цього регіону зайнято 1/5 загальної чисельності промислово-виробничого персоналу країни.

У структурі економіки Донбасу переважають такі капіталомісткі виробництва, як паливно-енергетичний, металургійний комплекси, важке машинобудування, основна хімія. Їхня сукупна частка в структурі промислового виробництва регіону сягає 70—80 відсотків. Незважаючи на певні зусилля щодо диверсифікації структури економіки, частка інтелекто-, працемістких, ресурсозберігаючих галузей і виробництв, у тому числі споживчого комплексу, ще надто мала, не відповідає можливостям регіону, потребам його населення, зайнятого здебільшого в зарплатомістких галузях, звужує адаптаційні можливості, мобільність економіки Донбасу.

Галузева структура Донбасу орієнтована переважно на сировинну базу (вугілля, метал, хімічну мінеральну сировину тощо). Спеціалізовані галузі Донбасу є неманевреними й опосередковано стримують загальну структурну трансформацію виробництва.

Аграрний сектор економіки Донбасу не дуже розвинений. Це зумовлено відчуженням значних земельних площ з метою несільськогосподарського використання за низьких темпів рекультивациі земель, нераціональним використанням вторинних ресурсів.

Донбас завозить багато видів продовольства, незважаючи на сприятливі у цілому ґрунтово-кліматичні умови. Гострою є тут екологічна ситуація. Значні площі деградованих земель: у Донецькій області — близько 23 тис., в Луганській — 10 тис. га.

Шкодить навколишньому середовищу і земельним ресурсам забруднення агрохімікатами, а також техногенними викидами індустріальних ареалів, які розповсюджуються на десятки кілометрів у сільській місцевості.

Дія техногенних чинників (фільтрація з відстійників, підпір водосховищ, зрошення та осушення земель) призводить до порушення режиму

підземних вод: затоплення відроблених шахт та інших підземних виробок, підтоплення сусідських шахтарських селищ; збільшення водовідливу соляних шахтних вод у річки; масового забруднення підземних вод промисловими стоками. За прогнозами гідрологів у найближчі роки понад 90 відсотків підземних вод Донбасу буде втрачено, якщо не буде вжито відповідних заходів.

Для регіону характерна надто висока розораність сільськогосподарських угідь — близько 80 відсотків, що спричиняє розвиток водної ерозії. Лише за останні 20 років площа еродованих угідь збільшилася приблизно на 600 тис. га.

Для регіону характерний високий рівень забруднення атмосферного повітря шкідливими викидами, щорічний обсяг яких становить близько 4 млн т. Катастрофічною є екологічна ситуація в містах Донбасу, особливо в Маріуполі, Макіївці, Алчевську, Донецьку, Єнакієві, Горлівці, Стаханові.

У важкому становищі перебувають моноструктурні шахтарські міста і селища Донбасу. Для них характерні занедбана забудова, забруднене повітря. Особливо складна ситуація в містах і селах, що безпосередньо пов'язані зі станом вугільної промисловості, яка є фундаментом економіки Донбасу. Саме вугільна промисловість створила передумови для розвитку чорної металургії, а та, в свою чергу, — важкого машинобудування, хімії.

За останні десятиліття обсяги видобутку вугілля знижуються. Головна причина полягає у вкрай незадовільному стані шахтарського фонду України та низьких темпах його оновлення внаслідок нестачі інвестиційних ресурсів.

Значно уповільнилось оновлення потужностей за рахунок будівництва і введення в дію нових шахт. За останні 15 років у регіоні не було закладено жодної шахти.

Підтримання потужностей діючих шахт здійснюється практично без проведення необхідних капітальних робіт з вдосконалення гірничого господарства, проектно-планувальних рішень та їхніх параметрів. Все це зумовлює низький рівень концентрації виробництва.

Середня виробнича потужність шахти в Донбасі становить менше 2000 т на добу, що в 2—3 рази менше, ніж у вугільних басейнах, розташованих на території країн СНД. При цьому 1/4 частина шахт мають виробничу потужність, меншу ніж 1000 т, що менше за одиничну продуктивність сучасних виймальних комплексів.

У Донбасі більше ніж половина вугілля видобувається на шахтах з глибиною понад 600 м, у тому числі близько 15 відсотків — з глибини понад 1000 м. Внаслідок цього на багатьох шахтах глибина стволів значно менша порівняно з глибиною ведення робіт. Це є причиною збільшення ступінчастості транспорту, ускладнення транспортних та вентиляційних схем, деконцентрації гірничих робіт, розтягнутості комунікацій тощо.

Усе це обумовило помітне скорочення виробничих потужностей, старіння шахтного фонду.

Доречно зауважити, що в цілому навіть для такого старого басейну, як Донецький, характерним є невисокий ступінь освоєння. Підготовлені для освоєння запаси вугілля та ті, що експлуатуються, становлять лише 45 відсотків загальних запасів. Останні дорівнюють трохи менше ніж 50 млрд т, у тому числі коксівного вугілля — 17,4 млрд т. Балансові запаси можуть забезпечити видобуток вугілля у теперішніх розмірах приблизно на 200—250 років.

Ясна річ, перспективи розвитку Донбасу не можна розглядати поза контекстом загальноукраїнської енергетичної політики, що, в свою чергу, пов'язана з перспективами світової енергетики. Загальні ж світові ресурси вугілля оцінюються в понад 15 трлн т, у тому числі запаси, доступні для використання із застосуванням сучасної техніки, видобуток яких є виправданим, становлять близько 5 трлн т. Якби уся світова потреба в енергоресурсах задовольнялась лише вугіллям, то його б вистачило на 200—250 років.

Сьогодні понад 3/4 електроенергії, яку одержують у США за рахунок спалення мінерального палива, дають електростанції, які працюють на вугіллі. Тут розроблено ефективні технології одержання з вугілля рідкого палива. Масове впровадження їх забезпечить значний економічний ефект, оскільки рідке вугільне паливо в середньому на 30 відсотків дешевше за нафтове. Ця альтернатива, по суті, робить США практично незалежними від регіону Перської затоки.

Отже, з огляду на розвиток світової та європейської енергетичної ситуації та власні потенційні можливості, Донбас об'єктивно має цілком оптимістичні перспективи.

Подальший розвиток продуктивних сил Донецького регіону, підвищення збалансованості його господарства, вирішення важливих соціальних проблем потребують значних інвестиційних ресурсів, обґрунтування і здійснення комплексу заходів, що спрямовані на підвищення ефективності функціонування його виробничого і соціально-економічного потенціалу, ресурсозбереження та охорону навколишнього середовища.

Винятково важливою є проблема подальшого розвитку продуктивних сил, зокрема галузей важкої індустрії Донбасу — оновлення на якісно новій, більш сучасній матеріально-технічній базі створеного тут потужного виробничого потенціалу в таких галузях, як вугільна промисловість, чорна металургія, машинобудування, хімія тощо. Цей потенціал формувався впродовж тривалого часу й оновлювався повільно. У зв'язку з цим в умовах регіону першочергове значення має якісна переорієнтація інвестиційної політики, насамперед за рахунок різкого збільшення частки капітальних вкладень на реконструкцію і технічне переоснащення.

Потрібна розробка та здійснення дійових заходів щодо оздоровлення навколишнього середовища і комплексного використання мінерально-сировинних, паливно-енергетичних ресурсів та відходів виробництва, особливо у вугільній промисловості, чорній металургії, хімії. Слід вирішити також ряд інших першочергових для Донецького регіону завдань: припинити вилучення продуктивних земель для несільськогосподарських цілей; забезпечити раціональне використання значних масивів, порушених господарською діяльністю, а також еродованих земель.

Підприємства металургійного, хімічного та інших виробництв, що найбільш негативно впливають на навколишнє середовище, доцільно перевести на повторне водопостачання, слід звести до мінімуму викиди шкідливих речовин тощо.

Необхідно виробити та здійснити ефективні заходи щодо збалансованого розвитку систем розселення, особливо міських агломерацій, забезпечення взаємозв'язку міського і сільського розселення.

10.4. Західний регіон

Західний регіон включає 7 областей: Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Рівненську, Тернопільську, Чернівецьку. Його площа становить 110 тис. км², або 18,3 відсотка загальної території України. У регіоні проживає близько 10 млн чол., або майже 1/5 чисельності населення країни. Регіон вирізняється найбільшою кількістю міст (117) і посідає друге місце за кількістю поселень міського типу (144) після Донецького регіону.

Особлива роль Західного регіону України в системі зовнішньо-політичних та соціально-економічних пріоритетів зумовлена низкою важливих чинників, серед яких провідним є геополітичне положення. Це слід розглядати як сприятливий чинник входження України до різноманітних європейських економічних та суспільно-політичних структур.

Через територію Західного регіону пролягає 12 залізничних сполучень з п'ятьма сусідніми державами, на більшості з яких встановлені прикордонні залізничні переходи. Міжнародне значення мають переходи Мостинська II — Медика з Польщею, Чоп — Чієрни — над Тисою з Словаччиною, Чоп — Захонь з Угорщиною, Вадил — Сірет, Черепківці — Дорнешти з Румунією і Сокиряни — Окниця з Молдовою. Інші переходи мають місцеве значення.

Через гірські хребти прокладено потужні нафто- і газопроводи, якими транспортується основна частина експорту російського і туркменського газу, а також російської нафти в країни Центральної та Західної Європи.

Найбільшими магістральними газопроводами є «Братерство», «Союз», «Прогрес», Уренгой — Помари — Ужгород. Крім того, існує малопотужний газопровід Дашава — Самбір — Нижанковичі з переходом у Польщу. Через територію Західного регіону прокладено також нафтопровід «Дружба». У передгір'ї Карпат — у Долині, Богородчанах і Стрию — споруджено газо- і нафтокомпресорні станції. У межах регіону проходить потужний етиленопровід з Калуша в Угорщину, яким транспортуються продукти переробки нафти з Передкарпаття. Отже, транспортно-географічне положення регіону сприяє розвитку співробітництва України з державами Центральної та Східної Європи, сприяє вирішенню багатьох проблем.

Природні ресурси Західного регіону (мінерально-сировинні, лісові, водні та рекреаційні) значною мірою впливають на формування просторової та галузевої структури господарського комплексу, визначають пріоритетні напрями його розвитку. У цілому вони сприяють подальшому розвитку продуктивних сил регіону.

Наявна мінерально-сировинна база стала фундаментом для формування вугільної, нафтохімічної промисловості та промисловості будівельних матеріалів. Важливим джерелом енергоносіїв у регіоні є Львівсько-Волинський вугільний басейн. Інтенсивний видобуток кам'яного вугілля призвів до скорочення його видобутку на рівні 4—5 млн т на рік.

Більша частина основних нафтових і газових родовищ вироблена частково або повністю. Збільшення видобутку нафти та газу залежить від обсягів експлуатаційного та пошуково-розвідувального буріння.

На території регіону є значні поклади торфу, четверта частина балансових запасів якого має промислове значення. Ступінь експлуатації родовищ торфу невелика. Поки що він використовується переважно для виготовлення органічно-мінеральних добрив і компостів і також як місцеве паливо.

З родовищ металів у регіоні перспективними для освоєння можуть бути Берегівське і Біганське родовища поліметалевих руд, а також поклади Мужієвського золотоносного родовища на Закарпатті. Крім того, розвідані поклади глиноземної сировини і баришу.

Територія Львівської та Івано-Франківської областей багата покладами самородної сірки. Тут розвідано близько 20 родовищ. Експлуатуються Роздольське, Подорожнянське, Язівське і Немирівське родовища, на базі яких функціонують Яворівське і Роздольське виробничі об'єднання «Сірка». Підготовлено до освоєння Любінське родовище, розвідуються обсяги покладів сірки Загайпільського і Тлумацького родовищ на території Івано-Франківської області.

Промислові поклади калійних солей знаходяться на території Львівської та Івано-Франківської областей. Їхні промислові запаси станов-

лять 2,9 млрд т. Найбільші родовища — Стебниківське, Калуш-Голинське і Бориславське. Два перших експлуатується і на їх базі функціонують Стебниківський калійний комбінат і Калушське виробниче об'єднання (ВО) «Хлорвініл».

Розробляються родовища кам'яної солі: Солотвинське (Закарпатська область), Болехівське і Долинське (Івано-Франківська область), Дрогобицьке (Львівська область). Загальнодержавне значення має Бориславське родовище озокериту.

На території Західного регіону є поклади різноманітних будівельних матеріалів: цементної сировини, крейди, вапняків, будівельного каменю, гіпсу, цегельно-черепичної сировини тощо. У регіоні найнижчий у країні рівень сільськогосподарського освоєння і розораності земель. Родючість сільськогосподарських угідь становить 45 балів при 62 по Україні в цілому, в тому числі ріллі — відповідно 44 і 63 бали.

Потенціал водних ресурсів регіону характеризується задовільним рівнем забезпечення потреб виробництва, населення та комунально-побутових підприємств. У регіоні на одного жителя припадає понад 3 тис. м³ прісної річкової води на рік, що у 3 рази більше середньої водозабезпеченості по Україні (без урахування транзитного стоку). Територіальна нерівномірність у розподілі річкового стоку, нестабільність його річного режиму ускладнюють водозабезпечення промисловості, населення та інших споживачів. Гостро стоїть питання про ліквідацію непродуктивних втрат води й обмеження тим самим додаткового залучення водних ресурсів у господарський обіг. Ліси Західного регіону — найбільша лісосировинна база України. Тут зосереджена 1/4 частина лісового фонду країни і більше половини стиглих і перестійних насаджень.

У цілому лісокористування ведеться більш інтенсивно, ніж в інших сировинних регіонах України.

Територія Західного регіону вирізняється специфікою видового складу природних рекреаційних ресурсів, їхньою концентрацією і досить великими запасами. Тут налічується понад 800 водопунктів мінеральних вод практично всіх бальнеологічних типів з сумарним добовим дебетом близько 58 тис. м³. Серед них унікальні високоефективні типи, що рідко зустрічаються: трускавецька «Нафтуса», моршинські розсоли, закарпатські вуглекислі, залізисті та миш'яковисті води.

Екологічна ситуація в Західному регіоні в цілому несприятлива, а особливо в окремих його осередках. Наприклад, у межах Дрогобицької агломерації (Дрогобич, Борислав, Стебник, Трускавець) розвинені гірничохімічна, нафтопереробна, лакофарбова галузі виробництва ставлять під загрозу розвиток рекреаційного господарства. Аналогічна ситуація склалася в межах Львівсько-Волинського вугільного басейну, в зонах впливу Яворівського і Роздольського ВО «Сірка», Калушського ВО «Хлорвініл».

Відносно висока забрудненість зумовлена наявністю на території регіону шкідливих виробництв. Певну дестабілізацію в екологічну ситуацію регіону і курортних зон зокрема вносить необмежене вирубування лісів. Внаслідок обезліснення схилів спостерігається активізація зсувних процесів, збільшення кількості паводків на гірських ріках, зміна мікроклімату.

Для регіону характерна дещо вища, ніж у середньому по країні, густина населення (90 проти 84 чол./км²). У регіоні встановилася стійка тенденція до скорочення темпів приросту чисельності населення. Йому властиві міграційні міжобласні зв'язки. Високою є сезонна міграція населення в південні регіони України.

Деформованість галузевої та територіальної структур зайнятості трудових ресурсів, що спостерігалася в регіоні до недавнього часу, породжує напруженість ситуації на місцевому ринку праці. Стан та рівень динаміки безробіття в регіоні є досить значними. За рахунок зменшення попиту на робочу силу очікується подальше зростання незбалансованості місцевого ринку праці. Рівень розвитку соціальної інфраструктури є досить нерівномірним як у галузевому, так і територіальному аспекті. У цілому він значно нижчий від середніх показників по країні. Так, у забезпеченості населення лікарняними та амбулаторно-поліклінічними закладами регіон помітно відстає від середнього по країні рівня. Водночас тут вищий рівень забезпеченості жіночими консультаціями, дитячими поліклініками, станціями швидкої допомоги, лікарнями. Регіон має кращі показники розвитку культурного обслуговування населення порівняно з середніми по країні.

Реалізація пріоритетних заходів розвитку соціальної інфраструктури має забезпечити:

- значне розширення державного та кооперативного житлового фонду, індивідуального житлового будівництва;

- створення широкої мережі торгового та побутового обслуговування населення;

- нормативне доукомплектування медичних закладів лікарнями і поліпшення на цій основі якості медичного обслуговування населення;

- необхідні умови функціонування шкіл, середніх і вищих навчальних закладів.

Назріла потреба здійснити перерозподіл коштів у напрямі збільшення асигнувань на реконструкцію і будівництво об'єктів соціальної сфери, запровадити пільгові умови кредитування об'єктів соціального призначення.

Західний регіон займає вагоме місце в економіці України, виробляючи близько 15 відсотків промислової та сільськогосподарської продукції. Тут сформувався індустріально-аграрний тип господарського комплексу.

Провідними галузями промисловості регіону є лісова, деревообробна, целюлозно-паперова, хімічна та нафтохімічна, машинобудування і метало-

обробка, легка і харчова промисловість. Домінуюче місце в галузевій структурі промисловості займає машинобудування і металообробка.

Машинобудівний комплекс регіону представлений галузями приладобудування, електротехнічної, верстатобудівної, інструментальної та автомобільної промисловості, підприємствами хімічного, нафтохімічного, будівельно-шляхового та комунального машинобудування, електронної та радіотехнічної промисловості.

У регіоні є необхідні передумови для розвитку автобусного, сільсько-господарського і підйомно-транспортного машинобудування на базі наявного науково-виробничого потенціалу, а також за рахунок створення необхідних потужностей. Треба налагодити випуск автобусів, автотранспорту, кранів на автомобільному ході з використанням комплектуючих, що виготовляються або можуть бути виготовлені українськими підприємствами.

Підвищення рівня концентрації однорідних виробництв, поглиблення їхньої спеціалізації має здійснюватися за рахунок удосконалення організаційно-виробничих структур підприємств, реконструкції і технічного переоснащення найбільш перспективних виробництв, а також нового будівництва. Важливе місце в політиці перспективного розвитку галузі відводиться конверсії машинобудівних підприємств оборонного комплексу згідно з цілями відповідної державної програми.

Для розвитку лісовиробничого комплексу в регіоні є достатня сировинна база. Запаси деревини на душу населення тут в 4—6 разів вищі, ніж у середньому по Україні.

Лісовиробничий комплекс Західного регіону спеціалізується на виготовленні меблів, меблевих заготовок, клеєної та струганної фанери, дерево-стружкових плит, пиломатеріалів, а також продукції лісохімії.

Найважливішим напрямом розвитку лісової та деревообробної промисловості має стати зниження питомих витрат натуральних деревних матеріалів з одночасним збільшенням обсягів споживання деревних плит, полімерних конструкцій, матеріалів. Важливим завданням є підвищення ефективності використання лісодревини, удосконалення технологій і випуск конкурентоспроможної продукції. Розвиток лісової та деревообробної промисловості потребує ефективного відтворення та раціонального використання фауни і флори регіону.

Розвиток промисловості будівельних матеріалів спирається на власну сировинну базу. У регіоні працюють підприємства з виробництва цементу різних марок, залізобетонних конструкцій і деталей, вапна, азбесту, цегли, кахлю, будівельного скла.

У Західному регіоні є всі види паливних ресурсів: нафта, природний газ, кам'яне і буре вугілля, торф, горючі сланці. Проте їхні запаси незначні або вичерпуються. Найбільші об'єкти паливно-енергетичного комп-

лексу зосереджені у Львівській, Івано-Франківській та Рівненській областях. Це Рівненська АЕС, Бурштинська і Добротвірська ДРЕС.

Хімічне і нафтохімічне виробництво Західного регіону включає гірничо-хімічну промисловість (добування сірки, калійних солей), основну хімію, промисловість хімічних волокон, лакофарбову, хімічних реактивів, пластичних мас і виробів з них.

Легка промисловість Західного регіону випускає різні види тканин, швейні, панчішно-шкарпеткові вироби, верхній і білизняний трикотаж, взуття та інші товари народного споживання.

Сприятливі ґрунтово-кліматичні умови для виробництва сільськогосподарської сировини сприяли розвитку в регіоні майже всіх підгалузей харчової промисловості — м'ясної, молокопереробної, цукрової, спиртової, плодоовочевої, борошномельної, крохмалопатокової, виноробної тощо. Розвиток агропродовольчого комплексу орієнтується на стабільне нарощування виробництва високоякісних продуктів харчування для задоволення потреб місцевого населення і контингенту рекреантів на базі підвищення ефективності використання агроресурсного потенціалу, збалансованого розвитку всіх сфер і галузей АПК, впровадження найновіших технологій та екологізації агропродовольчого виробництва.

Одним з визначальних чинників розвитку сільського господарства регіону є його низька землезабезпеченість. Особливістю аграрного сектору є висока частка особистого підсобного господарства в загальному обсязі продукції рослинництва і тваринництва. Агропродовольче виробництво не забезпечує потреб населення регіону в продуктах харчування. Спостерігається чітка тенденція зниження виробництва практично всіх видів продовольства. Агрокліматичні ресурси областей регіону достатні для вирощування більшості сільськогосподарських культур помірних широт. Рівнинні території регіону спеціалізуються на м'ясо-молочному тваринництві, свинарстві, птахівництві, вирощуванні зерна, картоплі, овочів, цукрових буряків, передгірські — м'ясо-молочному скотарстві, льонарстві, вирощуванні зерна і картоплі, гірські — на м'ясо-молочному скотарстві, вівчарстві.

Проблема підвищення урожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва є надзвичайно актуальною в контексті забезпечення продуктами харчування не тільки місцевого населення, а й великого контингенту відпочиваючих.

Розвиток сільськогосподарського виробництва й агропродовольчого комплексу в цілому залежить передусім від системи екологічних відносин в аграрній сфері економіки. Через це першочергове значення має вирішення проблеми впровадження різноманітних форм власності та форм господарювання на селі.

У сільському господарстві регіону приватизація землі має здійснюватися в заощадливому режимі під контролем державних земельних органів з визначенням оптимальної структури земельних угідь.

Транспортна система регіону представлена залізничним, автомобільним, повітряним і трубопровідним транспортом. Розвинена мережа автомобільних шляхів.

На залізничному транспорті регіону в останні роки знижується обсяг вантажних і пасажирських перевезень. Дуже гостро стоїть проблема оновлення матеріально-технічної бази. Структура автомобільного парку як за строком експлуатації автомобілів, так і за видами палива далека від оптимальної. Рухомий склад оновлюється більш повільними темпами, ніж в цілому по Україні. Авіаційний транспорт представлений авіапідприємствами в обласних центрах регіону.

Природно-ресурсний потенціал Західного регіону забезпечує можливість для ефективного розвитку рекреаційної діяльності як в передгірських, так і на рівнинних територіях. Попит на рекреаційні послуги оцінюється в понад 4 млн чол. на рік лише для потреб відпочинку і туризму (без урахування короткочасного). Разом з потребами в санаторно-курортному лікуванні на базі мінеральних вод регіону він оцінюється щонайменше в 6 млн чол. на рік. Сумарна місткість рекреаційних об'єктів у 8—10 разів менша, ніж в аналогічних регіонах за кордоном. Не відповідають міжнародним стандартам умови сервісу, інфраструктурне забезпечення. У цілому рекреаційний потенціал регіону використовується на 10—12 відсотків.

Подальше формування високорозвиненої рекреаційної індустрії в регіоні має передбачати впровадження ефективного організаційно-економічного механізму управління рекреаційною діяльністю. Основою такого механізму є процеси роздержавлення і приватизації, фінансово-кредитні важелі управління, взаємовигідні умови відносин між територією і суб'єктами рекреаційного господарювання; інвестиційна політика, організаційно-управлінські структури.

Важливо створювати сприятливі умови для залучення іноземних інвестицій у рекреаційну сферу з поступовим виходом на світовий ринок рекреаційних послуг.

Одним з ефективних шляхів залучення іноземних інвестицій у рекреаційний бізнес є створення спільних лікувально-оздоровчих та туристських підприємств. Внесок української сторони, крім фінансового, може забезпечуватися вартістю земельних ділянок під забудову і природних ресурсів, які використовуватимуться в процесі експлуатації об'єктів.

Слід використовувати можливість залучення іноземних інвестицій через зони вільного підприємництва рекреаційного профілю. Ними мо-

жуть стати обмежені території, де встановлюються особливі економіко-правові, фінансово-кредитні, а також митні умови господарювання вітчизняних і зарубіжних юридичних осіб. Це може дати значний поштовх для розвитку соціальної інфраструктури, забезпечить приплив вільно конвертованої валюти до місцевих бюджетів, а також прискорить вихід на міжнародний ринок рекреаційних послуг.

10.5. Придніпровський регіон

Придніпровський регіон є одним із найбільш розвинених індустріальних регіонів України з потужним соціально-економічним потенціалом. Він включає три області — Дніпропетровську, Запорізьку, Кіровоградську — загальною площею 83,7 тис. км². Чисельність населення на 1 січня 1997 р. становила 7,1 млн чол., або 14,4 відсотка від загальної чисельності населення України. Середня густина становить 85 чол./км².

Придніпровський регіон розташований в Середньому Придніпров'ї, центральній частині України. Вигідне транспортно-географічне положення, значні поклади корисних копалин, сприятливі ґрунтово-кліматичні умови степової та лісостепової зон, густа транспортна мережа, приморське положення сприяють розвитку господарського комплексу регіону.

Регіон має густу мережу водних і сухопутних шляхів сполучення. Це створює сприятливі умови для різноманітних та раціональних зв'язків із сусідніми регіонами України. Досить високі густина населення та частка міського населення (77 відсотків) відображають чітко виражений індустріальний характер виробництва.

Придніпров'я має значні промислові родовища корисних копалин, а також водні, земельні та рекреаційні ресурси. Паливно-енергетичні ресурси представлені кам'яним вугіллям Донецького і бурим вугіллям Дніпровського басейнів. Поклади кам'яного вугілля зосереджені в межах східної частини Дніпропетровської області (Західний Донбас). Поклади бурого вугілля розміщені в Кіровоградській області.

У регіоні є всі види мінеральної сировини, необхідної для розвитку чорної металургії. Потужним пластом уздовж річки Інгулець (понад 100 км) залягають залізні руди Криворізького басейну (Дніпропетровська і Кіровоградська області). Їхні запаси становлять понад 12 млрд т. Є залізні руди і в Запорізькій області. Основний район видобутку марганцевих руд — Нікопольський басейн (Дніпропетровська область). Значні запаси марганцевих руд виявлені в Токмацькому родовищі (Запорізька область). Руди кольорових металів представлені родовищами нікелю (Кіро-

воградська область), титану (Дніпропетровська область). Є також значні запаси іншої мінеральної сировини, зокрема будівельних матеріалів.

Для водних ресурсів регіону характерна невисока кількість стоку в річкові басейни. Для регулювання водних ресурсів споруджено ряд водосховищ — Дніпродзержинське, Дніпропетровське і Каховське. У вододефіцитні частини регіону здійснюється магістральна подача води через канали Дніпро — Кривий Ріг, Дніпро — Донбас та ін.

Грунтово-кліматичні умови сприяють розвитку інтенсивного багатогалузевого землеробства та тваринництва.

Лісові та рекреаційні ресурси обмежені переважно територіями в долині Дніпра. Джерела мінеральних вод та лікувальні грязі є на узбережжі Азовського моря.

Для Придніпровського регіону характерний високий рівень урбанізації — 76 відсотків, що відбиває чітко виражений індустріальний характер виробництва. Тут зосереджені значні трудові ресурси, в тому числі висококваліфіковані, для всіх галузей суспільного господарства. Проте низький рівень ефективності використання робочої сили потребує розробки і реалізації практичних заходів щодо розвитку працевітких галузей та раціонального використання трудових ресурсів Придніпров'я.

Виробничий профіль Придніпровського регіону визначає металургійний комплекс, машинобудівна та хімічна промисловість. Міжрегіональне значення мають також харчова, легка промисловість, електроенергетика та індустрія будівельних матеріалів.

Металургія має великий вплив на розвиток ряду інших галузей промисловості та на специфіку територіальної організації продуктивних сил регіону. Великі гірничо-збагачувальні комбінати створені в Криворізькому залізорудному басейні. Звідси залізорудний концентрат йде на всі металургійні заводи України, а також на експорт, у тому числі в Центральну Росію.

У чорній металургії Придніпров'я діють сучасні підприємства, на яких виробляють чавун, сталь, прокат, феросплави тощо. Частка металургії Придніпровського регіону становить більше половини обсягу чорних металів, які виробляють в Україні. Основні підприємства металургії регіону розміщені в Кривому Розі, Дніпропетровську, Дніпродзержинську та Запоріжжі.

Як підгалузь тут можна розглядати трубне виробництво в Дніпропетровську, Новомосковську і Нікополі. У Запоріжжі розвинена електрометалургія. Підприємства цієї підгалузі спеціалізуються на виробництві високоякісних сталей і феросплавів (завод "Запоріжсталь"), титану і магнію (Запорізький титаномagneзійовий завод). На привізній сировині (бокситів і ніфелінів) та електроенергії Дніпрогесу працює Запорізький алюмінієвий завод. Передбачається, що в майбутньому завод працюватиме

на місцевих бокситах Високопільського родовища Дніпропетровської області, що знаходиться на відстані 250 км від Запоріжжя.

Основними передумовами розвитку машинобудування є наявність потужної металургійної бази, забезпеченість кваліфікованими трудовими ресурсами, велика внутрішньорегіональна потреба в продукції машинобудівних регіонів, високорозвинена науково-технічна і проектно-конструкторська база. Машинобудівні підприємства Придніпров'я спеціалізуються на виробництві металургійного та гірничого устаткування, металоконструкцій (у Дніпропетровську, Кривому Розі, Марганці, Запоріжжі), верстатобудуванні (у Дніпропетровську, Нікополі, Мелітополі), транспортному машинобудуванні (у Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Запоріжжі), виробництві сільськогосподарських машин (у Дніпропетровську, Кіровограді, Павлограді, Нікополі, Запоріжжі, Бердянську), підйомно-транспортних машин (у Нікополі, Верхньодніпровську, Бердянську). Розвинені також електроенергетичне машинобудування та інші виробництва.

Комплекс хімічної індустрії є важливою ланкою галузевої структури господарства Придніпров'я. У тісному зв'язку з коксохімією розвивається виробництво азотних добрив (Дніпродзержинськ) та лакофарбове (Дніпропетровськ). Усі вони мають міжрегіональне та міжнародне значення. У перспективі можливе поглиблення спеціалізації на виробництві побутової хімії, хіміко-фармацевтичних виробів та мінеральних добрив.

Провідною галуззю регіону є також електроенергетика. Вона представлена ГЕС — Дніпродзержинською, Дніпрогес-1, Дніпрогес-2, а також Запорізькою атомною та рядом ДРЕС і ТЕЦ, які належать до Південної енергосистеми.

У регіоні значного розвитку набули обслуговуючі галузі: виробництво і ремонт гірничо-видобувного й енергетичного устаткування, підготовка кадрів для гірничої та електроенергетичної промисловості, проектно-конструкторська діяльність, наукове обслуговування тощо.

Будівельна індустрія забезпечує виробництво будівельного каменю, стінових матеріалів — залізобетонних конструкцій, будівельних блоків, цегли тощо; в'язучих матеріалів — цементу, вапна, гіпсу; облицювальних матеріалів — облицювальної плитки різних видів, ізоляційних і покрівельних матеріалів, черепиці, шиферу, толі; будівельних матеріалів з деревини — деревообробні виробництва. Найбільші центри виробництва будівельних матеріалів — Запоріжжя, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Нікополь, Павлоград.

Легка промисловість виконує переважно внутрішньорегіональні функції. Набули розвитку швейна, трикотажна, текстильна, шкіряна і взуттєва галузі, які орієнтуються на місцеві трудові ресурси і частково на привізну сировину та напівфабрикати.

Розвиток харчової промисловості ґрунтується на використанні сільсько-господарської сировини. Її підприємства виробляють цукор-пісок, м'ясні та молочні продукти, олію і вершкове масло, борошно, крупу, кондитерські та лікєро-горілчані вироби тощо. Збудовано потужний крохмалопаточковий комбінат у Верхньодніпровську, м'ясокомбінати у Токмаку, Бердянську, Пологах та багато інших підприємств.

У Придніпров'ї розвитку сільського господарства сприяють родючі ґрунти, кліматичні умови, зростаючі потреби споживача, передусім індустриальних центрів. Рослинництво є провідною галуззю сільськогосподарського виробництва регіону. Воно дає понад половину валової продукції сільського господарства.

У структурі посівних площ домінують площі під зерновими культурами. Вирощують переважно озиму пшеницю і кукурудзу на зерно. З технічних культур найпоширенішими є цукрові буряки, соняшник. Досить висока частка кормових культур, що важливо для розвитку продуктивного тваринництва. Зміцнення кормової бази при значному зростанні поголів'я великої рогатої худоби, свиней, овець і підвищення його продуктивності сприятиме збільшенню виробництва тваринницької продукції.

У Придніпров'ї розвиваються всі види транспорту, але основою транспортної системи є річковий та залізничний, які мають міжрайонне і міжнародне значення. Через цей регіон проходять Московсько-Кримська, Криворізько-Донецька залізничні магістралі. Потужним річковим портом на Дніпрі є Запоріжжя; обслуговують судноплавство пристані — Запоріжжя, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Нікополь, а на Азовському морі — порт Бердянськ.

Зростає значення автомобільного транспорту у внутрішньорегіональних та міжрегіональних перевезеннях. Найважливіші автомагістралі Москва — Сімферополь, Запоріжжя — Новомосковськ.

У регіоні розвинений трубопровідний, електролінійний і повітряний транспорт. Авіатранспорт зв'язує найбільші міста Придніпров'я з багатьма центрами країни.

До найважливіших господарських проблем прискореного розвитку продуктивних сил Придніпров'я належить технічне переоснащення виробництва, охорона природного середовища. Висока територіальна концентрація великих металургійних, хімічних та інших виробництв у безпосередній близькості до Дніпра загострює проблему охорони водних ресурсів від забруднення відходами виробництва і комунального господарства. Важливо також забезпечити комплексне використання відходів виробництва, особливо на територіях великомасштабного видобутку криворізьких залізних руд, скорочення вилучень родючих земель для не-сільськогосподарських цілей. Головні напрями вирішення зазначених проблем — впровадження мало- і безвідходних технологій на підприєм-

ствах чорної металургії, гірничо-видобувної та хімічної промисловості; широке використання відходів як сировини, проведення інвентаризації усіх відходів; розробка та здійснення науково обгрунтованих заходів з використання відходів виробництва; рекультивація земель.

Актуальне значення мають запобігання підтопленню земель, особливо в регіоні Каховського водосховища, розширення робіт з меліорації засолених масивів на зрошуваних землях за рахунок їх гіпсування, забезпечення якісного розвитку санаторно-курортного господарства Приазов'я та вирішення інших важливих для Придніпров'я економічних, соціальних та екологічних проблем.

10.6. Причорноморський регіон

Причорноморський регіон включає Автономну Республіку Крим, Одеську, Миколаївську, Херсонську області та м. Севастополь. Його площа 113,4 тис. км² (18,8 відсотка території України), населення на 1 січня 1997 р. становило 7,8 млн чол. (15,2 відсотка населення України). Густота населення — 69 чол./км². У регіоні налічується 53 міста і 120 селищ міського типу.

Географічне положення Причорноморського регіону сприятливе. Через Чорне й Азовське моря, Нижній Дунай та його Кілійське гирло здійснюються господарські зв'язки з іншими економічними регіонами та зарубіжними країнами. Через Дніпро він має добре сполучення з Придніпров'ям, Києвом, Черкасами (Центральний регіон).

У територіальному поділі праці Причорноморський регіон виступає як одна з ланок господарського комплексу країни з рядом спеціалізованих виробництв, серед яких переважають машинобудування (суднобудування і судноремонт, важке підйомно-транспортне, верстатобудування, приладобудування), харчова (рибна, виноробна і плодоовочеконсервна) промисловість, виробництво товарного зерна, олійних і ефіроолійних культур, виноградарство, садівництво, овочівництво, молочно-м'ясне скотарство, птахівництво та вівчарство.

Територія регіону лежить у трьох природно-географічних зонах — лісостеповій, степовій та гірській. Переважно низинний рельєф, велика кількість тепла та світла, значні масиви чорноземів, наявність мінеральних ресурсів (залізних руд, флюсових вапняків для чорної металургії, ропи Сивашу, джерел мінеральних вод, лікувальних грязей), довга берегова лінія з піщаними пляжами на узбережжі теплих Чорного та Азовського морів, мальовничі ландшафти Кримських гір сприяють комплексному розвитку Причорномор'я.

У регіоні розробляється Керченський залізорудний басейн, де запаси залізної руди становлять 2,8 млрд т, або майже 14 відсотків промислових запасів руди України. Руди залягають на невеликій глибині (5—25 м), що дає можливість видобувати їх відкритим способом.

На Камиш-Бурунському залізорудному комбінаті поблизу Керчі видобувають у кар'єрах залізну руду, збагачують та агломерують її (з вапняком) і постачають на металургійний завод "Азовсталь" (Маріуполь). Флюсові вапняки, які видобувають у Балаклавському родовищі, транспортують до Запоріжжя і Маріуполя. Переробна металургія представлена Одеським сталедротним заводом. Потужні машинобудівні заводи Одеси, Миколаєва, Херсона мають цехи малої металургії. У Миколаєві глиноземний завод переробляє імпортні гвінейські боксити для потреб Дніпровського алюмінієвого заводу (Запоріжжя).

Значним міжгалузевим утворенням у регіоні є машинобудівний комплекс міжрегіонального та міжнародного значення. Він спеціалізується на суднобудуванні та судноремонті (Чорноморський суднобудівний завод та інші заводи в Миколаєві, ряд суднобудівних і судноремонтних заводів у Херсоні, Одесі, Севастополі, Керчі, Феодосії, що виробляють і ремонтують суховантажні судна, морські траулери, річкові катери, рибальські судна, доки для ремонту морських суден), сільськогосподарському машинобудуванню (Херсонський комбайновий завод, Одеський завод сільськогосподарського машинобудування, що виробляє транспортні плуги, Джанкойський машинобудівний завод — тракторні причеми, одеські заводи "Сільгоспагрегат" і запасних частин, сімферопольський завод "Сільгоспдеталь" тощо).

Інші галузі машинобудування представлені одеськими заводами: радіально-свердлильних верстатів, ковальсько-пресового устаткування, пресів, важкого кранобудування, важкого вагонобудування; миколаївським "Дормашина" та підйомно-транспортним, Новокаховським і Сімферопольським електромашинобудівними.

Основними чинниками розміщення машинобудування виступають приморське положення (для суднобудування), близькість баз чорної металургії (Донбас та промислове Придніпров'я), наявність кваліфікованих трудових ресурсів (інженерів, техніків, робітників) та науково-дослідних і конструкторських організацій, споживчий чинник (розвинені сільське господарство і харчова промисловість).

На основі ропи Сивашу, солоних озер на заході Криму та розвіданої сировини (нафта, аміак, сірчаний колчедан, апатит, ільменіт) набув широкого розвитку хімічний комплекс. До його складу входять такі підприємства: виробничі об'єднання "Хімпром" (сода, бром) і "Титан" у Красноперекопську, хімічний у Саках на заході Криму (бром, пергідроль, мідний купорос, каротин), суперфосфатний, припортовий азототуковий, хіміко-

фармацевтичний, лакофарбовий заводи в Одесі, Сімферопольський завод пластмасових виробів для машинобудування, парфумерно-косметичний комбінат “Червоні вітрила” у Миколаєві, Одеський та Херсонський нафтопереробні заводи.

Складною проблемою розвитку господарського комплексу Причорномор'я є відсутність значних енергоресурсів. На Керченському і Тарханкутському півостровах Криму та на півдні Одеської області виявлено родовища нафти і газу. Окремі родовища газу в Криму експлуатуються (Глібівське, Задорненське, Джанкойське та Стрілкове). Інші енергоносії в регіон завозяться. На місцевих гідроенергоресурсах працюють Каховська ГЕС на Дніпрі та малопотужні Первомайська, Костянтинівська і Вознесенська на Південному Бузі. Найбільше електроенергії виробляється на ТЕС і ТЕЦ обласних центрів у регіоні та Камиш-Бурунській ТЕЦ. У Миколаївській області діє Південноукраїнська АЕС.

Сировиною для розвитку будівельної індустрії Причорномор'я є флюсові вапняки (Балаклаївська та Керченська група родовищ), мергелі, мінеральні будівельні матеріали (вапняки, діорити, туфи, граніти, мармур, каолін, кварцові піски тощо). Облицювальний мармуровий вапняк і будівельний камінь Криму, вапняк-черепашик з Криму та Одеської області, граніти з Миколаївської області мають міжрегіональне та експортне значення. У великих масштабах виробляються на Одеському лінолеумовому заводі лінолеум і лінкруст. Діють Ольшанський (Миколаївська область), Бахчисарайський (Автономна Республіка Крим) і Одеський цементні заводи.

Комплекс легкої індустрії регіону досить розвинений і виготовляє приблизно 1/5 тканин країни. У його складі найбільшими підприємствами є Херсонський бавовняний комбінат, Одеська конопляно-джутова фабрика. Бавовняні фабрики працюють в Одесі й Татарбунарах. Є трикотажні комбінати в Миколаєві, Одесі, Херсоні. Взуття виготовляють в Одесі, Сімферополі, Миколаєві.

У структурі промислового виробництва Причорноморського регіону висока частка харчової промисловості, включаючи рибу. У ній зайнято близько 1/4 всього промислово-виробничого персоналу. Провідним у харчовій промисловості є вилов та переробка риби, виноробство, консервне виробництво, переробка м'яса і молока. Найбільші підприємства — Херсонський, Ізмаїльський виноробні комбінати; виноробний, цукрорафінадний комбінати та м'ясокомбінат в Одесі, Херсонський винозавод, Керченський рибоконсервний завод.

Переважає частина території регіону розташована в степовій зоні, менша — у лісостеповій, а Криму — у гірській та субтропічній зонах. Ґрунти регіону різноманітні, мають добру структурну будову і при засто-

суванні правильних агротехнічних методів обробітку та зрошення дають стійкі високі врожаї.

У степовій частині Причорномор'я сформувався зерновий пояс озимої пшениці та кукурудзи. На полях штучного зрошення, прилеглих до Північно-Кримського каналу та гирл річок, вирощують рис. Серед технічних культур провідне місце займають соняшник, олійні (коріандр, троянда, лаванда), тютюн, цукрові буряки (лісостеп Одеської області). Міжрегіональне значення мають овоче-баштанні культури (помідори, перець солодкий, баклажани, кабачки, дині, кавуни). Овочівництво розміщене навколо великих міст та центрів консервної промисловості. Поширені виноградники. Вирощують кісточкові — абрикоси, вишні, черешні, сливи; зерняткові — яблука, груші.

Тваринництво має м'ясо-молочний напрям. Головні його галузі — скотарство молочно-м'ясного і м'ясо-молочного напрямку, свинарство, вівчарство, птахівництво, бджільництво і шовківництво. Провідна галузь — вівчарство (регіон дає 2/5 вовни України).

Лікувальні грязі (особливо в Куяльницькому і Хаджибейському лиманах Одеської області та Сакському озері Криму), ропа і мінеральні джерела у поєднанні з помірно-континентальним кліматом сприяють розвитку курортно-лікувально-оздоровчої індустрії.

У регіоні виділяють Кримську та Одеську рекреаційні зони. Найінтенсивніше для лікування і відпочинку використовуються кліматичні курорти Південного берегу Криму (Ялта, Алушта, Алупка, Гурзуф, Місхор, Сімеїз, Артек). Грязі, мінеральні води та сприятливий клімат — лікувальні чинники Західного берега Криму (Євпаторія і Саки). В Одеській рекреаційній зоні особливо виділяється група кліматичних і грязелікувальних санаторіїв Одеси. З рекреаційним комплексом поєднується розвиток сільськогосподарства приміської спеціалізації, харчової та легкої промисловості, транспорту і комунально-побутового господарства.

Розвинені всі види транспорту. На залізничний транспорт припадає 13 відсотків колій України. Через територію регіону проходять магістралі: Одеса — Київ, Херсон — Дніпропетровськ, Севастополь — Сімферополь — Харків, Миколаїв — Знам'янка — Харків та ін. Окремі магістралі мають вихід на найважливіші центри країн СНД.

Морський транспорт в основному забезпечує каботажні перевезення, ряд портів здійснюють зовнішньоторговельні зв'язки. Для реалізації міжнародних залізничних перевезень збудована поромна переправа Іллічівськ — Варна (Болгарія). Діє також залізничний пором через Керченську протоку між Кримом і Кавказьким регіоном Російської Федерації. Річковий транспорт найбільш розвинений на Дніпрі та Дунаї.

По території регіону проходять автомагістралі державного та міжнародного значення: Миколаїв — Одеса — Кишинів, Миколаїв — Херсон — Сімферополь, Рені — Ростов-на-Дону, Одеса — Ізмаїл та ін. Аеропорти державного та міжнародного значення знаходяться в Одесі, Сімферополі, Миколаєві та Херсоні.

Територією Причорномор'я проходять траси нафтопроводів Кременчук — Херсон, Снігурівка — Одеса; газопроводу Шебелинка — Одеса; аміакопроводу Тольятті — Одеса. Із завершенням будівництва нафтопроводу порт Південний — Броди (Львівська область) зросте роль регіону в забезпеченні імпортною нафтою нафтопереробних заводів України.

Для підвищення ефективності господарства Причорноморського регіону належить науково обґрунтувати і вирішити ряд вузлових проблем. Особливо актуальна проблема водних ресурсів, вирішення якої в умовах посушливого клімату регіону є важливим чинником активізації сільськогосподарського виробництва, поліпшення умов життєдіяльності населення.

Серед сучасних природних процесів, несприятливих для розвитку сільськогосподарського виробництва, — активна ерозія ґрунтів, прискорені лінійне розмивання та площинне змивання, а також вторинне засолювання, підтоплення тощо. Важливими заходами запобігання цим негативним процесам є контурне землевпорядкування, створення полезахисних, водоохоронних і протиерозійних лісосмуг, комплексна меліорація, лісовідведення, поліпшення луків, берегоукріплення, терасування селенебезпечних гірських схилів.

Для регіону, особливо для Криму, важливим є збалансування розвитку різних інфраструктурних ланок господарства курортних комплексів, створення умов для підвищення ефективності їхнього функціонування, забезпечення охорони рекреаційних ресурсів і всього навколишнього середовища.

Помітна переорієнтація зовнішньоекономічних зв'язків потребує вирішення ряду важливих питань розвитку морського транспорту регіону. Зокрема, належить вирішити проблеми комплексного розвитку господарства існуючих морських портів, підвищення збалансованості функціонування в них морського, залізничного й автомобільного транспорту, якісного оновлення матеріально-технічної бази в обслуговуванні експортно-імпортних зв'язків.

10.7. Харківський регіон

До складу Харківського регіону входять три області: Харківська, Сумська, Полтавська. Його площа 84 тис. км² (13,9 відсотка території України). Загальна кількість населення на 1 січня 1997 р. — 6,2 млн чол., що становить 12,1 відсотка населення України. Густота населення — 74 чол./км². У регіоні налічується 47 міст і 102 селища міського типу.

Важливими чинниками розвитку і функціонування Харківського регіону є його транспортно-географічне положення, трудові та природні ресурси. Особливості транспортно-географічного положення регіону визначаються такими рисами:

близькість до паливно-металургійної бази України — Придніпров'я і Донбасу;

перехрестя трубопроводів, електропередач, залізниць і автомагістралей;
вихід до головної річкової артерії України — Дніпра;
сусідське положення щодо Російської Федерації.

Вигідне транспортно-географічне положення Харківського регіону щодо джерел сировини і палива, сприятливі економічні та природні умови створюють високі потенційні можливості для комплексного розвитку його господарства. Під впливом соціальних, економічних та природних умов у регіоні склався індустріально-аграрний господарський комплекс. Провідне значення має промисловість, на яку припадає 3/4 валового продукту господарства регіону. Висока територіальна концентрація промисловості зумовлює значні показники обсягів товарної продукції в розрахунку на одного жителя.

На території регіону фактично припинився приріст населення. Це пояснюється відтоком з північної частини регіону сільського населення, переважно молоді, у великі міста, в інші регіони. Склалася несприятлива статеві-вікова структура населення, у якій понад 1/5 становлять особи пенсійного віку. Цим зумовлена гостра потреба в забезпеченні сільського господарства кваліфікованими трудовими ресурсами.

В окремих населених пунктах розвинені народні промисли. Так, Кролевець відомий як центр виготовлення декоративних рушників, Опішня — художньої кераміки. Осередками килимарства стали Решитилівка, Миргород, Нові Санжари, Диканька на Полтавщині.

У містах є значні резерви трудових ресурсів, які утворилися внаслідок реструктуризації, закриття нерентабельних підприємств. Важливого значення в таких умовах набуває створення і функціонування системи перепідготовки і працевлаштування, регулювання процесу вивільнення працівників, територіально-галузевий перерозподіл їхньої чисельності з урахуванням диференціації виробництва, створення нових робочих місць.

Поєднання рівнинного рельєфу, кліматичного режиму, родючих ґрунтів та корисних копалин є сприятливим для розвитку господарства в регіоні.

З енергетичних ресурсів тут є природні горючі гази в усіх областях регіону, але основні промислові запаси зосереджені в Харківській області (Шебелинське, Христинівське, Муратівське, Єфремівське родовища). Запаси нафти сконцентровані в Полтавській (Глинсько-Розбишівське, Радченківське, Сагайдацьке, Зачепилівське, Новогригорівське родовища) і Сумській (Качанівське, Рибальське родовища) областях.

У паливно-енергетичному комплексі найбільше значення має видобуток нафти і газу та переробка нафти в Кременчуці. Крім того, використовуються привізні вугілля з Донбасу, торф і гідроенергія Дніпра. Більша частина електроенергії виробляється на теплових електростанціях. Найбільші з них: Зміївська ДРЕС потужністю 2,4 млн кВт та ряд ТЕЦ (Харківська область), а також ТЕЦ в Сумах, Охтирці та Шостці. Діє Кременчуцька ГЕС на Дніпрі.

На Полтавщині поклади високоякісних залізних руд зосереджені в Кременчуцькому залізорудному басейні. Їх розвідані запаси становлять 4,5 млрд т і є придатними для відкритої розробки та збагачення з одержанням концентратів із вмістом заліза до 69 відсотків. Чорна металургія представлена Полтавським гірничо-збагачувальним комбінатом, який виробляє залізорудний концентрат та окатиші. Працюють в Кременчуку сталеливарний, а в Полтаві ливарно-механічний заводи.

Провідною галуззю спеціалізації промисловості регіону є машинобудування і металообробка. Лише в Харківській області зосереджено близько 1/5 машинобудування України, а Харків — один із найбільших машинобудівних центрів країни.

Харків спеціалізується на випуску устаткування для електроенергетики, двигунів, тракторів, верстатів, інструментів, приладів. Тут розташовані великі виробничі об'єднання: Харківський тракторний завод, "Серп і молот", "Харківтракторзапчастина", Харківський турбінний завод, "Укрелектромаш", Харківський електромеханічний завод. Харківські заводи "Електроважмаш", "Електромашина", "Південкабель" виробляють турбіни для теплових, атомних і гідроелектростанцій, генератори, електродвигуни, кабель, електроапаратуру тощо. Розвинене транспортне машинобудування: Харківське виробниче об'єднання "Завод ім. В.О. Малишева", авіаційне об'єднання, вагоноремонтний і велосипедний заводи. Виготовляють також електрокрани, конвеєри для вугільної промисловості, бульдозери, транспортери та ряд іншої машинобудівної продукції. Значний машинобудівний центр — Суми. До його найбільших підприємств належать виробничі об'єднання: машинобудівне ім. М.В. Фрунзе, "Насосоенергомаш", "Електрон", заводи: "Центролив", "Сумсільмаш", "Сумрем-

верстат". У Полтаві розміщені заводи газорозрядних ламп, штучних алмазів і алмазного інструменту, "Електромотор", турбомеханічний тепловозоремонтний, а також виробничі об'єднання "Продмаш" і "Укрхіммаш". У Кременчуці діють виробниче об'єднання "АвтоКрАЗ", крюківський вагобудівний і колісний заводи, завод шляхових машин.

Хімічна промисловість регіону виробляє лаки, фарби, хімічні реактиви, хіміко-фармацевтичні вироби (Харків); синтетичні миючі засоби та отрутохімікати (Первомайський); хімреактиви, кіноплівки та магнітні стрічки (Шостка); мінеральні добрива, сірчану кислоту (Суми).

Розвиток промисловості будівельних матеріалів ґрунтується на місцевій сировині: виробництво цементу і шиферу на Балаклійському цементно-шиферному комбінаті; азбестоцементних виробів, збірних залізобетонних конструкцій та деталей, цегли, оздоблювальних плиток — у Харкові, Сумах, Конотопі; скла — у Полтаві, Кременчуці, Мерефі; фарфоро-фаянсових виробів — у Полтаві, Будах.

Деревообробна і целюлозно-паперова промисловість спеціалізується на виробництві меблів (Харків, Чугуїв, Полтава, Суми, Кременчук, Ромни, Лубни), картону (Рогань) та паперу (Зміїв Харківської області).

Легка промисловість регіону виробляє бавовняні та вовняні тканини, трикотажні та конопле-джутові, швейні, шкіряно-взуттєві та хутрові вироби. Найбільші центри — Харків, Полтава, Суми. Окремі підприємства розташовані в Лубнах, Кременчуку, Охтирці, Куп'янську, Лозовій, Богодухові та інших містах.

Харчова промисловість регіону має розгалужену структуру. Найбільш розвинені цукрова, спиртова, м'ясна, маслосироробна і молочна, борошно-мельно-круп'яна, хлібопекарна, олійно-жирова. Значні потужності має цукрова промисловість, у складі якої діє 59 цукрових заводів. Найпотужніший — Лохвицький цукровий комбінат (Полтавська область). До великих цукрових підприємств належать також Куп'янський, Орільський (Харківська область), цукрорафінадний завод у м. Дружба (Сумська область). У містах регіону діють численні м'ясокомбінати (Полтава, Суми, Харків, Лубни, Конотоп, Кременчук та ін.), молочні та молочноконсервні заводи (Полтава, Харків, Суми, Лубни, Богодухів, Куп'янськ, Кобеляки та ін.).

Харківський регіон характеризується територіальною різноманітністю розміщення і високим рівнем розвитку сільського господарства. Більшість сільськогосподарських підприємств спеціалізуються на виробництві зернових, цукрових буряків, соняшнику і на м'ясо-молочному тваринництві. Навколо міст створено овоче-молочні господарства приміського типу. Більше половини посівної площі регіону відводиться під зернові культури: озиму пшеницю, ячмінь, жито, гречку, кукурудзу. Понад 12 відсотків посівних площ у регіоні займають технічні культури. Цук-

рові буряки вирощують майже на всій території регіону, а соняшник — переважно на півдні й південному сході. У західній частині регіону поширені посіви тютюну та ефіроолійних культур. Повсюдно вирощують картоплю й овочі. Добре розвинені, особливо в приміських зонах, садівництво та ягідництво.

Провідні галузі тваринництва — скотарство, свинарство і птахівництво. Розвивається також вівчарство, кролівництво, звірівництво, бджільництво і риборівництво. Південь спеціалізується на м'ясо-молочному тваринництві. Свинарство має м'ясний напрям. У регіоні сформувалися агропродуктові спеціалізовані комплекси: зернопродуктовий, бурякоцукровий, олійно-жировий, м'ясо- і молокопродуктовий.

Сприятливі кліматичні умови, мальовничі ландшафти, густа річкова мережа (в Сумській та Полтавській областях) створюють курортний потенціал регіону. Особливе значення мають мінеральні води Полтавщини, зокрема в Миргороді, Великій Багачці, Новосанжарську, Хоролі. Навколо Харкова та інших великих міст розташовані приміські зони відпочинку та оздоровлення населення.

У Харківському регіоні розвинені усі види транспорту, але провідне місце належить залізничному й автомобільному. Найбільші залізничні вузли — Харків, Лозова, Ворожба, Конотоп, Суми, Кременчук, Гребінка, Полтава. Автомобільний транспорт використовується в основному для внутрішньообласних перевезень. Через територію регіону проходять важливі автомагістралі міждержавного та міжрегіонального значення: Москва — Харків — Сімферополь, Київ — Ростов-на-Дону. Для міжрегіональних транспортних зв'язків використовується Дніпро, де розташований великий річковий порт — Кременчук. Значний обсяг пасажирських і вантажних перевезень здійснюється авіаційним транспортом. Територією регіону проходять траси газопроводів від Шебелинки до Харкова, Полтави, Кременчука, Одеси, Києва, Дніпропетровська, Кишинєва, Орла, Брянська, Москви; газопровід "Союз"; нафтопроводи Мічурінськ — Кременчук, Гнідинці — Кременчук та ін.

До регіону ввозяться паливо, метал, будівельні матеріали, ліс, а вивозиться переважно готова продукція обробної промисловості — машини, інструменти, взуття, одяг, цукор, масло, олія тощо. Економічні зв'язки найбільш розвинені з сусідніми Придніпровським та Донецьким регіонами.

Основні напрями подальшого розвитку Харківського регіону такі:

удосконалення структури інвестування з метою реконструкції та створення нових, технічно переоснащених виробництв;

розвиток середніх і малих міст з метою повнішого використання трудових ресурсів;

більш ефективне використання наявних ресурсів живої праці, механізація та автоматизація виробництва;

реорганізація сільськогосподарських структур, створення фермерських господарств і сільськогосподарських фірм, запровадження індустріальних методів у рослинництві та тваринництві;

удосконалення економічних зв'язків з іншими регіонами України, а також між переробними підприємствами і виробниками сільськогосподарської сировини;

нарощування та розвиток санаторно-курортного та туристичного потенціалу.

Запитання і завдання

1. Складіть таблицю з назвами макрорегіонів України. Зазначте їхні центри та області, що входять до кожного макрорегіону.

2. Охарактеризуйте екологічну ситуацію Центрального регіону та її вплив на структуру і розвиток господарства в регіоні.

3. Розкрийте проблеми, що є у розвитку господарського комплексу Донецького регіону.

4. Які особливості розвитку Західного регіону?

5. Перелічіть умови і чинники, які зумовили високий рівень індустріалізації Придніпровського регіону.

6. Які основні відмінності та специфіка в розвитку господарського комплексу Причорноморського регіону?

7. Які особливості територіальної та галузевої структури господарства Харківського регіону?

Нові форми регіонального розвитку продуктивних сил України

11.1. Спеціальні (вільні) економічні зони

У багатьох країнах світу є території, на яких діє дещо ліберальніший режим зовнішньо-економічної діяльності, ніж у країні в цілому. Ці території залежно від виконуваних ними функцій називають по-різному — безмитними зонами, експортними зонами, спеціальними економічними зонами тощо. Число таких утворень в світі збільшується, що відбиває діалектику процесів лібералізації міжнародного економічного співробітництва і збереження національного та регіонального протекціонізму.

Конкретні типи зон, що створені в різних країнах, їхні розміри, функції, ефективність діяльності визначаються рівнем соціально-економічного розвитку, мірою зовнішньої відкритості економіки, масштабами втручання держави в економічне життя. Для розвинених країн світу, що активно включилися в міжнародний поділ праці, найбільш характерні безмитні зони. Ця модель найкраще вписується в ліберальну ринкову, дуже інтернаціоналізовану економіку. Країни, що розвиваються, потребують інозем-

них інвестицій, тому для них найбільш адекватною є модель експортно-промислових зон.

Вільні економічні зони створені у більше ніж 80 країнах, зокрема в США, Японії, Німеччині, Великій Британії. Вони активно впроваджуються в Польщі, Угорщині, Болгарії, Росії. Великий досвід щодо створення таких зон нагромаджений у Китаї та інших країнах Південно-Східної Азії. Вільні економічні зони формуються, як правило, в морських і річкових портах, міжнародних аеропортах, біля основних залізничних і автомобільних ліній, туристичних центрів, у окремих промислових пунктах та регіонах.

Вільна економічна зона (ВЕЗ) — це специфічне регіональне утворення, територія, на якій встановлюють особливий режим господарської діяльності іноземних інвесторів та підприємств з іноземними інвестиціями, а також вітчизняних підприємств і громадян. Порядок здійснення господарської діяльності іноземних інвесторів, підприємств з іноземними інвестиціями й умови пільгово-експортно-імпоротно-митного, податкового, валютного, банківського, візового, трудового та інших видів регулювання в зоні установлюються законодавством України.

Початковими правовими засадами створення і функціонування вільних економічних зон в Україні є: Закон України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» від 13 жовтня 1992 р., нормативні акти, прийняті щодо його виконання: Концепція створення спеціальних (вільних) економічних зон в Україні (постанова Кабінету Міністрів України від 14 березня 1994 р.), а також постанова Кабінету Міністрів України «Про склад міжвідомчої комісії з розгляду і підготовки документів щодо створення спеціальних (вільних) економічних зон» (від 8 червня 1998 р. № 842).

Прийнято десятки законів і постанов Верховної Ради України та Кабінету Міністрів з окремих питань створення в регіонах України спеціальних економічних зон, які використовуються як вихідна нормативна база при розробці їх проектів.

Створення вільних економічних зон в Україні є одним з елементів перенесення центру ваги управління соціально-економічними процесами на регіональний рівень. Це одна з форм ефективної організації регіонального розвитку економіки, що цілком збігається із загальнодержавним підходом її реструктуризації та розширення самостійності регіонів.

Метою створення вільних економічних зон в Україні є залучення інвестицій та сприяння їхньому ефективному використанню, активізація підприємницької діяльності для нарощування експорту товарів та послуг, поставок на внутрішній ринок високоякісної продукції та послуг, залучення і впровадження нових технологій, ринкових методів господарювання, розвитку інфраструктури ринку, поліпшення використання

природних і трудових ресурсів, прискорення соціально-економічного розвитку регіонів.

Відповідно до мети і завдань формування тієї або іншої зони висуваються певні вимоги і до її розміщення, зокрема:

сприятливе транспортно-географічне положення щодо внутрішнього і зовнішнього ринків (йому відповідають, як правило, території, які відрізняються прикордонним положенням і мають досить розвинені транспортні комунікації, особливо портові міста);

розвинений виробничий потенціал, наявність виробничої та соціальної інфраструктури;

наявність території з унікальними запасами та ціннісним природно-ресурсним потенціалом.

Ряд регіонів України мають сприятливі внутрішні й зовнішні умови для розміщення і розвитку ВЕЗ — наявність достатнього ресурсного потенціалу, вигідне транспортно-географічне положення, високий науково-технічний потенціал тощо. Це передусім відповідні території у Волинській (проект ВЕЗ «Інтерпроект-Ковель»), Донецькій (проект ВЕЗ «Азов'я» у Маріуполі), Дніпропетровській (проект ВЕЗ «Дніпроавіа»), Закарпатській (проект ВЕЗ «Закарпаття»), Львівській (проект ВЕЗ «Жовква», ВЕЗ «Мостиська», ВЕЗ «Яворів»), Одеській (проекти ВЕЗ «Порто-Франко» та ВЕЗ «Аджалін») областях та Автономній Республіці Крим (проект ВЕЗ «Манганарі»).

В Україні розроблено біля трьох десятків проектів щодо створення ВЕЗ. На відміну від інших проект ВЕЗ «Маріуполь» передбачено реалізувати шляхом створення акціонерного товариства з дольовою участю підприємств, організацій, в тому числі державного та міжнародного капіталів (50 відсотків — іноземні інвестиції, 50 відсотків — капітал українських партнерів). Зона має бути виробничого типу. У ній розташовуються підприємства з переробки вантажів, складання, зберігання і упаковки, з переробки на експорт машинобудівної та металургійної продукції, виготовлення будівельних матеріалів і конструкцій, продуктів харчування з місцевої та привізної сировини, зі складання електроробутової техніки та товарів народного споживання. На виробництвах зони можуть додатково отримати роботу 10 тис. чол., що сприятиме пом'якшенню проблеми безробіття.

Першою в Україні було створено Північнокримську експериментальну економічну зону «Сиваш», яка знаходиться у Красноперекопському районі. Кабінет Міністрів України відповідно до Указу Президента від 30 червня 1995 р. № 497 «Про Північнокримську експериментальну економічну зону «Сиваш» і від 17 листопада 1995 р. № 1062 «Про заходи відносно проведення експерименту в Північнокримській експериментальній економічній зоні «Сиваш», а також Закону України «Про деякі

питання валютного регулювання і оподаткування експериментальної економічної зони «Сиваш», постанови № 455 затвердив положення про цю зону. У ній зосереджені такі підприємства, як Перекопський бромний завод — один із найстаріших заводів України, який понад 90 відсотків своєї продукції експортує в країни далекого зарубіжжя; Кримське виробниче об'єднання «Титан»; Сивашський анілінофарбовий завод, якість продукції якого вже досягла рівня світових стандартів; Кримський содовий завод, що забезпечує своєю продукцією близько 60 підприємств України; дослідно-промисловий завод пластмас «Поліфтор»; рибокомбінат, що вирощує до 7 тис. т риби на рік; 14 сільськогосподарських підприємств, що спеціалізуються на вирощуванні рису та іншої продукції. Передбачається створення таких спеціалізованих інституцій зони, як Головний банк і Головна фондова компанія, що забезпечуватимуть тут емісію та обіг цінних паперів зони. Зона «Сиваш» створена на 5 років, а потім за умови досягнення позитивних результатів, її досвід буде перенесено на зони, що створюватимуться.

В Україні можуть створюватися такі види ВЕЗ: зовнішньоторговельні, виробничі, науково-технічні, туристсько-рекреаційні. Враховуючи, що створення та функціонування банківсько-офшорної вільної зони має специфічний характер, визначення її статусу потребує прийняття окремого закону.

Вільні економічні зони в Україні створюються за територіальним принципом, тобто вільна зона є частиною національного економічного простору, де діє особлива система економіко-правових пільг та стимулів, спрямованих на забезпечення становлення державної економічної політики, гарантій потенціальному внутрішньому та зовнішньому інвесторам, зумовлених спеціальним правовим режимом. Зокрема, у вільних зонах встановлюється режим спеціальної митної зони, який, залежно від виду зони, передбачає відповідні пільги стосовно тарифного та нетарифного режиму регулювання зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів зони. Сплата тарифів, зборів та інших обов'язкових платежів суб'єктами вільних зон проводиться згідно з чинним законодавством України. Банківська діяльність та валютне регулювання здійснюється також відповідно до чинного законодавства.

Створення вільних економічних зон потребує формування відповідної інфраструктури. Зокрема, для зовнішньоторговельних вільних зон потрібна розгорнута мережа транспортних шляхів — морських, залізничних, автомобільних тощо. Через це рішення щодо створення таких зон доцільно розглядати у взаємозв'язку з питаннями створення та розвитку міжнародних транспортних коридорів.

11.2. Спільні підприємства

Включення України до системи світогосподарських зв'язків супроводжується адаптацією структури її економіки, всього господарського механізму до надзвичайно високих вимог, які диктує світове ринкове господарство. Інтегруючись у світове господарство, Україна прагне розвивати зовнішньоекономічні відносини у всій різноманітності їхніх форм. Однією з таких форм міжнародного співробітництва є спільні підприємства (СП) з участю іноземного капіталу.

Участь у спільних підприємствах іноземного партнера — це не обов'язкова риса, а лише один з можливих варіантів організації. Отже, термін «спільне підприємство» в його точному юридичному значенні має подвійний зміст: як спільне підприємство з участю лише українських партнерів; як СП з участю, окрім українських, іноземних партнерів. Тут йдеться про СП з участю юридичних осіб і громадян України та юридичних осіб і зарубіжних партнерів.

Підприємства з іноземними інвестиціями створюються та діють на території України в організаційно-правових формах, передбачених для підприємств національним законодавством. Це насамперед Закони України: «Про підприємства в Україні», «Про підприємництво», «Про господарські товариства» тощо. Суб'єкт підприємництва, заснований на об'єднанні майна різних власників, в Законі України «Про підприємництво в Україні» одержав назву «спільне підприємство». Цей термін використовується у законодавстві та практиці для характеристики підприємств за участю іноземного партнера.

У Законі України «Про іноземні інвестиції» від 14 вересня 1992 р. не використовувався термін «спільні підприємства» і встановлювалося, що іноземні інвестори можуть створювати підприємства або брати участь у них разом з українськими фізичними та юридичними особами. Такі суб'єкти господарської діяльності дістали назву «підприємства з іноземними інвестиціями».

СП як найбільш зріла форма міжнародного співробітництва можуть позитивно впливати на формування нової структури економіки України і процеси ринкової орієнтації та сприяти інтеграції у світову систему господарювання. Особливе значення має діяльність СП щодо запозичення передових технологій та досвіду управління, розвитку експортоорієнтованих та імпортозамінних видів продукції, забезпечення виходу вітчизняної продукції на світовий ринок. Участь у спільних підприємствах зарубіжного партнера, який, як правило, вже займає позиції на світовому ринку, у ряді випадків дає українській стороні єдину можливість вийти на ринки інших країн та закріпитися там.

У міжнародній практиці набули поширення два варіанти функціонування спільних підприємств: перший, коли спільні підприємства інтегруються в суспільногосподарський комплекс приймаючої країни, другий, коли вони функціонують у межах господарського анклаву, утвореного на території країни.

Усі СП, що діють на території України (а їх за даними Держкомстатистики України за 1998 р. близько 3 тис.), функціонують за першою моделлю. Це й зумовлює те, що вони мають такі ж самі проблеми, що і всі інші суб'єкти господарювання. СП поки що є єдиними на території України організаційно самостійними суб'єктами господарювання і можуть стати каталізаторами необхідних структурних зрушень в економіці. Надана СП самостійність у здійсненні виробничої, інвестиційної та зовнішньоекономічної діяльності дає їм можливість виробляти й ефективно здійснювати особливу стратегію.

До суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16 квітня 1991 р. віднесені СП, створені за участю фізичних і юридичних осіб України та іноземних фірм, компаній, інших зарубіжних суб'єктів господарської діяльності.

СП належать до найбільш складних організаційних структур міжнародного співробітництва, які здійснюють свою виробничу діяльність за рахунок прямих інвестицій відповідних фірм і компаній. Таке залучення іноземних коштів до цілеспрямованого розвитку виробництва має ряд істотних переваг перед іншими формами участі зарубіжних країн в оновленні виробничих фондів, модернізації виробництва, зміцненні економіки України.

СП можуть формуватися у сфері виробництва певних видів продукції, її реалізації, здійснення наукових, техніко-економічних консультацій, сервісного обслуговування виробництва тощо. СП здебільшого мають комплексний характер. У них поєднується кілька видів діяльності. Це забезпечує ефективне використання спільних інвестицій українських та іноземних підприємств і компаній.

Пряме інвестування коштів іноземними фірмами у виробничу діяльність спільних об'єднань сприяє швидкому входженню в ринкові відносини, позитивно позначається на розвитку підприємництва та демонополізації виробництва, посилює конкурентоспроможність продукції. Особливого значення тут набуває вкладання іноземного капіталу при одночасному застосуванні нових технологій або нових важливих елементів технологій виробництва продукції, що дає змогу значно підвищити продуктивність праці, збільшити доходність галузей та прибуток трудових колективів.

За соціально-економічною сутністю спільні підприємства є ефективною формою міжнародної кооперації українських підприємств, об'єднань

та інших виробничих структур з іноземними фірмами і компаніями на взаємовигідних засадах (рис. 11.1). При їх створенні заінтересовані учасники можуть об'єднувати для спільного використання не тільки кошти, а й матеріальні ресурси, інтелектуальні цінності, ноу-хау, технологічні проекти, діяльність спеціалістів, наукових працівників тощо. СП — це одна з ознак процесу інтернаціоналізації капіталу та виробництва, а також конкретний господарський механізм об'єднання капіталів та економічних інтересів різної національної належності.

Як правило, СП, створені у сфері матеріального виробництва, потребують об'єднання дій партнерів і в інших сферах: науці, проектуванні, вивченні ринку збуту, породжуючи спільну зацікавленість у результатах виробничої діяльності.

Метою розвитку СП на території України є:

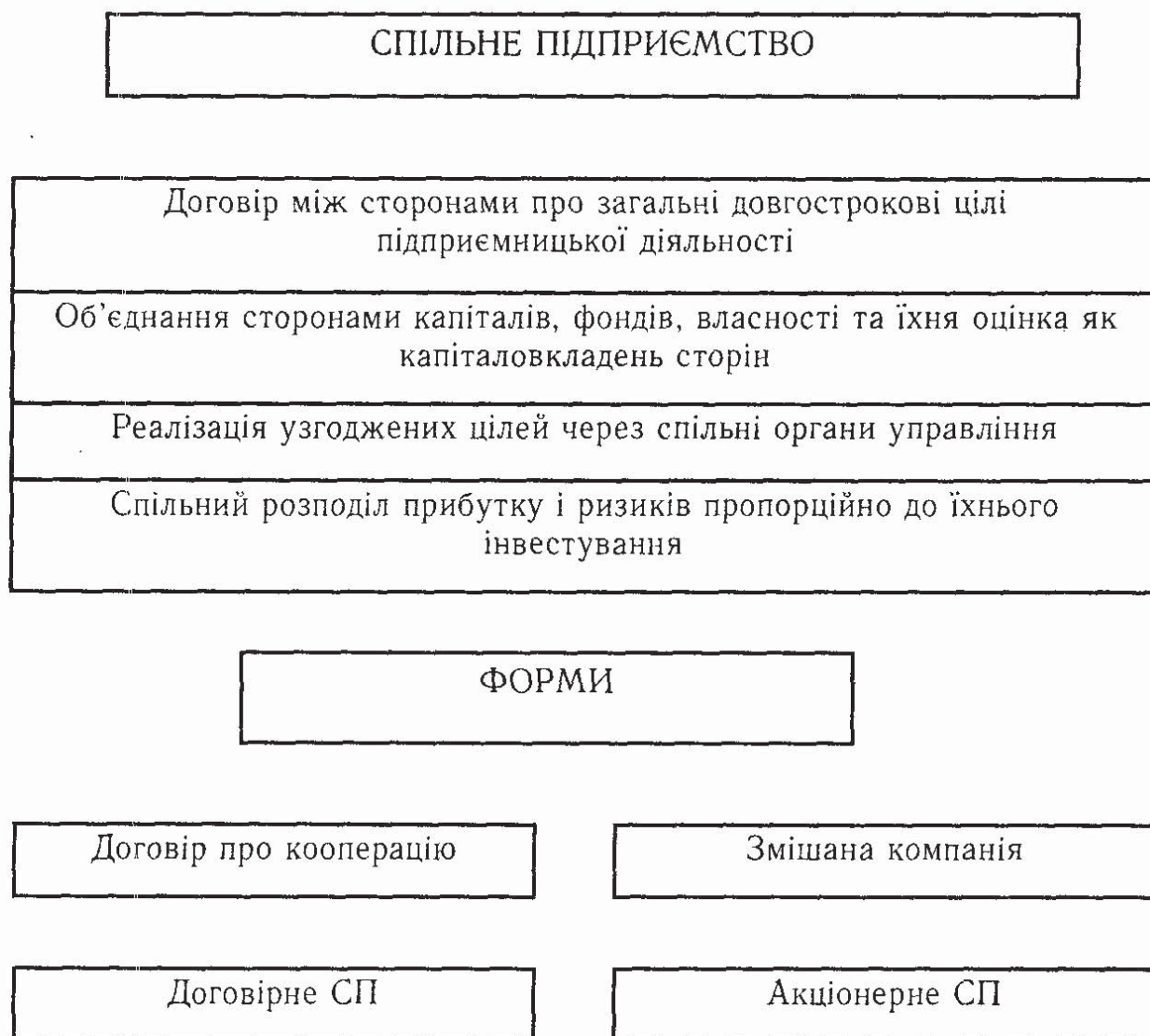

Рис. 11.1. Соціально-економічна сутність спільного підприємства

1. Надання підтримки внутрішній економічній реформі шляхом:
залучення додаткових матеріальних, фінансових та інших ресурсів;
більш повного насичення внутрішнього ринку якісними продуктами;
залучення до української економіки для розширення та модернізації виробництва прогресивних технологій та досвіду управління, прискорення науково-технічного прогресу завдяки залученню найновітніших технічних знань;

становлення ринкових, конкурентних відносин;

одержання демонстраційного ефекту переваг ринкової економіки.

2. Поступова інтеграція господарства країни до структури світової економіки шляхом:

поглиблення міжнародної кооперації та спеціалізації виробництва;

розвитку експортної бази, підвищення ефективності зовнішньоекономічних зв'язків, оптимізації структури зовнішньоторговельного обороту, зміцнення позицій на ринках розвинених країн;

розвитку імпортозаміщуючого виробництва.

Іноземний партнер при створенні спільного підприємства переслідує свої цілі, серед яких найважливішими є такі:

розподіл ризику, особливо при створенні спільного підприємства з виробництва нової продукції, збут якої не гарантований;

зниження витрат на створення нових потужностей, собівартості продукції, що виробляється за рахунок низької внутрішньої вартості сировини, матеріалів та робочої сили;

концентрування на відповідальних та технічно складних напрямках за рахунок переміщення найбільш праце- та матеріаломістких виробництв за кордон;

опанування новим ринком та надбання комерційного досвіду роботи на ньому;

підвищення ефективності системи збуту, що досягається за рахунок зниження конкуренції, погодження виробничої та комерційної діяльності, квотування продукції;

диверсифікація сфери діяльності.

У результаті наявності такої різноманітності рушійних сил спільного підприємства у кожного партнера по спільному підприємству можуть бути різноманітні економічні інтереси. У такій ситуації логічно доцільним є створення певного механізму погодження інтересів учасників спільного підприємства. Цей механізм містить етапи, що передбачають виявлення:

економічних інтересів майбутніх партнерів по спільному підприємству;

сфер можливих зіткнень інтересів;

ступеня уражень інтересів;

важелів економічного, організаційного та правового характеру, що найбільшою мірою пом'якшували б суперечності, що виникають.

СП є однією з таких форм, яка дає змогу реалізувати економічні інтереси учасників міждержавного співробітництва, котрі не можуть бути реалізовані при інших рівних умовах через інші форми, яка може виступати результатом їхнього компромісу. Отже, воно є формою залучення іноземного капіталу, що створює певну зацікавленість для усіх учасників цього процесу, оскільки являє собою засіб досягнення цілей, що виходять за межі можливостей кожного окремого учасника. Порівняно з іншими формами СП забезпечують найбільшу соціальну ефективність співробітництва.

11.3. Регіональні науково-технологічні парки

Світовий досвід засвідчує, що одним з найефективніших шляхів державної підтримки високотехнологічних, наукомістких, екологічно чистих виробництв є створення регіональних науково-технологічних парків (РНТП). Вони формуються на базі одного чи кількох провідних вузів регіону за участю зацікавлених виробничих підприємств, що здатні впроваджувати високі технології.

Ядром РНТП (або технопарків) є фірми (малі підприємства), які об'єднують висококваліфікованих науковців і фахівців, що займаються розробкою та підготовкою до впровадження нових технологій. Належні умови для функціонування цих фірм створює інфраструктура парку, найважливішими елементами якої є централізовані бази засобів дослідження і технологічного обладнання, обчислювальний центр тощо.

Технопарки утворюють організаційну основу інноваційних процесів, відіграють важливу роль у перенесенні високих технологій зі сфери фундаментальних розробок у виробництво і сприяють комерціалізації науки, позитивним структурним зрушенням в економіці, зростанню конкурентоспроможності продукції на світовому ринку.

Технопарки можуть значно відрізнитися за масштабністю, структурою та обсягом послуг, що надаються, мірою наукомісткості, складом учасників. У зв'язку з ускладненням структури технопарків виділяють такі основні їхні типи:

«інкубатори» — інноваційний центр, інкубатор бізнесу, науковий готель тощо;

технологічні парки — науковий, промисловий, екологічний, конверсійний, інноваційний, бізнес-парк тощо;

технополіси;

регіональні науково-технологічні парки.

В основі ієрархічної будови технопаркових утворень лежить модульний принцип. Первинним елементом, що використовується при їх побудові, є інкубатор. Технопарк являє собою сукупність центрів, кожний з яких реалізує спеціалізований набір інноваційних послуг. Технополіс — це сукупність технопарків, інкубаторів і комплекс різноманітних структур, що забезпечують життя міста. Регіональний науково-технологічний парк може включати технополіси, технопарки та інкубатори, а також розгалужену інфраструктуру, що підтримує наукову і виробничу діяльність.

Ефективність технопарків багато в чому зумовлена тісними зв'язками з дослідними закладами. Як правило, технопарки створюються в безпосередній близькості до великих університетських центрів. Створені в технопарках підприємства залучають для роботи над замовленнями наукових працівників університету, які в свою чергу отримують можливість впроваджувати в практику свої дослідження, надавати фірмам консультаційні послуги.

Світовий досвід створення технопарків дає можливість виділити чинники, що сприяють їхньому подальшому формуванню:

наявність у регіоні науково-дослідних закладів високого класу (університетів, технічних вузів, державних НДІ), високотехнічних фірм, що мають потужний дослідницький потенціал;

наявність стабільного колективу кваліфікованих спеціалістів різних категорій;

можливість придбання або оренди на пільгових умовах земельної ділянки і виробничих установ;

наявність досконалої технологічної інфраструктури та розвиненої індустрії ділових послуг, що включає розробку програм для ПЕОМ;

можливість технологічного обслуговування та ремонту дослідної техніки, управлінського консультування;

доступ до джерел ризикового капіталу.

Ці чинники у різних комбінаціях фігурували при формуванні технопарків у багатьох країнах.

Проект «технопарк» передбачає новий підхід до регіонального розвитку. У ньому робиться акцент на створення «м'якої» інфраструктури. Це передбачає наявність кваліфікованих кадрів, наукових технологій, інформаційного навчання, капіталу, що вкладається в нові недосліджені галузі, та мережі комунікацій.

Значення проекту «технопарк» полягає ось у чому:

у межах технопарків має здійснюватися максимальне зближення науки та виробництва;

технопарки можуть сприяти структурній переорієнтації економіки;

технопарки характеризуються як сталі, достатньо автономні мікросистеми, що зосереджені в країні. Вони можуть відігравати роль дублюючих промислових баз, що в принципі підвищує сталість економічного механізму в цілому. Бізнес-інкубатори вчені розглядають як один з потенційно найсильніших економічних важелів прискореного впровадження інновацій та економічного розвитку.

Головне призначення бізнес-інкубатора — першочергова підтримка малого, переважно інноваційного, підприємництва. Вчені, інженери, винахідники, котрі бажають організувати власний бізнес, отримують в інкубаторі пільговий доступ до всього необхідного для здійснення своїх ідей. Фірми, що створюються, проходять через бізнес-інкубатор ряд етапів (рис. 11.2).

Бізнес-інкубатор здає в оренду офісне устаткування і виробничі приміщення на вигідних для підприємців умовах, надає різноманітні офісні послуги, наприклад, можливість користуватися електронним устаткуванням (персональними комп'ютерами, копіювальними машинами, телефаксами тощо), канцелярськими послугами. Технічна допомога включає проведення інженерних розробок продукту і технологій. Маркетингова — підбір спеціалізованої літератури про продукт таринки збуту, сприяння реалізації, рекламне обслуговування тощо. Консультації з менеджменту

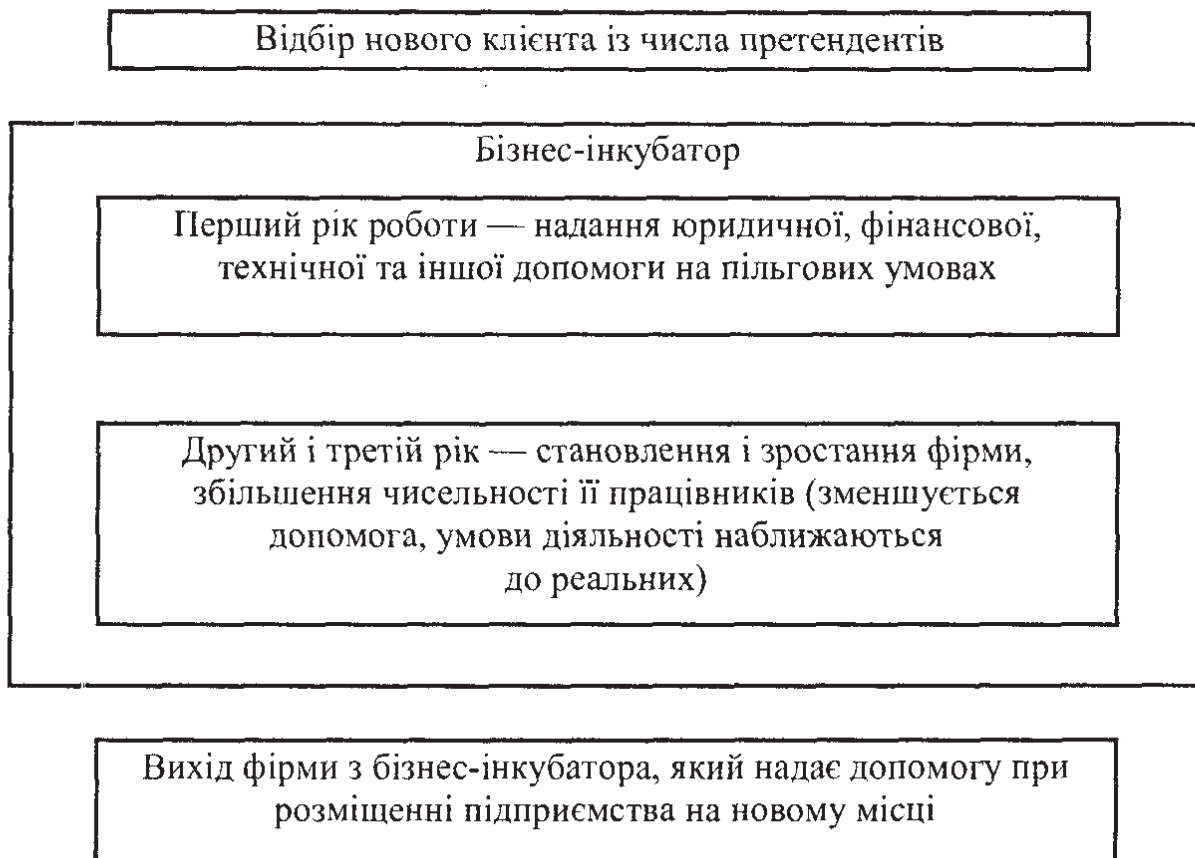

Рис. 11.2. Етапи проходження через бізнес-інкубатор

включають аналіз грошових надходжень, податків, огляд і роз'яснення офіційних фінансових документів, юридичну допомогу при реєстрації фірми й організаційно-фінансову підтримку (пошук та рекомендація потенційного інвестора, складання бізнес-плану тощо).

Характерною організаційною рисою бізнес-інкубаторів є передусім те, що вони займаються розробкою не конкретного товару, а незалежного господарського суб'єкта.

Критерії ефективності діяльності бізнес-інкубатора можна поділити на дві групи показників:

показники, що характеризують бізнес-інкубатор як різновид комерційної структури: обсяг прибутку, рентабельність тощо;

показники, що відображають специфіку бізнес-інкубаторів та вирішуваних з їхньою допомогою проблеми. Це кількість і розмір фірм, що діють на площах бізнес-інкубаторів; їхній вік, спеціалізація, темпи економічного зростання; частка фірм, що припиняє свою діяльність через комерційну неспроможність або необґрунтованість закладених в її основу ідей.

Нові фірми, як правило, зазнають банкрутства через незнання потенційного ринку своїх товарів та послуг, низьку управлінську кваліфікацію співробітників, нестачу первинного капіталу. Практично всі перелічені проблеми вирішують бізнес-інкубатори.

З появою РНТП створюються сприятливі умови для вирішення ряду державних, регіональних, вузівських та виробничих проблем. Зокрема, зростають масштаби і темпи розвитку наукомістких і екологічно чистих галузей економіки; поліпшується місце країни в міжнародному поділі праці; оздоровлюється природне середовище; зміцнюється технічна та організаційна база наукових досліджень у вузі; розширюються можливості для підготовки висококваліфікованих наукових кадрів та формування нових наукових шкіл; підвищуються технічний рівень, якість, конкурентоспроможність продукції тощо.

Існує ряд умов, що робить появу РНТП в Україні не тільки можливою, а й необхідною, а саме:

наявність великого науково-технологічного потенціалу, зосередженого у багатьох вузах, академічних та галузевих наукових закладах;

широкомасштабна конверсія, що супроводжується вивільненням значного інтелектуального потенціалу, виробничих потужностей і ресурсів, які можна було б організувати у межах нових науково-технологічних структур;

зростаюча хвиля ділової активності, в тому числі серед інтелектуалів, що прагнуть знайти спосіб самореалізації.

Форми і методи підтримки інноваційного малого і середнього бізнесу, що склалися у світовій практиці, становлять значний інтерес як для України

в цілому, так і для окремих її регіонів. Перспективним напрямом є формування технопарків поблизу великих культурно-історичних та наукових центрів (Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська), а також у Криму.

11.4. Регіональні ринки

За своєю сутністю регіональний ринок є сукупністю високоспеціалізованих соціально-економічних процесів і відносин у сфері обігу, що формуються під впливом особливостей попиту і пропозиції кожного територіально-адміністративного утворення.

Регіональні ринки неоднорідні. Їх можна класифікувати за такими ознаками: територіальний масштаб або ареал ринку; місце товарів і послуг у регіональному відтворювальному процесі; споживчі властивості товарів; функціональні особливості руху товарів і формування товарних ресурсів; формування руху робочої сили тощо.

Багаторівневий характер територіальної організації сфери обігу передбачає різний територіальний масштаб або ареал ринків. Мова йде про інтегральні ринкові утворення в межах певної територіальної таксономічної одиниці.

За територіальним масштабом або ареалом ринку можна виділити такі види регіональних ринків: поселенські в населених пунктах сільської місцевості, районні, міжрайонні, міські, обласні, міжобласні, загальнодержавні, міждержавні. Для кожного виду ринку характерна відповідна інфраструктура з особливостями розміщення, розвитку і функціонування; місткість, канали і схеми руху товарів.

За місцем товарів і послуг у регіональному відтворювальному процесі виділяють споживчий ринок, ринок засобів виробництва, ринок капіталу і цінних паперів, ринок праці. Крім інтегральних ринків товарів і послуг, що охоплюють все коло потреб населення, можна виділити ринки певних товарних груп і окремих видів продукції, а саме: ринки одягу, взуття, лляних і шерстяних тканин, цукру, фруктів, лісоматеріалів тощо.

В основу регулювання становлення регіональних ринків має бути покладена науково обгрунтована схема економічної регіоналізації сфери обігу. Такий підхід передбачає визначення центрів концентрації та регіональної спеціалізації виробництва продукції та зон збуту. При цьому треба виходити з того, що рух товарів має здійснюватися з регіонів виробництва через оптові організації, що мають більш сприятливе положення щодо регіонів споживання. Крім того, має враховуватися порівняльна ефективність руху різних товарів за конкуруючими напрямками з урахуванням їхньої собівартості в регіонах споживання.

Регіоналізація сфери обігу дає можливість комплексно вирішувати питання ринкоутворення в загальній схемі розвитку і розміщення продуктивних сил регіону. Воно включає три взаємопов'язані питання:

визначення ролі місцевого промислового і сільськогосподарського виробництва в формуванні фондів споживання регіонального ринку, а також економічно обгрунтованої зони збуту товарів місцевого виробництва за межами регіону;

групування територій з однаковими соціально-економічними і природними умовами, що впливають на розміри попиту та його структуру;

визначення оптимальної схеми розміщення оптових баз з урахуванням безперервного постачання для задоволення потреб населення товарами народного споживання при мінімальних народногосподарських втратах обігу і максимальній швидкості обороту товарних ресурсів.

У сукупності економічні, соціальні, демографічні, природні та інші чинники визначають особливості територіальної організації сфери товарного обігу. При цьому функції сфери обігу в кожній області розрізняють залежно від переваг тих чи інших чинників. Так, області України з точки зору територіальної організації сфери товарного обігу і формування регіональних ринків можна поділити на три групи.

До першої групи можна віднести області з найбільш сприятливими умовами розвитку, які стають центрами широкого міжрегіонального обміну. Виробництво в цих областях за своїми масштабами спроможне забезпечити окремими товарними групами як внутрішньообласні, так і міжобласні потреби. Це створює умови для концентрації у сфері обігу великих мас товарів як для місцевого споживання, так і споживання в інших регіонах. У таких областях доцільно розміщувати великі оптові бази та асоціації оптової торгівлі міжрегіонального значення. Вони мають здійснювати міжрайонні товарно-грошові відносини.

Друга група областей включає ті, в яких товарно-грошові відносини та інтереси ринку обмежуються переважно забезпеченням внутрішньообласних потреб у недостатньо мобільних товарах народного споживання. Як правило, більша частина продовольчих товарів виробляється всередині області. У безпосередній близькості до споживачів знаходяться молочні заводи, реалізаційні бази хлібопродуктів, забійні пункти і м'ясокомбінати, а також підприємства, що виробляють непродовольчі товари — швейні та меблеві фабрики, промислові комбінати тощо. Переліченим підприємствам, що працюють на місцевій сировинній базі, в багатьох випадках доцільно використовувати прямі зв'язки. Раціональне використання місцевих природних і сировинних ресурсів є чинником збільшення ролі місцевого виробництва у формуванні внутрішньообласних балансів товарів народного споживання.

До *третьої групи* належать області, де ринок формується за рахунок завезення значної частини товарів з багатьох областей країни.

Орієнтовне групування областей за переліченими ознаками формування регіональних ринків та їхніми функціями є необхідним для передбачення можливої структури товарообороту та оптимальних розмірів оптових і роздрібних підприємств. Це вказує на необхідність урахування місцевих особливостей виробництва і споживання в процесі формування регіональних ринків та регулювання в сфері обігу.

Особливого значення набуває формування в Україні регіональних ринків праці, яке відбувається з глибокими територіально-галузевими деформаціями.

Особливості основних кількісних і якісних характеристик регіональних ринків праці України значною мірою визначаються накопиченими тут виробничо-ресурсним та соціальним потенціалом, темпами реформування господарських комплексів регіонів, їхніми природно-географічними умовами. Значний вплив на ринкову кон'юнктуру, передусім структуру пропозиції робочої сили, має регіональна демографічна ситуація. Початок 90-х років характеризувався інтенсивним звуженням природної основи відтворення населення України та його працездатної частини.

Головною структурно-функціональною характеристикою регіональних ринків праці є рівень, динаміка, форми поширення офіційно зареєстрованого і прихованого безробіття порівняно з рухом попиту на працю та її пропозицією.

За умов нерівномірного розміщення продуктивних сил, недостатнього розвитку сфери прикладання праці в галузях, пов'язаних з обслуговуванням населення, відсутності динамічного попиту на робочу силу з боку суб'єктів господарювання різних форм власності сформувалися певні територіально локалізовані осередки підвищеного рівня безробіття і незайнятості населення. Так, найвищий рівень безробіття спостерігається в західних областях України.

Більш сприятлива з огляду на можливості працевлаштування ситуація склалася в Придніпровському та Харківському регіонах.

Різнострамованість руху основних показників попиту і пропозиції робочої сили на регіональних ринках праці відбиває по суті їхню структурну й організаційну розбалансованість, нестабільність умов зайнятості для переважної більшості працездатного населення. Основною передумовою створення розвиненого національного ринку праці в найближчій перспективі слід визнати нормалізацію його територіальної структури, скорочення резервів висококваліфікованої робочої сили, ефективне регулювання пропорцій територіально-галузевої зайнятості.

Подальший розвиток регіональних ринків праці України і можливості їхнього ефективного функціонування залежатимуть від загальної спрямованості економічних перетворень: темпів і масштабів роздержавлення, приватизації власності, державної політики щодо низькорентабельних виробництв, фінансової стабілізації тощо.

11.5. Транскордонне співробітництво

У науковій літературі терміном «транскордонне співробітництво» характеризують території інтенсивного прикордонного співробітництва у всіх сферах життя. Такими є сукупні прикордонні території двох або більше сусідніх держав з високим наявним або потенційним рівнем прикордонного співробітництва.

Серед господарських форм, які сприяють поживленню регіонального розвитку, активному включенню країн у сучасний інтегрований світ важлива роль належить транскордонному співробітництву. Воно належить до економічних процесів, що набули інтенсивного розвитку під впливом міжнародної економічної інтеграції. З розширенням і поглибленням економічного співробітництва європейських країн прикордонні регіони все більш стають зонами контакту національних господарств. У системі транскордонного співробітництва підтримуються і розвиваються різноманітні зв'язки: торговельні, господарські, культурні, наукові, туристичні тощо.

Україна має великі потенційні можливості у налагодженні прикордонного співробітництва. Її безпосередні сусіди — Росія, Білорусь, Молдова, Румунія, Угорщина, Словаччина, Болгарія, Туреччина — становлять різне, але в цілому сприятливе зовнішнє середовище для взаємовигідного співробітництва. В умовах неврегульованості міждержавних відносин України із рядом сусідніх держав об'єктивно зростає роль прикордонних регіонів у налагодженні міжнародного співробітництва. В Україні 2/3 областей є прикордонними.

Перехід до ринку сприяє підвищенню ролі прикордонних регіонів у міжнародному економічному співробітництві. Ці регіони мають переваги у вирішенні проблем раціонального використання природних і трудових ресурсів, прискореного освоєння прогресивних виробництв і технологій, поліпшення якості продукції, розширення можливостей оновлення основних фондів і асортименту продукції, що виробляється, у вирішенні екологічних питань тощо.

Рівень співробітництва прикордонних регіонів зумовлюється багатьма чинниками:

ступенем господарського розвитку та відмінностями в структурі економічного потенціалу регіонів-партнерів;

інтенсивністю і всебічністю зв'язків цих регіонів зі своїм національним центром;

наявністю транспортних наземних шляхів на кордонах; відмінностями в митних і податкових зборах, кредитно-фінансовій системі, соціальному становищі тощо.

Транскордонне співробітництво реалізується як на регіональному, так і на локальному рівні. Однак на локальному рівні воно розвивається значно швидше й ефективніше. Розвитку такого співробітництва на регіональному рівні властиві чотири етапи:

налагодження нових та відновлення існуючих зв'язків між партнерами регіону;

визначення стратегії розвитку;

розробка і забезпечення програм розвитку;

створення вільних економічних зон.

На локальному рівні співробітництво розвивається досить спонтанно. Для нього характерні особисті контакти з сусідами, викликані господарськими потребами, а також співробітництво в галузі культури. Таке співробітництво підкріплюється правовими засадами. Поява такої форми, як єврорегіони, а також прийняття Мадридської конвенції (1980 р.) створили надійний правовий фундамент для розвитку транскордонного співробітництва на регіональному і локальному рівнях.

Єврорегіон — це формальна структура, яка створена для потреб транскордонного співробітництва на регіональному і локальному рівнях. Для неї характерне співробітництво виробничих партнерів і різних організаційних спілок.

Входження до єврорегіону є добровільним. На прийняття рішень найбільший вплив має очікування передусім економічної вигоди. Важливе значення має також співробітництво в галузі науки і культури. Значна роль відводиться сподіванням на інвестиції, введення пільгових податків тощо. Найістотнішим з позиції європейської інтеграції є взаємне пізнання і порозуміння між представниками певних територій та створення більш сприятливих умов життєдіяльності. У Західній і Центральній Європі налічується понад 90 єврорегіонів.

Українська сторона активно підтримує створення єврорегіонів. На західному кордоні України створені єврорегіони «Карпати» та «Буг». Карпатський єврорегіон був утворений 14 лютого 1993 р. в Дебреціні, де міністри закордонних справ України, Польщі й Угорщини підписали політичну декларацію про створення єврорегіону. Угоду про єврорегіон «Карпати» та його статут підписали представники регіональних влад України, Польщі, Угорщини і Словаччини, яка має статус асоційованого члена. З боку України до складу єврорегіону входять: Закарпатська (Ужгород), Львівська, Івано-Франківська і Чернівецька області. Головна мета створення єврорегіону полягає у координації діяльності у виробничій сфері, в галузі науки, культури, освіти, наведення контактів між жителя-

ми і фірмами. Опрацьовано ряд проектів створення ряду локальних вільних економічних зон в українських областях цього регіону.

До транскордонного об'єднання єврорегіон «Буг» (статутні документи підписані 29 вересня 1995 р.) увійшли Волинська область та Замостське, Хелмське, Люблінське і Тарнобжеське воєводства Польщі. Його загальна площа 44,1 тис. км², де проживає 345,6 тис. чол. Українська частина займає 20,2 тис. км², або 45,8 відсотка території єврорегіону, де зосереджено 31,2 відсотка його населення [36, с. 183].

Єврорегіон «Буг» має вигідне транспортно-географічне положення. Через його територію проходять важливі транспортні шляхи: Київ — Луцьк — Ковель — Хелм — Люблін — Варшава; Львів — Замость — Люблін — Варшава. До того ж транспортний вузол Ковель може виявитися в зоні впливу транс'європейських магістралей Ліссабон — Трієст — Будапешт — Львів — Київ та Берлін — Варшава — Люблін — Ковель — Київ — Москва, будівництво яких проектується. Все це є важливою передумовою створення вільної економічної зони «Інтерпорт Ковель», проект якої уже підготовлений. Реалізація цього проекту дасть новий поштовх до активізації транскордонного співробітництва.

Посилюється увага України, Румунії і Республіки Молдова до транскордонного співробітництва між місцевими регіональними органами.

Розроблена концепція створення нового єврорегіону «Нижній Дунай» та відповідної вільної економічної зони. Засновниками цього регіону виступають прикордонні регіони Румунії, Молдови і Одеської області, зокрема Ізмаїл, а також Ізмаїльський, Ренінський, Кілійський і Болградський райони. У числі перспективних потенційних кандидатів — Татарбунарський район, що має велику протяжність кордону з Молдовою.

Усі ці райони, прикордонні та переважно аграрні, мають давні сусідські зв'язки, а також схожі проблеми розвитку. Наприклад, Ренінський район через віддаленість від великих центрів практично позбавлений ринків збуту для своєї сільськогосподарської продукції. Проте вона може знайти попит у румунському м. Галац, яке знаходиться поблизу. Другий приклад — місцева нафтобаза. Раніше вона була переважно орієнтована на обслуговування господарств Молдови і тепер працює не на повну потужність. А сусіди — молдаване — змушені будувати свій нафтотермінал, який економічно недоцільний і екологічно небезпечний. Є багато й інших подібних прикладів.

Концепція «Нижній Дунай» цінна тим, що з її впровадженням набагато спрощується вирішення важливих проблем на рівні адміністративних районів. Одна з них — ефективне використання чотирьох міжнародних транспортних коридорів, що проходять через територію країн — учасниць нового єврорегіону. Для того щоб забезпечити максимальний ефект єврорегіону «Нижній Дунай», доцільно створити вільну економічну зону.

Вона сприятиме залученню іноземних інвестицій, дасть поштовх розвитку виробництва, забезпечить механізм реалізації ідеї транспортних коридорів.

Під впливом активізації процесу спілкування між населенням суміжних територій сусідніх держав в останні роки транскордонні зв'язки набули свого подальшого розвитку. Вони стають все масштабнішими, всебічнішими і змістовнішими, все глибше охоплюючи господарську сферу діяльності. З формуванням транскордонних об'єднань відкриваються широкі можливості в галузі економіки, транспортних перевезень, охорони навколишнього середовища, енергетики, культури, розвитку і модернізації інфраструктури, сприянню підприємництву, боротьбі зі стихійними лихами. Створюються можливості для більш оперативного реагування на потреби ринку, в тому числі в межах відповідного транскордонного об'єднання.

11.6. Глобалізація регіонального співробітництва

Встановлення прямих зв'язків між Україною і сусідніми державами, включення українських підприємств у процес розробки великих регіональних проектів, формування в різних областях і містах організаційних і комерційних структур стали першим кроком до великомасштабного регіонального співробітництва. Перспективи його окреслюються в межах одного з наймолодших інтернаціональних об'єднань, що починає вносити відчутні зміни в розстановку сил та угруповань на міжнародній арені, — організації Чорноморської зони економічного співробітництва (ЧЗЕС).

На початку 90-х років завдяки зусиллям, передусім, Туреччини ідея створення ЧЗЕС набула широкого визнання, що втілилося в підписанні 25 червня 1992 р. керівниками одинадцяти країн відповідної декларації. Серед держав — засновників цієї організації, крім України, були Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Російська Федерація, Румунія і Туреччина.

У ході переговорів у рамках ЧЗЕС країни-учасниці висловили зацікавленість у співробітництві в таких галузях, як будівництво й модернізація мережі автомобільних шляхів і залізниць, забезпечення раціонального використання рибних ресурсів Чорного моря, будівництво й оптимізація використання причорноморських портів, удосконалення телекомунікаційного зв'язку між країнами ЧЗЕС, прокладання волоконно-оптичного кабелю між Туреччиною, Румунією, Болгарією та Україною.

Україна зі свого боку висловила зацікавленість у реалізації ЧЗЕС проектів щодо модернізації нафтопереробних заводів, створення термі-

налів на берегах Чорного моря з приймання нафти і зрідженого газу, здійснення наукових досліджень разом з іноземними фірмами щодо використання нетрадиційних джерел енергії, технічного переоснащення металургійних підприємств, створення нових потужностей, здійснення багатосторонньої програми виробництва електронної техніки для різних галузей суспільного господарства України на базі напівпровідникових матеріалів тощо.

Найбільший інтерес до здійснення чорноморської інтеграції виявляють місцеві органи влади територій, які прилягають до акваторії Чорного моря. Проте для поглиблення інтеграції їм треба домогтися збільшення в своїх регіонах виробництва експортних товарів, частка якого має перевищувати середній рівень по країні. Органи місцевої влади повинні всебічно сприяти пошвавленню процесу чорноморської інтеграції великих проектів у галузі промисловості, транспорту, телекомунікацій, туризму, охорони навколишнього середовища. Роль місцевих органів управління в формуванні зони економічного співробітництва може також бути підвищена завдяки створенню асоціації або союзу чорноморських портів і регіонів.

При цілком природному тяжінні приморських міст одне до одного зв'язки між ними досі були вкрай обмеженими. Прагнення об'єднати зусилля міст і країн у вирішенні гострих проблем регіону Чорного моря стало основною передумовою для створення неурядової некомерційної організації «Чорноморський клуб». У грудні 1992 р. в Одесі представники Бургаса і Варни (Болгарія), Іллічівська, Миколаєва, Одеси, Херсона (Україна), Констанци (Румунія), Пірея і Салоників (Греція), Таганрога (Росія) прийняли статут Міжнародного Чорноморського клубу й уклали установчу угоду про його створення і діяльність. Головним завданням цієї організації визначено формування стабільного економічного простору, особливо сприятливого для взаємодії в сфері бізнесу, торгівлі, екології, науки, культури, туризму та інших галузях (рис. 11.3, А, Б).

Згідно з Декларацією про Чорноморське економічне співробітництво, прийнятою на вищому рівні, інтеграція між країнами регіону має розвиватися поетапно, з урахуванням специфіки економічних умов та інтересів країн-учасниць (ст. 10 Декларації); вибірково, як щодо участі окремих країн у реалізації спільних проектів (ст. 11 Декларації), так і щодо конкретних сфер співробітництва (екологія, транспортна та інформаційно-комунікаційна інфраструктура, наука і технологія, раціональне використання природних ресурсів, туризм, охорона здоров'я) (ст. 13 Декларації); без порушення країнами-учасницями їхніх зобов'язань щодо третіх країн і міжнародних організацій (ст. 7 Декларації).

Виходячи з цього, у причорноморському співробітництві першочерговими завданнями є такі:

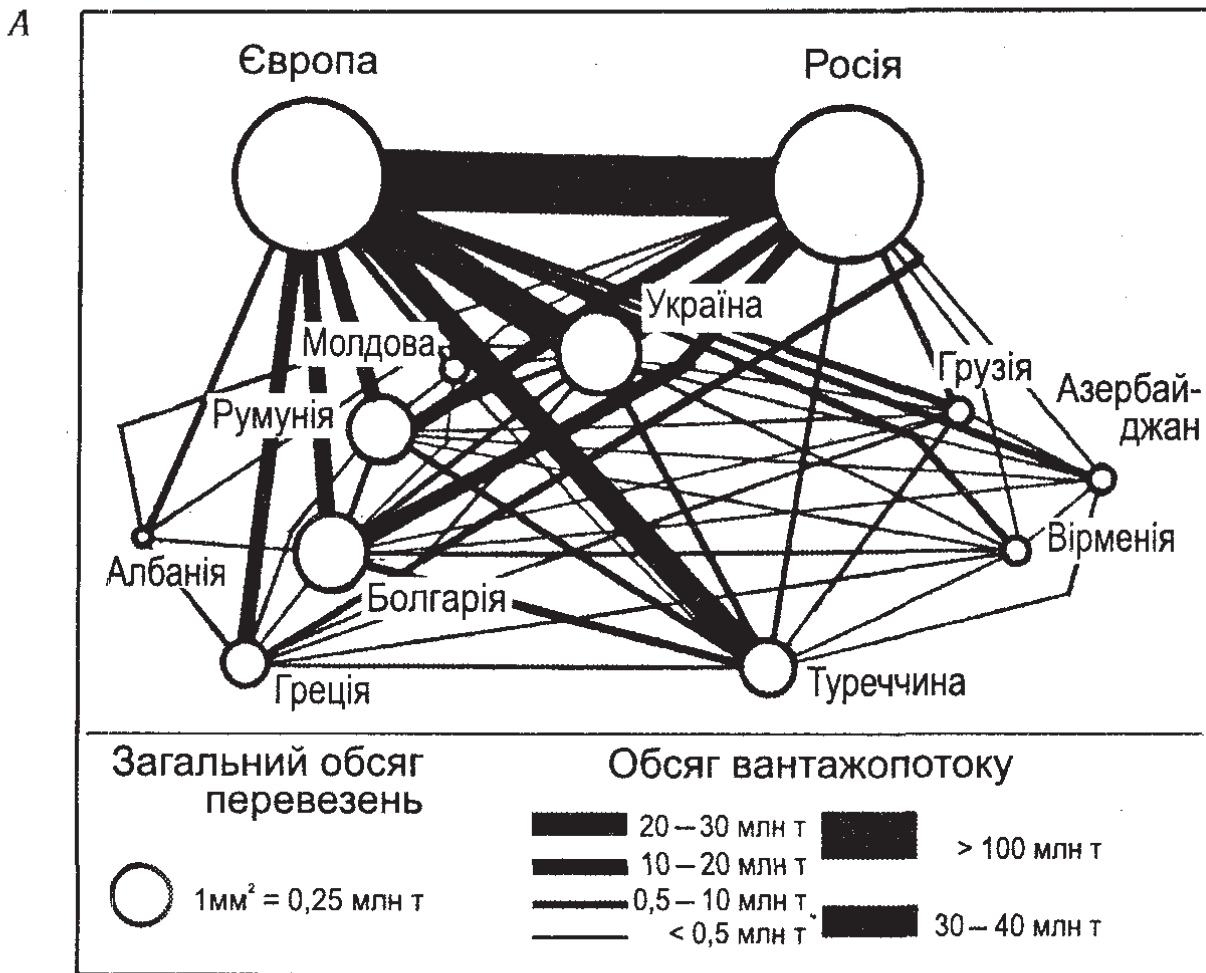

Рис. 11.3. А — вантажопотоки в регіоні Чорноморського економічного співробітництва; Б — система транспортних коридорів країн Чорноморського економічного співробітництва (За О.Г. Топчієвим, М.В. Маліком, О.А. Мирошниченком)

створення режиму вільного руху товарів, послуг, капіталів, що стимулювало б економічні контакти, розширило б межі виробничої кооперації та спільних інвестицій у сфері взаємних інтересів;

формування інфраструктури бізнесу — мережі банків і ділових центрів для фінансування та інформаційної підтримки як державних інвестицій, так і приватного бізнесу в інфраструктурні проекти, в тому числі Чорноморського комерційно-інвестиційного банку ЧЗЕС, який найдоцільніше створити на терені України;

спорудження спільними зусиллями об'єктів інфраструктури, передусім розширення співробітництва на транспорті — модернізація або створення нових транспортних комунікацій, перехід до сучасних транспортно-перевантажувальних і складських технологій;

організація поромного сполучення між Іллічівськом та одним з портів Туреччини, створення транспортно-експедиторських фірм для обслуговування ЧЗЕС, забезпечення координації в завантаженні судноремонтних заводів регіону замовленнями на ремонт суден ЧЗЕС;

розвиток транспортно-експедиторського співробітництва в галузі автотранспорту, створення необхідної інфраструктури в цій сфері; розширення залізничного сполучення між країнами ЧЗЕС; налагодження авіаційного сполучення між головними центрами країн ЧЗЕС;

комплексне використання й охорона ресурсів Чорного моря — біологічних, мінеральних, водних;

співробітництво в розвитку паливно-сировинної бази регіону, раціональному використанні енергії, в тому числі спільне фінансування енергетичних об'єктів, будівництво газо- і нафтопроводів, модернізація нафтопереробних підприємств, будівництво терміналів на березі Чорного моря для прийому нафти і зрідженого газу, введення в дію нових і реконструкція діючих вугільних підприємств із запровадженням нового покоління гірничих машин, розвитку робіт з використання нетрадиційних джерел енергії;

співробітництво в технічному переоснащенні металургійних підприємств ЧЗЕС, впровадженні нових потужностей, у тому числі через розробку нового покоління устаткування безперервного розливу сталі, модернізацію прокатного устаткування з метою одержання продукції відповідно до вимог світового ринку;

розвиток співробітництва в агропромисловому комплексі ЧЗЕС, у тому числі шляхом виробництва техніки для фермерських господарств; переробки шкіряної сировини; розведення і вирощування кіз пухових порід з подальшою переробкою козячого пуху; вирощування твердих сортів пшениці для виробництва макаронних виробів; вирощування і переробки сої, бобів, соняшнику;

співробітництво в розвитку харчової промисловості; участь у конверсії оборонної промисловості через переведення її на масове виробництво високоякісних конкурентоспроможних товарів на базі розукрупнення, демонополізації та приватизації підприємств;

розвиток сучасної системи телекомунікацій, включаючи забезпечення надійного телефонного зв'язку між країнами Причорномор'я, в тому числі реалізацію проекту будівництва волоконно-оптичної лінії зв'язку між Туреччиною, Болгарією, Румунією й Україною;

кооперація в розвитку уніфікованої митної системи країн регіону, створення повноцінної системи багатосторонніх розрахунків і можливої наступної організації Чорноморського платіжного союзу;

співробітництво країн Причорномор'я в розвитку процесів приватизації, підприємництва, зміцнення малого і середнього бізнесу.

Участь України в різних формах регіонального співробітництва в Європі, в тому числі в субрегіональних союзах тривалого і короткочасного характеру жодною мірою не суперечить економічним інтересам України, як учасника ЧЗЕС.

Запитання і завдання

1. У чому полягають сутність і мета створення вільних економічних зон?

2. Які особливості та тенденції розвитку спільних підприємств в Україні?

3. Розкрийте сутність та основне призначення регіональних науково-технологічних парків.

4. На які групи можна поділити області України за товарооборотом і формуванням регіональних ринків?

5. Яке значення мають формування єврорегіонів і транскордонне співробітництво для України?

6. Охарактеризуйте організаційну структуру Чорноморської зони економічного співробітництва та її завдання.

Інвестиційна політика в регіональному розвитку продуктивних сил

12.1. Державне регулювання інвестиційної діяльності

Інвестиційна діяльність відіграє важливу роль у регіональному розвитку продуктивних сил. Вихід української економіки з кризи пов'язаний передусім з відтворенням інвестиційного процесу. Державне регулювання інвестиційного процесу спрямоване на стимулювання джерел нагромадження всередині країни, широке залучення зарубіжного підприємницького капіталу.

Інвестиції в цілому — це витрати на розширення й оновлення виробництва, що пов'язані з запровадженням нових технологій, матеріалів та інших знарядь і предметів праці. Вони реалізуються у формі довгострокових вкладень капіталу в окремі підприємства і галузі. При цьому під капіталом у фінансовому значенні розуміють активи (кошти) фірми, підприємства. В економічному значенні він втілений у засобах виробництва, тобто основних і оборотних виробничих фондах.

До інвестицій належать усі види майнових та інтелектуальних цінностей, що спрямовуються в

об'єкти підприємницької та іншої діяльності, в результаті чого утворюється прибуток або досягається соціальний ефект. Такими цінностями є: грошові засоби, рухоме і нерухоме майно (матеріальні цінності); права на користування землею та іншими природними ресурсами, а також майнові права, що витікають з авторського права, ноу-хау, інтелектуальних цінностей тощо.

Вкладення майнових та інтелектуальних цінностей у той чи інший інвестиційний проект може здійснювати як юридична, так і фізична особа, що називається *інвестором*. У ролі інвесторів, що визначають обсяг, напрями й ефективність інвестицій, виступають органи влади та управління України, суб'єкти держави й адміністративно-територіальних утворень, державних підприємств і установ; недержавні підприємства; державні асоціації, товариства тощо. Інвесторами можуть також бути іноземні громадяни, юридичні особи, а також держави та їхні спільні з Україною підприємства.

Інвестиції поділяють на реальні та фінансові. Результатом перших є прирощення реального капіталу (споруди, машини, транспортні засоби тощо). Результатом других (фінансових), що мають за мету вкладення капіталу в цінні папери (акції, облігації тощо), не є прирощення реального капіталу. Тут відбувається так звана купівля титулу власності (аналогічно, наприклад, купівлі нерухомості), тобто операція передавання.

Інвестиційна діяльність відбивається у відповідній державній політиці, що здійснюється на основі певних принципів, які не є постійними і залежать від етапу розвитку економіки країни та здійснюваних у ній перетворень.

У сучасних умовах важливе значення має принцип послідовної децентралізації інвестиційного процесу на основі розвитку різноманітних форм власності, підвищення ролі внутрішніх (власних) джерел нагромаджень підприємств для фінансування своїх інвестиційних проектів. Важливими є державна підтримка підприємств за рахунок централізованих інвестицій; розміщення обмежених централізованих капітальних вкладень на конкурсній основі; фінансування інвестиційних проектів згідно з федеральними цільовими програмами.

Обов'язковою умовою прийняття рішень про фінансування є попередня експертиза кожної інвестиційної програми і проекту щодо їхньої відповідності цілям і пріоритетам соціально-економічної політики, окупності капітальних вкладень. Застосовується також спільне або пайове державно-комерційне фінансування інвестиційних проектів. Це дає можливість залучати додаткові фінансові кошти.

Інвестиційна діяльність може здійснюватися за рахунок власних, позикових і залучених коштів інвесторів, а також бюджетних і позабюджетних асигнувань. До власних фінансових ресурсів належать прибуток,

амортизаційні відрахування, грошові нагромадження, збереження громадян та юридичних осіб. Позикові кошти інвесторів включають облігаційні позики, банківські й бюджетні кредити, а залучені — кошти від продажу акцій, пайові та інші внески громадян і юридичних осіб.

Державні інвестиції фінансуються за рахунок бюджету, прибутків державних підприємств, емісії грошей або шляхом випуску внутрішніх і зовнішніх позик уряду.

Бюджетне фінансування інвестиційної діяльності з метою реалізації державних інвестиційних програм передбачає регулювання галузевої та територіальної структури інвестицій.

З розвитком економіки бюджетне фінансування інвестицій замінюється системою субсидування їх, що передбачає надання бюджетних коштів у формі інвестиційних позик на принципах платності та повернення. Перевага такого субсидування полягає в можливості відбору на конкурсній основі найефективніших варіантів інвестування.

Державна інвестиційна політика передбачає широке використання і позабюджетних асигнувань через відповідні фонди. Позабюджетні фонди можуть виступати інвесторами в розрахунку на отримання доходів від інвестицій для додаткового фінансування своїх витрат. За основним напрямом діяльності фонди звільнені від сплати податків, мита.

Позабюджетні інвестиційні фонди утворюються, як правило, у формі акціонерного товариства відкритого типу і є компаніями, що вкладають капітал у цінні папери інших компаній.

В останні роки інвестиції у виробництво, що закладають основу для довгострокового економічного зростання, різко скоротилися і продовжують скорочуватися. Для відновлення й активізації інвестиційного процесу насамперед потрібно:

- розвивати ощадну справу з використанням коштів населення;

- знижувати рівень сукупного податкового тягаря на товаровиробників і його значну диференціацію;

- використовувати рефінансування Національним банком України комерційних банків переважно на інвестиційні цілі;

- зберігати і примножувати національний інтелектуальний потенціал завдяки залученню інвестицій у науку, освіту, перепідготовку кадрів.

Головним завданням є створення економічних умов для збільшення довгострокових інвестицій та залучення іноземних капіталів. Важливе значення у його вирішенні мають фінансові пільги: звільнення від оподаткування частини прибутку, що направляється на науково-технічні розробки; дозвіл на проведення прискореної амортизації основних фондів (тобто зменшення через прискорену амортизацію суми прибутку, що підлягає оподаткуванню) тощо. Це дає можливість якомога ефективніше ви-

користувати інвестиції у виробництво і тим самим створити умови для його розвитку.

Чинне податкове законодавство в Україні не справляє стимулюючого впливу на підприємницьку діяльність взагалі та довгострокові вкладення зокрема. В умовах перехідного періоду важливо врахувати не тільки фіскальну, а й стимулюючу роль податкової системи.

Основним напрямом інвестицій є капітальні вкладення в основні фонди (основний капітал). **Капітальні вкладення** — це витрати на нове будівництво, реконструкцію, розширення і технічне переоснащення діючих підприємств, витрати на житлове, комунальне і культурно-побутове будівництво.

Співвідношення різних видів і напрямів витрат у загальному обсязі капітальних вкладень, його внутрішня будова встановлюються відповідно до інвестиційної політики і визначають структуру капітальних вкладень, яка багато в чому визначає темпи і пропорції відтворення основних фондів. Джерелом простого відтворення основних фондів є фонд заміщення, більша частина якого акумулюється у вигляді амортизаційних відрахувань, а розширеного — частина національного доходу країни, яка виділяється на цілі накопичення.

Залежно від призначення капіталовкладення поділяють на виробничі та невиробничі. Розрізняють також відтворювальну, технологічну, галузеву і територіальну структури капітальних вкладень.

Відтворювальна структура характеризує обсяги капіталовкладень, що спрямовуються на підтримку потужностей діючих підприємств, технічне переозброєння і реконструкцію, а також на розширення діючих і будівництво нових підприємств. Як правило, перші види вкладень обходяться дешевше, ніж нове будівництво. Технологічна структура установлює співвідношення між вартістю будівельно-монтажних робіт, вартістю устаткування та іншими витратами у загальному обсязі капіталовкладень. *Галузева структура* відбиває розподіл капіталовкладень між галузями, а *територіальна* — між регіонами.

Відповідно до державної інвестиційної програми формується перелік будов і об'єктів для загальнодержавних потреб, що мають фінансуватися з залученням коштів державного бюджету як на засадах безоплатності, так і на засадах повернення. Практикою встановлено такий порядок формування переліку будов і об'єктів, що фінансуються з бюджету.

1. Міністерство економіки України попередньо установлює і повідомляє державним замовникам можливий обсяг капіталовкладень на відповідний період.

2. Державні замовники передають до Міністерства економіки пропозиції щодо інвестиційних проектів, розроблені на основі попередніх обсягів державних централізованих капіталовкладень.

В обґрунтуванні замовників зазначається перелік будов та об'єктів з відповідними показниками на весь період будівництва з розбивкою за роками, додаються необхідні техніко-економічні розрахунки.

3. Міністерство економіки України і Міністерство фінансів України розглядають пропозиції державних замовників і приймають рішення щодо включення їх у перелік будов і об'єктів для державних потреб.

Відбір будов і об'єктів провадиться на конкурсних засадах. Включення до зазначеного переліку будов і об'єктів, будівництво яких треба розпочинати, допускається за умов, якщо перехідні будови і об'єкти з аналогічними потужностями забезпечені необхідними обсягами капітальних вкладень. Державні замовники визначають забудовників та організують проведення підрядних торгів. До забудовників належать інвестори й особи, уповноважені інвесторами здійснити реалізацію інвестиційних проектів з будівництва. Підрядні торги (тендери) проводяться за участю будівельних організацій та іноземних фірм.

Міністерство економіки України і Міністерство фінансів України на підставі повідомлень державних замовників про результати підрядних торгів уточнюють обсяги капіталовкладень, розміри і джерела фінансування будов і об'єктів, будівництво яких намічено розпочинати й які включені до переліку на весь період будівництва, з розподілом за роками. Включення таких об'єктів до списку є державною гарантією їхнього фінансування до повного завершення будівництва у визначені строки.

На основі підрядних торгів укладаються державні контракти (договори підряду, сутність яких полягає в тому, що підрядчик бере на себе зобов'язання виконати своїми силами і засобами будівництво об'єкта або комплексу згідно з проектами і відповідними вимогами, зокрема щодо якості.

До обов'язків замовника входять і надання підряднику будівельного майданчика, передача йому затвердженої проектно-кошторисної документації та своєчасне фінансування будівництва. Крім того, замовник повинен поставити технологічне устаткування, а також деякі види спеціальних матеріалів та виробів, прийняти закінчені об'єкти і повністю оплатити їх.

Контракти (договори підряду) укладаються на весь період будівництва і є основним документом для розрахунків між замовником (збудовником) і підрядною організацією. Їхня відмова від подальшого фінансування будови або об'єкта, що здійснюється відповідно до контракту (договору підряду), тягне за собою компенсацію витрат інших учасників будівництва.

Важливим документом у будівельному процесі є титульний список, що розробляється для будов та об'єктів виробничого і невиробничого призначення. У ньому зазначають назву і місцезнаходження будови, ха-

ракти будівництва, рік початку і закінчення цього будівництва, проектну потужність всього об'єкта і його повну кошторисну вартість. Крім того, до титульного списку вносяться завдання щодо введення в дію основних фондів, а також дані про капітальні вкладення, будівельно-монтажні роботи та незавершене будівництво. Окремо в цьому списку подають інформацію щодо пускових комплексів, окремих виробництв, цехів, об'єктів, пов'язаних з охороною природного середовища.

Пріоритетні напрями, що потребують державної підтримки в реалізації інвестиційних проектів за рахунок державного бюджету, визначаються Міністерством економіки України і Міністерством фінансів України за участю інших органів виконавчої влади.

12.2. Становлення регіональної інвестиційної політики в Україні

Одна з найскладніших проблем переходу до ринкових відносин в Україні — перерозподіл повноважень і прав у сфері інвестицій між центром та регіонами. В умовах адміністративно-командної системи колишнього СРСР регіональну інвестиційну політику здійснював виключно союзний центр: колишні союзні республіки були її об'єктами, а не самостійними суб'єктами.

Фінансово-економічний механізм розподілу капіталовкладень цілком відповідав логіці адміністративно-командної системи. Переважна частина фінансових ресурсів централізувалася в союзному бюджеті, який був головним джерелом державних капітальних вкладень. Союзний центр розпоряджався також кредитними ресурсами Держбанку, Будбанку, галузевих банків, призначених для фінансування капітальних вкладень.

Такий механізм не міг вписатися в концепцію ринкових перетворень, важливими напрямами якої є економічна децентралізація, розширення прав регіонів та їхніх економічних можливостей.

У незалежній Україні з'явилися можливості для започаткування власної регіональної політики, в тому числі інвестиційної. Конституція України (ст. 118, 119, 140—146) визначила головний вектор перерозподілу економічних прав і повноважень на користь регіонів. У реальному житті регіональний розвиток України відбувається досить складно і суперечливо.

Нові соціально-економічні умови господарювання визначають і нові підходи до оцінювання інвестиційного потенціалу регіонів, ставлять завдання аналізу моніторингу та пошуку шляхів вирішення проблем, пов'язаних з інвестиційною діяльністю на всіх регіональних рівнях. Тепер організаційно відбувається процес формування диверсифікованої систе-

ми інвесторів. Вона складається з агентів різних функціональних і соціально-економічних структур — виробничих, посередницьких, біржових, чисто інвестиційних та інших підприємств, створення ринкового інфраструктурного середовища.

У регіонах України поки що не склалася мережа приватних інституційних інвесторів.

Найбільші потенційні приватні інституційні інвестори — це комерційні банки, які здійснюють переважно короткострокове кредитування найприбутковіших торгово-посередницьких операцій, а не інвестування.

До країни, де вітчизняний інвестор практично не вкладає кошти у розвиток виробництва, важко залучити й іноземного інвестора. Залучення іноземних інвестицій має здійснюватися з урахуванням цілей та завдань державних програм структурної переорієнтації виробництва, цільових програм міжгалузевого та галузевого розвитку, конверсії та розвитку експортного потенціалу, а також внутрішньої та зовнішньої кооперації продукції виробничо-технічного призначення, приватизації державних підприємств із залученням іноземного капіталу.

За нинішньої ситуації Україна може зміцнити свої позиції як покупець інвестицій за рахунок диверсифікації останніх, отримуючи іноземні інвестиції у вигляді технологічного обладнання, матеріалів, прав інтелектуальної власності, ноу-хау, торгових знаків, деяких інших видів цінностей. Доцільність такого варіанта дій підтверджують не тільки деякі зарубіжні спеціалісти, а й досвід окремих країн, наприклад Японії, де закупівля та використання зарубіжних ліцензій значною мірою сприяли її економічному розвитку.

На весь період проведення великомасштабних інвестиційних заходів було б доцільно створити фонд довгострокового кредитування на підприємствах, в об'єднаннях — інвестиційний фонд. Створювати такі фонди доцільно і в регіонах з метою використання їхніх коштів на потреби розвитку об'єктів пріоритетних галузей регіону.

Сьогодні кожний регіон виробляє свої підходи до активізації інвестиційної діяльності: одні мають надію на розширення дотацій із центрального бюджету щодо підтримки вугільної промисловості, АПК, ВПК, інші намагаються мобілізувати власні ресурси через місцеві податки та інші канали, треті сприяють розвитку недержавного сектору і залученню його фінансових ресурсів у вигляді інвестицій в економіку. У кожному з цих випадків інвестиційна політика регіону будується з урахуванням специфічних чинників. При її проведенні намагаються використати наявні переваги для залучення інвесторів як вітчизняних, так і зарубіжних.

Скорочення внутрішніх інвестицій поки що не компенсується притоком у країну іноземного капіталу, масштаби якого не відповідають потребам нашої економіки. Однією з причин є те, що Україна розглядається як

держава з високим ризиком для іноземного капіталу. Так, у рейтингу інвестиційної привабливості країн Україна на початку 1996 р. займала 106-те місце — між Кот д'Івуаром і Того⁶.

За даними Міністерства економіки України, потреба в інвестиціях у 1997 р. становила понад 40 млрд дол. США. За даними Мінстатистики України, загальний обсяг прямих інвестицій, що надійшли в Україну за 1992—1995 рр., становив 750,1 млн дол. США, в тому числі за 1995 р. — 266,6 млн дол. У цілому в Україні іноземні інвестиції становлять 0,2 відсотка загальних потреб капіталовкладень, у той час, як наприклад, у Білорусії цей показник дорівнює 8, у Киргизстані — 31, а в Азербайджані сягає 77 відсотків.

Всього іноземними інвесторами з 94 країн світу вкладено інвестицій більше ніж у 3,5 тис. українських підприємств, з яких 77 відсотків — спільні підприємства. Частка СП у загальній кількості діючих в Україні промислових підприємств становить 21 відсоток, а виробництво ними продукції у валовому внутрішньому продукті — близько 3 відсотків.

Найбільшу цінність з різних видів інвестицій для України мають новітні технології та обладнання, ноу-хау, вільно конвертована іноземна валюта. Можливості ж вкладення тих чи інших видів інвестицій у іноземних інвесторів часто різні залежно від країни походження. Через це проблему залучення зарубіжних капіталів до економіки України доцільно розглядати диференційовано щодо інвесторів з розвинених країн, країн на терені колишнього СРСР, з інших країн.

Одним з економічно доцільних напрямів залучення іноземних інвестицій в Україну є поетапний перехід від імпорту невеликих партій технологічного обладнання або інших товарів виробничого призначення (з метою вивчення та освоєння ймовірного ринку збуту продукції) до створення спільних підприємств з їхньою наступною експансією на ринки за межами України. Обов'язково слід враховувати й жорстку конкуренцію, пануючу на світових ринках техніки й технологій. Успішність таких дій залежить від їх послідовності та від проведення радикальних економічних реформ. Усі рішення щодо укладання контрактів мають приймати незалежні від держави господарські суб'єкти, підприємці, які розпоряджаються власними або позиченими ресурсами і відповідають за наслідки прийнятого рішення своїм майном. Державі має відводитися роль регулятора податкової, митної, а опосередковано — і кредитної політики. Водночас вона зобов'язана захищати вітчизняні та спільні підприємства від протекціоністських дій зарубіжних урядів. Тим більше, що на сучасному етапі виявляється тенденція до посилення протекціонізму в

---

⁶ Institutional Investor. International Edition; Лях О.І. Загальні проблеми інвестування та можливості залучення.

міжнародній торгівлі продукцією сільського господарства, сталеплавильної та текстильної промисловості, тобто тих галузей, де Україна могла б бути солідним світовим експортером. Такий варіант економічної стратегії, як й інші імовірні, має розглядатися в єдиному спеціальному документі (концепції, програмі).

Отже, для вдосконалення політики залучення зарубіжних інвесторів слід звернути увагу на такі проблеми:

вирішення питання власності, особливо на нерухоме майно і землю, згідно з існуючими міжнародними нормами;

прийняття законів та підзаконних актів щодо проблем, які стосуються іноземного інвестування, єдиним пакетом для посилення їхньої чинності;

розробка концепції (програми) з чіткою постановкою мети залучення іноземних інвестицій, виділення пріоритетних сфер (адресатів), механізму реалізації поставлених цілей;

здійснення політики протекціонізму з метою підтримки вітчизняних товаровиробників та захисту перспективних галузей економіки.

Практика засвідчує, що проводячи політику залучення інвестицій в економіку України, важливо дбати про забезпечення їхньої стабільності та довготривалості. Очевидно, з огляду на національні інтереси, краще використовувати іноземні інвестиції, ніж, скажімо, покладатися лише на кредити Міжнародного валютного фонду.

Ефективне використання іноземних інвестицій потребує упорядкування державного управління ними. Для його здійснення необхідно чітко визначити та розмежувати повноваження об'єктів державного управління в цій сфері з метою узгодження їхньої діяльності та уникнення дублювання повноважень.

У межах загального підходу потрібно передусім визначитися стосовно вибору загальної політики щодо іноземних інвестицій. Така політика може бути ліберальною, контролюючою та обмежуючою. До конкретних аспектів основ державного управління іноземними інвестиціями можна віднести визначення системи органів державної влади, відповідальних за контроль над іноземними інвестиціями, створення ефективної системи спеціального законодавства та підзаконних актів щодо іноземних інвестицій, вибір пріоритетних галузей, секторів та проектів для інвестицій у цих галузях, а також галузей, обмежених для іноземного інвестування. Сюди належить також встановлення інвестиційних пільг, зокрема створення експортоорієнтованих чи спеціалізованих економічних зон, податкових, тарифних, регіональних пільг тощо, або встановлення обмежень у системі державного управління діяльністю іноземних інвесторів.

Територіальний розподіл іноземних інвестицій в Україні досить нерівномірний. Це зумовлено рівнем інвестиційної привабливості підприємств, галузей та регіонів у цілому.

В Україні формується регіональна інвестиційна політика, адекватна умовам ринкової економіки. Все більшою мірою вона стає політикою самих регіонів, а не лише центру. Без об'єднання зусиль центральних, регіональних, місцевих органів влади, державного й альтернативного секторів економіки важко розраховувати на достатньо швидке подолання інвестиційного спаду в країні, на перехід економіки в стадію оживлення, а згодом і піднесення.

Погодження інтересів різних ієрархічних рівнів і господарських суб'єктів різних форм власності потребує розробки відповідного механізму регулювання і стимулювання інвестицій.

На загальнодержавному рівні мають бути створені економічні умови для активізації інвестиційної діяльності завдяки використанню переважно фінансово-економічних методів регулювання та стимулювання інвестицій, адекватних ринковій економіці. До таких методів належить регулювання ставок оподаткування і рефінансування, норм обов'язкових резервів у НБУ, валютного курсу, митних платежів тощо. Методами економічного регулювання є субсидювання позикового відсотка з кредитів для фінансування інвестицій. Це відповідатиме пріоритетам регіональної інвестиційної політики, сприятиме заохоченню спільного фінансування інвестицій з державних і приватних джерел.

Державна інвестиційна політика має будуватися з урахуванням регіональних інвестиційних програм. Адже включені до державної програми інвестиції будуть реалізовуватися, а об'єкти будуватимуться в конкретних регіонах на певних територіях, економічні інтереси яких не можна не враховувати. Способами врахування цих інтересів можуть стати спільне пайове фінансування з державних і регіональних джерел, надання пільгових централізованих інвестиційних кредитів під гарантії місцевих адміністративних банків.

На регіональному рівні важливе значення має закріплення фінансової бази інвестиційної діяльності у вигляді довгострокових стабільних нормативів. Доцільно перейти до середньострокових нормативів, розрахованих на 3—5 років, що забезпечувало б високу стабільність фінансів.

Для активізації інвестиційної діяльності на рівні регіонів може бути використаний такий економічний важіль, як диференціація ставок місцевих податків, а також центральних і регулюючих податків у частині, що направляється до регіональних бюджетів. Створення пільгового податкового режиму для інвесторів усіх форм власності, що вкладають капітал у проекти з відповідним регіональним пріоритетом, може поліпшити інвестиційний клімат у регіоні, стимулювати вітчизняних і зарубіжних інвесторів.

Досить істотним є розмежування функцій у сфері інвестицій між регіональним і місцевим рівнями. Важливо визначити, які інвестиційні

завдання вирішуються на регіональному і місцевому рівнях та за рахунок яких джерел фінансування, що має бути закріплено відповідними нормативами. Це необхідно для підвищення ролі як регіонального, так і місцевого самоврядування.

Важливим інструментом ефективної регіональної інвестиційної політики могло б стати реальне створення вільних економічних зон.

Здійснення глибоких соціально-економічних перетворень в Україні потребує урахування особливостей регіонів у межах виваженої державної регіональної політики, в тому числі в такій ключовій сфері, як інвестиції. У таких умовах зростає необхідність прискорення розробки наукової концепції регіональної інвестиційної політики в країні.

12.3. Напрями та принципи здійснення регіонального інвестиційного процесу

За даними Державного комітету статистики України обсяг іноземних інвестицій, що надійшов в українську економіку в 1996 р. становив 1,275 млрд дол. У перерахунку на душу населення це становить приблизно 25 дол. Іноземні інвестиції отримали 5263 підприємства України, з них 4117 — спільні, на які прийшлося 66,8% загальної суми інвестицій. Найбільші обсяги інвестицій вкладені в підприємства Києва (556,5 млн дол.), Одеської області (114,7 млн дол.), Автономної Республіки Крим (92,6 млн дол.), Донецької (76,3 млн дол.) і Львівської (5,5 млн дол.) областей.

Частка державних інвестицій знаходиться на рівні 61,5 відсотка, колективних — 33,5 відсотка, із них в аграрній сфері — лише 9,8 відсотка, а приватних — всього 5 відсотків.

У структурі чистих інвестицій провідне місце належить промислово-му устаткуванню і житловому будівництву, на які приходиться відповідно 30—40 і 35—50 відсотків чистих інвестицій. Це головні орієнтири для прийняття рішень з інвестиційної політики в промисловому секторі.

Існує ряд негативних обставин, що істотно стримують іноземних інвесторів при вкладанні капіталів. До них належать слабка конвертованість національної грошової одиниці, низька платоспроможність підприємств і практикування ними бартеру, повільні темпи приватизації, нерозвиненість фондового ринку, зростання корупції та злочинності в економіці, низька купівельна спроможність населення, відсутність вітчизняного реального виробничого інвестування, вивезення національного капіталу за кордон, відсутність права приватної власності на землю.

Інвестиційна діяльність, як внутрішня, так і зовнішня, характеризується конкретно вираженим регіональним аспектом, тобто вона спирається на маркетинг (або діагностику) території, нові регіональні форми та об'єкти цієї діяльності, а також на переваги малого бізнесу.

Нові соціально-економічні умови, що виникають у зв'язку з переходом до ринкової моделі функціонування господарства, визначають і нові підходи до оцінювання інвестиційного потенціалу регіонів, висувають завдання аналізу, моніторингу і пошуку шляхів вирішення проблем, пов'язаних з інвестиційною діяльністю на цій території. Кризовий стан економіки України, фактичне припинення фінансування з державного бюджету поставили регіони перед необхідністю виживання, вони реально можуть розраховувати на свій продуктивний потенціал, на розвиток механізму реалізації цього потенціалу з залученням капіталу внутрішніх і зовнішніх інвесторів. Отже, територію слід розглядати як своєрідний «товар» — об'єкт ринкових відносин, з яким місцеві органи влади («продавець») виходять на ринок інвестицій. Іншими суб'єктами («покупцями») території є її жителі, як потенційні інвестори (місцеві та зі сторони), державні органи обласного чи центрального рівня.

Виходячи зі специфіки маркетингу, місцеві органи влади створюють імідж своїх територій як місця життєдіяльності та об'єкта вигідного вкладання капіталу. Головний акцент при цьому робиться на перевагах не тільки природних, економічних, соціальних, екологічних, культурних і політичних елементів, а й на результатах людської діяльності. Всі ці елементи можуть бути об'єктами вкладання капіталу інвесторів, об'єктами купівлі-продажу, але тільки в своїй сукупності вони визначають ціну території як товару.

Різноманітна інвестиційна діяльність є вагомим чинником високо-ефективного соціально-економічного розвитку регіону. Через це завдання інвестиційної діяльності зводиться до максимального забезпечення працездатності регіональних чинників, а саме: основних виробничих фондів; оборотних засобів підприємств; трудових ресурсів; соціальної сфери; виробничої інфраструктури; природних ресурсів.

Для України, де ринкові відносини лише формуються, проблема регіонального розвитку та регіональної інвестиційної політики є дуже складною. Нині організаційно йде процес формування диверсифікованої системи інвесторів. Вона складається з агентів різних функціональних і соціально-економічних структур: виробничих, посередницьких, біржових, суто інвестиційних та інших підприємств, створення ринкового інфраструктурного середовища.

Приватні та державні інвестори в умовах ринку керуються при прийнятті та реалізації інвестиційних рішень переважно двома аргументами: наявною нормою рентабельності та макроекономічними перспективами

її зростання на майбутнє. Однак не менш суттєвими є темпи відтворювального процесу за певним проектом інвестування.

Методика здійснення регіонального інвестиційного процесу передбачає вибір основних пріоритетних його напрямів та принципів.

Такими напрямами мають бути:

екологічний аспект соціально-економічного розвитку територій та їхніх поселень, пов'язані з цим питання демографічної ситуації;

розвиток наукомістких виробництв (галузей, видів діяльності), орієнтованих на висококваліфіковані кадри і відносно дешевші (за світовими вимірами) трудові ресурси. З цим напрямом має бути тісно пов'язана проблема проведення конверсії оборонного комплексу регіону, в якому зосереджені унікальне і високотехнологічне устаткування, передові технології та висококваліфіковані кадри працівників;

будівництво об'єктів інфраструктури — виробничої, ринкової, соціальної, інвестиційної та екологічної.

Слід створювати сприятливі умови для іноземних інвестицій. Для залучення іноземного капіталу такими передумовами є:

формування сприятливого інвестиційного клімату, створення пільгових умов, що підвищують ділову активність на відповідних територіях і стимулюють розвиток малого підприємництва. Саме воно сприяє використанню інвестиційного потенціалу невеликих територій, розширенню видів діяльності населення. Одночасно підприємливість сприяє збільшенню зайнятості населення через створення додаткових робочих місць; насиченню споживчого ринку товарами і послугами; збільшенню надходжень до місцевої казни тощо;

стан і ступінь стабільності економіки в цілому, місткість ринку, темпи і пропорції розвитку, інвестиційна привабливість регіонів та країни в цілому.

Малий бізнес може відіграти вирішальну роль у перебудові економіки на ринкових засадах, якщо його основними принципами будуть такі:

орієнтація на регіональну і місцеву специфіку;

включення регіональних структур малого підприємництва до загальнодержавної мережі інформаційного і правового моніторингу з питань малого бізнесу;

акцент на використанні регіональних, міжрегіональних і місцевих фінансових можливостей;

підтримка підприємств малого бізнесу через систему державних і муніципальних замовлень;

особлива увага малому бізнесу в галузях сільського господарства, будівництва, переробки сільськогосподарської продукції, її зберігання і транспортування, надання послуг населенню;

групування дрібних підприємств у асоціації з метою, щоб приватні банки мали справу з досить великими структурами, у відносинах з якими можна розраховувати на значний прибуток;

застосування пільгового оподаткування;

підтримка зовнішньоторговельних відносин малого бізнесу, технологічне та інноваційне сприяння створенню технопарків, розвиток співробітництва з іноземним капіталом;

регіональний консалтинг, що передбачає кваліфіковані консультації з питань, пов'язаних з ризиком, правовими і фінансовими питаннями.

Найважливішими об'єктами регіональної інвестиційної діяльності мають стати:

трансграничні регіони;

спеціальні (вільні) економічні зони;

технополіси і технопарки;

бізнес-інкубатори (інженерні центри);

міські агломерації як найбільш урбанізовані території;

депресивні та екологічно напружені місцевості;

міжобласні виробничі й інфраструктурні комплекси;

окремі агропромислові консорціуми, комбінати та фірми;

транспортні вузли і магістралі;

об'єкти ринкової інфраструктури;

вищі навчальні заклади з унікальною підготовкою фахівців.

На основі таких об'єктів мають складатися інноваційні регіональні проекти та бізнес-плани, як, наприклад, євро регіони «Карпати» і «Буг», аванпроект «Ковель», десятки проектів щодо створення спеціальних (вільних) економічних зон.

12.4. Інвестиційна привабливість регіонів

Кожний інвестиційний проект має конкретну спрямованість і з найбільшою ефективністю може бути реалізований у тих регіонах, де для цього є найкращі умови. Через це важливу роль у процесі обґрунтування стратегії інвестиційної діяльності компаній, фірм відіграють оцінка і прогнозування інвестиційної привабливості регіонів.

Оцінка і прогнозування інвестиційної привабливості регіонів мають бути безпосередньо узгоджені з державною регіональною політикою. Метою цієї політики є забезпечення ефективного розвитку окремих регіонів з урахуванням таких чинників, як раціональне використання різноманітних економічних можливостей кожного з них, ефект оптимальної інтеграції, територіальний поділ праці та взаємна економічна інтеграція.

Згідно з цією метою завдання державної інвестиційної політики регіонального розвитку можна узагальнити так:

- стимулювання розвитку експортних та імпортозамінних виробництв тих регіонів, які мають для цього найкращі умови;
- формування спеціальних (вільних) економічних зон;
- прискорення розвитку необхідної регіональної інфраструктури.

Реалізація цих завдань тісно пов'язана з державною і приватною інвестиційною діяльністю.

Під *інвестиційною привабливістю* розуміють надійне і своєчасне досягнення цілей інвестора на основі економічних результатів діяльності виробництва, у яке здійснюються інвестиції. Інвестиційна привабливість визначається комплексом різноманітних чинників, перелік і вплив яких можуть розрізнятися і змінюватися залежно як від складу інвесторів, що переслідують різні цілі, так і від виробничо-технічних особливостей виробництва, що інвестується.

Звідси виникає необхідність наукового пошуку й обґрунтування методів змістовного і кількісного врахування значимості загальних і специфічних особливостей, що визначають інвестиційну привабливість виробництва окремих видів товарів і всієї їх розрахунково обґрунтованої номенклатури на конкретному підприємстві. Для оцінювання впливу чинників інвестиційної привабливості підприємства використовують систему показників, яка включає, зокрема, показники ліквідності, доходності, фінансової сталості, інвестиційного ризику тощо.

Оцінювання і прогнозування інвестиційної привабливості регіонів здійснюються у такій самій послідовності, що й дослідження інвестиційної привабливості підприємств. Однак показники оцінювання і чинники прогнозування тут дещо інші. Оцінювання інвестиційної привабливості територій набуло досить значного поширення у світовій практиці. Так, у США регулярно публікуються індекси, що характеризують рейтинг штатів за різними критеріями і мають різну спрямованість: політичну, економічну, екологічну. Ряд відомих наукових центрів та інвестиційних компаній періодично публікують рангований за ступенем інвестиційної привабливості перелік країн з метою орієнтації потенційних інвесторів.

Назріла потреба в оцінюванні інвестиційної привабливості регіонів України, яке може здійснюватися за такими узагальненими показниками:

- рівень загальноекономічного розвитку регіону;
- рівень розвитку інвестиційної інфраструктури регіону;
- демографічна характеристика регіону;
- рівень розвитку ринкових відносин і комерційної інфраструктури регіону;
- рівень криміногенних, екологічних та інших ризиків.

Кожний синтезований показник оцінюють за сукупністю аналітичних показників, що входять до його складу. Кількісну оцінку кожного синтезованого показника отримують підсумовуванням рангових значень (у системі регіонів), що входять до складу аналітичних показників.

При оцінюванні рівня загальноекономічного розвитку регіону вивчають потенційну потребу в обсягах інвестування, можливість формування інвестиційних ресурсів за рахунок власних джерел, сукупну місткість регіонального ринку. Для такого оцінювання використовують такі аналітичні показники:

частка регіону в валовому внутрішньому продукті та виробленому національному доході;

обсяг виробленої промислової продукції на душу населення;

рівень самозабезпеченості регіону основними продуктами харчування (обсяг виробництва відповідних видів сільськогосподарської продукції на душу населення);

середній рівень заробітної плати у регіоні;

обсяг і динаміка капітальних вкладень у регіоні в розрахунку на одного жителя;

число компаній і фірм всіх форм власності в регіоні;

частка збиткових підприємств у загальній кількості функціонуючих компаній та фірм.

При оцінюванні рівня розвитку інвестиційної інфраструктури регіону вивчають можливості швидкої реалізації інвестиційних проектів за такими показниками:

кількість підрядних будівельних компаній і фірм всіх форм власності;

обсяги місцевого виробництва основних видів будівельних матеріалів;

виробництво енергетичних ресурсів (у перерахунку на електроенергію) на душу населення;

кількість залізничних шляхів сполучення в розрахунку на 100 км² території;

щільність автомобільних шляхів з твердим покриттям на 100 км² території.

При оцінюванні демографічної характеристики регіону вивчають потенційний обсяг попиту населення на споживчі товари та послуги, а також можливість залучення кваліфікованої робочої сили у виробництва, що інвестуються. З цією метою аналізують такі показники:

частка населення регіону в загальній чисельності жителів країни;

співвідношення міських і сільських жителів у регіоні;

частка населення, зайнятого в суспільному виробництві на підприємствах всіх форм власності;

рівень кваліфікації робітників, зайнятих у суспільному виробництві.

При оцінюванні рівня розвитку ринкових відносин і комерційної структури регіону вивчають відношення місцевих органів самоврядування до розвитку ринкових форм і створення відповідного підприємницького клімату. Для цього оцінювання використовують систему таких показників:

частка приватизованих підприємств у загальній кількості підприємств комунальної власності;

частка компаній і фірм недержавних форм власності у загальній кількості виробничих підприємств регіону;

кількість спільних компаній і фірм з зарубіжними партнерами (юридичними і фізичними особами-нерезидентами);

кількість банківських установ (у тому числі філій) на території регіону;

кількість страхових компаній (та їхніх представництв) на території регіону;

кількість товарних бірж (універсальних і спеціалізованих) на території регіону.

При оцінюванні рівнів криміногенних, екологічних та інших ризиків вивчають ступінь безпеки інвестиційної (а потім виробничої) діяльності в регіоні. З цією метою розглядають такі показники:

рівень економічної злочинності (за основними видами і в цілому) в розрахунку на 100 тис. жителів;

частка підприємств зі шкідливими викидами, що перевищують гранично допустимі норми, в загальній кількості промислових підприємств;

середній радіаційний фон у містах регіону;

частка незавершених будівельних об'єктів у загальній кількості розпочатих будівництвом об'єктів за останні 3 роки.

Огляд аналітичних показників, що використовуються для оцінювання інвестиційної привабливості регіону, свідчить про широку базу дослідження комплексу умов, що визначають цю регіональну характеристику.

На основі кількісної оцінки розглянутих синтезованих показників (отриманих за сумою їхньої рангової значимості) розраховують інтегральний показник оцінки інвестиційної привабливості регіонів. При цьому враховують, що окремі синтезовані показники відіграють різну роль у прийнятті інвестиційних рішень.

Експериментально (з урахуванням думок інвестиційних менеджерів) визначено таку значимість кожного синтезованого показника в сукупній оцінці інвестиційної привабливості регіонів у відсотках:

рівень загальноекономічного розвитку — 35;

рівень розвитку інвестиційної інфраструктури — 15;

демографічна характеристика — 15;

рівень розвитку ринкових відносин і комерційної інфраструктури — 25;

рівень криміногенних, екологічних та інших ризиків — 10.

Інтегральний показник оцінки інвестиційної привабливості регіонів країни при прийнятті інвестиційних рішень розраховують як суму добутків рангового значення кожного синтезованого показника на його значимість (у відсотках).

За значенням розрахованого інтегрального показника визначають конкретне місце регіону щодо інвестиційної привабливості у загальному складі регіонів країни.

Для того щоб визначити кількісний взаємозв'язок інтегрального показника оцінки інвестиційної привабливості регіонів з ефективністю інвестицій, для кожного регіону аналізують наявні показники цієї ефективності.

Ефективність інвестицій характеризується показником рентабельності власного капіталу (власний капітал у цьому разі виступає аналогом суми інвестицій в основні фонди, оборотні засоби і нематеріальні активи).

На основі отриманих результатів оцінювання всі регіони країни за рівнем інвестиційної привабливості (тобто ефективності здійснення інвестиції) можна згрупувати в кілька груп, зокрема:

регіони пріоритетної інвестиційної привабливості — ефективність в регіоні на 35—40 відсотків вища, ніж по країні в цілому;

регіони досить високої інвестиційної привабливості — ефективність на 15—20 відсотків вища, ніж по країні в цілому;

регіони середньої інвестиційної привабливості — ефективність на рівні показника по країні;

регіони низької інвестиційної привабливості — ефективність на 20—30 відсотків нижча, ніж по країні в цілому.

При використанні інтегрального показника оцінки інвестиційної привабливості регіонів країни слід враховувати, що він дає лише узагальнену характеристику ефективності інвестицій у регіоні без достатнього урахування їхньої галузевої структури.

Водночас навіть у групах регіонів пріоритетної або високої інноваційної привабливості окремі напрями інвестування можуть не дати високої віддачі на вкладений капітал, тоді як у групі регіонів з середньою інвестиційною привабливістю за окремими напрямками інвестування може бути досягнута висока ефективність.

У зв'язку з цим по кожній групі регіонів рекомендації можуть бути диференційовані за галузевими напрямками інвестування.

Такий підхід щодо визначення рівня інвестиційної привабливості кожного регіону країни є лише орієнтиром для окремих інвестиційних приватних компаній і фірм, а не плануванням державних капітальних вкладень у розвиток і структурну перебудову окремих регіонів.

Крім того, результати такого оцінювання не становлять перешкод в приватному інвестуванні об'єктів у регіонах з низькою інвестиційною

привабливістю. Вони лише попереджають, що інвестиційні рішення в таких регіонах мають прийматися лише після скрупульозного оцінювання бізнес-планів щодо їхньої ефективності.

Оцінка інвестиційної привабливості регіонів (міст) країни (області) відкриває нові можливості для регіональної диверсифікації вітчизняних і зарубіжних інвесторів, підвищує гарантію ефективності інвестиційної діяльності.

Поряд з більш обґрунтованою регіональною диверсифікацією інвестиційної діяльності на сучасному етапі така оцінка дає можливість:

розробляти інвестиційну стратегію великих компаній і фірм на тривалу перспективу (оскільки регіональні чинники мають більш стійкий, ніж галузевий, "характер");

пов'язувати стратегію з потенціалом регіональних споживчих ринків і ринків чинників виробництва;

враховувати можливий період реалізації інвестиційних проектів у окремих регіонах, виходячи з рівня розвитку їхньої інвестиційної інфраструктури.

У кінцевому підсумку це сприятиме підвищенню ефективності інвестиційної діяльності в країні.

12.5. Депресивні регіони і механізм інвестування їхнього розвитку

Депресивний регіон — це такий проблемний регіон, який не в змозі сам (без допомоги з боку держави або зовнішньої допомоги) вирішити свої власні гострі проблеми.

Виділення депресивних регіонів є важливою частиною регіональної політики. В її опрацюванні, реалізації, організаційному і правовому забезпеченні провідна роль належить державі. Це зумовлено програмним регулюванням розвитку депресивних регіонів.

У просторовій організації суспільства депресивні регіони вирізняються масштабами й особливою кризовістю прояву тієї чи іншої складної проблеми. При цьому комплекс заходів, спрямованих на поетапне їх вирішення, виходить на рівень загальнодержавних завдань. Невирішеність їх становить загрозу соціально-економічному механізму всієї країни, може призвести до різкого загострення політичної нестабільності, погіршення екологічної ситуації тощо.

При рангуванні регіонів за ступенем їхньої депресивності слід враховувати не тільки сучасний рівень соціально-економічного розвитку, а й найважливіші ретроспективні характеристики, наприклад стартові умо-

ви входження в ринок, що визначають можливості й темпи адаптації до ринкового середовища. Не менш важливе значення мають і об'єктивні регіональні передумови (геополітичне положення, ресурсний потенціал, транспортна освоєність тощо), які прискорюють або уповільнюють цей процес. Урахування їх дає можливість визначити дійсно проблемні регіони, депресивний стан яких зумовлений недостатнім розвитком продуктивних сил.

Крім причин, що пов'язані з низьким розвитком продуктивних сил та недоліками територіальної організації суспільства, є й інша група причин. Це катастрофи — природні, антропогенні та техногенні, а також соціально-політичні (воєнні, конфесійні та етнічні конфлікти), екологічні лиха. Катастрофи нерідко змінюють ситуацію в певному регіоні. Це потребує оперативного здійснення широкомасштабних заходів щодо усунення катастрофічних наслідків.

Характерною траєкторією соціально-економічного розвитку, що зумовлює виникнення депресивних регіонів, є загострення тієї чи іншої загальної для країни проблеми, яка в деяких регіонах досягає крайніх значень. Це і робить такі регіони проблемними. Наприклад, в Україні дуже несприятливою є демографічна ситуація. У багатьох областях зменшується чисельність населення. У багатьох регіонах України досить гострою є екологічна проблема. Сформувалися регіони катастрофічної або кризової ситуації, що несе в собі несприятливі наслідки.

Хронічне обмеження інвестицій, застій та інерційність структури господарства, зниження ефективності виробництва є причиною появи економічно деградуючих депресивних регіонів. Державне регулювання інвестиційної діяльності в депресивних регіонах має ґрунтуватися на врахуванні загальних тенденцій розвитку національної економіки і лише відповідним чином коригуватися й уточнюватися у зв'язку з їхніми особливостями. Створення тут спеціальних умов для інвестиційної діяльності може бути виправдано.

Встановлення особливого режиму інвестування для депресивних регіонів передбачає обов'язкове врахування пріоритетності розвитку окремих галузей (і навіть підприємств), особливостей відтворювальних процесів, готовності до оновлення виробничого потенціалу, ефективності можливих витрат у довгостроковому розвитку.

Державна інвестиційна політика в депресивних регіонах має проводитися у комплексі з іншими антикризовими заходами загальноекономічного значення (загальне оздоровлення економічної ситуації, створення сталих передумов для ефективного функціонування ринкового механізму, забезпечення умов для формування прогресивних територіально-галузевих пропорцій). Це дасть змогу створити передумови для нормального функціонування економіки регіону в майбутньому.

Головну увагу слід приділяти вирішенню таких стратегічних завдань: ліквідації глибинних структурних деформацій у більшості депресивних регіонів, що зумовлюють зниження ділової, в тому числі інвестиційної, активності, нівелювання негативних наслідків несприятливих стартових умов входження в ринок;

запобіганню руйнації наявного виробничого і науково-технічного потенціалу через різке скорочення інвестування при критичному рівні зносу основних фондів, що істотно обмежує можливості активізації економічної діяльності;

удосконаленню механізму державного регулювання інвестицій для стимулювання довгострокових вкладень фінансових ресурсів і створення сприятливого інвестиційного клімату.

При розробці заходів державної підтримки депресивних регіонів потрібно детально проаналізувати ситуацію, що склалася, специфічні особливості функціонування їхніх підприємств в умовах ринку, виділити ті з них, які через вагомості, але не пов'язані з переходом до нових економічних відносин, причини об'єктивно не можуть перебудувати свою виробничу діяльність. На основі цього можуть прийматися рішення про вибірккову інвестиційну підтримку підприємств з першочерговим наданням їм централізованих фінансових ресурсів.

Не менш важливе значення має врахування і такого чинника, як загальна доцільність подальшої інвестиційної підтримки соціально-економічного розвитку депресивного регіону в межах наявної регіонально-галузевої спеціалізації. Це потребує аналізу соціальної, політичної, екологічної та демографічної ситуації, в тому числі динаміки міграційних процесів.

Доцільно виділяти повністю або частково депресивні регіони і проводити щодо них різну державну інвестиційну політику. Це передбачає рангування таких регіонів за ступенем депресивності та визначення на цій основі регіональних пріоритетів інвестування, етапів виділення централізованих інвестиційних ресурсів, диференційованих заходів регулювання відтворювальних процесів. Доцільно скласти реєстр подібних регіонів, який має періодично поновлюватися.

Інвестиційні ресурси мають направлятися передусім на розвиток тих депресивних регіонів, у яких помітне відносно поживлення інвестиційних мотивацій, є достатні трудові ресурси, відносно сприятливі політичні та екологічні умови. Це запобігатиме розпорошенню ресурсів за численними об'єктами, дасть змогу швидко освоїти їх і забезпечити своєчасну окупність.

Інвестиції в соціальну сферу будуть більш виправданими з точки зору забезпечення потреб достатньо стабільного населення.

Широка інформація про стан ділової активності створює передумови для залучення приватного, в тому числі іноземного, капіталу.

Для повністю депресивних регіонів на першому етапі нереально надати інвестиції в необхідних обсягах. Їх слід спрямовувати на підтримку найважливіших галузей життєзабезпечення населення, підтримку виробничої діяльності обмеженого кола структуроутворюючих підприємств, у тому числі для виключення можливості соціального вибуху, але головне — з метою нівелювання дії чинників, що викликають депресивний стан регіонів, та створення передумов для пожвавлення ділової активності.

Найважливішими напрямками регулювання інвестиційної діяльності в депресивних регіонах є такі:

- встановлення державного замовлення на виробництво і поставку найважливіших інвестиційних матеріальних ресурсів;

- відстрочення плати податків на прибуток у перші роки функціонування підприємств, створених (перепрофільованих) у депресивних регіонах, що випускають продукцію для задоволення як загальнодержавних, так і регіональних потреб;

- пільгове оподаткування прибутку, отриманого в результаті завершення спорудження і виведення на повну потужність об'єктів незавершеного будівництва, що придбані у інших підприємств і розташовані в депресивних регіонах, особливо у разі перепрофільовання їх на випуск соціально значущої продукції;

- звільнення від усіх податків до місцевих бюджетів підприємств, що створюють у результаті інвестування нові робочі місця, на строк до двох років з моменту заповнення вакансій;

- поширення дії інвестиційного податкового кредиту на підприємства депресивних регіонів, які впроваджують прогресивні технології, що сприяють збільшенню випуску продукції, поліпшенню її якості, підвищенню конкурентоспроможності, поліпшують використання наявного виробничого потенціалу;

- використання централізованих коштів, що виділяються для інвестиційної підтримки депресивних регіонів, переважно на розвиток конкретних і суворо обмежених за кількістю пріоритетних соціально-економічних об'єктів;

- розвиток місцевої соціальної та виробничої інфраструктур, створення сприятливих умов для удосконалення галузей життєзабезпечення населення, регулювання числа робочих місць.

В Україні, де більша частина регіонів можуть розглядатися як депресивні, особливо важливо знайти оптимальне поєднання загальнонаціональних і регіональних інтересів. Надаючи бюджетну допомогу територіям, слід виходити з пріоритетів стабілізації й прискорення загальноекономічного зростання та необхідності зближення міжрегіональних відмінностей в умовах життєдіяльності населення. Цим зумовлюється переважача орієнтація на бюджетну самостійність господарюючих суб'єктів у вирішенні їхніх внутрішніх соціально-економічних проблем.

Запитання і завдання

1. У чому полягає сутність інвестицій та державного регулювання інвестиційної діяльності?
2. Які особливості становлення регіональної інвестиційної політики в Україні?
3. Охарактеризуйте напрями та принципи здійснення регіонального інвестиційного процесу.
4. Які узагальнені показники використовуються для оцінювання інвестиційної привабливості регіонів?
5. Розкрийте причини виникнення депресивних регіонів та механізм інвестування їхнього розвитку.

Регіони в конкурентному ринковому середовищі

13.1. Напрями зміцнення конкурентних позицій регіональних систем

Набуття регіональними системами економічної самостійності в умовах ринку зумовлює необхідність переоцінки положення і функцій кожного регіону в системі координат економічного простору, в якому належить приймати рішення, що забезпечують умови його стійкого розвитку. При цьому слід враховувати деякі явища і процеси, які змінюють характер функцій управлінських структур регіону.

Замість галузевої спеціалізації, жорстко планових інвестицій та бюджетно-фінансових процесів ринок стимулює прагнення кожного регіонального суб'єкта країни до самоутвердження, до вибору економічної структури, що здатна забезпечити його надійне становище в ринковому просторі країни і світу. Будь-яке рішення, що пов'язане з міжрегіональною взаємодією, оцінюється з позиції економічної вигоди та можливості досягнення бюджетно-

фінансової стабільності, а також реалізації стратегічних завдань соціально-економічного та екологічного розвитку регіону.

Конкурентне середовище у ринковому просторі формують усі регіони — суб'єкти господарства країни, інтереси яких перетинаються. Переваги в ринковому просторі має регіон з найбільш надійними конкурентними позиціями, що забезпечують сприятливі умови для ефективної підприємницької та комерційної діяльності. Це забезпечує регіону умови для найбільш ефективного розвитку продуктивних сил і територіальної організації господарства. Однак поки існують регіональні відмінності в потенційних можливостях розвитку виробництва та ступеня впливу природно-кліматичних і ресурсних чинників на економічну структуру регіональних систем, місце і значення кожного регіону в ринковому просторі визначатимуть спеціалізація і територіальний поділ праці.

Перехід до ринку виводить регіональні системи зі стану пасивних виконавців і наділяє їх функціями економічно самостійних суб'єктів ринкових відносин. До найважливіших з них належать такі:

узгодження і захист інтересів регіону всередині країни і за кордоном. Регіональна політика має визначити таку систему намірів і дій, яка реалізує не тільки інтереси держави щодо регіонів, а й інтереси самих регіонів. Це означає прийняття владними структурами практичних рішень, які забезпечували б створення умов для того, щоб кожний суб'єкт країни максимальною мірою використовував свій внутрішній потенціал і все менше претендував на постійну державну допомогу;

посилення конкурентних позицій регіону завдяки науково обгрунтованій підготовці території з метою залучення інвесторів та удосконалення економічної структури. У цьому разі йдеться про техніко-економічне обгрунтування та інфраструктурне забезпечення нових робочих місць;

створення умов, що сприяли б розвитку в регіоні малого і середнього бізнесу, а також стабілізації, розширенню виробничих можливостей державної та муніципальної власності;

створення системи регіональних пільг і гарантій для діяльності підприємницьких, комерційних структур та інвесторів;

нарощування зовнішньоекономічного потенціалу і розширення торгово-економічних зв'язків регіонів.

Виконання перелічених функцій регіональними системами є умовою формування соціально-економічного правового середовища, що гарантує соціальну, економічну й екологічну безпеку. При цьому зміцнюються конкурентні позиції регіонів.

Предметом конкурентної боротьби між регіональними суб'єктами можуть стати державні програми і проекти, що пов'язані з розміщенням і регіональним розвитком продуктивних сил, а також з вирішенням соціальних проблем. При постійному дефіциті ресурсів претендувати на

участь у реалізації таких програм і проектів зможуть лише ті регіони, у яких найвищий рівень надійності конкурентних позицій.

З розвитком ринкових відносин на регіональному рівні, що супроводжуватиметься формуванням відповідної інфраструктури і правових засад, конкуренція стане чинником стимулювання ефективного розміщення і регіонального розвитку продуктивних сил, удосконалення економічних структур регіону, розширення асортименту і поліпшення якості продукції та послуг відповідно до сучасних вимог вітчизняного і світового ринків.

Стабільний розвиток регіональної економіки в умовах ринку стає реальним за наявності надійних конкурентних позицій. Принцип економічної самостійності регіональних суб'єктів країни вносить істотні корективи в їхнє фінансово-економічне становище. Стабільність розвитку регіональної економіки безпосередньо залежить від наявності відповідного соціально-економічного, науково-технічного та кадрового потенціалу. Ці чинники визначають привабливість регіону для розміщення нових і реконструкції існуючих виробництв і тим самим для створення нових робочих місць. У свою чергу зростання чисельності працюючих визначає соціально-економічний добробут населення та поліпшення фінансово-бюджетного становища в регіоні.

Надходження капіталу до того чи іншого регіону не залежить від централізовано прийнятих галузевих рішень. Воно визначається конкурентними можливостями регіону і перспективами нарощування їх. Підприємницький капітал спрямовується в ті регіони і сфери діяльності, де можна розмістити конкурентоспроможні виробництва та організувати прибутковий бізнес.

Об'єктивна оцінка конкурентних позицій регіону сприяє залученню його до здійснення програм розміщення і регіонального розвитку продуктивних сил.

Зміцнення конкурентних позицій регіонального рівня забезпечує:
зміцнення становища регіону в територіальному поділі праці та міжрегіональній інтеграції;

залучення вітчизняних та іноземних інвестицій для здійснення програм розміщення і регіонального розвитку продуктивних сил;

зміцнення зовнішньоекономічного потенціалу регіону і розширення завойованого ним сегмента світового ринку;

розвиток виробничої інфраструктури регіону як важливої умови раціоналізації схем руху товарів та прискорення обороту матеріально-речових ресурсів у процесі відтворення;

зміцнення фінансово-кредитної та бюджетної системи регіону;

формування і розвиток системи регіональних ринків та створення умов для надійного функціонування їх.

Зміцнення конкурентних позицій забезпечує стійкий розвиток регіональної системи і нейтралізацію негативних відхилень в економічному ринковому просторі країни. Важливо максимально реалізувати конкурентні можливості регіону з тим, щоб він міг використати свої переваги в спеціалізації та комплексному розвитку.

Конкурентні можливості кожної регіональної системи визначаються соціально-економічними, науково-технічними, екологічними чинниками, а також структурою господарства й економічним потенціалом. Це дає можливість кожному регіону брати участь у територіальному поділі праці з тими пропозиціями, які забезпечені найбільш якісними ресурсами та іншими умовами. Це, однак, не виключає можливості конкурентної боротьби між регіонами за вигідні проекти та нові робочі місця. Перемагає в ній той регіон, який пропонує найбільш раціональний і ефективний варіант розміщення і регіонального розвитку продуктивних сил.

13.2. Обмеження та негативні фактори в формуванні конкурентоспроможності регіону

Поряд з конкурентними можливостями у кожному регіоні є обмеження і негативні чинники. Вони здатні знизити результативність реалізації сприятливих конкурентних можливостей, а також ускладнюють використання соціально-економічного потенціалу в інтересах розвитку ринкових відносин у регіоні. До таких обмежень і негативних чинників можна віднести:

- екстремальні умови виробництва і життєдіяльності населення;
- слабку екологічну вивченість і науково обгрунтовану підготовку території регіону;
- низький рівень виробництва товарів і послуг та недостатній обсяг виробництва продуктів сільського господарства;
- віддаленість від економічно розвинених регіонів країни, відсутність розвиненої транспортної системи;
- низьку якість продукції та послуг, що різко знижують їхню конкурентоспроможність;
- високе економічне напруження, що породжує серйозні обмеження в розміщенні та регіональному розвитку продуктивних сил;
- недостатній розвиток виробничої та соціальної інфраструктури як стримуюча обставина для інвестування і створення нових робочих місць.

Перелічені обмеження і негативні чинники тією чи іншою мірою впливають на використання конкретних можливостей регіону, оскільки в чистому вигляді жодна конкурентна позиція не може бути реалізована в житті. Це породжує ситуації, що вимагають гнучких і еластичних методів управління розвитком регіональної системи для забезпечення її стійкості та надійності.

Зміцнення або дестабілізація конкурентних можливостей регіону залежить не тільки від загальнорегіональних умов і процесів, а й від наявності конкурентних позицій у кожного підприємства, галузі або міжгалузевого комплексу.

У сучасних умовах конкурентне економічне становище суб'єктів регіональної економіки визначається їхньою здатністю здійснювати господарську діяльність у ринковому середовищі на умовах самостійності та самофінансування. Це принципово нове явище глибоко пронизує всі сфери діяльності підприємств і організацій. Їхню конкурентоспроможність можна визначити як потенційну можливість займати відповідну нішу на ринку товарів та послуг, що забезпечують суб'єкту ринкових відносин стійке фінансове та економічне становище.

Для досягнення успіху потенційні конкурентні можливості мають бути реалізовані. Лише тоді суб'єкт регіональної економіки здобуває стійку позицію в конкурентній боротьбі. При цьому практика потребує постійного підтвердження конкурентних позицій, удосконалення їх відповідно до змін у кон'юнктурі ринку. Досягається це завдяки стимулюванню чинників, що забезпечують розвиток конкурентних позицій суб'єкта ринку, а саме:

- матеріально-технічний і маркетинговий рівень діяльності підприємства;
- якісна характеристика кадрового складу;
- науково-інформаційна база для супроводження виробничої та комерційної діяльності;
- фінансова стабільність і кредитоспроможність підприємства;
- ефективність існуючих схем руху товарів;
- якість вироблених товарів і послуг, витрати на їх виробництво і реалізацію;
- надійна сировинна і паливно-енергетична база;
- стійкість кооперативних зв'язків;
- відповідність технологічного і технічного рівня підприємства сучасним вимогам науково-технічного прогресу, вітчизняного і світового ринку;
- ступінь зносу виробничих фондів;
- ефективність конверсійних процесів.

Сукупність конкурентних позицій підприємницьких і комерційних структур забезпечує безпосередній вихід у ринковий простір. Це поси-

лює регіональні позиції в територіальному поділі праці та міжнародній інтеграції. У кінцевому підсумку на стійкі й надійні підприємницькі та комерційні конкурентні позиції прямий вплив має регіональна привабливість, що посилює конкурентні можливості суб'єктів ринку.

13.3. Найважливіші конкурентні позиції у взаємодії регіонів

Конкурентні позиції окремого регіону не завжди забезпечують найбільш сприятливі умови для реалізації власних економічних і соціальних інтересів. Це зумовлює необхідність вступати в партнерський союз з суміжними регіональними системами.

До найважливіших конкурентних позицій можна віднести:

1. Зручне географічне положення і високу транспортну освоєність території регіону, які набувають особливого значення в таких ситуаціях:

близькість розвинених у господарському відношенні регіонів, здатних формувати ринковий простір і товарні ресурси при мінімальних витратах виробництва та обігу;

наявність зручних транспортно-економічних зв'язків з зарубіжними країнами;

високий рівень розвитку взаємопов'язаної системи залізничного, автомобільного, водного та авіаційного транспорту.

2. Наявність високоекономічних природних ресурсів, що становлять міжрегіональний і міжнародний інтерес і можуть бути об'єктами активної інвестиційної діяльності. Важливе значення має рівень геологорозвідувальної та науково-проектної обґрунтованості й підготовки проектів, що пов'язані з формуванням господарських полігонів, спрямованих на промислове і сільськогосподарське використання природних ресурсів.

3. Наявність у регіоні розвиненого науково-технічного потенціалу і науково-інформаційного середовища.

У результаті впливу науково-технічного прогресу на всі елементи продуктивних сил відбуваються зміни в структурі регіональної економіки:

послаблюється вплив ряду екстремальних чинників;

посилюється техніко-економічна доцільність комплексного використання природних ресурсів;

зростає значимість таких чинників, як захист природного середовища;

підвищується надійність господарських зв'язків тощо.

4. Збалансована бюджетно-фінансова система як запорука економічної самостійності та кредитоспроможності регіону. Економічна самостійність є дійовою конкурентною позицією, коли стає можливо приймати рішення з важливих питань соціально-економічного розвитку без складної процедури узгодження з вищими органами управління — згідно з визначеним для цієї території пріоритетним напрямом розвитку. Соціально-економічна привабливість регіону зростає за наявності надійного джерела формування місцевого бюджету і чіткого економічно-правового механізму регулювання фінансових взаємовідносин між суб'єктами ринкових відносин.

5. Наявність в регіоні стабільної податкової системи, чітких правил ліцензування і надійних гарантій для підприємницької та інвестиційної діяльності.

Кожний інвестор і підприємець повинен знати, в якому соціально-економічному середовищі йому доведеться вести діяльність та якою мірою важелі державного регулювання на місцях спрямовані на стимулювання і заохочення активної інвестиційної та виробничої діяльності.

Привабливість регіону багато в чому залежить від існуючої пільгової системи податків, а також від наявності гарантій, що зводять до мінімуму негативні наслідки економічного ризику.

Ця конкурентна позиція регіону має важливе значення для залучення як вітчизняного, так і зарубіжного капіталу в інтересах розвитку та територіальної організації продуктивних сил.

6. Наявність сучасної ринкової інфраструктури і кадрів, що володіють знаннями, достатніми для організації ефективності маркетингової, фінансово-кредитної та біржової діяльності. Ринкова інфраструктура має включати розгалужену мережу різних структур, що обслуговують потреби суб'єктів ринкової економіки, зокрема посередницькі, торгові й збутові організації, фінансово-кредитні організації, об'єкти матеріально-технічної бази, об'єкти, що забезпечують інформаційне забезпечення і правове обслуговування.

Без надійної ринкової інфраструктури неможна ефективно вести справу. Успіх залежить від узгоджених виробничо-комерційних зв'язків та їхнього фінансово-кредитного і маркетингового супроводження. Щодо ефективності функціонування ринкової інфраструктури, то вона залежить від кваліфікації та компетентності кадрів.

7. Сприятлива екологічна ситуація, що робить регіон привабливим як для розміщення нових робочих місць, так і для проживання населення. Слід враховувати, що більша частина території України характеризується критичною екологічною ситуацією. Це потребує особливого підходу до відбору найбільш екологічно чистих технологічних систем, а також

використання спеціальної техніки. Будь-яка економія на природоохоронних заходах призводить до втрат і знижує надійність конкурентних позицій регіону.

8. Наявність у регіоні надійного зовнішньоекономічного потенціалу, під яким розуміють можливість активної участі в світогосподарських зв'язках. Для цього потрібні три умови:

а) якість продукції, що відповідає вимогам НТП;

б) конкурентоспроможність товарів і ресурсів, що отримали визнання суб'єктів світового ринку;

в) наявність господарських умов для залучення іноземного капіталу і створення спільних підприємств та фірм.

9. Розвиненість економічної інфраструктури і намічені напрями її реформування. Ця стрижнева конкурентна позиція впливає на становище регіону в міжрегіональних і міжнародних торговельно-економічних відносинах.

Економічна структура регіону визначає місткість внутрішнього ринку й основні напрями ввезення та вивезення товарів і послуг.

10. Державна регіональна політика щодо областей і Автономної Республіки Крим.

Через систему гарантій і стимулюючих чинників можна посилити позиції регіонів, підвищити їхнє значення для країни в цілому.

На стійкість регіональної економіки впливають й інші дуже важливі конкурентні позиції. Поєднання їх в кожному регіоні різне, що пов'язано з характером реальної участі території в торговельно-економічних зв'язках. Це зумовлено тими ресурсами і виробництвами, які визначають його спеціалізацію та місце в територіальному поділі праці.

За таких умов кожний регіон вступає в партнерський союз лише з регіонами, що характеризуються найбільш надійними спільними позиціями. У цьому разі експертні оцінки виражатимуть сукупність найсильніших і найнадійніших конкурентних позицій, що мають загальнодержавне значення.

Найважливішим критерієм для рангування територіальних пріоритетів є наявність в тому чи іншому регіоні конкретних переваг, що мають значення для економічного розвитку України в цілому і забезпечують нарощування її зовнішньоекономічного потенціалу.

До основних конкурентних переваг окремих регіонів можна віднести:

наявні запаси економічно вигідних окремих мінеральних і паливних ресурсів;

значні масштаби нагромадження основних виробничих фондів у промисловості;

використання передових технологій в окремих виробництвах і промисловості, що ґрунтуються на досягненнях фундаментальних та прикладних наук;

відповідні геополітичні умови для розвитку міжнародних торговельно-економічних зв'язків;

наявність висококваліфікованої робочої сили і навчальних закладів для її підготовки;

агроекономічні можливості для нарощування тут у перспективі виробництва продуктів сільського господарства і товарів народного споживання;

великий академічний науковий потенціал з розгалуженою мережею науково-дослідних організацій.

Основою міжрегіональної інтеграції адміністративно-територіальних утворень України може стати вирішення тільки тих проблем, які мають актуальне значення як на стадії виходу з кризового стану, так і в період стабілізації господарських і соціальних процесів.

13.4. Експертна оцінка конкурентних позицій регіонів

При оцінюванні конкурентних позицій регіонів надзвичайно важливо враховувати досягнутий рівень економічного розвитку суб'єктів регіональної економіки.

Експертна оцінка може ґрунтуватися на 10-бальній системі. При цьому припускають, що чинники, які знижують надійність і стійкість конкурентних позицій регіонів, нейтралізовано, створені сприятливі умови утвердження ринкових відносин. Таке припущення дає змогу виявити можливості відхилення від максимальної оцінки в результаті дії чинників, що породжують негативні явища і тенденції.

Досягти 10-бальної оцінки практично нереально, але розрив може бути зменшений за рахунок удосконалення конкурентних позицій завдяки докорінній структурній переорієнтації економіки регіонів, поліпшенню транспортної системи, зниженню екологічної, енергетичної та соціальної напруженості, фінансовому оздоровленню міжвиробничих зв'язків, а також формуванню ринкової та виробничої інфраструктури, створенню відповідного науково-інформаційного середовища.

При відборі для оцінювання та аналізу важливих конкурентних позицій регіонів як суб'єктів країни доцільно виходити з таких критеріїв:

1) кожна конкурентна позиція має сприяти підвищенню привабливості регіону для формування системи регіональних ринків;

2) усі конкурентні позиції пов'язані між собою і взаємодіють. Це створює економічну зацікавленість суб'єктів ринку в розвитку конку-

рентного середовища на території тих регіонів, у яких найбільш надійні та стійкі конкурентні позиції;

3) конкурентні позиції регіону динамічні та змінюються під впливом активної структурної політики; посиленого оновлення виробничого, науково-технічного і ресурсного потенціалу; розвитку виробничої та ринкової інфраструктури; здійснення активної інвестиційної та зовнішньоекономічної діяльності;

4) конкурентні позиції в кожному регіоні розвивалися неоднаково під впливом багаторічної політики регіонального розвитку відповідно до централізовано-розподільчої системи ведення господарства. У результаті вони не адекватні вимогам розвиненої ринкової економіки, і кожній позиції притаманний свій рівень зрілості та активності.

Експертну оцінку конкурентних позицій регіонів можна здійснити виходячи з зазначених положень, що дають змогу виявити рівень їхньої зрілості з точки зору сучасних вимог переходу до ринкової економіки.

Відібрані для оцінки найважливіші конкурентні позиції, безумовно, будуть нерівноцінні за їхнім значенням у формуванні можливостей для зайняття достойного місця у ринковому просторі. Одна конкретна позиція в різних регіонах може мати різну оцінку. Оцінки відображають стан конкурентних позицій на певний момент.

З регіональним розвитком продуктивних сил і структурної переорієнтації економіки відбуваються як кількісні, так і якісні зміни у вихідному рівні економічного розвитку регіонів. Змінюються вага кожної конкурентної позиції та її вплив на формування умов для розвитку конкурентного середовища кожного окремого регіону і країни в цілому.

Регіональні відмінності конкурентних позицій слід розглядати в динаміці, з урахуванням просторових зрушень у розміщенні та регіональному розвитку продуктивних сил. Це дає можливість враховувати спеціалізацію кожного регіону і його місце в формуванні конкурентного середовища в країні.

Відповідні відмінності спостерігаються у формуванні елементів ринкової інфраструктури. При цьому темпи становлення ринкових відносин, створення необхідних умов і передумов для переходу до них відрізняються залежно від надійності конкурентних позицій.

У реальній дійсності великий вплив на конкурентоспроможність регіону мають кон'юнктурні ринкові ситуації й стійке становище галузі та її продукції на міжрегіональному та міжнародному ринках. У зв'язку з цим методично виправданим є рангування конкретних позицій регіонів з урахуванням експертної ефективності та участі в міжрегіональних і міжнародних зв'язках.

Узагальненим чинником, що визначає певні позиції регіонів, є процес поділу праці між регіонами та ефективність міжрайонної інтеграції. У

регіональній економіці існують об'єктивні суперечності між ринком і виробництвом, а також між попитом і пропозицією, які в умовах гнучкого економічного механізму постійно вирішуються, що є запорукою надійності конкурентних позицій.

Запитання і завдання

1. Які функції характерні для регіональних систем в умовах ринкового середовища?
2. Яке значення має зміцнення конкурентних позицій регіонального рівня?
3. Охарактеризуйте обмеження і негативні чинники, що ускладнюють використання соціально-економічного потенціалу регіону.
4. Які чинники впливають на розвиток конкурентних позицій суб'єктів ринку?
5. Охарактеризуйте найважливіші конкурентні позиції у взаємодії регіонів.
6. Які критерії лежать в основі експертної оцінки конкурентних позицій регіонів?

Зовнішньоекономічні зв'язки в забезпеченні розвитку продуктивних сил

14.1. Становлення в ринкових умовах зовнішньоекономічної діяльності України

До моменту здобуття Україною незалежності вона була повністю інтегрована в економічну систему колишнього Союзу РСР на залежній основі. Її економіка була не збалансованою за своєю структурою, а по суті — затратною за залученням імпортованих природних ресурсів і водночас мало-ефективною за відтворенням інвестиційних ресурсів. Зокрема поставками з Росії покривалося більше як 90 відсотків потреб України в нафті та близько 70 відсотків — у газі. При цьому розробка альтернативних власних джерел енергоносіїв практично не велася, хоча Україна сама могла забезпечити близько половини необхідних їй енергії та енергоносіїв. Непропорційно великою була частка в її відтворенні не кінцевого, а проміжного продукту і продукції, орієнтована на потреби військово-промислового комплексу СРСР. Українська економіка не була готова достатньою мірою задовольняти власні

потреби у вихідних матеріалах і комплектуючих виробках, а потреби населення — в товарах і послугах. Вона виявилася неспроможною забезпечити нормальне функціонування незалежної Української держави.

Розрив налагоджених економічних зв'язків, відсутність організованого ринку товарів і послуг, втрата надійних торгових партнерів створили в торгівлі нашої країни досить складну проблему — знайти нових торгових партнерів, постачальників і споживачів майже для кожного підприємства. Серед проблем, від вирішення яких залежить досягнення як поточних, так і стратегічних цілей проникнення України на світові ринки товарів, робіт і послуг, може бути названа адаптація її економіки до світового ринкового простору.

У 1995 р. Світова організація торгівлі (СОТ) оприлюднила дані, що характеризують світовий торговельний процес. Вони засвідчили, що зростання обсягів світової торгівлі традиційно випереджає зростання обсягів світового виробництва. Це відбувається за рахунок інтенсифікації міжнародного поділу праці, структура якого вже склалася. Відповідно і ринки основних світових товарів уже сформувалися.

Українська держава ще тільки входить до системи світового господарства. Від того, як цей процес відбуватиметься, залежить передусім можливість подальшого соціально-економічного поступу нашої країни як організаційної підсистеми світової економіки. Процес інтеграції України до світового економічного простору досить складний. Це зумовлено рядом причин:

в Україні ще не визначені остаточно основні напрями і механізми структурної переорієнтації економіки з урахуванням особливостей розвитку світової системи господарювання;

дуже гостро стоять питання у сфері зовнішньоекономічних відносин і взагалі економічної безпеки. Ці питання мають вирішуватися з позиції активного конкурентного протистояння на світовому ринку;

існують певні суперечності регіонального характеру з визначення глобальних національних пріоритетів, усунути які можна лише на довгострокових засадах, активно включившись до інтеграційних процесів;

спілкування та діалоги з міжнародними фінансовими інституціями поки що спричиняють неадекватну реакцію широких кіл української громадськості.

За таких умов Україна шукає свою нішу в світовому господарському комплексі. Перспективними напрямками спеціалізації для України в світовому поділі праці можуть стати наукомісткі сучасні галузі (літако-, машинобудування, хімічна переробка тощо). Саме їхня продукція є найціннішою на сучасному світовому ринку.

У сфері сучасного світового господарства зовнішньоекономічні зв'язки національних економік охоплюють більш широкий, ніж раніше, спектр

взаємодій: торговельний обмін переріс у науково-технічне та інвестиційне співробітництво. Склалася нова модель таких зв'язків — виробничо-інвестиційна. Співробітництво у цій галузі, в результаті інтернаціоналізації виробництва та капіталу, не підриває товарне виробництво, а модифікує, робить ефективнішим. Виробництво здійснюється на базі технологічного виробництва, що вийшло за межі національних кордонів. Обмін товарами здійснюється з урахуванням нових меж поділу праці у найновіших формах. Суб'єкти ринку виступають у транснаціональній формі.

Однак для України притаманний «постачальницько-збутовий» і «посередницько-торговельний» менталітет входу до світової сфери. Поборо-ти відсталість нашого виробництва можна з переходом до нової моделі взаємодії національного господарства з світовим. Слід орієнтуватися на виробничо-інвестиційну модель, в центрі якої перебуває не тільки сфера обігу, а й співробітництво за всіма ланками виробничо-технічного процесу, з винесенням частини з них за національні межі.

Як показує міжнародний досвід, сьогодні прорив на світові ринки забезпечується, як правило, не просто продуктом, і навіть не галуззю, а міжгалузевим комплексом, який складається з певних відтворюваних і високо технологічних систем. Вияв і підтримка розвитку таких міжгалузевих комплексів в українській економіці — це актуальний і перспективний напрям виходу на світовий ринок.

Розвиток наукомістких, високотехнологічних виробництв потребує створення нової, ринкової за змістом інфраструктури для ведення зовнішньоекономічного бізнесу, причому не тільки на території України, а й за її межами. У зв'язку з цим завданням необхідно оволодівати арсеналом засобів ринкового регулювання, метою якого є створення у міжнародному вимірі конкурентоспроможної економіки. Саме високотехнологічна, наукомістка конкурентоспроможність з досить широким спектром продукції та виробництв є підґрунтям для реалізації всіх інших цілей країни у сфері зовнішньоекономічних відносин.

Пріоритетність державної підтримки саме високотехнологічних, наукомістких виробництв зумовлена тим, що до них іноземний капітал, іноземна фінансова допомога навряд чи прийдуть через побоювання сприяти країні у досягненні високого міжнародного рівня конкурентоспроможності. Навпаки, розвиток ненаукомістких галузей і виробництв, зокрема сировинних, праце- і капіталомістких галузей і виробництв в окремих випадках доцільно було б зорієнтувати на приплив іноземного капіталу, який приніс би з собою нові для нас технології та досвід управління.

Досягнення високого ступеня міжнародної конкурентоспроможності в наукомістких, високотехнологічних секторах економіки потребує не стільки лібералізації зовнішньоекономічної діяльності, скільки кардинальної мікроекономічної реструктуризації — для створення виробничих сис-

тем. А це означає, що слід шукати ефективні шляхи виходу на ринки високотехнологічних виробів, які обмежені не тільки формальними (методи експортного контролю), а й неформальними бар'єрами (це передусім різні транснаціональні фінансово-промислові структури, союзи, відносно стійкі коопераційні преференції тих чи інших компаній тощо). Ці бар'єри зумовлені великими державними витратами на створення специфічних чинників розвитку високотехнологічних галузей — підготовку спеціалістів найвищої кваліфікації, формування потужних інформаційних систем і баз даних, сучасної інфраструктури науково-виробничої діяльності. А це, в свою чергу, потребує створення механізмів тимчасової підтримки процесу впровадження новітніх технологій і зразків техніки. І, нарешті, потрібний певний час, перш ніж відповідний продукт, навіть будучи технологічно сучасним, стане комерційно конкурентоспроможним.

14.2. Геоелекономічні пріоритети регіонального розвитку України

Включення України до системи світового господарства на сучасному етапі має свої особливості, зумовлені переважно здобуттям незалежності. Це знайшло відображення у певних політичних актах, відповідних нормативно-правових документах.

Головним економіко-правовим документом, що регламентує розвиток зовнішньоекономічної політики України і відповідно включення її до системи світового господарства, є Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність», прийнятий у квітні 1991 р. Він передбачає, що суб'єктами міжнародних економічних відносин можуть бути всі юридичні особи, місцезнаходженням яких є Україна. У Законі детально викладено принципи та види зовнішньоекономічної діяльності, права й обов'язки суб'єктів міжнародних економічних відносин, механізм управління зовнішньоекономічною діяльністю, питання використання товарно-грошових відносин при експортно-імпортних операціях тощо. Цей Закон та інші документи, що регулюють зовнішньоекономічну діяльність України, спираються на об'єктивні можливості господарського розвитку нашої держави. Серед них є вагомі передумови: природні ресурси, виробничі потужності, науково-технічний потенціал, трудові ресурси, транспортне забезпечення тощо.

Напрями ефективного включення вітчизняної економіки у європейську та світову господарську системи потребують взаємоузгодження стратегій структурної переорієнтації суспільного господарства (його галу-

10*

зей) та визначення інтеграційних пріоритетів, трансформації форм міжнародної спеціалізації виробництва.

Для України в перехідний період до ринкових відносин існує нагальна необхідність поетапного формування моделі конкурентоспроможної відкритої національної економіки з урахуванням переваг міжнародної регіональної інтеграції. Обґрунтування такої моделі розвитку економіки України має враховувати досвід багатьох, передусім європейських, країн і водночас бути адаптованим до національної специфіки розвитку ринкових відносин. Забезпечення умов усталеної конкурентоспроможної вітчизняної економіки безпосередньо пов'язане зі світовими тенденціями розвитку конкурентного середовища, економічної кон'юнктури, особливостями взаємодії з іншими країнами в процесі інтернаціоналізації господарства.

Визначення геоекономічних інтеграційних пріоритетів України має ґрунтуватися на особливостях її зовнішньоекономічної політики з урахуванням системи зовнішньої торгівлі, впливу зовнішніх інвестицій, вітчизняного потенціалу експортно-імпоротної диверсифікації, міжнародного руху капіталів і валютних взаємовідносин.

Створення динамічної національної відкритої економіки з урахуванням поліваріантності та особливостей економічних міжнародних зв'язків з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів (матеріальних благ) потребує вирішення на урядовому рівні питань геоекономічної орієнтації з обґрунтуванням потенціальних переваг різноманітних форм і типів міжнародних господарських угруповань.

Україна перебуває на стадії початкової інтернаціоналізації національної економіки. Це зумовлено традиційними формами міжнародних економічних відносин, в основному здійсненням міжнародної торгівлі. Україна практично знаходиться поза міжнародними потоками капіталу. Частка її в міжнародній діяльності незначна. Вона практично не включена до міжнародних валютних відносин. Її метою має бути перехід до більш високого ступеня умов для динамічного розвитку мікроінтеграції через зони преференційної та вільної торгівлі, митні союзи, участь у торговельних блоках.

Активізація інтеграційних процесів пов'язана з необхідністю визначення передумов, які детермінують взаємодію національної економіки зі світовим господарством. До них належать:

досягнення високої частини експорту у валовому внутрішньому продукті та важливість зовнішніх економічних зв'язків для життєзабезпечення держави;

достатня розвиненість внутрішнього поділу та кооперації праці;

обмеженість вітчизняних паливно-енергетичних ресурсів;

наявність високого попиту на нові технології, інвестиційні та фінансові ресурси.

Приблизно третина суспільного виробництва України опосередковується впливом зовнішніх економічних зв'язків. У зв'язку з цим стратегічні орієнтири національного розвитку мають враховувати сьогоденні реалії міжнародного інтеграційного процесу, неможливість самоізоляції від масштабної та динамічної економіки. Тут доречно зазначити, що тільки до системи ГАТТ (СОТ) входять близько 120 країн світу.

Світовий досвід показує доцільність формування відкритої економіки, яка має відповідати певним вимогам. Відкрита економіка повинна забезпечувати:

розвинену зовнішню торгівлю;

рух капіталів між державами;

взаємообмін національних валют;

високоефективний власний виробничий потенціал;

потужний національний ринок;

сприятливий інвестиційний клімат;

національне зовнішньоекономічне законодавство, що відповідає світовим стандартам і нормам;

сертифікацію продукції за європейськими і світовими нормами та стандартами.

Важливе значення має обґрунтування основних принципів формування відкритої економіки, які повинні відображати особливості розвитку нашої країни. Слід дотримуватися кількох визначальних принципів, а саме:

створення сучасного власного виробничого потенціалу конкурентоспроможної продукції для завоювання певних перспективних ніш на світовому ринку товарів;

запровадження стабільної конвертованої національної валюти;

створення сприятливого інвестиційного клімату і формування власного інвестиційного потенціалу;

забезпечення сприятливих для господарювання правових, економічних та фінансових умов для діяльності суб'єктів міжнародних інтеграційних процесів, вітчизняного виробництва, активної інноваційно-інвестиційної діяльності, а також взаємозв'язку національного зовнішньоекономічного законодавства зі світовими вимогами і нормами щодо інтеграційних процесів;

впровадження системи державного регулювання ступеня відкритості вітчизняної економіки;

проведення цілеспрямованої протекціоністської політики та обґрунтування рівня вітчизняних і світових цін на власну експортовану продукцію з урахуванням внутрішніх витрат;

послідовного і жорсткого валютного регулювання ринкових взаємовідносин між суб'єктами господарювання;

обов'язкової сертифікації продукції за світовими стандартами.

Міжнародна інтеграція за нормальних умов співробітництва має характеризуватися відсутністю будь-яких форм дискримінації з боку іноземних партнерів. Наша країна зі статусом перехідної економіки повинна обережно ставитися до участі в інтеграційних угрупованнях.

Треба розробити систему інституційних обмежень, яка включатиме визначення гео економічних меж міжнародної інтеграції та балансу між позитивними і негативними чинниками відкритої економіки з експорт-орієнтованим спрямуванням, надійний захист національних галузей та споживчого ринку України від низькоякісної іноземної продукції; максимізацію виробленого продукту. Водночас має враховуватися потенціал міжнародної кооперації держави з окремими країнами та регіонами.

Для України варто визнати доцільним селективний підхід до вибору макроагентів міжнародної кооперації на основі створення поліфункціональної моделі відкритої економіки з ефективним використанням виробничого потенціалу та інноваційно-інвестиційних переваг системи міжнародного поділу праці. Українське законодавство не допускає створення наднаціональних структур. Однак світові інтеграційні процеси, формування будь-яких міжнародних союзів ґрунтуються на компромісній політиці, узгодженні національних інтересів і міжнародних вимог. Досвід показує, що Україна на сучасному етапі віддає пріоритет двостороннім зв'язкам.

Отже, розвиток інтеграційних процесів на сучасному етапі потребує нових форм і підходів до дво- та багатостороннього економічного співробітництва на основі поваги до суверенітету кожної держави та відсутності будь-яких видів економічного тиску у взаємовідносинах.

При виборі національних пріоритетів у інтеграційних процесах слід враховувати:

- реальні можливості української економіки;
- специфіку виробничого та ресурсного потенціалу;
- кон'юнктуру внутрішнього ринку;
- форми виробничої спеціалізації та кооперування виробництва;
- обсяг та специфіку міжнародної торгівлі;
- особливості галузевої та регіональної структури суспільного господарства;
- ефективність дії та реалізації системи державного регулювання, фіскальної політики та мотиваційних механізмів здійснення експортно-імпоротної діяльності.

Отже, принципові підходи до обґрунтування гео економічних інтеграційних пріоритетів України мають засновуватися на розвитку двосторонніх

зв'язків на засадах ринковості та рівноправності з іншими країнами, а також враховувати позитивні й негативні наслідки міжнародної економічної інтеграції, узгодженість започаткованої глибокої реструктуризації національного господарства країн — учасниць інтеграційних процесів, селективний підхід до вибору макроагентів міжнародної економічної кооперації та реальні ресурсні можливості головних секторів національної економіки.

14.3. Експортний потенціал і рівні реалізації конкурентних переваг української економіки

Потенціал соціально-економічної системи — поняття відносне і вимірюється для країни в регіональному розрізі за багатовимірним динамічним критерієм, який інтегрує природно-ресурсні, економічні, соціальні, політичні та інші чинники. Потенціал системи — це її здатність досягти поставленої мети за наявних ресурсів і умов їх використання, тобто це рівень ефективності використання обмежених ресурсів.

З таких позицій і слід розглядати експортний потенціал. Його визначають як обсяг благ, які національна економіка може виробити та реалізувати за своїми межами. Експортний потенціал країни — це також здатність національної економіки відтворювати свої конкурентні переваги на світогосподарській арені.

Досвід розвинених країн свідчить, що соціально-економічна система здатна відтворювати в значних масштабах сталі конкурентні переваги. У розвинених країнах необхідність підтримання значної конкурентоспроможності покликала до життя новий тип господарського розвитку, при якому відносна рівновага галузевих і технологічних структур змінилася на постійну, динамічно послідовну реструктуризацію господарства. При цьому слід враховувати істотне скорочення життєвого циклу продуктів і технологій. Іноді розвинені країни роблять це свідомо: ледь застарілу технологію передають іншим державам, а в себе розвивають нову. Це забезпечує відтворення конкурентних переваг на світогосподарській арені.

Створення умов для формування довгострокових конкурентних переваг у вітчизняних товаровиробників — важлива проблема в реалізації зовнішньоекономічної політики країни. Така постановка проблеми не нова. Вона чітко сформульована М. Портером, підходи до її вирішення широко використовуються в розвинених державах [45, с. 669].

Зовнішньоекономічна політика має спиратися на такі принципи:

національне економічне процвітання ґрунтується на високому рівні продуктивності праці;

у галузях конкурують фірми, а не країни;

національна конкурентна перевага має відносний характер;

динаміка оновлення забезпечує сталі конкурентні переваги, а не короткостроковий виграв на рівні зниження витрат;

конкурентні переваги в галузях промисловості створюються впродовж десятиріч або більш тривалого строку;

країни досягають переваг завдяки наявним відмінностям, а не схожості.

Експортна орієнтація економіки та лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків потребують визначення існуючих і потенціальних переваг українських товаровиробників. Україна має всі можливості значно збільшити експорт продукції хімічної та нафтохімічної промисловості: аміаку, гідрооксиду магнію, натрію, оксидів металів, казеїну, ефіру, кислот, силікатів, карбідів, пороху та вибухових речовин, фарбувальних речовин тощо.

Важливим напрямом є участь у розробці й реалізації за допомогою великомасштабних іноземних інвестицій концепції та стратегії щодо імпорту, експорту і транзиту продуктів паливно-енергетичного комплексу (нафта, газ, вугілля, електроенергія). Для цього потрібно реалізувати державну концепцію пріоритетних напрямів розвитку імпорту нафти і газу на найближчу перспективу і, відповідно, програму конкретних дій щодо забезпечення потреб у цих продуктах.

Існує потреба іноземного інвестування легкої та харчової промисловості, технологічний рівень яких досить низький. Підвищення його дало б можливість значно збільшити експорт продукції тваринництва, цукру, олії, пшениці та борошняних виробів, спирту, горілки, вин найвищих сортів, тютюнових виробів, фруктів та овочів.

Серйозні соціально-економічні та структурні перетворення на селі спроможні вивести сільське господарство та харчову промисловість на рівень високоефективних галузей, які поряд з іншими визначатимуть експортний профіль України в системі міжнародного поділу праці. Якщо вміло виділити зони виробництва екологічно чистих продуктів харчування, налагодити їхню глибоку переробку та відповідну товарну упаковку за допомогою сучасних технологій світового рівня, то наші продукти будуть конкурентоспроможними навіть на європейському ринку. За попередніми оцінками, агропромисловий комплекс України може давати продукції на 30 млрд дол. щороку.

Стан легкої промисловості, де слід здійснити докорінну модернізацію, що потребує значних витрат, і де перспективна віддача є досить проблематичною, істотно, не сприяє заохоченню інвестицій іноземних фірм. Зна-

добляться, очевидно, протекціоністські державні заходи для залучення іноземних інвестицій у цю галузь.

Економічний потенціал України має зростати за рахунок найважливіших товарів і послуг. Найважливішими завданнями державної політики у цьому напрямі є такі:

всебічне забезпечення сприятливих умов для виходу України на світові ринки, підтримка вітчизняних експортерів, розробників імпортозамінюючих товарів і виробників конкурентоспроможної продукції;

створення ефективної банківської та гнучкої кредитної систем, гарантування прав власників валютних коштів та їх вільного (в межах закону) використання;

створення інфраструктури зовнішньої торгівлі та нової системи її інформаційного забезпечення;

проведення гнучкої імпоротної політики (тарифне регулювання, механізм обмеження імпорту, обсяги і перелік товарної номенклатури критичного імпорту, перелік імпортозамінюючої продукції);

удосконалення систем державного регулювання зовнішньої торгівлі (правова база, узгоджена з міжнародними правилами і стандартами, обмежений протекціонізм, комплекс нормативних документів);

інтенсифікація зусиль і реалізація заходів, які б забезпечили здобуття Україною статусу члена ГАТТ (СОТ) (одержання доступу на світові ринки товарів, робіт і послуг, а також іноземних інвестицій, гарантія захисту своїх інтересів на світових ринках);

реалізація режиму вільної торгівлі з країнами СНД (без будь-яких винятків);

подальше розширення торговельно-економічних відносин між Україною і країнами Балтії та Північного Союзу;

зміцнення і подальший розвиток торгівлі з Європейським Союзом (розширення доступу українських товарів на європейські ринки, зокрема ядерних матеріалів, текстилю, мінеральних добрив, металургійної та сільськогосподарської продукції);

використання можливості одержання нових технологій та інвестицій від країн «великої сімки» на основі взаємного захисту інвестицій;

визнання за Україною статусу країни з перехідною економікою, що дасть можливість зняти перешкоди при вирішенні проблем торговельно-економічних відносин з США,

Обсяги зовнішньої торгівлі України збільшуються, урізноманітнюються її форми. У 1997 р. наша країна експортувала товарів на суму близько 14,2 млрд дол., а імпортувала — на 17,2 млрд дол. Порівняно з 1996 р., у 1997 р. обсяг українського експорту зменшився на 1,2 відсотка, а імпорту — на 2,7 відсотка.

Конкурентоспроможність національної економіки — це вирішальний критерій її розвитку. Його слід враховувати при вирішенні проблем лібералізації зовнішньоекономічних зв'язків і рівня відкритості економіки. Сьогодні економіка України є надто відкритою. Як відомо, головним каналом відкритості є зовнішня торгівля. Її частка у ВВП коливається від 8—10 відсотків у великих держав до 70—80 відсотків у деяких малих країн (Нідерландів, Бельгії тощо). Рівень відкритості економіки України, розрахований як частка експортної квоти у ВВП, у 1994 році становив більше третини.

Така ситуація спричиняє серйозну небезпеку для вітчизняної економіки. Високий рівень відкритості в цій ситуації є наслідком безсистемної торгівлі на тлі глибокої кризи.

У контексті довгострокової зовнішньоекономічної політики слід збалансувати коротко-, середньо- та довгострокові інтереси держави. При цьому доцільно узгоджувати економічні інтереси з динамікою ринкових реформ та структурних перетворень у суспільно-господарському комплексі.

Для України механізм ув'язування і збалансування інтересів умовно має складатися з трьох взаємоузгоджених рівнів, на кожному з яких реалізуються конкурентні переваги різних рівнів.

I рівень. Стабілізація та нарощування виробництва відповідно до стратегічних цілей, традиційних товарних зв'язків із зміщенням акценту на готову продукцію.

Треба зберегти експортний потенціал металургійного комплексу та ряду хімічних виробництв, поступово переорієнтувати їх на новітні технологічні процеси.

У повному розумінні цей рівень є «товарно-кон'юктурним». Його головне завдання — закріпитися на традиційних ринках, а також просуватися на нові. Досягти цього можна через активний вплив на кон'юктуру (агресивний маркетинг товарних ринків) і розвиток існуючих конкурентних переваг.

II рівень. Реалізація певних тимчасових переваг, які забезпечуються відносно високою вартістю робочої сили, наявністю розвинених виробничих фондів і технологічних знань, а також матеріальних ресурсів.

Ця модель інтеграції до світової господарської системи є традиційною для країн, що розвиваються, особливо на стартовому етапі. Її ключовим елементом є ставка на залучення іноземного капіталу і включення до глобальних технологічних зв'язків. У наших умовах цей рівень може бути реалізований за такими напрямками:

створення виробництв за участю іноземного капіталу для випуску конкретних марок виробів, які завершують свій життєвий цикл на ринках розвинених країн;

створення складних виробництв з привізних компонентів;

створення машинобудівних виробництв, які б орієнтувалися на обслуговування іноземних інвестицій в Україні;

розміщення в Україні замовлень на виконання НДДКР у тих сферах, де вона має відповідний науково-технічний потенціал.

III рівень. Реалізація конкурентних переваг, втілених у високих технологіях — як існуючих, так і майбутніх.

Для інтеграції України до світового господарського комплексу треба створити відповідні умови як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівні. Необхідна державна підтримка високотехнологічних розробок за рахунок державних субсидій, а також підтримка їхньої високої конкурентоспроможності на міжнародному ринку через систему міждержавних угод, домовленостей тощо.

Наведені три рівні (моделі, стратегії) інтеграції до світового економічного простору не можуть розглядатися ізольовано. Ефективне включення до світового поділу праці передбачає прорив за всіма трьома напрямками. Стратегічним пріоритетом є використання конкурентних переваг вищого порядку, втілених в унікальні технологічні та наукові розробки.

Безумовно, реалізація механізму інтеграції до світової економіки неможлива без динамічних ринкових перетворень у державі. Головними чинниками, що не дають можливості створити належні умови для зростання конкурентоспроможності вітчизняної продукції, є практична відсутність конкуренції на внутрішньому ринку, його незначна місткість і патологічна невибагливість споживачів.

Головне завдання, яке повинна виконати держава щодо своїх товаровиробників і споживачів — якнайшвидше створити передумови для конкурентного середовища. Без справжньої конкуренції на внутрішньому ринку не можна забезпечити ефективний вихід на міжнародну арену.

14.4. Транзитний потенціал України та його використання

Проблема визначення транзитного потенціалу України в системі міжнародних транспортно-комунікаційних зв'язків об'єктивно виходить за межі власних інтересів України у зв'язку з її тяжінням до географічного центру Європи. Уже лише ця обставина може визначити пріоритети розвитку країни у напрямі більш тісної інтеграції з країнами Європейського Союзу (ЄС) та іншими міжнародними інституціями.

Треба брати до уваги і той факт, що Україна має спільні кордони з шістьма країнами Європи та Російською Федерацією. Все це створило для неї унікальну позицію як транстериторіальної зони. Через це тери-

торія України характеризується високим коефіцієнтом транзитності. За даними англійського інституту «Рендел» (Зеркало недели. — 1998. — № 9. — С. 8) за коефіцієнтом транзитності (тобто розвиненістю всіх транспортних зв'язків і відповідної їм інфраструктури) Україна посідає перше місце в Європі (коефіцієнт транзитності України становить 3,75, Польщі — 2,92).

Крім України, із сусідніх країн надати свою територію для транспортного коридору можуть Румунія, Білорусь і Російська Федерація. Однак шанси України в цій конкуренції, якщо розглядати ситуацію виходячи з об'єктивних умов і передусім із наявної транспортної інфраструктури, є більш вагомими.

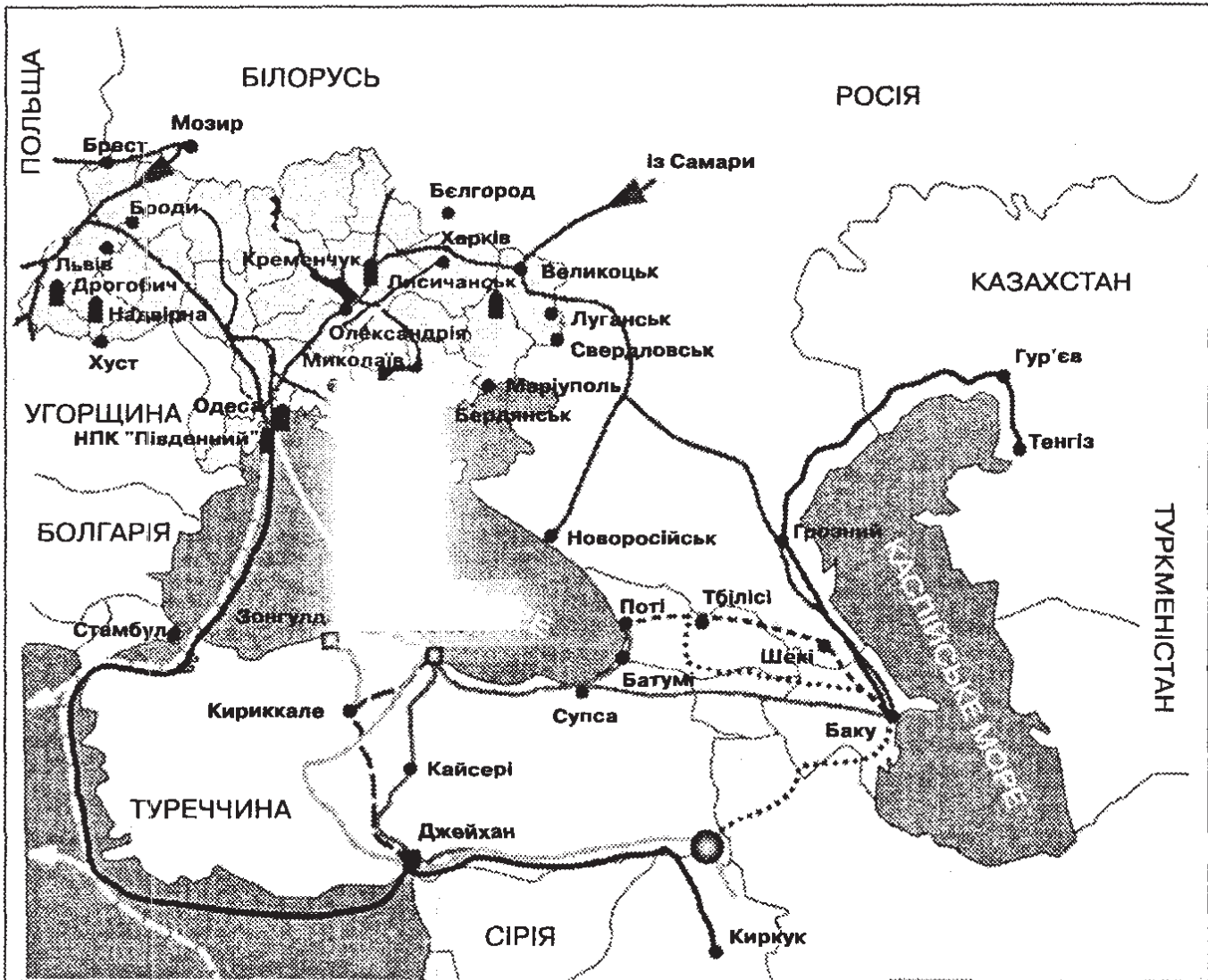
Рівень розвитку транспортної інфраструктури характеризує транзитні можливості країни, а їхня реалізація позитивно позначається на рентабельності ряду галузей економіки. Зокрема, простежується тенденція досягнення найвищої рентабельності саме в тих галузях, які пов'язані з транзитною властивістю України: на транспорті й у зв'язку — 37,5 відсотки у 1996 р., у постачанні й збуті — 22,7, заготівлі — 21,3 відсотки. У промисловості ж та сільському господарстві в цей період рентабельність становила близько 10 відсотків. Все це підтверджує той факт, що для піднесення української економіки потрібно повною мірою використати транзитний потенціал.

Через територію України щороку проходить до 59 млн т транзитних вантажів (включаючи нафту, газ і аміак). Експертна оцінка потенційних можливостей нашої країни становить 220 млн т транзитних вантажів. Фахівці вважають, що цього показника можна досягти за умови перегляду тарифної політики держави.

Новий імпульс для розвитку транзитних транспортно-розподільчих функцій України пов'язаний з формуванням Чорноморського економічного співробітництва (ЧЕС) — регіональної інтеграції, що охоплює 11 причорноморських та сусідніх з ними держав.

Ще одна проблема, орієнтована на транзитні можливості України, — альтернативні варіанти імпортування енергоносіїв. Причорноморський регіон розглядають як вузловий щодо можливих напрямів транспортування до Європи нафти з країн Перської затоки та країн Прикаспійського регіону, а також газу з Ірану (рис. 14.1).

Український шлях транзиту близькосхідної нафти до Європи має таку схему: до Самсуна (турецький порт на південному узбережжі Чорного моря) — нафтопроводом; від Самсуна до Одеського нафтотерміналу — танкерними перевезеннями (необхідно кілька одиниць середньотоннажних танкерів); від Одеси до м. Броди (Львівська область) — нафтопроводом; від Бродів — нафтопроводом «Дружба» до Західної Європи.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- — точка підключення до існуючого нафтопроводу "Ірак — Туреччина" нафтопроводів Казахстану і Азербайджану, що проєктуються
- ▭ — "турецький" варіант, що розробляється Україною для постачання нафти з Іраку

Варіанти постачання нафти в Україну

- ▭ — варіант 1 (із портів Перської затоки)
- ▭ — варіант 2 (через Джейхан)
- ▭ — варіант 3 (через Самсун)
- — діючі нафтопереробні заводи
- ▬ — діючі нафтопродуктопроводи
- ▬ — нафтопродуктопроводи, що пропонуються для будівництва

Транспортування нафти через територію Грузії в Україну

- — північний варіант
- — південний варіант

Варіанти траси нафтопроводу "Джейхан — Чорноморське узбережжя Туреччини"

- — варіант 1 (Джейхан — Самсун, через Кириккале)
- — варіант 2 (Джейхан — Самсун, через Кайсері)
- ▭ — варіант 3 (Джейхан — Зонгулдак, через Кириккале)
- ▭ — термінали, що проєктуються
- — існуючий термінал "Джейхан"

Рис. 14.1. Український варіант Євразійського нафтотранспортного коридору

З інвестиційних проектів у сфері транспортних послуг в Україні, що пройшли міжнародну експертизу, слід назвати завершення будівництва нафтотерміналу порту Південний (Одеська область), перша черга якого призначена для перевалки 12 млн т нафти на рік і коштуватиме не менше ніж 450 млн дол. (кредит майже на 100 млн дол. від Європейського банку реконструкції і розвитку), а також магістрального нафтопроводу Одеса — Броди довжиною 660 км для сполучення нафтотерміналу з експортним нафтопроводом «Дружба», вартість будівництва якого становить приблизно 25—30 млн дол. Можливий прибуток при транспортуванні нафти за новою схемою і повному завантаженні нафтопроводів оцінюється майже в 500 млн дол. щороку.

Транзитний потенціал України посилюють поромні переправи, дві з яких — Іллічівськ — Варна (Болгарія) і Крим — Кавказ — функціонують, а третя — через Дунай, між Орлівкою (Україна) та Ісакія (Румунія) — перебуває на стадії проектної розробки.

Україна пронизана потужними міжнародними транзитними й експортно-імпортними вантажопотоками. Найбільший серед них вантажопотік Захід — Схід, що з'єднує країни Європи з Росією та Закавказьким регіоном. У межах України він розпочинається двома ділянками: Любомль — Ковель — Рівне — Шепетівка — Козятин і Мостиська — Львів — Тернопіль — Жмеринка — Козятин, через Шевченко — Знам'янку — Дніпропетровськ — Синельникове — Донецьк і виходить кількома напрямками до кордону з Росією. Ця магістраль є найкоротшим залізничним шляхом із Центральної та Східної Європи на Північний Кавказ та Закавказзя, а з комбінованими перевезеннями (різними видами транспорту) — також і до Казахстану та Середньої Азії. Вантажопотоки за цим напрямом представлені переважно транзитними вантажами (нафта і нафтопродукти, метали, хімічні продукти, бавовна), а також експортними товарами (чорні метали, продукти хімічної промисловості).

Більша частина вантажопотоків сходиться до портових комплексів України, зокрема портів: Одеса, Іллічівськ, Південний, які фіксують транспортні зв'язки Північ — Південь, що з'єднують Росію та інші країни СНД із Середземномор'ям та Світовим океаном. Магістральні залізниці, які обслуговують цей напрям, розходяться від одеського транспортного вузла двома напрямками:

- 1) через Котовськ — Жмеринку і далі на Львів та Київ;
- 2) через Котовськ — Помічну — Знам'янку в північно-східні регіони України.

До Миколаївського та Херсонського портів сходяться переважно транзитні та експортні вантажі, в яких переважають хімічні продукти, мінеральні добрива та будівельні матеріали. Подібні за обсягами вантажопотоки переробляють дунайські порти — Рені, Ізмаїл, Усть-Дунайськ, що

зв'язують Дунайську систему водних шляхів з Чорноморським та Середземноморським басейном.

В Україні триває інтенсивний пошук найефективнішого використання транзитного потенціалу країни, зокрема її приморських регіонів. Територія України та її транспортні магістралі фігурують у численних проєктах міжнародних транспортних коридорів (рис. 14.2).

Транспортний коридор «Європа — Азія» проходить через Німеччину, Австрію, Чехію, Словаччину, Угорщину, Польщу, Україну, Росію, Казахстан, країни Середньої Азії та Китай. Він проєктується як швидкісна залізнична магістраль з паралельними сучасними автошляхами. Частина його проходить через Донецьку область.

Транспортний коридор «Балтика — Чорне море» з'єднує портові міста Гданськ і Одесу, проходить територіями Польщі та України і має протяжність у межах України близько 900 км залізничного та 950 км автомобільного шляхів.

Транспортний коридор №9 (Критський) планується прокласти через території Фінляндії, Росії, Естонії, Латвії, Литви, Білорусі, України, Молдови, Румунії, Греції. Він проходитиме кількома напрямками залізничних магістралей та паралельних магістральних автошляхів:

Гельсінкі — Санкт-Петербург — Москва — Брянськ — Ніжин — Київ — Жмеринка — Одеса — Ізмаїл — Рені — Бухарест — Димитровград — Александрополіс;

Гельсінкі — Санкт-Петербург — Псков — Гомель — Ніжин;

Гельсінкі — Санкт-Петербург — Таллінн — Рига — Даугавпілс — Вільнюс (з відгалуженнями до Клайпеди і Калінінграда) — Мінськ — Гомель — Ніжин — Київ;

Жмеринка — Кишинів — Рені.

На південному відрізку цієї магістралі передбачено чотири виходи до Адріатики.

Транспортний коридор «ТНТК» (Транскавказький) проходитиме територіями України, Грузії, Азербайджану, країн Середньої Азії. За схемами комбінованих перевезень залізничним, автомобільним та морським транспортом цей транспортний коридор з'єднує Одеський та Херсонський порти з Закавказьким, Казахстанським та Середньоазіатським регіонами. Проєкт передбачає відповідний розвиток Одеського та Херсонського портів.

Окремо виділяється **система транспортних коридорів країн ЧЕС**. Це кільце залізниць навколо Азово-Чорноморського басейну, що має радіальні відгалуження до всіх морських і дунайських портів, а також магістральні виходи: Констанца — Бухарест; Одеса — Жмеринка; Батумі (Поті) — Тбілісі — Баку; Варна — Бугас — Стара Загора — Софія; Едірне — Александрополіс. Вона охоплює також радіально-кільцеву си-

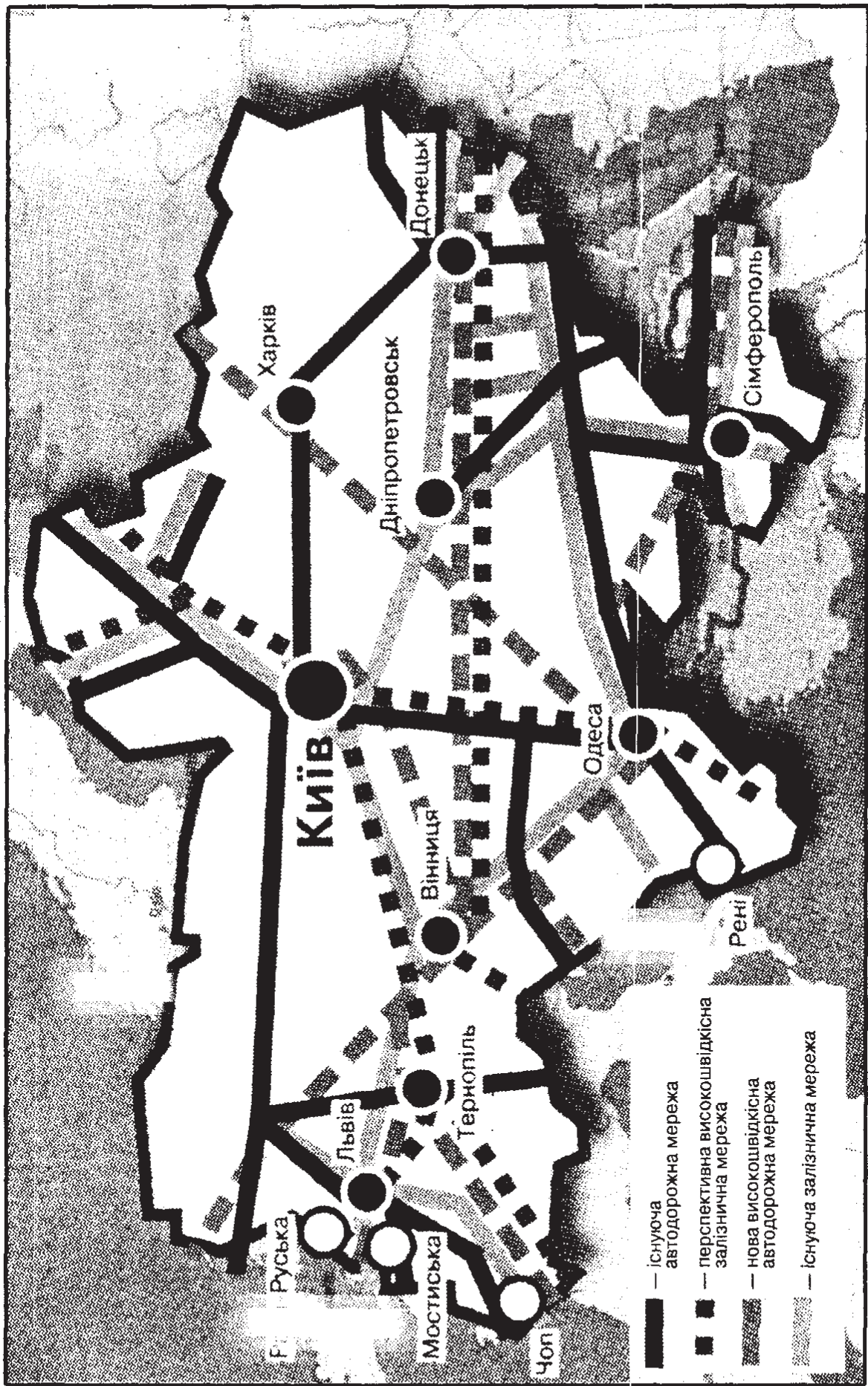

Рис. 14.2. Міжнародні транспортні коридори, які перетинають територію України

стему магістральних автошляхів, мережу головних аеропортів та авіаліній, морських та річкових портів і трубопроводів.

Всього в межах схеми міжнародної транспортної мережі України запропоновано 8 транспортних коридорів.

У жовтні 1996 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову «Про створення в Україні транспортних коридорів та входження їх до міжнародної транспортної системи».

В Україні, зважаючи на велику потребу в автотранспортних шляхах і магістралях, ця мережа розвинена недостатньо. Будівництво великих автомагістралей, крім значного поліпшення всіх технічних характеристик проходження вантажу і пасажиропотоків, дасть можливість створити до 1 млн робочих місць. Зростатиме щорічний прибуток від транзиту вантажів. Відповідно збільшуватимуться податкові надходження від експлуатації цих об'єктів інфраструктури, істотно поживається економічна активність прилеглих територій. Нарешті, значно зростуть потреби в послугах будівельної індустрії з благоустрою великих автомагістралей. Є розрахунки, за якими 40 відсотків кошторисної вартості будівництва таких магістралей можуть забезпечити вітчизняні інвестори.

У світовому транспортуванні вантажів посилюється тенденція до поширення так званих інтермодальних (багатовидових) перевезень, коли доставка вантажів різними видами транспорту формується в єдиний раціонально організований ланцюг, що доставляє замовнику вантаж з мінімальними витратами за принципами «від дверей — до дверей» і «точно в строк».

Реалізація цих принципів передбачає створення системи міжнародних транспортних коридорів. Вона включає мережу інформаційно-управлінських центрів, що забезпечують раціональну і безперервну доставку вантажів. Одночасно згадані центри виконують роль гарантів чесної та ефективної конкуренції, що запалює «зелене світло» перевізникам, здатним забезпечити надійну, безпечну і порівняно дешеву доставку пасажирів та вантажів. Вони мають у своєму розпорядженні сучасні ЕОМ, банки даних, високоефективні засоби зв'язку (включаючи супутниковий), тобто все необхідне, щоб різні види транспорту — морський, залізничний, автомобільний і повітряний — працювали як єдиний транспортний конвеєр. Ці центри своєю діяльністю об'єктивно сприяють тому, щоб конкуренція на міжнародних ринках транспортних послуг не мала хаотично-руйнівного характеру, що розоряє низькими тарифами перевізників і в кінцевому підсумку знижує надійність і якість послуг.

Запитання і завдання

1. Які особливості становлення зовнішньоекономічної діяльності України в ринкових умовах?
2. Охарактеризуйте гео економічні пріоритети регіонального розвитку України.
3. Перелічіть передумови формування експортного потенціалу в Україні.
4. Охарактеризуйте транспортний потенціал України.
5. Які особливості формування транспортних коридорів?
6. Яке значення має формування транспортних коридорів для розвитку продуктивних сил України?

Додатки

Додаток 1. Територія і кількість наявного населення по регіонах на 1 січня 1999 р.

Регіон	Територія, тис. км ²	Кількість населення, тис. чол.	У тому числі		Відсоток міського населення	Щільність населення, чол. на 1 км ²
			всього	міське		
Україна	603,7	50 105,6	34 017,4	16 088,2	67,9	83
Автономна Республіка Крим	26,1	2 134,7	1 338,3	796,4	62,7	82
Області:						
Вінницька	26,5	1 831,5	882,5	949,0	48,2	69
Волинська	20,2	1 063,9	554,4	509,5	52,1	53
Дніпропетровська	31,9	3 745,0	3 130,3	514,7	83,6	117
Донецька	26,5	5 007,9	4 516,0	491,9	90,2	189
Житомирська	29,9	1 445,5	810,1	635,4	56,0	48
Закарпатська	12,8	1 287,4	501,6	785,8	39,0	101
Запорізька	27,2	2 023,8	1 548,2	475,6	76,5	74
Івано-Франківська	13,9	1 460,6	634,0	826,6	43,4	105
Київська	28,1	1 849,6	1 070,0	779,6	57,9	66
Кіровоградська	24,6	1 183,8	724,5	459,3	61,2	48
Луганська	26,7	2 673,8	2 309,1	364,7	86,4	100
Львівська	21,8	2 728,6	1 658,5	1 070,1	60,8	125
Миколаївська	24,6	1 309,9	865,3	444,6	66,1	53
Одеська	33,3	2 528,6	1 665,0	863,6	65,8	76
Полтавська	28,8	1 693,1	994,9	698,2	58,8	59
Рівненська	20,1	1 190,3	566,8	623,5	47,6	59
Сумська	23,8	1 354,5	879,3	475,2	64,9	57
Тернопільська	13,8	1 163,9	512,3	651,6	44,0	84
Харківська	31,4	2 997,9	2 364,5	633,4	78,9	95
Херсонська	27,5	1 237,1	760,1	477,0	61,4	43
Хмельницька	20,6	1 474,0	775,8	698,3	52,6	72
Черкаська	20,9	1 463,7	801,1	662,6	54,7	70
Чернівецька	8,1	935,4	399,3	536,1	42,7	115
Чернігівська	31,9	1 302,9	759,9	543,0	58,3	41
м. Київ*	0,8	2 626,5	2 626,5	—	100,0	3283
м. Севастополь**	0,9	391,7	369,1	22,6	94,2	435

* Включаючи смт Пуща-Водиця, підпорядковане міській раді.

** Включаючи м. Інкерман, смт Кача і сільські ради, підпорядковані міській раді.

Додаток 2. Розподіл постійного населення за основними віковими групами по регіонах на 1 січня 1999 р.

Регіон	Кількість населення, тис. чол.	У тому числі у віці			Відсотків до всього населення у віці		
		молодшому за працездатний	працездатному	старшому за працездатний	молодшому за працездатний	працездатному	старшому за працездатний
Україна	49 850,9	10 035,4	28 199,3	11 616,2	20,1	56,6	23,3
Автономна Республіка Крим	2 106,3	424,2	1 227,7	454,4	20,1	58,3	21,6
Області:							
Вінницька	1 819,7	369,3	958,5	491,9	20,3	52,7	27,0
Волинська	1 061,1	251,6	576,4	233,1	23,7	54,3	22,0
Дніпропетровська	3 733,6	723,0	2 142,4	868,2	19,4	57,4	23,2
Донецька	4 987,3	903,7	2 854,7	1 228,9	18,1	57,2	24,7
Житомирська	1 437,7	305,2	768,3	364,2	21,2	53,5	25,3
Закарпатська	1 280,7	316,1	740,8	223,8	24,7	57,8	17,5
Запорізька	2 016,0	389,8	1 164,2	462,0	19,3	57,8	22,9
Івано-Франківська	1 450,3	337,1	807,1	306,1	23,2	55,7	21,1
Київська	1 844,0	373,6	1 028,9	441,5	20,3	55,8	23,9
Кіровоградська	1 172,5	239,0	639,8	293,7	20,4	54,6	25,0
Луганська	2 668,1	500,8	1 514,8	652,5	18,8	56,8	24,4
Львівська	2 708,3	591,0	1 537,6	579,7	21,8	56,8	21,4
Миколаївська	1 307,6	277,0	751,2	279,4	21,2	57,4	21,4
Одеська	2 510,3	509,3	1 457,0	543,9	20,3	58,0	21,7
Полтавська	1 688,8	323,1	918,9	446,8	19,1	54,4	26,5
Рівненська	1 184,9	291,6	652,5	240,8	24,6	55,1	20,3
Сумська	1 349,3	256,1	738,4	354,8	19,0	54,7	26,3
Тернопільська	1 159,0	255,3	620,8	282,9	22,0	53,6	24,4
Харківська	2 977,6	539,6	1 731,2	706,8	18,1	58,2	23,7
Херсонська	1 234,1	267,8	709,0	257,3	21,7	57,5	20,8
Хмельницька	1 468,4	306,3	788,2	373,9	20,9	53,7	25,4
Черкаська	1 459,5	290,2	783,3	386,0	19,9	53,7	26,4
Чернівецька	938,2	212,8	522,1	203,3	22,7	55,6	21,7
Чернігівська	1 299,8	236,9	677,9	385,0	18,2	52,2	29,6
м. Київ	2 596,0	473,9	1 649,5	472,6	18,3	63,5	18,2
м. Севастополь	391,9	71,1	238,1	82,7	18,1	60,8	21,1

Додаток 3. Динаміка і структура населення України*

Показники	1989	1991	1996	1997
Кількість населення, млн чол. **:	51,7	51,9	51,3	50,9
міське	34,6	35,1	34,8	34,5
сільське	17,1	16,8	16,5	16,4
У відсотках до всього населення:				
міське	67	68	68	68
сільське	33	32	32	32
Із загальної кількості населення, млн чол.:				
чоловіки	23,9	24,1	23,9	23,9
жінки	27,8	27,8	27,4	27,0
У відсотках до всього населення:				
чоловіки	46	46	47	47
жінки	54	54	53	53

* Дані про населення за 1989 р. наведено за переписом на 12 січня, за інші роки — на початку року.

** Наявне населення. Постійне: 1989 р. — 51,5 млн чол., 1991 р. — 51,7 млн, 1996 р. — 51,1 млн, 1997 р. — 50,6 млн чол.

Додаток 4. Коефіцієнти народжуваності, смертності й природного приросту населення по регіонах у 1998 р. (на 1000 населення)

Регіон	Кількість народжених			Кількість померлих			Природний приріст населення		
	всього	у міських поселеннях	у сільській місцевості	всього	у міських поселеннях	у сільській місцевості	всього	у міських поселеннях	у сільській місцевості
Україна	8,3	7,6	9,9	14,3	12,5	18,2	-6,0	-4,9	-8,3
Автономна Республіка Крим	7,3	6,7	8,2	12,8	12,9	12,5	-5,5	-6,2	-4,3
Області:									
Вінницька	9,1	8,7	9,5	16,4	10,9	21,5	-7,3	-2,2	-12,0
Волинська	11,8	10,3	10,5	13,2	10,0	16,7	-1,4	0,3	-3,2
Дніпропетровська	7,5	7,2	9,0	14,8	13,8	19,6	-7,3	-6,6	-10,6
Донецька	6,7	6,5	7,9	15,3	15,1	17,4	-8,6	-8,6	-9,5
Житомирська	9,7	9,1	10,5	15,6	11,7	20,5	-5,9	-2,6	-10,0
Закарпатська	11,8	10,3	12,8	10,7	9,5	11,4	1,1	0,8	1,4
Запорізька	7,4	6,9	8,7	14,4	12,9	19,2	-7,0	-6,0	-10,5
Івано-Франківська	10,8	9,7	11,6	11,2	8,6	13,2	-0,4	1,1	-1,6
Київська	8,0	8,1	7,9	15,7	11,3	21,7	-7,7	-3,2	-13,8
Кіровоградська	8,2	7,5	9,2	16,5	13,6	21,1	-8,3	-6,1	-11,9
Луганська	6,6	6,5	7,6	15,5	15,0	19,1	-8,9	-8,5	-11,5
Львівська	10,0	9,1	11,4	11,5	9,3	14,9	-1,5	-0,2	-3,5
Миколаївська	8,3	7,7	9,5	14,7	13,5	17,2	-6,4	-5,8	-7,7
Одеська	8,4	7,2	10,6	14,2	12,4	17,7	-5,8	-5,2	-7,1
Полтавська	7,7	7,7	7,8	16,2	12,5	21,4	-8,5	-4,8	-13,6
Рівненська	12,7	10,7	14,5	12,3	9,2	15,1	0,4	1,5	-0,6
Сумська	7,7	7,9	7,6	16,9	12,8	24,5	-9,2	-4,9	-16,9
Тернопільська	10,5	10,1	10,7	13,5	8,6	17,4	-3,0	1,5	-6,7
Харківська	7,1	6,8	8,2	14,9	13,6	19,8	-7,8	-6,8	-11,6
Херсонська	9,0	7,9	10,8	14,2	13,5	15,3	-5,2	-5,6	-4,5
Хмельницька	9,3	9,1	9,7	15,3	9,4	21,9	-6,0	-0,3	-12,2
Черкаська	8,3	7,9	8,7	16,5	11,7	22,3	-8,2	-3,8	-13,6
Чернівецька	11,2	9,0	12,9	12,1	9,2	14,2	-0,9	-0,2	-1,3
Чернігівська	7,3	7,5	7,1	18,1	12,7	25,6	-10,8	-5,2	-18,5
м. Київ	7,0	7,0	—	9,8	9,8	—	-2,8	-2,8	—
м. Севастополь	6,4	6,4	5,9	11,9	12,0	10,0	-5,5	-5,6	-4,1

Додаток 5. Розподіл постійного населення за віком на 1 січня 1999 р.

	Кількість населення, тис. чол.			Відсотків до всього населення		
	всього	міське	сільське	всього	міське	сільське
Все населення	49 850,9	33 726,9	16 124,0	100,0	100,0	100,0
У тому числі у віці, років:						
до 1	414,9	256,0	158,9	0,8	0,8	1,0
1—4	1 888,2	1 177,8	710,4	3,8	3,5	4,4
5—9	3 102,2	2 038,1	1 064,1	6,2	6,0	6,6
10—14	3 831,7	2 580,3	1 251,4	7,7	7,7	7,8
15—19	3 709,0	2 620,9	1 088,1	7,5	7,8	6,7
20—24	3 604,6	2 549,1	1 055,5	7,2	7,6	6,5
25—29	3 496,0	2 507,3	988,7	7,0	7,4	6,1
30—34	3 309,3	2 313,1	996,2	6,6	6,9	6,2
35—39	3 884,6	2 804,3	1 080,3	7,8	8,3	6,7
40—44	3 746,8	2 747,8	999,0	7,5	8,1	6,2
45—49	3 545,2	2 627,6	917,6	7,1	7,8	5,7
50—54	2 464,4	1 777,4	687,0	5,0	5,3	4,3
55—59	2 846,2	1 859,4	986,8	5,7	5,5	6,1
60—64	3 092,4	1 970,9	1 121,5	6,2	5,8	7,0
65—69	2 300,1	1 332,6	967,5	4,6	3,9	6,0
70 і старшому	4 615,3	2 564,3	2 051,0	9,3	7,6	12,7
Із загальної кількості населення у віці:						
молодшому за працездатний	10 035,4	6 602,1	3 433,3	20,1	19,6	21,3
працездатному*	28 199,3	20 212,1	7 987,2	56,6	59,9	49,5
старшому за працездатний	11 616,2	6 912,7	4 703,5	23,3	20,5	29,2

*Чоловіки 16—59 років, жінки 16—54 років.

Додаток 6. Розподіл постійного населення за основними віковими групами по регіонах на 1 січня 1998 р.

Регіон	Кількість населення, тис. чол.	У тому числі у віці			Відсотків до всього населення у віці		
		молодшому за працездатний	працездатному	старшому за працездатний	молодшому за працездатний	працездатному	старшому за працездатний
Україна	50 245,2	10 384,2	28 208,1	11 652,9	20,7	56,1	23,2
Автономна Республіка Крим	2 129,3	445,0	1 228,5	455,8	20,9	57,7	21,4
Області:							
Вінницька	1 835,3	378,0	962,4	494,9	20,6	52,4	27,0
Волинська	1 065,1	256,9	572,9	235,3	24,1	53,8	22,1
Дніпропетровська	3 764,0	751,0	2 145,8	867,2	20,0	57,0	23,0
Донецька	5 043,8	946,4	2 860,9	1 236,5	18,8	56,7	24,5
Житомирська	1 449,3	313,1	769,4	366,8	21,6	53,1	25,3
Закарпатська	1 281,5	323,4	734,3	223,8	25,2	57,3	17,5
Запорізька	2 034,7	406,2	1 167,2	461,3	20,0	57,3	22,7
Івано-Франківська	1 453,3	345,3	801,0	307,0	23,8	55,1	21,1
Київська	1 858,4	386,3	1 029,7	442,4	20,8	55,4	23,8
Кіровоградська	1 186,5	246,7	644,5	295,3	20,8	54,3	24,9
Луганська	2 700,7	525,9	1 517,3	657,5	19,5	56,2	24,3
Львівська	2 719,3	605,5	1 532,7	581,1	22,3	56,3	21,4
Миколаївська	1 320,2	287,9	752,8	279,5	21,8	57,0	21,2
Одеська	2 529,4	526,1	1 460,3	543,0	20,8	57,7	21,5
Полтавська	1 704,0	333,3	922,6	448,1	19,6	54,1	26,3
Рівненська	1 186,8	297,1	647,6	242,1	25,0	54,6	20,4
Сумська	1 364,6	265,6	740,0	359,0	19,5	54,2	26,3
Тернопільська	1 163,5	260,9	617,4	285,2	22,4	53,1	24,5
Харківська	3 004,1	561,8	1 731,6	710,7	18,7	57,6	23,7
Херсонська	1 243,8	277,1	709,9	256,8	22,3	57,1	20,6
Хмельницька	1 480,1	314,1	789,3	376,7	21,2	53,3	25,5
Черкаська	1 474,5	299,0	787,7	387,8	20,3	53,4	26,3
Чернівецька	941,3	217,2	520,6	203,5	23,1	55,3	21,6
Чернігівська	1 315,4	245,3	679,7	390,4	18,6	51,7	29,7
м. Київ	2 598,8	494,0	1 640,9	463,9	19,0	63,1	17,9
м. Севастополь	397,5	75,1	241,1	81,3	18,9	60,7	20,4

Додаток 7. Трудові ресурси та їхній склад по регіонах у 1998 р.

Регіон	Всього трудових ресурсів	У тому числі		
		працездатне населення у працездатному віці	зайняті особи старшого віку	зайняті підлітки
Україна	29 918,3	27 291,9	2 622,5	3,9
Автономна Республіка Крим	1 262,7	1 193,0	69,6	0,1
Області:				
Вінницька	1 044,7	916,5	128,1	0,1
Волинська	570,4	544,1	26,3	—
Дніпропетровська	2 254,0	2 055,9	197,9	0,2
Донецька	2 979,5	2 721,8	257,1	0,6
Житомирська	772,2	737,7	34,5	—
Закарпатська	769,1	716,4	52,6	0,1
Запорізька	1 218,0	1 130,5	87,4	0,1
Івано-Франківська	908,8	803,2	105,4	0,2
Київська	974,5	882,4	92,0	0,1
Кіровоградська	669,5	619,5	49,7	0,3
Луганська	1 540,5	1 458,4	81,9	0,2
Львівська	1 672,0	1 485,5	186,5	—
Миколаївська	798,9	736,3	62,0	0,6
Одеська	1 509,9	1 383,0	126,6	0,3
Полтавська	1 001,1	886,3	114,7	0,1
Рівненська	698,1	634,8	62,3	—
Сумська	821,9	719,7	102,1	0,1
Тернопільська	677,1	606,1	70,8	0,2
Харківська	1 837,3	1 682,2	155,0	0,1
Херсонська	732,5	399,0	33,3	0,2
Хмельницька	917,0	756,6	160,3	0,1
Черкаська	798,4	760,5	37,8	0,1
Чернівецька	557,8	510,1	47,7	—
Чернігівська	797,3	657,7	139,5	0,1
м. Київ	1 887,0	1 764,9	122,1	—
м. Севастополь	249,1	229,8	19,3	—

Додаток 8. Рівень зайнятості населення по регіонах

Регіон	Відсотків до кількості обстеженого населення у віці 15—70 років			
	1995	1996	1997	1998
Україна	64,0	64,0	64,5	62,8
Автономна Республіка Крим	60,4*	61,3	60,9	59,2
Області:				
Вінницька	67,8	68,4	76,2	73,8
Волинська	59,9	61,4	62,1	60,5
Дніпропетровська	62,4	62,2	59,6	58,6
Донецька	65,1	63,7	66,4	65,7
Житомирська	57,1	59,7	66,6	65,2
Закарпатська	64,8	61,5	59,0	57,9
Запорізька	59,5	59,3	55,2	53,1
Івано-Франківська	63,0	61,7	61,7	59,5
Київська	63,8	71,6	81,0	73,5
Кіровоградська	63,0	63,3	67,0	65,1
Луганська	59,5	59,3	58,0	55,6
Львівська	64,6	65,7	68,9	66,9
Миколаївська	64,4	62,4	62,1	59,2
Одеська	63,2	62,9	68,1	67,0
Полтавська	37,0	66,6	63,5	60,8
Рівненська	64,6	62,2	59,6	57,5
Сумська	67,0	68,3	71,6	70,0
Тернопільська	66,2	66,5	62,8	61,8
Харківська	61,0	59,9	60,2	59,3
Херсонська	66,4	64,3	62,9	61,8
Хмельницька	74,0	74,1	77,5	76,0
Черкаська	63,2	63,1	65,8	64,6
Чернівецька	66,6	61,9	54,2	52,8
Чернігівська	69,8	66,4	64,5	63,0
м. Київ	65,1	70,6	65,0	64,0
м. Севастополь	—	62,1	49,4	48,3

*Включено м. Севастополь

Додаток 9. Зайнятість населення в усіх сферах економічної діяльності по регіонах

Регіон	1995	1996	1997	1998
Україна	23 725,5	23 231,8	22 597,6	22 348,7
Автономна Республіка Крим	870,0	847,5	829,4	818,6
Області:				
Вінницька	901,9	852,8	845,7	847,7
Волинська	456,8	449,1	436,3	437,4
Дніпропетровська	1 821,1	1 767,1	1 719,0	1 676,9
Донецька	2 480,7	2 427,9	2 314,6	2 310,8
Житомирська	621,5	607,3	591,3	587,9
Закарпатська	584,1	569,0	570,1	563,4
Запорізька	958,2	928,7	888,5	881,3
Івано-Франківська	622,1	611,0	572,8	567,7
Київська	839,4	854,2	811,7	791,8
Кіровоградська	544,9	532,3	500,1	489,8
Луганська	1 259,5	1 218,1	1 117,7	1 068,8
Львівська	1 273,1	1 235,9	1 214,6	1 182,0
Миколаївська	637,4	633,2	621,2	625,9
Одеська	1 127,3	1 131,5	1 129,3	1 138,5
Полтавська	838,4	808,6	783,3	788,1
Рівненська	569,3	569,6	564,4	559,9
Сумська	693,3	675,5	660,8	646,3
Тернопільська	516,1	518,7	511,1	518,3
Харківська	1 467,8	1 459,9	1 422,0	1 411,5
Херсонська	581,5	532,8	554,5	556,8
Хмельницька	786,6	750,4	732,2	727,9
Черкаська	688,3	669,0	653,2	634,2
Чернівецька	443,6	421,1	413,4	417,4
Чернігівська	674,9	647,2	622,6	609,3
м. Київ	1 302,4	1 338,4	1 346,2	1 317,8
м. Севастополь	165,2	175,0	171,6	172,7

Додаток 10. Рівень безробіття населення по регіонах

Регіон	1995		1997		1998	
	Кількість безро- бітних, тис. чол.	Відсот- ків	Кількість безро- бітних, тис. чол.	Відсотків	Кількість безро- бітних, тис. чол.	Відсотків
Україна	1 437,0	5,6	2 330,1	8,9	2 937,1	11,3
Автономна Республіка Крим	80,6*	6,9*	104,0	9,7	137,3	12,8
Області:						
Вінницька	38,4	3,8	56,4	5,4	87,4	8,4
Волинська	28,3	6,0	50,2	9,7	63,2	12,2
Дніпропетровська	83,3	4,7	164,5	8,9	222,1	11,9
Донецька	140,3	4,8	210,0	7,6	252,0	9,2
Житомирська	47,3	7,1	70,0	9,2	88,1	11,6
Закарпатська	38,2	6,1	74,4	12,2	93,7	15,1
Запорізька	58,1	6,3	106,6	11,3	134,2	14,3
Івано- Франківська	51,8	7,0	81,6	11,4	97,9	13,7
Київська	47,8	4,9	82,6	7,1	110,8	10,1
Кіровоградська	37,0	6,1	74,1	11,5	93,3	14,5
Луганська	94,3	7,1	125,8	9,6	158,3	12,4
Львівська	108,8	7,6	195,8	12,7	229,0	14,9
Миколаївська	44,5	6,2	55,9	8,5	81,1	12,5
Одеська	59,4	4,3	84,6	6,2	106,5	7,9
Полтавська	41,6	4,8	73,2	8,6	92,2	11,1
Рівненська	38,6	6,6	62,3	11,2	78,3	14,1
Сумська	34,5	4,8	51,2	6,8	64,5	8,6
Тернопільська	22,9	4,3	35,2	6,4	46,5	8,4
Харківська	99,3	6,4	136,8	9,2	171,3	11,5
Херсонська	35,0	5,2	66,1	10,4	72,7	11,5
Хмельницька	33,0	3,9	57,3	6,6	70,9	8,2
Черкаська	45,6	6,1	61,6	8,2	77,5	10,3
Чернівецька	21,4	4,5	35,1	8,8	46,3	11,6
Чернігівська	29,1	3,9	42,9	6,6	54,0	8,4
м. Київ	77,9	7,2	160,7	11,1	194,3	13,2
м. Севастополь	—	—	11,2	6,9	13,7	8,5

* Включено м. Севастополь.

Додаток 11. Кількість зареєстрованих безробітних по регіонах

Регіон	1998			1999		
	Всього	У тому числі		Есього	У тому числі	
		жінки	молодь у віці до 28 років		жінки	молодь у віці до 28 років
Україна	6 370 067	416 507	197 205	1 003 216	620 417	319 064
Автономна Республіка Крим	21 323	15 030	5 361	34 872	23 912	9 653
Області:						
Вінницька	20 401	13 622	6 018	29 462	18 384	9 417
Волинська	22 830	13 046	8 182	32 093	18 091	11 164
Дніпропетровська	34 409	25 974	9 425	69 195	46 585	19 997
Донецька	50 698	37 241	14 254	79 614	55 044	24 750
Житомирська	27 463	16 436	10 186	42 878	24 201	16 590
Закарпатська	21 708	12 398	6 398	35 859	20 340	10 587
Запорізька	20 004	14 068	5 987	30 501	19 954	9 557
Івано-Франківська	37 237	21 545	11 791	57 121	32 087	19 063
Київська	29 382	18 384	10 484	44 264	26 398	15 673
Кіровоградська	20 402	13 760	6 172	30 304	19 443	8 861
Луганська	31 209	22 672	8 490	44 851	30 286	13 165
Львівська	58 720	35 446	19 048	90 144	51 501	29 357
Миколаївська	16 814	10 906	4 849	26 283	16 111	7 769
Одеська	6 667	4 894	1 560	12 049	8 068	3 303
Полтавська	25 269	16 492	8 044	38 042	23 050	12 261
Рівненська	18 769	11 366	6 416	34 841	19 407	12 233
Сумська	22 594	14 746	7 738	38 459	23 650	13 161
Тернопільська	21 043	12 570	8 057	32 806	19 375	12 329
Харківська	34 181	23 190	9 009	55 658	34 810	15 356
Херсонська	10 525	7 145	3 278	16 191	10 242	5 206
Хмельницька	20 642	13 989	6 869	23 343	15 632	7 967
Черкаська	17 506	11 561	5 154	27 507	17 332	7 796
Чернівецька	9 736	6 077	3 072	18 832	10 965	5 891
Чернігівська	27 826	16 266	9 522	42 363	23 703	14 269
м. Київ	8 290	6 573	1 534	12 915	9 764	2 955
м. Севастополь	1 419	1 110	307	2 769	2 082	734

Додаток 12. Кількість населення, не зайнятого трудовою діяльністю, та його працевлаштування по регіонах у 1998 р. (осіб)

Регіон	Звернулося з питань працевлаштування			Працевлаштовано		
	всього	у тому числі		всього	у тому числі	
		жінки	молодь у віці до 28 років		жінки	молодь у віці до 28 років
Україна	1 358 806	706 394	538 717	390 593	172 379	164 810
Автономна Республіка Крим	57 218	32 397	20 328	17 034	8 308	5 801
Області:						
Вінницька	43 668	22 317	18 642	15 093	6 903	7 397
Волинська	34 826	17 605	15 777	6 837	2 956	3 129
Дніпропетровська	114 795	61 470	41 948	35 769	15 559	13 820
Донецька	127 320	68 912	50 159	36 604	14 658	15 034
Житомирська	55 017	25 826	25 122	16 448	6 616	7 743
Закарпатська	44 063	21 650	15 634	10 100	4 695	4 107
Запорізька	53 931	28 512	21 342	20 049	8 841	8 712
Івано-Франківська	57 267	27 814	23 876	7 144	2 673	3 260
Київська	52 760	27 152	22 021	13 318	6 212	5 662
Кіровоградська	37 618	19 421	14 252	10 940	4 430	4 400
Луганська	65 040	35 432	26 389	21 453	9 339	9 581
Львівська	85 094	42 226	34 373	14 600	6 100	6 410
Миколаївська	47 628	23 158	18 507	19 525	8 008	8 436
Одеська	37 536	19 715	13 631	14 254	6 182	5 580
Полтавська	49 652	24 165	19 946	17 420	7 022	7 438
Рівненська	39 840	19 505	18 157	7 220	3 214	3 797
Сумська	43 431	23 091	16 916	7 966	3 821	3 485
Тернопільська	35 796	18 557	16 454	9 340	4 306	4 413
Харківська	67 521	36 715	23 653	16 273	8 256	5 616
Херсонська	28 647	14 695	10 924	10 980	4 781	4 410
Хмельницька	34 622	18 254	15 116	17 563	7 872	8 414
Черкаська	41 291	21 077	16 234	14 693	6 372	6 569
Чернівецька	20 409	10 875	7 538	2 291	1 145	931
Чернігівська	46 696	23 059	20 113	13 595	6 164	6 149
м. Київ	29 961	18 231	8 998	11 484	6 454	3 513
м. Севастополь	7 459	4 563	2 667	2 900	1 492	1 003

Додаток 13. Попит та пропозиція робочої сили на ринку праці по регіонах (на 1 січня)

Регіон	Кількість зареєстрованих громадян, не зайнятих трудовою діяльністю, тис. чол.			Потреба підприємств у працівниках на заміщення вільних робочих місць, тис. чол.			Навантаження на одне вільне робоче місце, вакансію, осіб		
	1997	1998	1999	1997	1998	1999	1997	1998	1999
Україна	392,3	667,9	1039,3	35,2	34,8	34,6	11	20	30
Автономна Республіка Крим	15,4	23,1	37,0	1,0	1,0	1,4	16	23	27
Області:									
Вінницька	11,4	21,9	30,6	0,9	0,7	0,9	13	30	35
Волинська	17,3	24,3	33,9	0,1	0,2	0,2	127	112	137
Дніпропетровська	15,2	37,0	72,4	4,2	3,6	2,8	4	10	26
Донецька	29,5	54,5	83,4	5,4	6,7	6,2	5	8	13
Житомирська	16,1	29,0	44,0	0,6	0,4	0,6	27	66	76
Закарпатська	15,7	23,5	38,3	0,4	0,4	0,5	37	66	74
Запорізька	11,7	21,8	31,7	1,2	0,8	1,2	10	28	27
Івано-Франківська	27,2	38,8	58,0	0,2	0,2	0,2	113	191	329
Київська	16,4	31,0	46,0	0,8	0,9	1,0	22	34	46
Кіровоградська	12,3	21,1	30,9	0,8	0,9	0,9	16	25	32
Луганська	19,8	33,0	46,3	4,5	5,1	3,7	4	7	12
Львівська	38,5	61,2	91,4	0,9	0,8	0,9	44	77	103
Миколаївська	8,4	18,0	27,1	0,5	0,6	0,9	16	29	31
Одеська	5,1	7,9	13,5	1,4	1,1	1,0	4	7	13
Полтавська	13,4	26,0	38,7	1,1	0,9	1,3	12	29	29
Рівненська	14,1	20,5	36,3	0,4	0,4	0,5	33	55	76
Сумська	13,5	24,0	39,7	1,1	1,0	0,8	12	24	48
Тернопільська	12,1	22,3	34,0	0,7	0,5	0,4	18	47	85
Харківська	17,6	35,9	56,7	3,0	2,9	3,0	6	12	19
Херсонська	7,6	11,4	17,1	0,7	0,5	0,5	12	25	31
Хмельницька	13,9	21,3	23,7	0,8	0,8	0,6	18	26	38
Черкаська	9,4	20,0	28,7	1,1	1,0	0,8	8	19	36
Чернівецька	6,0	10,5	19,6	0,2	0,3	0,3	32	43	75
Чернігівська	17,4	29,0	43,2	0,7	0,7	0,9	26	39	46
м. Київ	6,3	9,1	14,0	1,5	1,6	2,3	4	6	6
м. Севастополь	0,97	1,8	3,1	1,0	0,8	0,8	1	2	4

Додаток 14. Інвестиції в основний капітал по регіонах (у порівнянних цінах, млн грн.)

Регіон	1985	1990	1995	1996	1997	1998
Україна	44 690	55 368	16 097	12 557	11 449	12 151
Автономна Республіка Крим	2 323	2 740	428	327	279	287
Області:						
Вінницька	1 015	1 435	448	334	265	246
Волинська	678	932	196	142	162	167
Дніпропетровська	4 632	557	1 784	1 335	1 162	1 133
Донецька	4 991	5 866	2 027	1 652	1 330	1 497
Житомирська	1 048	1 906	473	322	212	173
Закарпатська	819	1 063	143	132	122	146
Запорізька	2 386	2 898	809	702	583	688
Івано-Франківська	684	802	690	259	237	239
Київська	2 451	2 938	779	611	489	572
Кіровоградська	1 132	1 575	283	219	189	173
Луганська	2 567	3 102	903	647	653	583
Львівська	1 807	1 883	624	538	571	502
Миколаївська	1 322	1 679	448	328	272	285
Одеська	2 958	3 014	674	495	512	519
Полтавська	1 430	1 832	752	704	796	850
Рівненська	1 125	1 388	323	259	237	279
Сумська	1 114	1 250	357	328	285	283
Тернопільська	668	973	247	190	198	217
Харківська	2 523	3 095	717	721	766	703
Херсонська	1 229	1 558	282	189	171	168
Хмельницька	1 253	1 735	441	295	321	334
Черкаська	965	1 306	426	305	208	194
Чернівецька	560	868	168	110	108	101
Чернігівська	823	1 220	367	309	220	207
м. Київ	1 978	2 488	1 209	1 048	1 050	1 546
м. Севастополь	209	265	99	56	51	59

Додаток 15. Інвестиції в основний капітал на душу населення по регіонах (у порівнянних цінах, грн.)

Регіон	1985	1990	1995	1996	1997	1998
Україна	877,8	1 072,3	313,9	246,9	227,0	242,8
Автономна Республіка Крим	986,0	1 085,1	195,9	151,1	130,4	135,4
Області:						
Вінницька	517,3	752,0	239,4	179,8	143,8	134,3
Волинська	644,9	876,4	182,5	132,6	151,8	156,9
Дніпропетровська	1 228,5	1 427,5	469,3	349,5	307,3	302,2
Донецька	950,5	1 102,2	389,2	321,3	262,1	298,4
Житомирська	669,4	1 257,0	319,8	219,6	145,7	120,1
Закарпатська	670,2	846,8	111,6	103,0	103,0	114,2
Запорізька	1 172,7	1 388,1	389,2	340,7	285,4	339,7
Івано-Франківська	493,3	562,1	473,7	177,9	162,8	164,9
Київська	1 243,4	1 513,3	410,4	324,6	262,0	309,1
Кіровоградська	917,6	1 278,8	232,1	181,5	158,4	147,0
Луганська	908,4	1 083,4	322,3	234,4	240,2	217,2
Львівська	678,7	687,5	227,3	196,7	209,6	184,9
Миколаївська	1 021,4	1 255,8	321,8	245,6	205,3	216,9
Одеська	1 138,9	1 151,1	261,4	193,5	201,7	205,8
Полтавська	817,8	1 045,3	431,8	407,6	465,0	501,2
Рівненська	970,1	1 186,6	271,7	218,0	200,0	235,7
Сумська	775,4	876,8	255,1	236,7	207,7	208,4
Тернопільська	572,0	832,8	210,8	162,5	169,9	187,2
Харківська	803,4	974,7	232,4	236,3	253,7	235,0
Херсонська	1 010,9	1 245,7	222,5	150,3	137,0	135,6
Хмельницька	811,9	1 144,5	292,6	196,9	216,0	226,2
Черкаська	627,3	855,3	282,7	204,2	140,5	132,4
Чернівецька	604,3	922,0	177,3	116,4	114,6	107,1
Чернігівська	570,0	867,6	270,8	230,9	166,3	158,5
м. Київ	815,5	955,7	463,1	402,5	403,9	595,2
м. Севастополь	554,8	661,3	241,8	138,5	127,7	149,5

Додаток 16. Прямі іноземні інвестиції в регіони у 1998 р. (млн дол. США)

Регіон	На початок року		На кінець року	
	всього	у тому числі у спільні підприємства	всього	у тому числі у спільні підприємства
Україна	2 063,6	1 460,1	2 781,7	1 886,7
Автономна Республіка Крим	133,4	99,4	128,7	100,5
Області:				
Вінницька	12,5	10,2	12,5	9,8
Волинська	22,6	15,0	42,3	20,9
Дніпропетровська	153,8	121,4	177,2	142,6
Донецька	11,8	79,5	166,1	84,4
Житомирська	38,0	27,8	31,9	21,2
Закарпатська	46,7	32,1	64,9	42,0
Запорізька	50,0	47,3	229,2	225,6
Івано-Франківська	24,7	24,0	34,5	33,9
Київська	203,7	203,7	259,8	259,6
Кіровоградська	12,7	5,8	15,4	6,2
Луганська	27,9	21,4	28,2	21,1
Львівська	72,9	58,6	82,7	61,5
Миколаївська	30,8	3,2	30,6	3,6
Одеська	126,2	102,6	182,7	143,8
Полтавська	37,0	33,7	85,7	76,8
Рівненська	31,8	27,6	51,0	47,4
Сумська	12,9	12,8	20,0	19,9
Тернопільська	20,7	9,6	17,2	14,5
Харківська	41,5	39,3	51,4	48,6
Херсонська	12,1	11,9	16,1	13,0
Хмельницька	11,3	11,3	12,4	12,2
Черкаська	134,0	133,1	120,9	114,5
Чернівецька	31,9	21,3	43,0	32,4
Чернігівська	9,2	7,7	10,5	8,6
м. Київ	618,0	297,7	831,7	320,0
м. Севастополь	13,8	1,6	13,8	1,6

Додаток 17. Обсяги промислового виробництва по регіонах

Регіон	Фактично			Темп росту, % до попереднього року	
	за 1997 р., млн грн	% до загального обсягу	за 1997 р. на душу населення, грн.	1997	1996
Україна	67 182,7* 73 481,11**	100,0	1 330,9	-1,8	-5,1
Автономна Республіка Крим	928,3	1,4	430,3	-24,0	-14,1
Області:					
Вінницька	1 496,7	2,2	810,0	0,2	-22,6
Волинська	426,6	0,6	399,5	2,7	-16,3
Дніпропетровська	11 065,8	16,5	2 932,0	-1,6	-2,8
Донецька	13 424,1	20,0	2 651,8	0,3	-6,1
Житомирська	902,3	1,3	619,6	-12,2	-23,0
Закарпатська	304,9	0,5	236,6	1,2	-21,4
Запорізька	6 060,4	9,0	2 968,0	2,2	3,8
Івано-Франківська	1 405,9	2,1	960,8	3,2	-29,1
Київська	2 047,2	3,0	1 096,9	-18,9	-10,6
Кіровоградська	595,7	0,9	497,3	-22,0	-26,5
Луганська	4 495,2	6,7	1 662,1	3,0	-10,5
Львівська	2 052,1	3,1	749,8	-7,0	-21,9
Миколаївська	1 658,3	2,5	1 254,5	0,8	-9,9
Одеська	1 379,0	2,1	541,1	-21,3	-12,0
Полтавська	3 083,6	4,6	1 806,8	-7,1	-7,4
Рівненська	1 422,8	2,1	1 194,3	-3,6	1,3
Сумська	1 871,1	2,8	1 366,0	1,3	-12,0
Тернопільська	551,9	0,8	472,4	-16,5	5,0
Харківська	4 013,8	6,0	1 328,1	8,1	-18,2
Херсонська	542,9	0,8	435,5	0,9	-26,3
Хмельницька	1 340,5	2,0	902,0	4,4	-10,5
Черкаська	1 263,9	1,9	855,3	-3,3	-14,9
Чернівецька	390,4	0,6	416,4	-4,5	-6,2
Чернігівська	1 091,5	1,6	828,0	-9,1	-10,6
м. Київ	3 107,8	4,6	1 185,1	3,9	-13,2
м. Севастополь	260,0	0,4	656,1	-12,2	-0,4

* По підприємствах, які знаходяться на самостійному балансі.

** З урахуванням всіх суб'єктів промислової діяльності.

Додаток 18. Продукція сільського господарства по регіонах

Регіон	1990	1995	1996	1997	1998
Україна	48 629	31 634	28 643	28 112	25 360
Автономна Республіка Крим	2 195	1 163	1 027	960	912
Області:					
Вінницька	2 957	1 987	1 912	1 834	1 643
Волинська	1 503	896	922	792	780
Дніпропетровська	2 636	1 823	1 543	1 562	1 410
Донецька	2 396	1 580	1 293	1 336	1 085
Житомирська	1 889	1 302	1 231	1 072	999
Закарпатська	759	606	610	596	542
Запорізька	1 995	1 180	894	1 038	893
Івано-Франківська	1 016	826	820	786	649
Київська	2 846	2 055	1 890	1 578	1 609
Кіровоградська	1 843	1 176	876	1 017	960
Луганська	1 603	933	796	840	710
Львівська	1 935	1 292	1 289	1 221	154
Миколаївська	1 617	938	736	884	731
Одеська	2 209	1 278	1 138	1 491	1 221
Полтавська	2 612	1 724	1 507	1 434	1 274
Рівненська	1 390	926	932	774	758
Сумська	1 920	1 200	1 151	1 019	963
Тернопільська	1 637	1 085	1 061	942	807
Харківська	2 550	1 670	1 452	1 574	1 295
Херсонська	1 680	929	835	1 008	851
Хмельницька	2 100	1 467	1 379	1 292	1 117
Черкаська	2 222	1 474	1 375	1 301	1 245
Чернівецька	873	623	549	561	486
Чернігівська	2 246	1 501	1 425	1 200	1 166

Додаток 19. Територіальні пропорції виробництва промислової та сільськогосподарської продукції*

Регіон	Промислова продукція			Сільськогосподарська продукція		
	Питома вага, %		Індекс продукції, 1997 р. (% до 1991 р.)	Питома вага, %		Індекс продукції, 1996 р. (% до 1990 р.)
	1991	1997		1991	1997	
Україна	100,0	100,0	52,0	100,0	100,0	60,0
Автономна Республіка Крим	3,3	1,4	38,0	4,7	4,1	47,0
Області:						
Вінницька	2,5	2,1	54,0	5,4	6,4	65,0
Волинська	1,1	0,6	33,0	2,9	3,1	62,0
Дніпропетровська	10,7	16,4	46,0	5,4	5,3	59,0
Донецька	13,1	20,7	49,0	5,0	4,5	54,0
Житомирська	2,0	1,3	32,0	3,9	3,8	66,0
Закарпатська	1,7	0,4	31,0	1,6	2,1	81,0
Запорізька	5,8	9,0	79,0	4,7	3,7	46,0
Івано-Франківська	2,3	2,2	50,0	2,0	2,8	81,0
Київська	3,1	2,9	46,0	5,9	6,2	67,0
Кіровоградська	1,6	0,8	29,0	3,8	3,1	48,0
Луганська	7,0	6,5	38,0	3,4	2,9	50,0
Львівська	5,8	3,0	31,3	4,1	4,5	67,0
Миколаївська	2,0	1,9	72,3	3,3	3,0	46,0
Одеська	4,3	2,0	58,0	5,4	5,0	52,0
Полтавська	3,5	4,7	52,0	5,3	5,3	58,0
Рівненська	1,5	2,4	52,0	2,7	3,0	68,0
Сумська	2,7	2,7	42,0	3,9	4,0	60,0
Тернопільська	1,5	0,8	45,0	3,0	3,3	65,0
Харківська	7,6	6,2	41,0	5,1	4,8	57,0
Херсонська	1,9	0,8	37,0	3,6	3,6	50,0
Хмельницька	2,1	2,1	61,0	4,0	4,4	66,0
Черкаська	2,6	1,8	51,0	4,6	4,7	62,0
Чернівецька	1,3	0,6	44,0	1,7	2,1	63,0
Чернігівська	2,2	1,6	41,0	5,0	4,1	64,0
м. Київ	6,4	4,4	52,0	—	—	—

* Пила В., Абрамов В. Деякі підсумки і перспективи розвитку регіонів України // Економіка України. — 1999. — № 1. — С. 41.

Додаток 20. Розподіл промислових підприємств за формами власності по регіонах у 1998 р. (відсотків до загальної кількості підприємств у регіоні)

Регіон	Форми власності				
	приватна	державна	колективна	з неї акціонерних товариств	власність міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав
Україна	1,0	16,3	82,4	52,1	0,3
Автономна Республіка Крим	1,4	16,5	81,4	47,4	0,7
Області:					
Вінницька	0,9	13,7	85,4	54,4	—
Волинська	0,6	11,0	87,8	59,8	0,6
Дніпропетровська	1,1	17,9	81,0	53,6	—
Донецька	1,5	25,2	73,1	49,6	0,2
Житомирська	0,7	11,2	86,6	54,3	1,5
Закарпатська	1,9	15,0	80,6	45,1	2,5
Запорізька	1,1	9,8	89,1	68,6	—
Івано-Франківська	1,7	9,3	89,0	50,5	—
Київська	0,9	11,8	87,3	59,1	—
Кіровоградська	1,6	20,5	77,9	45,7	—
Луганська	0,9	34,6	64,5	40,5	—
Львівська	1,2	14,3	84,1	41,4	0,4
Миколаївська	0,9	12,5	86,2	55,8	0,4
Одеська	—	14,9	84,9	59,8	0,2
Полтавська	0,8	13,6	85,6	49,5	—
Рівненська	0,4	9,1	90,5	53,9	—
Сумська	0,3	15,2	84,5	50,2	—
Тернопільська	—	13,3	86,7	52,6	—
Харківська	1,1	17,6	80,8	49,6	0,5
Херсонська	0,6	15,5	83,4	64,1	0,5
Хмельницька	—	15,9	84,1	57,7	—
Черкаська	0,6	14,9	84,2	55,4	0,3
Чернівецька	2,4	11,2	85,4	46,3	1,0
Чернігівська	0,8	10,7	88,1	63,2	0,4
м. Київ	0,5	12,3	87,2	62,9	—
м. Севастополь	1,3	12,0	86,7	25,3	—

Додаток 21. Розподіл промислового виробництва за формами власності по регіонах у 1998 р. (відсотків до промислового виробництва регіону)

Регіон	Форми власності				
	при- ватна	дер- жавна	колек- тивна	з неї акціонер- них товариств	власність міжнарод- них організацій та юридичних осіб інших держав
Україна	0,2	30,5	69,2	57,0	0,1
Автономна Республіка Крим	0,3	40,7	58,8	39,2	0,2
Області:					
Вінницька	0,4	31,0	68,6	50,0	—
Волинська	0,1	12,9	86,4	72,8	0,6
Дніпропетровська	0,0	35,3	64,7	62,0	—
Донецька	0,2	23,6	76,2	60,9	0,0
Житомирська	0,1	19,7	79,5	63,5	0,7
Закарпатська	2,4	7,4	83,5	40,6	6,7
Запорізька	0,1	23,1	76,8	74,3	—
Івано-Франківська	0,5	31,5	68,0	41,4	—
Київська	0,3	35,5	64,2	51,1	—
Кіровоградська	0,3	38,2	61,5	53,6	—
Луганська	0,6	44,4	55,0	45,1	—
Львівська	1,1	22,9	75,9	58,8	0,1
Миколаївська	0,2	54,9	44,9	40,3	0,0
Одеська	—	25,6	74,4	62,8	0,0
Полтавська	0,0	5,4	94,6	61,2	—
Рівненська	0,2	53,5	46,3	40,6	—
Сумська	0,0	8,2	91,8	62,2	—
Тернопільська	—	12,9	87,1	75,4	—
Харківська	0,2	55,7	43,9	34,1	0,2
Херсонська	0,0	17,7	80,8	73,2	1,5
Хмельницька	—	41,5	58,5	48,9	—
Черкаська	0,0	16,8	83,1	71,5	0,1
Чернівецька	3,5	29,1	67,3	51,2	0,1
Чернігівська	0,2	9,2	90,6	85,5	0,0
м. Київ	0,3	12,6	87,1	66,2	—
м. Севастополь	0,4	46,9	52,7	27,7	—

Додаток 22. Кількість малих промислових підприємств по регіонах

Регіон	1991	1995	1996	1997	1998
Україна	4 326	13 234	13 547	19 126	22 058
Автономна Республіка Крим	232	458	793	757	1 002
Області:					
Вінницька	88	252	301	410	745
Волинська	134	142	155	196	328
Дніпропетровська	302	1 267	1 098	1 479	1 535
Донецька	565	2 103	1 983	1 988	2 095
Житомирська	50	200	211	346	372
Закарпатська	76	184	260	700	733
Запорізька	220	796	849	801	875
Івано-Франківська	160	393	377	469	591
Київська	157	361	490	633	742
Кіровоградська	58	123	175	248	455
Луганська	213	624	697	932	1 161
Львівська	182	748	764	1 397	1 679
Миколаївська	150	400	368	677	748
Одеська	235	548	365	973	713
Полтавська	107	275	378	410	618
Рівненська	108	256	274	324	389
Сумська	123	217	205	232	327
Тернопільська	41	134	169	275	347
Харківська	309	1 472	1 563	1 871	2 027
Херсонська	65	112	117	278	380
Хмельницька	88	256	259	338	422
Черкаська	77	298	291	282	520
Чернівецька	75	212	233	446	385
Чернігівська	44	124	128	218	305
м. Київ	467	1 279	1 044	2 446	2 564

Додаток 23. Наявність селянських (фермерських) господарств по регіонах (на початок року)

Регіон	1996			1999		
	Кількість господарств	Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	У тому числі ріллі	Кількість господарств	Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	У тому числі ріллі
Україна	34 778	786,4	718,5	35 485	1 029,2	953,6
Автономна Республіка Крим	1 218	17,8	13,3	1 331	24,2	20,5
Області:						
Вінницька	846	18,4	17,4	799	21,2	20,1
Волинська	595	9,1	8,2	524	9,0	8,1
Дніпропетровська	2 549	72,3	69,8	2 731	103,6	100,2
Донецька	2 089	48,6	42,5	2 152	60,0	53,0
Житомирська	310	6,0	5,4	365	7,8	7,2
Закарпатська	1 054	4,8	4,4	1 361	5,8	5,1
Запорізька	1 695	53,8	50,5	1 890	86,5	82,8
Івано-Франківська	697	5,6	4,7	627	9,6	8,4
Київська	923	20,3	18,8	1 035	26,8	25,3
Кіровоградська	1 792	62,4	59,2	1 984	98,3	95,2
Луганська	1 293	50,9	43,4	1 418	66,9	57,8
Львівська	1 189	12,7	11,9	1 182	23,3	20,6
Миколаївська	4 981	99,6	90,6	4 114	102,5	97,0
Одеська	4 095	61,3	56,3	4 315	79,6	72,7
Полтавська	1 343	31,5	29,9	1 430	51,2	49,0
Рівненська	347	4,9	4,2	439	9,8	8,4
Сумська	956	26,2	24,8	841	29,0	27,4
Тернопільська	753	11,5	11,2	735	16,4	15,8
Харківська	1 035	33,9	31,3	1 096	45,1	41,8
Херсонська	2 783	91,3	81,5	2 940	97,6	86,2
Хмельницька	522	11,2	10,4	557	19,6	18,5
Черкаська	509	11,7	10,2	550	15,2	13,9
Чернівецька	629	3,4	2,7	593	3,5	2,9
Чернігівська	575	17,2	15,9	476	16,7	15,7

Додаток 24. Посівні площі сільськогосподарських культур по регіонах у 1998 р. (у господарствах усіх категорій; тис. га)

Регіон	Вся посівна площа	У тому числі під культури			
		зернові	технічні	картоплю і овоче-баштанні	кормові
Україна	28 790	13 718	3 770	2 066	9 236
Автономна Республіка Крим	948	500	89	45	314
Області:					
Вінницька	1 619	786	211	132	490
Волинська	674	313	34	77	250
Дніпропетровська	1 779	861	326	101	491
Донецька	1 359	589	241	101	428
Житомирська	1 128	449	42	88	559
Закарпатська	196	78	3	38	77
Запорізька	1 476	724	215	74	363
Івано-Франківська	403	135	19	59	190
Київська	1 289	583	107	121	478
Кіровоградська	1 433	736	277	84	336
Луганська	1 106	559	177	59	311
Львівська	784	325	43	110	306
Миколаївська	1 279	632	287	49	311
Одеська	1 757	914	298	79	466
Полтавська	1 641	811	237	99	494
Рівненська	663	293	35	72	263
Сумська	1 199	607	106	84	402
Тернопільська	867	419	91	69	288
Харківська	1 639	758	278	120	483
Херсонська	1 427	759	229	80	359
Хмельницька	1 220	570	90	81	479
Черкаська	1 242	582	157	100	403
Чернівецька	331	141	30	35	125
Чернігівська	1 321	594	48	109	570

Додаток 25. Виробництво цукру-піску по регіонах (тис. т)

Регіон	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	1996	1997	1998
Україна	3 877	6 686	5 973	6 035	5 302	6 247	6 791	3 894	3 296	2 034	1 984
Області:											
Вінницька	725	1 092	975	966	660	694	841	488	398	282	295
Волинська	64	188	125	124	80	246	221	81	103	68	68
Дніпропетровська	—	18	35	46	57	35	42	72	53	27	34
Житомирська	140	223	167	148	133	166	145	107	100	60	48
Івано-Франківська	59	84	72	92	32	106	78	36	36	28	23
Київська	304	500	421	487	403	397	460	335	427	233	255
Кіровоградська	204	422	476	407	469	382	398	34	97	94	112
Львівська	124	212	484	288	158	340	284	112	116	58	49
Миколаївська	33	75	166	94	111	190	192	171	82	21	52
Одеська	—	246	306	377	346	400	486	234	212	42	56
Полтавська	291	476	424	415	541	518	583	370	199	180	163
Рівненська	104	204	146	190	171	197	312	129	170	70	76
Сумська	316	483	383	392	319	265	357	188	123	107	81
Тернопільська	123	297	274	315	250	426	444	239	337	162	143
Харківська	251	369	376	305	396	477	427	320	174	147	114
Хмельницька	387	666	461	425	393	538	620	266	259	176	137
Черкаська	474	721	672	663	511	563	567	360	271	160	193
Чернівецька	161	253	201	161	161	201	203	71	64	64	41
Чернігівська	117	157	112	140	111	106	131	81	75	55	44

Додаток 26. Виробництво олії по регіонах (тис. т)

Регіон	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	1996	1997	1998
Україна	449,2	872,2	1 071,3	1 143,9	941,3	846,3	1 070,4	696,2	705,1	509,8	509,1
Автономна Республіка Крим	8,4	21,1	19,5	10,0	12,4	13,4	13,8	7,7	6,5	6,9	6,0
Області:											
Вінницька	28,4	52,4	56,0	65,0	49,1	47,3	55,4	35,2	36,2	22,7	9,5
Волинська	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Дніпропетров- ська	57,0	112,3	154,2	173,7	85,2	94,6	127,1	119,9	120,1	84,8	86,6
Донецька	50,0	84,8	130,5	133,9	107,0	84,8	112,3	81,6	79,0	40,0	27,8
Житомирська	0,4	0,3	0,4	0,3	0,1	0,2	0,2	0,5	0,2	0,7	0,3
Закарпатська	0,9	1,3	1,5	1,1	0,4	0,3	3,4	0,4	0,9	0,6	0,4
Запорізька	58,0	121,8	144,5	186,6	226,1	189,6	259,3	147,3	165,3	112,0	106,6
Івано- Франківська	0,5	1,5	0,3	0,3	0,6	0,7	2,1	0,4	0,5	0,5	0,8
Київська	2,2	3,7	3,2	1,8	0,6	0,6	0,9	1,3	1,7	1,8	1,1
Кіровоград- ська	37,2	56,8	111,0	116,8	70,6	80,3	97,4	36,1	42,9	24,4	29,0
Луганська	38,0	99,6	101,8	107,9	85,7	75,0	110,6	36,3	42,0	35,5	40,0
Львівська	3,0	5,4	7,0	0,4	0,2	0,4	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1
Миколаїв- ська	15,3	24,2	31,1	18,6	14,7	6,3	6,4	13,5	13,0	10,4	8,7
Одеська	49,1	92,7	70,1	103,1	107,9	93,9	96,3	54,4	31,3	32,2	49,1
Полтавська	29,2	44,2	52,9	66,5	54,7	46,0	65,0	46,0	59,6	36,9	36,9
Рівненська	0,4	0,2	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Сумська	1,4	3,2	3,6	3,0	0,8	1,3	1,4	2,7	2,5	1,9	1,5
Тернопіль- ська	0,5	0,4	2,9	2,6	2,4	1,0	0,5	0,5	0,2	0,2	0,1
Харківська	42,2	100,5	92,7	104,0	84,2	81,6	76,7	58,3	64,3	68,9	77,5
Херсонська	3,3	8,1	8,9	4,9	6,8	5,5	8,1	15,7	14,0	11,1	12,5
Хмельницька	0,7	1,5	1,4	1,1	1,3	1,3	1,5	0,9	0,6	0,6	0,4
Черкаська	6,5	8,1	7,8	4,8	3,4	2,9	4,9	10,1	8,7	7,6	6,1
Чернівецька	12,1	20,7	24,5	31,4	21,8	14,7	21,6	22,6	11,7	6,6	5,2
Чернігівська	4,3	7,2	8,3	5,9	5,2	4,5	5,1	4,4	3,5	3,2	2,7
м. Київ	0,0	—	—	—	—	—	—	—	—	0,0	0,0

Додаток 27. Виробництво м'яса по регіонах (включаючи субпродукти I категорії, тис. т)

Регіон	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	1996	1997*	1998*
Україна	911	1 107	1 565	2 215	2 074	2 357	2 763	957	760	553	394
Автономна Республіка Крим	34	42	57	104	108	117	150	29	32	21	13
Області:											
Вінницька	43	59	77	113	105	115	141	59	46	37	32
Волинська	13	17	25	35	48	52	63	23	22	21	16
Дніпропетровська	71	84	106	149	131	164	198	68	45	26	28
Донецька	85	87	125	203	136	155	165	48	37	22	14
Житомирська	31	35	53	67	72	84	101	39	25	18	13
Закарпатська	10	8	14	22	22	27	29	7	4	3	2
Запорізька	40	46	67	94	99	107	126	56	51	26	17
Івано-Франківська	15	19	24	36	42	52	57	22	21	11	9
Київська	14	21	34	45	51	57	79	40	26	22	22
Кіровоградська	15	26	45	69	63	68	91	29	23	13	8
Луганська	55	62	83	114	76	93	106	37	29	20	16
Львівська	44	49	67	90	83	103	113	39	31	24	14
Миколаївська	22	37	57	80	80	93	104	19	16	11	8
Одеська	57	60	80	122	104	111	141	25	19	13	9
Полтавська	62	70	96	108	113	123	148	66	48	35	20
Рівненська	13	21	29	48	50	51	59	23	18	12	9
Сумська	32	41	69	91	85	90	95	42	34	26	19
Тернопільська	16	22	32	46	54	68	81	22	22	18	10
Харківська	59	59	88	138	115	128	156	54	35	25	16
Херсонська	23	33	42	66	68	83	120	31	21	15	10
Хмельницька	28	36	46	71	76	87	79	46	47	54	33
Черкаська	28	51	83	108	98	120	136	51	44	37	30
Чернівецька	13	22	28	40	37	33	39	16	11	6	3
Чернігівська	23	39	58	68	77	92	102	44	35	24	20
м. Київ	65	61	80	88	81	84	84	21	17	13	3
м. Севастополь	—	—	—	—	—	—	—	1	1	0,0	0,0

* Включаючи свинячі голови.

Додаток 28. Роздрібний товарооборот на душу населення по регіонах (грн)

Регіон	1995	1997	1998		
			Всього	У тому числі	
				продовольчі товари	непродовольчі товари
Україна	232	374	384	225	159
Автономна Республіка Крим	213	289	326	185	141
Області:					
Вінницька	197	317	303	177	126
Волинська	184	281	273	163	110
Дніпропетровська	218	384	413	230	183
Донецька	246	360	381	244	137
Житомирська	231	352	330	225	105
Закарпатська	180	274	307	190	117
Запорізька	320	478	472	273	199
Івано-Франківська	189	296	289	159	130
Київська	224	369	384	260	124
Кіровоградська	163	231	237	130	107
Луганська	200	304	299	196	103
Львівська	221	355	389	247	142
Миколаївська	222	328	308	194	114
Одеська	181	260	282	149	133
Полтавська	240	358	368	224	144
Рівненська	202	289	254	156	98
Сумська	245	342	362	241	121
Тернопільська	143	215	210	121	89
Харківська	222	373	450	260	190
Херсонська	191	300	304	182	122
Хмельницька	210	294	259	153	106
Черкаська	226	333	314	183	131
Чернівецька	226	315	318	175	143
Чернігівська	250	409	389	262	127
м. Київ	456	1 086	1 082	529	553
м. Севастополь	256	381	409	201	208

Додаток 29. Обсяги експорту-імпорту товарів по регіонах у 1998 р.*

Регіон	Експорт			Імпорт		
	Кількість підприємств	Вартість, млн дол. США	У % до загального обсягу експорту	Кількість підприємств	Вартість, млн дол. США	У % до загального обсягу імпорту
Україна	15 071	12 637,4	100,0	25 342	14 675,6	100,0
Автономна Республіка Крим	353	133,0	1,1	630	148,4	1,0
Області:						
Вінницька	377	128,6	1,0	553	117,0	0,8
Волинська	332	87,6	0,7	402	107,9	0,7
Дніпропетровська	1 529	2 612,9	20,7	2 033	1 047,9	7,1
Донецька	1 054	443,4	19,3	1 602	891,9	6,1
Житомирська	419	131,4	1,0	407	93,5	0,6
Закарпатська	635	148,7	1,2	657	150,4	1,0
Запорізька	671	1 203,1	9,5	793	611,9	4,2
Івано-Франківська	389	195,0	1,5	458	169,8	1,2
Київська	406	252,3	2,0	759	398,9	2,7
Кіровоградська	239	59,7	0,5	250	37,3	0,3
Луганська	509	467,3	3,7	592	218,7	1,5
Львівська	850	195,5	1,6	1 355	345,2	2,4
Миколаївська	296	408,5	3,2	398	201,3	1,4
Одеська	761	434,7	3,4	1 623	357,1	2,4
Полтавська	363	391,2	3,1	543	223,7	1,5
Рівненська	231	110,2	0,9	325	113,5	0,8
Сумська	395	192,3	1,5	390	158,4	1,1
Тернопільська	200	52,9	0,4	352	47,8	0,3
Харківська	1 065	360,6	2,9	1 884	793,2	5,4
Херсонська	408	183,1	1,5	337	54,1	0,4
Хмельницька	291	104,4	0,8	403	79,8	0,5
Черкаська	309	244,8	1,9	439	189,3	1,3
Чернівецька	207	44,3	0,4	281	45,4	0,3
Чернігівська	260	99,8	0,8	380	131,3	0,9
м. Київ	2 364	1 643,1	13,0	7 277	3 172,7	21,6
м. Севастополь	128	76,7	0,6	163	57,5	0,4

* З урахуванням нерозподіленої по областях частини.

Додаток 30. Споживання свіжої води по регіонах (млн м³)

Регіон	1985	1990	1995	1996	1997	1998
Україна	30 603	30 201	20 338	18 668	15 623	13 836
Автономна Республіка Крим	2 952	2 735	1 747	1 538	1 283	1 232
Області:						
Вінницька	1 273	1 894	1 016	646	712	819
Волинська	191	187	225	227	168	85
Дніпропетровська	4 080	3 599	2 752	2 492	2 160	2 054
Донецька	3 630	3 419	2 548	2 308	2 039	1 877
Житомирська	241	282	178	161	127	100
Закарпатська	141	144	104	100	88	80
Запорізька	4 229	4 598	2 635	2 637	1 712	1 501
Івано-Франківська	304	289	219	197	169	139
Київська	2 331	2 131	1 496	1 229	1 117	1 000
Кіровоградська	256	270	184	157	137	111
Луганська	1 455	1 261	954	908	796	514
Львівська	555	552	386	342	263	243
Миколаївська	737	785	500	479	308	293
Одеська	1 469	1 315	719	669	496	491
Полтавська	519	478	295	255	224	206
Рівненська	265	268	190	185	157	131
Сумська	288	281	216	199	176	129
Тернопільська	191	183	162	147	123	70
Харківська	857	785	594	554	460	440
Херсонська	2 024	2 161	1 131	1 252	1 080	872
Хмельницька	368	363	269	267	235	173
Черкаська	562	563	547	523	448	195
Чернівецька	121	109	85	82	76	73
Чернігівська	302	285	235	222	183	160
м. Київ	1 148	1 093	848	815	811	797
м. Севастополь	114	171	103	77	75	51

Додаток 31. Обсяг зворотної та послідовно (повторно) використаної води по регіонах

Регіон	Всього, млн м ³				Частка зворотної води у загальному обсязі використання на виробничі потреби, %			
	1985	1990	1995	1998	1985	1990	1995	1998
Україна	59 020	67 661	51 054	42 220	78	80	84	86
Автономна Республіка Крим	558	661	377	260	67	74	77	73
Області:								
Вінницька	1 219	285	195	111	61	14	18	13
Волинська	119	122	62	43	65	68	64	73
Дніпропетровська	10 975	11 917	7 189	5 655	79	82	79	81
Донецька	13 887	15 262	10 760	7 704	86	87	93	87
Житомирська	252	290	239	201	68	74	80	87
Закарпатська	95	103	55	39	64	71	68	57
Запорізька	1 763	7 339	7 723	10 298	34	67	79	90
Івано-Франківська	3 382	3 777	3 033	1 525	94	95	97	95
Київська	6 500	3 905	2 822	1 195	77	67	69	62
Кіровоградська	333	321	157	52	77	78	75	63
Луганська	5 465	5 281	2 719	2 163	88	89	85	92
Львівська	1 134	1 365	670	480	81	86	85	88
Миколаївська	2 140	2 865	3 395	3 143	93	95	96	97
Одеська	309	353	245	171	52	58	70	68
Полтавська	1 353	1 474	1 263	1 156	81	84	92	93
Рівненська	2 183	3 609	3 342	3 195	93	95	98	98
Сумська	765	760	504	248	86	87	88	85
Тернопільська	194	231	122	74	67	71	72	75
Харківська	3 613	3 719	3 019	1 979	93	93	94	96
Херсонська	255	297	197	133	68	71	70	86
Хмельницька	163	1 272	1 188	1 161	49	84	95	94
Черкаська	1 152	1 153	780	516	76	76	82	87
Чернівецька	72	85	41	22	53	59	68	52
Чернігівська	332	346	249	180	64	68	65	67
м. Київ	765	824	681	509	53	57	61	57
м. Севастополь	42	45	27	7	40	31	86	47

Додаток 32. Скидання забруднених стічних вод у природні поверхневі водні об'єкти по регіонах у 1998 р.

Регіон	Всього	У тому числі		Частка у загальному обсязі скидання стічних вод, %
		без очищення	недостатньо очищених	
Україна	4 228	813	3 415	38
Автономна Республіка Крим	73	5	68	11
Області:				
Вінницька	75	8	67	10
Волинська	42	0	42	66
Дніпропетровська	731	192	549	44
Донецька	965	259	706	53
Житомирська	41	3	38	54
Закарпатська	13	0	13	20
Запорізька	345	104	241	29
Івано-Франківська	71	3	68	56
Київська	15	3	12	2
Кіровоградська	60	0	60	48
Луганська	458	56	402	80
Львівська	53	6	47	15
Миколаївська	95	35	60	69
Одеська	167	72	95	47
Полтавська	41	0	41	29
Рівненська	28	1	27	27
Сумська	15	0	15	17
Тернопільська	6	1	5	10
Харківська	312	11	301	83
Херсонська	11	10	1	5
Хмельницька	11	—	11	11
Черкаська	29	4	25	18
Чернівецька	15	9	6	29
Чернігівська	34	0	34	29
м. Київ	512	35	477	62
м. Севастополь	10	6	4	23

Додаток 33. Викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря по регіонах (тис. т)

Регіон	Стационарні джерела забруднення			Пересувні засоби		
	1985	1990	1998	1985	1990	1998
Україна	12 163,0	9 439,1	4 156,3	6 613,9	6 110,3	1 884,5
Автономна Республіка Крим	593,2	315,9	32,0	362,3	3,52	99,0
Області:						
Вінницька	272,6	180,2	91,5	281,3	248,5	80,7
Волинська	37,3	33,9	11,8	142,9	134,5	41,9
Дніпропетровська	2 688,7	2 170,1	788,3	273,1	358,3	152,4
Донецька	3 205,2	2 539,2	1 561,0	570,3	550,9	205,6
Житомирська	79,2	84,8	14,7	205,9	192,4	61,0
Закарпатська	32,0	38,2	8,6	132,9	106,3	38,9
Запорізька	748,3	587,5	233,5	305,9	299,6	52,7
Івано-Франківська	468,2	403,3	180,6	101,1	146,2	47,1
Київська	233,8	219,9	85,0	358,2	289,2	72,9
Кіровоградська	252,3	171,7	52,3	204,5	166,6	55,9
Луганська	1 352,3	862,3	459,1	174,5	308,1	103,1
Львівська	378,0	271,9	108,6	320,7	295,4	97,5
Миколаївська	154,4	98,6	19,6	222,5	201,7	32,8
Одеська	174,8	129,0	28,5	354,2	297,1	103,5
Полтавська	221,3	220,7	86,2	324,9	279,8	106,3
Рівненська	117,9	63,7	16,6	161,2	141,4	24,0
Сумська	121,5	117,8	25,1	183,5	179,6	42,2
Тернопільська	41,4	71,6	11,5	183,0	148,6	26,4
Харківська	389,1	355,9	184,8	434,7	318,6	147,6
Херсонська	120,4	74,7	15,9	236,9	189,1	60,5
Хмельницька	82,5	125,2	23,7	214,6	183,4	37,9
Черкаська	147,4	129,7	37,1	286,0	213,2	47,3
Чернівецька	29,3	25,9	4,9	121,4	107,3	15,0
Чернігівська	109,5	81,6	22,3	186,8	174,7	62,9
м. Київ	99,6	54,7	50,3	231,3	218,3	54,7
м. Севастополь	12,8	11,3	2,8	39,3	26,5	14,7

Додаток 34. Викиди шкідливих речовин стаціонарними джерелами в атмосферне повітря міст у 1998 р. (тис. т)

	Всього	У тому числі газуваті та рідкі	З них		
			сірчистий ангідрид	оксид вуглецю	оксиди азоту
Автономна Республіка Крим	32,0	26,1	10,0	9,7	2,9
У тому числі:					
Сімферополь	1,9	1,8	0,4	0,4	0,8
Армянськ	5,1	4,2	3,0	0,0	0,3
Керч	9,6	6,3	4,5	0,7	0,4
Краснопереконськ	7,8	7,7	0,1	6,2	0,4
Ялта	0,8	0,7	0,3	0,2	0,2
Області:					
Вінницька	91,5	77,6	54,3	5,3	14,6
У тому числі:					
Вінниця	2,4	2,1	0,4	0,6	0,6
Ладижин	66,3	55,1	43,4	0,1	11,6
Волинська	11,8	8,9	3,1	3,7	1,2
У тому числі:					
Луцьк	3,0	2,8	0,5	1,4	0,6
Нововолинська	3,8	2,0	1,1	0,7	0,2
Дніпропетровська	788,3	638,8	129,8	436,5	63,1
У тому числі:					
Дніпропетровськ	99,6	76,7	40,0	16,6	17,3
Зеленодольськ	94,7	59,2	35,9	4,4	18,9
Дніпродзержинськ	122,1	103,1	19,6	74,6	6,9
Кривий Ріг	419,5	355,4	27,3	309,2	16,2
Нікополь	26,2	22,6	21,0	2,1	1,2
Донецька	1 561,0	1 328,1	331,8	448,9	87,5
У тому числі:					
Донецьк	208,6	199,5	10,3	17,6	5,1
Авдіївка	36,7	24,8	11,2	8,6	2,4
Горлівка	60,2	57,6	3,3	2,2	2,1
Дебальцеве	90,0	82,8	57,5	5,8	19,5

Продовження дод. 34

Держинськ	32,8	30,6	3,1	12,7	0,5
Добропілля	43,1	41,2	1,9	3,1	0,3
Зугрес	66,0	51,1	39,6	1,0	10,5
Єнакієве	106,1	97,7	3,6	38,4	2,3
Кіровське	41,4	38,8	2,4	8,2	0,2
Курахове	100,6	68,5	60,4	1,5	6,5
Макіївка	84,8	76,2	9,2	37,8	2,6
Маріуполь	324,5	288,9	28,1	239,3	19,9
Новий Світ	109,1	66,9	56,4	5,2	5,3
Слов'янськ	34,9	30,0	14,4	12,8	2,6
Харцизьк	83,0	66,8	40,4	2,9	10,9
Житомирська	14,7	11,6	2,9	5,0	2,4
У тому числі:					
Житомир	2,7	2,3	0,1	1,3	0,7
Бердичів	1,4	1,2	0,0	0,5	0,6
Коростень	1,5	1,2	0,7	0,3	0,2
Малин	1,2	1,0	0,2	0,5	0,1
Закарпатська	8,6	7,0	1,2	1,4	2,1
У тому числі:					
Ужгород	0,5	0,4	0,1	0,1	0,2
Воловець	1,0	0,9	0,0	0,1	0,3
Мукачеве	0,8	0,6	0,2	0,2	0,0
Запорізька	233,5	189,2	64,6	90,2	30,5
У тому числі:					
Запоріжжя	137,8	110,0	11,7	85,6	10,0
Енергодар	44,6	66,7	47,1	0,8	18,8
Івано-Франківська	180,6	134,6	97,8	4,0	17,5
У тому числі:					
Івано-Франківськ	1,9	1,7	0,1	0,3	0,4
Бурштин	146,7	106,4	90,9	2,2	13,3
Київська	85,0	67,3	40,1	12,6	1,8
У тому числі:					
Біла Церква	5,1	5,0	0,9	1,6	0,8
Українка	61,0	45,3	33,6	5,0	6,6
Кіровоградська	52,3	34,7	23,7	7,5	2,8
У тому числі:					
Кіровоград	1,4	1,2	0,4	0,2	0,4
Димитрове	18,6	8,0	4,7	2,6	0,7

Продовження дод. 34

Олександрія	35,5	20,4	15,3	4,1	0,9
Луганська	459,1	393,7	72,2	156,1	17,0
У тому числі:					
Луганськ	96,5	57,3	49,0	2,5	5,4
Алчевськ	84,9	75,9	3,6	66,7	4,8
Красний Луч	22,9	21,0	1,4	2,3	0,3
Краснодон	61,0	59,7	1,9	6,3	0,3
Лисичанськ	22,1	20,9	5,3	6,1	1,4
Перевальськ	17,7	17,4	0,7	8,1	0,0
Стаханов	46,6	45,5	0,6	41,6	0,3
Львівська	108,6	82,0	47,1	10,1	9,7
У тому числі:					
Львів	3,4	3,0	0,2	0,9	1,4
Добротвір	66,9	44,2	40,4	—	3,8
Миколаївська	19,6	14,2	3,4	7,4	2,4
У тому числі:					
Миколаїв	9,6	8,3	0,8	5,5	1,5
Ольшанське	3,7	0,9	0,0	0,4	0,5
Первомайськ	1,5	1,4	1,0	0,2	0,0
Одеська	28,5	25,0	7,2	6,6	3,7
У тому числі:					
Одеса	12,9	11,7	1,9	2,7	2,1
Білгород-Дністровський	1,5	1,5	1,0	0,2	0,1
Іллічівськ	1,1	0,9	0,5	0,3	0,1
Котовськ	1,2	1,2	0,8	0,2	0,0
Полтавська	86,2	75,6	19,3	14,9	10,4
У тому числі:					
Полтава	3,2	2,9	0,0	1,7	0,8
Комсомольськ	10,9	4,0	0,8	2,0	1,2
Кременчук	46,1	44,4	17,4	2,3	3,4
Рівненська	16,6	12,4	3,9	5,6	2,0
У тому числі:					
Рівне	5,4	12,4	0,8	2,4	0,9
Здолбунів	2,2	1,1	0,3	0,5	0,3
Сумська	25,1	21,4	4,3	8,3	3,3
У тому числі:					
Суми	5,9	4,9	1,7	1,8	0,9

Продовження дод. 34

Конотоп	1,9	1,3	0,4	0,5	0,2
Шостка	1,6	1,6	0,2	0,2	0,3
Тернопільська	11,5	8,9	3,0	3,2	1,7
У тому числі:					
Тернопіль	1,1	0,9	0,0	0,4	0,3
Кременець	1,7	1,3	1,0	0,2	0,0
Харківська	184,8	115,6	44,0	12,6	22,9
У тому числі:					
Харків	31,3	29,9	0,3	4,3	1,9
Комсомольське	124,4	60,5	42,4	1,4	14,3
Червоний Донець	13,2	13,2	0,0	3,2	1,6
Херсонська	15,9	15,1	5,1	2,0	1,4
У тому числі:					
Херсон	12,4	12,2	4,2	0,9	1,1
Хмельницька	23,7	17,0	5,6	6,6	2,5
У тому числі:					
Хмельницький	2,8	2,5	0,2	1,5	0,5
Славута	1,7	1,2	0,6	0,4	0,1
Староконстянтинів	1,1	0,7	0,2	0,4	0,1
Черкаська	37,1	32,4	14,3	8,3	5,3
У тому числі:					
Черкаси	17,6	15,0	5,7	2,9	3,2
Сміла	1,3	1,2	0,2	0,7	0,2
Тальне	1,3	1,2	0,4	0,2	0,4
Чернівецька	4,9	3,8	1,4	1,3	0,5
У тому числі:					
Чернівці	1,6	1,2	0,3	0,4	0,2
Сторожинець	0,5	0,3	0,2	0,1	0,0
Чернігівська	22,3	18,8	7,8	2,7	3,5
У тому числі:					
Чернігів	10,7	8,3	5,8	0,2	2,0
Ніжин	0,8	0,7	0,2	0,2	0,2
м. Київ	50,3	45,4	24,2	7,4	9,9
м. Севастополь	2,8	2,0	0,7	0,8	0,3

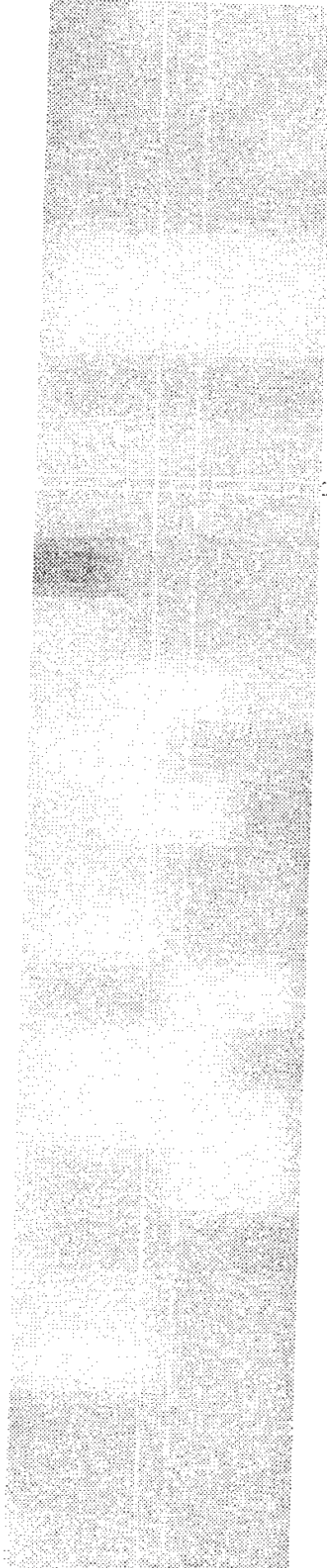

Додаток 35. Кількість промислових підприємств, їхня територіальна структура, обсяги викидів шкідливих речовин і скидання стічних вод за регіонами України*

Регіон	Кількість підприємств на самостійному балансі в промисловості, 1996		Обсяг викидів шкідливих речовин стачіонарними джерелами забруднення атмосфери		Обсяг скидання стічних вод у природні водні об'єкти					
	всього одиниць лі у важкій, од.	у тому числі важкої, %	1996		1996					
			тис. т	%	тис. т	%				
Україна в цілому	9 105	100	1 578,5	100	-6 296,1	-71,7	4 109	100	-182	-4,2
Автономна Республіка Крим	288	3,2	60,8	3,8	-245,0	-80,1	68	1,6	-74	-52,1
Вінницька	399	4,4	67,5	4,3	-98,4	-59,3	14	0,3	-15	-5,2
Волинська	201	2,2	38,4	2,4	+4,9	+15,1	45	1,1	+34	3 рази
Дніпропетровська	516	5,7	66,7	4,2	-1 847,3	-96,5	741	18,0	-132	-15,1
Донецька	801	8,8	135,5	8,6	-2 309,1	-94,4	980	23,8	+325	+49,6
Житомирська	373	4,1	52,3	3,3	-23,6	-31,1	39	0,9	-30	-43,7
Закарпатська	293	4,3	20,4	1,3	-17,9	-46,7	16	0,3	-12	-43,2
Запорізька	347	3,8	67,1	4,3	-418,0	-86,2	441	10,7	+150	+51,5
Івано-Франківська	281	3,1	41,7	2,6	-218,7	-84,0	66	1,6	+20	+43,3
Київська	328	3,6	85,7	5,4	-152,4	-64,0	14	0,3	-9	-39,8
Кіровоградська	259	2,8	42,1	2,7	-110,7	-72,5	53	1,3	+13	+32,6
Луганська	519	5,7	78,6	5,0	-862,6	-91,6	556	13,5	-122	-18,0
Львівська	535	5,9	74,7	4,7	-133,6	-64,1	55	1,5	-6	-9,9
Миколаївська	210	2,3	41,7	2,6	-51,4	-55,2	87	2,1	+6	+9,9
Одеська	424	4,8	72,2	4,6	-36,1	-33,3	228	5,5	+102	+94,1
Полтавська	343	3,8	99,9	6,3	-111,6	-52,8	55	1,3	+49	+8 раз

Регіон	Кількість підприємств на самостійному балансі в промисловості, 1996			Обсяг викидів шкідливих речовин стаціонарними джерелами забруднення атмосфери			Обсяг скидання стічних вод у природні водні об'єкти					
	всього одиниць	у тому числі у важкій, од.	Територіальна структура	1996		1996 до 1991р. зниження (-)		1996		1996 до 1991р. підвищення (+), зниження (-)		
				тис. т	%	тис. т	%	всього млн м ³	%			
			всієї промисловості, %	у тому числі важкої, %								
Рівненська	236	44	2,6	1,5	35,1	2,2	-25,3	-41,9	27	0,6	-8	-23,1
Сумська	312	82	3,4	2,7	52,7	3,3	-50,0	-48,7	19	0,4	-38	-66,8
Тернопільська	250	47	2,7	1,6	37,1	2,3	-33,5	-47,4	8	0,2	-12	-60,3
Харківська	544	197	6,0	6,5	108,5	6,9	-300,0	-73,4	329	8,0	-16	-4,6
Херсонська	198	50	2,2	1,7	47,0	3,0	-27,9	-37,2	71	1,6	+51	+2,6
Хмельницька	275	64	3,0	2,1	49,8	3,1	-59,2	-54,3	32	0,7	+24	+3,1
Черкаська	317	75	3,5	2,5	62,5	4,0	-59,7	-48,5	23	0,6	-41	-64,3
Чернівецька	162	28	1,8	0,9	20,3	1,3	-1,3	-6,1	30	0,7	-10	-25,2
Чернігівська	280	55	3,1	1,8	55,2	3,5	-9,4	-14,6	39	0,9	+32	+4,8
м. Київ	369	189	4,0	6,3	57,0	3,6	-7,3	-11,3	35	0,8	-520	-93,6
м. Севастополь	45	23	0,5	0,8	8,0	0,1	-	0,0	38	0,9	0	0,0

*Розраховано за джерелами: Статистичний щорічник України за 1996 рік. — К.: Укр. енциклопедія, 1997 р. — С. 111, 544, 546; Народне господарство України у 1991 році: Статистичний щорічник. — К.: Техніка, 1992. — С. 237, 239.

Навчально- методичні матеріали

---

1. Загальні положення

Програма розрахована на студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Вона передбачає вивчення теоретико-методологічних і методичних основ розміщення виробництв та галузей суспільного господарства, умов і факторів територіальної організації продуктивних сил України, що дасть можливість майбутньому фахівцеві вирішувати проблеми впевнено орієнтуючись на економічні перспективи та виходячи з аналітичної оцінки економічних реалій.

Завдання курсу:

- забезпечення науково-методичної підготовки студентів для вирішення територіальних, регіональних проблем у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання;
- формування комплексного, просторового сприйняття економіки з позицій активізації людського фактора, необхідності врахування досягнень науково-технічного прогресу у вирішенні економічних, соціальних, екологічних та інших проблем;
- вивчення проблем раціонального використання природно-господарського потенціалу та розвитку міжгалузевих комплексів і регіонів України;
- наукова інтерпретація сучасних інтеграційних регіональних, між-регіональних і міждержавних економічних процесів та інвестиційної політики регіонального розвитку.

Методика вивчення дисципліни передбачає врахування взаємозв'язків основних тем курсу з категоріями та основами економічної теорії, економіки і менеджменту, економічної та соціальної географії. Курс «Розміщення продуктивних сил та регіоналістика» є органічною складовою єдиної економічної науки і фундаментальної підготовки економістів широкого профілю, передумовою забезпечення цілісного розуміння і сприйняття процесів світового господарства. Просторова організація продуктивних сил має таке саме важливе значення, як і технологічна чи соціальна.

Засвоєння студентами теоретичних та науково-методичних основ курсу передбачає практичне застосування, оскільки знання закономірностей та принципів регулювання розміщення продуктивних сил дає змогу підвищувати ефективність економічних структур на макро-, мезо- та мікрорівні, правильно вирішувати проблеми управління регіональним соціально-економічним розвитком та питання самоврядування.

2. Програма навчальної дисципліни «Розміщення продуктивних сил та регіоналістика»

Тема 1

Наукові засади розміщення продуктивних сил

Предмет і об'єкт курсу. Місце курсу в системі навчальних дисциплін, його зв'язок з економікою природокористування, галузевими економіками, економічною і соціальною географією та іншими дисциплінами. Методологічні проблеми вивчення розміщення продуктивних сил. Основні категорії і поняття теорії розміщення продуктивних сил. Розміщення продуктивних сил як економічна категорія. Взаємозв'язок понять «розвиток» і «розміщення продуктивних сил». Основні форми територіального розвитку продуктивних сил. Поняття «територіальна організація продуктивних сил».

Завдання раціонального розміщення продуктивних сил, обумовлені необхідністю посилення ролі людського фактора, врахування досягнень науково-технічного прогресу, вирішення екологічних і соціально-економічних проблем.

Проблеми вдосконалення розміщення продуктивних сил, значення економічного обґрунтування при розміщенні виробництва, окремих галузей господарства на території країни, геополітика і геостратегія України.

Поняття про закономірності розміщення виробництва. Основні принципи розміщення виробництва і природокористування: соціальна орієнтація господарської діяльності; наближення виробництва до джерел сировини, палива, до місць зосередження трудових ресурсів і до ринків збуту готової продукції; поєднання раціональної спеціалізації і комплексного розвитку економіки регіонів на основі вдосконалення територіального поділу й інтеграції праці; обмеження надмірної концентрації промисловості та заселеності у великих містах, переважне розміщення нового промислового підприємства у малих і середніх містах; охорона природи і природно-господарська збалансованість, забезпечення здорових умов життєдіяльності населення.

Тема 2

Чинники та умови розміщення продуктивних сил

Чинники розміщення виробництва як сукупність численних взаємопов'язаних умов, передумов і ресурсів, що визначають конкретне розміщення різних видів людської діяльності. Найістотніші чинники: сировинний, паливно-енергетичний, водний, чинник робочої сили (трудовий), споживчий, транспортний, науково-технічного прогресу, ринкової кон'юнктури, екологічний. Аналіз впливу окремих груп чинників на характер розміщення продуктивних сил.

Тема 3

Суперечності розміщення та регіонального розвитку продуктивних сил

Про суть категорії «суперечність». Суперечності на сучасному етапі розміщення продуктивних сил. Специфіка дослідження суперечностей розміщення виробництва. Систематизація суперечностей розміщення виробництва та регіонального розвитку. Природа суперечностей розміщення виробництва та регіонального розвитку. Специфічні суперечності розміщення та регіонального розвитку виробництва.

Тема 4

Науково-методичні засади дослідження розміщення та регіонального розвитку продуктивних сил

Поняття «підхід» і «метод» у дослідженні різних процесів. Основні підходи щодо дослідження розміщення продуктивних сил: галузевий, міжгалузевий, територіальний (регіональний), системно-структурний, історичний, комплексний, екологічний, проблемний, програмно-цільовий, відтворювальний. Наукові методи аналізу розміщення виробництва і регіонального розвитку продуктивних сил: філософські, загальнонаукові, конкретні (специфічні). Діагностика регіонального розвитку. Принципи системно-діагностичного аналізу регіонального розвитку.

Тема 5

Теорії і концепції розміщення продуктивних сил

Аналіз класичних теорій розміщення виробництва. Теорія розміщення аграрної економіки (Йоган Тюген, 1783—1850). Теорія розміщення промисловості (Альфред Вебер, 1869—1958). Теорія розміщення капіталістичного господарства (Август Льош, 1906—1945). Сучасні концепції розміщення продуктивних сил.

Тема 6

Людський чинник у розміщенні продуктивних сил

Демографічні передумови розміщення продуктивних сил. Демографічна ситуація в Україні. Показники визначення динаміки природного росту населення в країні. Статеві-вікова структура населення. Розміщення населення на території. Соціальна структура населення та трудові ресурсний потенціал України. Форми зайнятості населення. Формування регіональних ринків праці. Регулювання регіональних ринків праці. Розселення населення України.

Тема 7

Природно-ресурсна основа розвитку продуктивних сил

Природні передумови. Класифікація та економічна оцінка природних ресурсів. Природно-ресурсний потенціал України. Суть та принципи використання природно-ресурсного потенціалу території. Мінеральні ресурси галузей промисловості. Природні ресурси сільськогосподарського виробництва. Природно-реакційні ресурси України.

Тема 8

Використання природно-економічного потенціалу та екологічна безпека України

Еколого-економічний потенціал України, особливості його використання. Потенційно небезпечні виробництва в Україні. Розвиток і розміщення потенційно небезпечних виробництв у містах України, їхній вплив на економіку техногенно-екологічної безпеки. Вимоги до розміщення потенційно небезпечних виробництв в Україні. Сутність ризику в управлінні екологічною безпекою. Економічний ризик та екологічна безпека.

Тема 9

Регіональний розвиток міжгалузевих комплексів в Україні

Особливості формування й аналізу міжгалузевих комплексів, їх класифікація. Науково-технічний прогрес і розвиток міжгалузевих комплексів. Роль науки і техніки в удосконаленні розвитку і розміщення продуктивних сил. Впровадження новітніх технологій, матеріалів з новими властивостями, вплив цього процесу на розміщення виробництва. Структурна переорієнтація економіки України. Суть і принципи трансформації структури виробництва України. Фактори і регіональні особливості трансформації структури виробництва України. Стан і проблеми розвитку міжгалузевих комплексів.

Паливно-енергетичний комплекс. Місце паливно-енергетичного комплексу в суспільному господарстві України. Склад комплексу. Основні райони залягання паливних ресурсів. Співвідношення запасів вугілля, нафти і газу. Кількісна та якісна оцінка паливних ресурсів. Енерго-екологічні проблеми.

Нафтовидобувна і нафтопереробна промисловість. Система нафтопродуктів на території України. Нафтохімічні комплекси.

Газова промисловість. Райони видобутку і споживання газу. Система газопроводів (магістральні газопроводи на території України, міжнародні газопроводи). Газохімічні комплекси. Екологічні проблеми видобутку нафти і газу.

Вугільна промисловість. Райони видобутку твердого палива (Донецький, Львівсько-Волинський, Придніпровський басейни). Характеристика вугільних родовищ. Проблеми розвитку вугільної промисловості України. Торфовидобувна промисловість та її розміщення. Екологічні проблеми видобутку і використання твердого палива.

Електроенергетика. Баланс виробництва електроенергії електростанціями України. Розміщення теплових електростанцій, їхня роль у виробництві електроенергії. Гідроенергетика. Каскад ГЕС на Дніпрі й проблеми Великого Дніпра. Атомна енергетика, її роль у забезпеченні регіонів електроенергією. Енергосистеми, їх функціонування. Головні лінії електропередач. Проблеми розвитку паливно-енергетичного комплексу в зв'язку з дефіцитом палива.

Гірничо-металургійний комплекс. Значення металургійного комплексу в забезпеченні суспільного господарства конструктивними матеріалами. Сировинні бази чорної металургії, їхня оцінка. Регіони виплавки чорних металів, їхня характеристика. Найбільші центри чорної металургії. Екологічні проблеми розвитку чорної металургії.

Кольорова металургія. Особливості розміщення сировинної бази і основних центрів виробництва кольорових металів. Перспективи розвитку. Екологічні проблеми розвитку кольорової металургії.

Машинобудівний комплекс. Загальна характеристика машинобудування. Місце і роль машинобудівного комплексу в розвитку економіки України. Взаємозв'язок машинобудування з іншими галузями. Структурні та територіальні особливості машинобудування: галузевий склад, спеціалізація у розрізі макрорегіонів; форми територіального зосередження підприємств і територіальна структура, найважливіші машинобудівні центри і вузли. Основні напрямки розвитку і територіальної організації галузей машинобудування. Екологічні проблеми розвитку машинобудування.

Військово-промисловий комплекс. Спадщина України від військово-промислового комплексу (ВПК) колишнього СРСР. Стан і особливості ВПК України в сучасних умовах. Провідні підприємства ВПК України та їх реструктуризація. Шляхи використання потенціалу ВПК.

Комплекс хімічної індустрії. Роль хімічної промисловості у народному господарстві, зв'язок з іншими галузями. Структура і взаємозв'язок галузей хімічного комплексу. Природні ресурси хімічної промисловості України, їхня кількісна та якісна оцінка. Особливості розміщення галузей і виробництв хімічного комплексу. Екологічні проблеми розвитку галузей хімічного комплексу.

Лісовиробничий комплекс. Місце лісопереробного комплексу в суспільному господарстві та його структура. Оцінка лісових ресурсів України. Лісодефіцитні й лісосировинні регіони. Найбільші центри і головні регіони деревообробки, меблевої, целюлозно-паперової промисловості. Розвиток галузей лісохімії. Екологічні проблеми розвитку галузей лісопереробного комплексу.

Будівельний комплекс. Техніко-економічна специфіка галузей промисловості будівельних матеріалів і будівельної індустрії. Структура виробництва комплексу, основні групи галузей. Характеристика природних будівельних матеріалів та забезпеченість ними території України. Регіони виробництва цементу. Розширення сировинної бази галузі за рахунок використання шлаків та інших відходів. Комбінування цементної промисловості з металургійною.

Розвиток промисловості збірного залізобетону. Найбільші регіони виробництва залізобетонних конструкцій. Головні центри виробництва скла, азбестоцементних труб, керамічної плитки, шиферу, м'якої покрівлі. Розширення використання матеріалів супутнього видобутку вторинної сировини і відходів для виробництва будівельних матеріалів. Екологічні проблеми розвитку галузей будівельного комплексу.

Продовольчий комплекс. Місце і роль продовольчого комплексу (ПК) в економіці країни. Основні структурні ланки агропромислового комплексу: сільське господарство (сировинна ланка); переробка сільськогосподарської сировини (переробна ланка); збут і реалізація продукції; матеріально-технічне забезпечення ПК засобами виробництва.

Земельний фонд України. Оцінка сільськогосподарських угідь у природних зонах. Структура посівних площ. Основні регіони культивування зернових, технічних та овочевих культур. Регіони розвитку тваринництва. Зональні агропромислові комплекси. Створення спеціальних приміських ПК рослинницької та тваринницької орієнтації. Галузеві (спеціалізовані) та багатогалузеві ПК. Проблеми розвитку і розміщення агропромислових комплексів у зв'язку з процесами роздержавлення і приватизації в аграрному секторі економіки. Форми організації ПК: комбінати, фірми, об'єднання, кооперативи, сімейні та фермерські господарства. Удосконалення економічних зв'язків між галузями ПК. Встановлення найбільш раціональних зон постачання сировини агропромислових підприємств. Екологічні проблеми розвитку продовольчих комплексів.

Комплекс галузей виробництва непродовольчих товарів народного споживання. Складові комплексу галузей виробництва непродовольчих товарів (КГВНТ). Проблеми використання потенціалу КГВНТ. Особливості розміщення галузей та структурних змін у КГВНТ.

Транспортний комплекс. Транспорт як найважливіша сфера інфраструктурного призначення народного господарства. Найважливіші функції транспорту. Сухопутний, водний і повітряний транспорт. Роль залізничного й автомобільного транспорту в народному господарстві. Основні напрямки магістральних перевезень залізничним та автомобільним транспортом. Морський і річний транспорт, головні порти України. Системи магістральних трубопроводів, основні авіалінії внутрішньодержавного і міжнародного значення. Структура перевезень вантажів різними видами транспорту. Екологічні проблеми транспортного комплексу.

Комплекс соціальної інфраструктури. Функціональна та економічна сутність соціальної інфраструктури, її галузевий склад. Основні елементи територіальної структури соціальної інфраструктури. Сучасний стан, особливості та принципи розвитку соціальної інфраструктури.

Тема 10

Концептуальні основи розвитку продуктивних сил регіонів України

Стан і проблеми розвитку регіональної економіки. Головні чинники утворення регіонів. Принципи та критерії соціально-економічної регіоналізації. Сучасні варіанти суспільно-економічної макрорегіоналізації України.

Центральний регіон. Адміністративно-територіальний склад регіону. Сучасні проблеми соціально-економічного розвитку регіону. Особливості структури господарства та розвитку галузей регіону. Причини загострення екологічної ситуації регіону. Перспективи розвитку господарства регіону.

Донецький регіон. Адміністративно-територіальний склад регіону. Місце і роль регіону в економіці України. Соціально-економічний потенціал регіону та проблеми його використання. Галузева структура регіону і проблеми її удосконалення. Проблеми подальшого розвитку продуктивних сил регіону.

Західний регіон. Адміністративно-територіальний склад регіону. Роль Західного регіону в системі зовнішньо-політичних та соціально-економічних пріоритетів. Природно-ресурсний потенціал регіону, його використання. Екологічна ситуація в регіоні та причини її загострення. Особливості розвитку провідних галузей промисловості й агропромислового комплексу. Напрямки комплексного розвитку господарства регіону.

Придніпровський регіон. Адміністративно-територіальний склад регіону. Фактор транспортно-географічного положення Придніпров'я. Природно-ресурсний потенціал. Виробничий профіль господарства. Особливості розвитку галузей промисловості та сільського господарства регіону. Проблеми оздоровлення екологічної ситуації.

Причорноморський регіон. Адміністративно-територіальний склад регіону. Оцінка транспортно-географічного положення Причорномор'я. Природно-ресурсний потенціал та його використання. Провідні галузі промисловості, особливості їх розвитку. Регіональна спеціалізація сільськогосподарського виробництва. Розвиток рекреаційної діяльності у Причорномор'ї. Екологічні проблеми в регіоні. Перспективні напрямки розвитку Причорноморського господарського комплексу.

Харківський регіон. Адміністративно-територіальний склад регіону. Основні чинники соціально-економічного розвитку Харківського регіону. Природно-ресурсний потенціал, його господарське використання. Галузі спеціалізації промисловості та їх виробничий профіль. Агропромисловий комплекс регіону й особливості розвитку його галузей спеціалізації. Перспективні напрямки господарського розвитку регіону.

Тема 11**Нові форми регіонального розвитку продуктивних сил**

Становлення нових форм регіонального розвитку в умовах трансформації економіки. Спеціальні (вільні) економічні зони. Спільні підприємства. Регіональні науково-технічні парки. Регіональні ринки. Транскордонне співробітництво. Глобалізація регіонального співробітництва.

Тема 12**Інвестиційна політика у регіональному розвитку продуктивних сил**

Державне регулювання інвестиційної діяльності в Україні. Становлення регіональної інвестиційної політики у перехідний період до ринку. Напрямки та принципи здійснення регіонального інвестиційного процесу. Інвестиційна привабливість регіонів. Депресивні регіони та механізми інвестування їх розвитку.

Тема 13**Регіони у конкурентному ринковому середовищі**

Сутність конкуренції у ринковому середовищі. Функції і напрямки зміцнення конкурентних позицій регіональних систем. Обмеження та негативні чинники у формуванні конкурентоспроможності регіонів. Методичні засади конкурентних позицій регіонів.

Тема 14**Зовнішньоекономічні зв'язки у забезпеченні регіонального розвитку продуктивних сил**

Поняття міжнародного територіального поділу праці. Основні чинники і тенденції розвитку зовнішніх економічних зв'язків України. Форми зовнішньоекономічних зв'язків. Структура і динаміка зовнішньоекономічних зв'язків з окремими групами країн. Експортний потенціал і рівні реалізації конкурентних переваг української економіки. Структура експорту та імпорту України, тенденції їх розвитку. Геоелекономічні пріоритети регіонального розвитку та зовнішньоекономічних зв'язків України. Транзитний потенціал України, його використання.

3. Робоча програма дисципліни

3.1. Тематичний план дисципліни для очно-заочної форми навчання

Тема	Кількість навчальних годин			
	Стационарна і заочна форми навчання			
	Усього	Лекції	Семи- нари	Самостій- на робота
1. Вступ. Предмет та структура курсу. Література	2/2	2/2	—	—
2. Наукові основи розміщення продуктив- них сил	6/5	2/2	2/2	2/1
3. Чинники та умови розміщення продук- тивних сил	4/2	2/—	—	2/2
4. Суперечливість розміщення та регіональ- ного розвитку продуктивних сил	8/6	4/2	2/2	2/2
5. Науково-методичні основи дослідження розміщення та регіонального розвитку продуктивних сил	6/2	2/—	2/—	2/2
6. Теорії і концепції розміщення продуктив- них сил та регіонального розвитку	3/1	2/—	—	1/1
7. Людський чинник у розміщенні продук- тивних сил	6/6	2/2	2/2	2/2
8. Природно-ресурсна основа розвитку про- дуктивних сил	10/5	6/2	2/2	2/2
9. Використання природно-економічного потенціалу та екологічна безпека України	6/3	2/2	2/—	2/1
10. Регіональний розвиток міжгалузевих комплексів в Україні	3/1	2/—	—	1/1
11. Концептуальні основи розвитку про- дуктивних сил регіонів України	5/—	2/—	2/—	1/—
12. Нові форми регіонального розвитку продуктивних сил України	2/2	2/2	—	—
13. Інвестиційна політика у регіональному середовищі	5/5	2/2	2/2	1/1
14. Регіони у конкурентному ринковому середовищі	2/—	2/—	—	—
15. Зовнішньоекономічні зв'язки у забез- печенні регіонального розвитку продук- тивних сил	4/3	2/2	2/—	1/—
РАЗОМ	72/44	36/18	18/10	18/16

3.2. Зміст лекцій

Тема 1

Вступ до курсу лекцій

План лекції

1. Предмет та об'єкт курсу «Розміщення продуктивних сил та регіоналістика».
2. Зв'язок курсу з системою навчальних дисциплін.
3. Поняття апарат та методологічні проблеми вивчення розміщення продуктивних сил.
4. Структура курсу.
5. Оцінка літературних джерел.

Рекомендована література: 23, 24, 35, 39, 42, 71.

Тема 2

Наукові основи розміщення продуктивних сил

План лекції

1. Сутність продуктивних сил.
2. Еволюція процесу розміщення та риси розміщення продуктивних сил.
3. Поняття про закономірності та риси розміщення продуктивних сил.
4. Поняття «принцип». Основні принципи розміщення продуктивних сил.

Рекомендована література: 1, 27, 31, 52, 61, 69.

Тема 3

Чинники та умови розміщення продуктивних сил

План лекції

1. Сутність поняття «чинники та умови розміщення продуктивних сил».
2. Систематизація чинників розміщення.
3. Аналіз тенденцій розвитку основних чинників розміщення.
4. Регіональні інтереси у розміщенні продуктивних сил.

Рекомендована література: 1, 12, 14, 27, 29, 67.

Тема 4

Суперечності розміщення та регіонального розвитку продуктивних сил

План лекції

1. Сутність і систематизація суперечностей розміщення виробництва та регіонального розвитку.

2. Природа суперечностей розміщення виробництва і регіонального розвитку.

3. Специфічні суперечності розміщення виробництва і регіонального розвитку.

Рекомендована література: 2, 21, 29, 44, 61.

Тема 5

Науково-методичні засади дослідження розміщення та регіонального розвитку продуктивних сил

План лекції

1. Основні підходи.
2. Основні показники.
3. Основні методи.
4. Діагностика регіонального розвитку.
5. Принципи системно-діагностичного аналізу регіонального розвитку.

Рекомендована література: 1, 11, 15, 30, 33, 57.

Тема 6

Теорії і концепції розміщення продуктивних сил та регіонального розвитку

План лекції

1. Аналіз класичних теорій виробництва.
2. Сучасні концепції розміщення продуктивних сил.
3. Концептуальні положення політики регіонального розвитку в Україні.

Рекомендована література: 7, 10, 11, 50, 51, 59.

Тема 7

Людський чинник у розміщенні продуктивних сил

План лекції

1. Демографічна ситуація та демоекономічне відтворення робочої сили.
2. Соціальна структура населення, трудовресурсний потенціал України.
3. Форми і рівні зайнятості населення регіонів України.
4. Формування регіональних ринків праці.
5. Регулювання регіональних ринків праці.
6. Розселення населення України.

Рекомендована література: 9, 25, 26, 28, 41, 60, 70, 76.

Тема 8

Природно-ресурсна основа розвитку продуктивних сил**План лекції**

1. Класифікація та економічна оцінка природних ресурсів.
  2. Суть і принципи використання природно-ресурсного потенціалу території.
  3. Мінеральні ресурси галузей промисловості.
  4. Природні ресурси сільськогосподарського виробництва.
  5. Природно-реакційні ресурси України.
- Рекомендована література: 7, 14, 27, 29, 44, 63, 74, 78.*

Тема 9

Використання природно-економічного потенціалу та екологічна безпека України**План лекції**

1. Еколого-економічний потенціал України, його оцінка.
  2. Потенційно небезпечні виробництва в Україні, особливості їх розміщення.
  3. Вимоги до розміщення потенційно небезпечних виробництв в Україні.
  4. Сутність ризику в управлінні екологічною безпекою.
  5. Економічний ризик в екологічній безпеці
- Рекомендована література: 3, 15, 29, 34, 47, 49, 61, 64, 70, 79.*

Тема 10

Регіональний розвиток міжгалузевих комплексів в Україні**План лекції**

1. Особливості формування й аналізу міжгалузевих комплексів.
2. Структурна переорієнтація та трансформація економіки України.
3. Паливно-енергетичний комплекс.
4. Гірничо-металургійний комплекс.
5. Машинобудівний комплекс.
6. Військово-промисловий комплекс.
7. Комплекс хімічної індустрії.
8. Лісовиробничий комплекс.
9. Будівельний комплекс.

10. Продовольчий комплекс.

11. Комплекс галузей виробництва непродовольчих товарів народного споживання.

12. Транспортний комплекс.

13. Комплекс соціальної інфраструктури.

Рекомендована література: 5, 6, 8, 12, 32, 37, 43, 44, 48, 50, 52, 55, 59, 65, 75, 77.

Тема 11

Концептуальні основи розвитку продуктивних сил регіонів України

План лекції

1. Сучасні варіанти суспільно-економічної макрорегіоналізації України.

2. Соціально-економічний розвиток Центрального регіону.

3. Соціально-економічний розвиток Донецького регіону.

4. Соціально-економічний розвиток Західного регіону.

5. Соціально-економічний розвиток Придніпровського регіону.

6. Соціально-економічний розвиток Причорноморського регіону.

7. Соціально-економічний розвиток Харківського регіону.

Рекомендована література: 1, 7, 23, 27, 35, 42, 57, 67.

Тема 12

Нові форми регіонального розвитку продуктивних сил України

План лекції

1. Спеціальні (вільні) економічні зони.

2. Спільні підприємства.

3. Регіональні науково-технологічні парки.

4. Регіональні ринки.

5. Транскордонне співробітництво.

6. Глобалізація регіонального співробітництва.

Рекомендована література: 11, 18, 21, 53, 58, 66, 68.

Тема 13

Інвестиційна політика у регіональному розвитку продуктивних сил

План лекції

1. Державне регулювання інвестиційної діяльності.

2. Становлення регіональної інвестиційної політики в Україні.

3. Напрямки та принципи здійснення регіонального інвестиційного процесу.

4. Інвестиційна привабливість регіонів.

5. Депресивні регіони та механізм інвестування їх розвитку.

Рекомендована література: 5, 12, 14, 17, 40, 53, 67, 68.

Тема 14

Регіони у конкурентному ринковому середовищі

План лекції

1. Функції і напрями зміцнення конкурентних позицій регіональних систем.

2. Обмеження та негативні фактори у формуванні конкурентоспроможності регіону.

3. Найважливіші конкурентні позиції у взаємодії регіонів.

4. Експертна оцінка конкурентних позицій регіонів.

Рекомендована література: 5, 52, 58, 62.

Тема 15

Зовнішньоекономічні зв'язки у забезпеченні регіонального розвитку продуктивних сил

План лекції

1. Становлення зовнішньоекономічної діяльності України в ринкових умовах.

2. Геоелекономічні пріоритети регіонального розвитку України.

3. Експортний потенціал та рівні реалізації конкурентних переваг української економіки.

4. Транзитний потенціал України і його використання.

Рекомендована література: 1, 8, 17, 18, 27, 46, 53, 62, 72, 75.

3.3. Плани семінарських та практичних занять

Заняття 1

Соціально-економічні проблеми територіальної організації продуктивних сил України

План

1. Сутність продуктивних сил. 2. Територіальний поділ праці та розвиток продуктивних сил. 3. Закономірності й принципи розміщення виробництва. 4. Форми територіальної організації продуктивних сил. 5. Економічних район як форма територіальної організації виробництва.

6. Територіально-виробничі комплекси у системі територіальної організації продуктивних сил.

Рекомендована література: 1, 2, 10, 31, 38, 44, 50, 71.

Заняття 2

Демографічні проблеми України

План

1. Демографічна характеристика населення. 2. Динаміка і розміщення населення. 3. Теорії і концепції народонаселення. 4. Міграція населення. 5. Українська діаспора. 6. Вплив воєнних конфліктів на демографічні процеси.

Рекомендована література: 3, 4, 9, 14, 26, 36, 41.

Заняття 3

Проблеми формування і функціонування ринку праці

План

1. Ринок праці й механізм його формування. 2. Еволюція моделей ринку праці. 3. Структура й особливості ринку робочої сили України та проблеми зайнятості. 4. Проблеми безробіття і шляхи їх вирішення. 5. Активна і пасивна політика держави на ринку праці.

Рекомендована література: 9, 28, 36, 41, 60, 76.

Заняття 4

Природно-ресурсний потенціал України та його економічна оцінка

План

1. Природні ресурси і природні умови, їх економічна оцінка. 2. Земельні ресурси. 3. Водні ресурси. 4. Лісові ресурси. 5. Мінеральні ресурси. 6. Реакційні ресурси.

Рекомендована література: 7, 14, 27, 29, 44, 63, 74, 78.

Заняття 5

Проблеми розвитку наукового потенціалу України

План

1. Сутність наукового потенціалу і його структура. 2. Особливості розміщення наукового потенціалу. 3. Територіальна концепція дослідницького потенціалу і регіональні форми його розвитку. 4. Міжнародне науково-технічне співробітництво України.

Рекомендована література: 7, 14, 27, 69.

Заняття 6**Проблеми розвитку паливно-енергетичного комплексу України****План**

1. Соціально-економічна оцінка ролі паливно-енергетичного комплексу в системі господарства України. 2. Проблеми розвитку паливної промисловості. 3. Електроенергетика і проблеми її розвитку. 4. Екологічний аспект розвитку атомної енергетики. 5. Екологічні проблеми паливно-енергетичного комплексу.

Рекомендована література: 2, 7, 12, 22, 27, 35, 37, 54, 67, 69.

Заняття 7**Проблеми розвитку машинобудівного комплексу України****План**

1. Роль машинобудування у розвитку суспільно-господарського комплексу України. 2. Галузева структура машинобудування і показники рівня її розвитку. 3. Техніко-економічні фактори розвитку і розміщення галузей машинобудування.

Рекомендована література: 12, 23, 27, 35, 44, 69.

Заняття 8**Проблеми розвитку галузей з виробництва сировини і матеріалів****План**

1. Хімічна промисловість. 2. Чорна металургія. 3. Кольорова металургія. 4. Промисловість будівельних матеріалів. 5. Лісова і деревообробна промисловість.

Рекомендована література: 6, 44, 51, 56, 65, 77.

Заняття 9**Проблеми розвитку транспортного комплексу України****План**

1. Транспортний комплекс у структурі суспільного господарства. 2. Розвиток транспортного комплексу України. 3. Транспортно-виробничі комплекси і транспортні вузли. 4. Соціально-економічні проблеми розвитку транспортного комплексу.

Рекомендована література: 27, 69, 72, 75.

4. Самостійна робота студентів

Для досягнення поставлених завдань щодо оволодіння курсом «Розміщення продуктивних сил та регіоналістика» цикл аудиторських занять (лекцій та семінарів) має доповнюватися самостійною роботою студентів, як в аудиторіях (консультування з викладачами), так і позааудиторними заняттями (вдома чи в бібліотеці). Лише системна та цілеспрямована праця може забезпечити успішне засвоєння зазначеного курсу.

Самостійна робота студентів над вивченням курсу «Розміщення продуктивних сил та регіоналістика» проводиться за такими формами:

1) опрацювання лекційного матеріалу та доповнення його деякими питаннями з метою поглиблення розглянутих проблем, які виносяться для детальнішого вивчення на семінарські заняття;

2) самостійна робота, пов'язана з підготовкою до контрольних робіт та тестуванням за темами семінарських занять;

3) підготовка до заліку.

Контроль поточних знань студентів проводиться шляхом опитування та тестування на семінарських заняттях з урахуванням відвідування студентами лекцій та наявності конспекту лекційного матеріалу. Підсумковий контроль здійснюється у формі заліку, що проходить у вигляді співбесіди чи письмово.

Упродовж вивчення курсу викладачі проводять консультації.

Теми для самостійної роботи	Години
1. Соціальна орієнтація розміщення виробництва. Особливості розвитку соціальної структури	—/2
2. Природокористування та охорона природних ресурсів. Шляхи вирішення екологічних проблем	—/2
3. Функціонування спільних підприємств. Створення спеціальних (вільних) економічних зон	—/2
4. Особливості формування та цільова спрямованість міжгалузевих комплексів	2/—
5. Проблеми розвитку паливно-енергетичного комплексу	2/2
6. Характеристика сировинної бази та основних центрів виробництва чорних і кольорових металів	2/2
7. Структурні та територіальні особливості машинобудівного комплексу України	2/2
8. Перспективи розвитку хіміко-лісового комплексу України	2/—
9. Техніко-економічна специфіка галузей будівництва	—/2
10. Характеристика транспортної системи України	2/2
11. Структура АПК України. Вдосконалення економічних зв'язків між галузями АПК	2/—
12. Управління формуванням і функціонуванням еколого-економічного комплексу	2/2
РАЗОМ	16/18

5. Питання для підсумкового контролю

1. Предмет, об'єкт та завдання науки про розміщення продуктивних сил. Мета навчального курсу «Розміщення продуктивних сил та регіоналістика», його структура.
2. Основні проблеми і завдання розміщення та регіонального розвитку продуктивних сил України.
3. Основні закономірності розміщення продуктивних сил.
4. Принципи розміщення продуктивних сил, їх практичне значення.
5. Чинники розміщення продуктивних сил, їхній вплив на територіальну організацію виробництва.
6. Характеристика класичних методів аналізу ефективності розміщення виробництва.
7. Система сучасних методів дослідження територіальної організації виробництва.
8. Характеристика демографічних передумов розміщення і регіонального розвитку продуктивних сил.
9. Кількісні та якісні показники економічно активного населення.
10. Сучасна демографічна ситуація в Україні.
11. Природно-ресурсний потенціал, його вплив на розміщення і розвиток виробництва.
12. Оцінка запасів мінеральних ресурсів України.
13. Система показників умов і рівня життя населення України та необхідність їхнього регулювання.
14. Особливості розвитку і розміщення соціальної інфраструктури.
15. Основні принципи природокористування.
16. Шляхи вирішення глобальних та регіональних екологічних проблем.
17. Типи міжнародного територіального поділу праці й характерні риси економічної інтеграції.
18. Типи економічних союзів.
19. Мета створення та класифікація спеціальних (вільних) економічних зон.
20. Порядок створення і функціонування спільних підприємств.
21. Поняття та напрямки структуризації економіки.
22. Ознаки та склад міжгалузевих комплексів.
23. Особливості територіальної організації виробництва.
24. Склад паливно-енергетичного комплексу України та розміщення його галузей.
25. Оцінка стану і перспектив виробництва та споживання електроенергії в Україні.

26. Місце і роль металургійного комплексу в економіці країни. Структура комплексу.
27. Характеристика сировинних баз чорної та кольорової металургії.
28. Територіальна організація металургії України.
29. Структура машинобудівного комплексу України.
30. Особливості розміщення та розвитку підприємств машинобудування.
31. Оцінка природних ресурсів лісохімії.
32. Проблеми та перспективи розвитку галузей лісохімії.
33. Структура будівельного комплексу, техніко-економічна специфіка його галузей.
34. Розширення сировинної бази промисловості будівельних матеріалів за рахунок використання вторинної сировини і відходів.
35. Структура транспортної системи та вплив окремих галузей на її розвиток.
36. Оцінка системи транспортно-економічних зв'язків.
37. Структура АПК. Розвиток економічних зв'язків між галузями АПК.
38. Характеристика основних форм організації АПК.
39. Проблеми формування еколого-економічного комплексу.
40. Управління функціонуванням еколого-економічного комплексу.

6. Теми курсових робіт

1. Методологічні основи розміщення і регіонального розвитку продуктивних сил.

2. Чинники та умови розміщення і розвитку продуктивних сил України.

3. Суперечності розміщення та регіонального розвитку продуктивних сил України в сучасних умовах.

4. Діагностика розвитку продуктивних сил регіону.

5. Класичні теорії та сучасні концепції розміщення виробництва.

6. Державна політика регіонального розвитку в перехідний період до ринку.

7. Аналіз і оцінка демографічної ситуації в Україні.

8. Формування та регулювання регіональних ринків праці.

9. Розселення населення України та його зайнятість.

10. Природно-ресурсний потенціал України: оцінка і напрямки його використання.

11. Сучасний стан використання природно-економічного потенціалу та екологічної безпеки України.

12. Структурна переорієнтація і трансформація економіки України.

13. Паливно-енергетичний комплекс України: суть, структура і проблеми розвитку.

14. Територіальна організація гірничо-виробничого комплексу України.

15. Структура і зв'язки машинобудівного комплексу України.

16. Реструктуризація військово-промислового комплексу України.

17. Регіональний розвиток комплексу хімічної індустрії України.

18. Територіальна організація лісовиробничого комплексу України.

19. Територіальна організація будівельного комплексу України.

20. Продовольчий комплекс і формування регіональних продуктових ринків в Україні.

21. Територіальна організація галузей виробництва непродовольчих товарів народного споживання в Україні.

22. Сучасні проблеми регіонального розвитку транспортного комплексу в Україні.

23. Комплекс соціальної інфраструктури України та регіональні особливості його розвитку.

24. Сучасні варіанти суспільно-економічної макрорегіоналізації України.

25. Концептуальні основи розвитку продуктивних сил Центрального регіону України.

26. Сучасний стан та проблеми розвитку продуктивних сил Донецького регіону України.

27. Концептуальні основи соціально-економічного розвитку Західного регіону України.
28. Еколого-економічні засади розвитку продуктивних сил Придніпровського регіону України.
29. Проблеми формування господарського комплексу Причорноморського регіону України.
30. Виробничий потенціал Харківського регіону та напрямки його використання.
31. Спеціальні (вільні) економічні зони і передумови їх формування в Україні.
32. Регіональний розвиток транскордонного співробітництва в Україні.
33. Інвестиційна політика у регіональному розвитку продуктивних сил України.
34. Депресивні регіони в Україні та механізми інвестування їхнього розвитку.
35. Формування конкурентних позицій регіональних систем.
36. Гео економічні пріоритети регіонального розвитку України та їхнє значення у формуванні зовнішньоекономічних зв'язків.
37. Транспортний потенціал України і його використання.

Список використаної літератури

---

1. *Алаев Э.Б.* Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. — М., 1983.

2. *Алымов А.Н.* Производительные силы: проблемы развития. — М., 1981.

3. *Альгин А.П.* Риск и его роль в общественной жизни. — М., 1990.

4. *Бакланов П.Я.* Динамические пространственные системы промышленности (теоретический анализ). — М., 1978.

5. *Барышников А.С.* Проблемы формирования и развития межотраслевых комплексов и объединений. — Л., 1988.

6. *Бойко М.М.* Організація управління лісопромисловим виробництвом України в умовах ринкової економіки // Организация и регулирование экономики: Межведом. науч. сб. — К., 1994. — Вып. 115. — С. 103—106.

7. Большая Советская энциклопедия. — Т. 21. — С. 161.

8. *Букін В.І.* Транспорт республіки в умовах перебудови. — К., 1989.

9. *Василенко В.С., Крыжановский Б.Н. и др.* Экономическая ситуация и занятость населения в Украине. — К., 1992.

10. *Вебер А.* Теория размещения промышленности: Пер. с нем. — М.; Л., 1926.

11. Гамильтон Я. Модели размещения промышленности // Модели в географии. — М., 1978.
12. Геєць В. Структура економіки і структурна політика її стабілізації // Економіка України. — 1995. — № 4. — С. 17—18.
13. Генсірук С.А. Ліси України. — К., 1992.
14. Гидаспов Б., Кузьмин И., Ласкин Б. и др. Научно-технический прогресс, безопасность и устойчивое развитие цивилизации // Журнал всесоюзного химического общества. — 1990. — № 1. — С. 9—14.
15. Главацкая Н., Лазуренко С., Жукова Н. Безопасность человека и общества: новые ориентиры социально-экономического развития // Вопросы экономики. — 1992. — № 1. — С. 41—52.
16. Горленко И.А., Руденко Л.Г., Малюк С.Н. Проблемы комплексного развития территории. — К., 1994.
17. Гуревич А. Геоэкономическое изменение инвестиционной ситуации в Украине // Компаньон (Вставка). — 1997. — № 11. — С. 4.
18. Декларація про Чорноморське економічне співробітництво, прийнята на найвищому рівні // Політика і час. — 1993. — № 1. — С. 85—87.
19. Джангужин Р. Украине пора бы воспользоваться своим коэффициентом транзитности // Зеркало недели. — 1998. — № 9. — С. 8.
20. Добров Г.М. Наука о науке. — К., 1989.
21. Дорогунцов С., Федорищева А. Методологічні засади розміщення та розвитку потенційно небезпечних виробництв // Економіка України. — 1996. — № 6. — С. 4—11.
22. Дорогунцов С., Федорищева А. Устойчивость развития эколого-экономического потенциала Украины и ее регионов // Экономика Украины. — 1996. — № 7. — С. 4—12.
23. Дорогунцов С.І., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Розміщення продуктивних сил: Навч. посіб. для ВНЗ / За ред. С.І. Дорогунцова. — К., 2000. — 364 с.
24. Дорогунцов С.І., Іщук С.І., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Розміщення продуктивних сил: Тестові завдання. — К., 1999. — 73 с.
25. Доценко А.І. Регіональне розселення: проблеми та перспективи. — К., 1994.
26. Зайончковская Ж.А. Демографическая ситуация и расселение. — М.: 1991.
27. Заставний Ф.Д. Географія України. — Львів, 1994.
28. Заяц Т.А. Економічне регулювання сфери відтворення робочої сили. — К., 1997.
29. Іванух Р., Данилишин Б. Природно-ресурсний потенціал України і шляхи підвищення його використання // Економіка України. — 1995. — № 11. — С. 39—45.
30. Изард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах. — М., 1966.

31. *Іщук С.І.* Розміщення продуктивних сил (теоретично-методологічні основи). — К., 1997.
32. *Кавецький І.Й.* Особливості формування агропродовольчого ринку в Україні // Український географічний журнал. — 1997. — № 4. — С. 14—17.
33. *Калитенко А.П., Поповкін В.А.* З досвіду економічного районування. — К., 1997.
34. *Кархов А., Максименко Б.* Экономические принципы концепции приемлемого риска // Вопросы экономики. — 1992. — № 1. — С. 63—67.
35. *Качан Є.П., Ковтонюк М.О., Петрича М.О.* та ін. Розміщення продуктивних сил України: Підручник / За ред. Є.П. Качана. — К., 1997.
36. *Ким М.Н.* Трудовой потенциал и занятость: Учеб. пособие. — Х., 1993.
37. *Кини Р.* Размещение энергетических объектов: набор решений. — М., 1983.
38. *Кистанов В.В.* Территориальная организация производства. — М., 1984.
39. *Кистанов В.В., Копылов П.В.* и др. Размещение производительных сил: Учебник. — М., 1994.
40. *Клиняненко Б., Лобас В., Матросова Л.* Проблеми структурної перебудови та інвестування економіки // Економіка України. — 1995. — № 10. — С. 34—41.
41. *Ковалев С.Г., Гутинов А.И.* Рынок труда: понятие, закономерности, перспективы. — СПб., 1992.
42. *Ковалевський В.В., Михайлюк О.Л., Семенов В.Ф.* та ін. Розміщення продуктивних сил: Навч. посіб. / За ред. В.В. Ковалевського, О.Л. Михайлюк. — К., 1996.
43. *Козлов В.Б.* Энергетика и природа. — М., 1994.
44. *Коломійцев В.Е.* Структурна трансформація промислового комплексу України. — К., 1997.
45. *Коммонер Б.* Замыкающийся круг: природа, человек, технология. — Л., 1974.
46. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К., 1996.
47. *Кочетов Э.* Геоэкономика и внешнеэкономическая стратегия России // Мировая экономика и международные отношения. — 1994. — № 11. — С. 43—44.
48. *Крик Э.* Позеленение безопасности: экологические аспекты национальной, международной и глобальной безопасности после холодной войны // Оборонная политика. Политика обеспечения мира и безопасности: Материалы к курсу. — К., 1992. — С. 108—119.

49. Крупнейшие морские порты Украины: краткая характеристика // Бизнес. — 1997. — № 2. — С. 22.
50. Ларичев О.И., Мечитов А.И. Методологические проблемы анализа риска и безопасности использования новых технологий // Системные исследования. Методологические проблемы. — М., 1998. — С. 26—44.
51. Леонтьев В.В. Межотраслевая экономика: Пер. с англ. — М., 1997.
52. Леш А. Географическое размещение хозяйства: Пер. с нем. — М.; Л., 1959.
53. Лукинов І. Структуроутворюючі процеси в ході реформи // Економіка України. — 1996. — № 3. — С. 4—5.
54. Луцишин П.В. Єврорегіон «Буг». Обласний суспільно-географічний комплекс: теорія, методика, практика. — К., 1996.
55. Мазур И.И., Иванцов О.М., Молдованов О.Н. Конструктивная надежность и экономическая безопасность трубопроводов. — М., 1989.
56. Маначинський О. Конверсія ВПК і безпека // Розбудова держави. — 1996. — № 4. — С. 20—22.
57. Маршалл В. Основные опасности химических производств. — М., 1989.
58. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Соціально-економічне макрорайонування України // Географія та основи економіки в школі. — 1998. — № 2. — С. 4—8.
59. Пила В.І., Чмир О.С. Спеціальні (вільні) економічні зони: теорія та практика: Навч. посіб. — К., 1998.
60. Пістун М.Д., Гуцал В.О., Провотар Н.І. Географія агропромислових комплексів: Навч. посіб. — К., 1997.
61. Платонов О.А. Повышение качества трудовой жизни: опыт США. — М., 1992.
62. Поповкін В.А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. — К., 1993.
63. Портер М. Международная конкуренция. — М., 1993. — С. 669.
64. Реймес Н.Ф. Природопользование: Словарь-справочник. — М., 1992.
65. Руснак П.П. Економіка природокористування. — К., 1992.
66. Сидоров М. Структурна перебудова в чорній металургії України: сутність, проблеми та шляхи їх вирішення // Економіка України. — 1995. — № 2. — С. 41—46.
67. Симоненко В.К. Регіональна соціально-економічна політика: сутність, структура, основні напрями реалізації // Економіка України. — 1995. — № 6. — С. 23—29.
68. Симоненко В.К. Регионы Украины: проблемы развития. — К., 1997.

69. Соколенко С. Україна і регіональне економічне співробітництво // Політика і час. — 1993. — № 10. — С. 56—60.
70. Соціально-економічна географія України: Навч. посіб. / За ред. О.І. Шаблія. — Львів, 1994.
71. Статистичний щорічник України за 1996 р. — К., 1997.
72. Таранчул Л.Л., Горленко І.О., Євтушенко Г.І. Розміщення продуктивних сил: Навч. посіб. для ВНЗ. — К., 2000.
73. Топчієв О.Г., Малік М.В., Мирошниченко О.А. Транзитний потенціал і транспортно-розподільчі функції приморських регіонів України // Український географічний журнал. — 1997. — № 1. — С. 11—16.
74. Філіпенко А. Здобути і зберегти // Політика і час. — 1995. — № 2. — С. 55.
75. Хачатуров Т.С. Экономика природопользования. — М., 1987.
76. Цветов Ю.М. Проблемы структурной перестройки экономики Украины по транспортному комплексу // Транспортный комплекс Украины: экономика, организация, развитие / Под ред. Ю.М. Цветова. — К., 1996. — С. 3—12.
77. Шаленко М.В. Формирование механизма территориальной организации трудовых ресурсов: теория и практика. — К., 1992.
78. Экономика предприятий машиностроения в условиях перехода к рынку / Под ред. В.С. Клочко. — Харьков, 1995.
79. Яникин А.Л., Мелуа А.И. Уроки экологических просчетов. — М., 1991.
80. Ясаманов Н.А. Разработка принципов картографирования риска территорий // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. — 1991. — № 4. — С. 31—49.

Навчальне видання

СТЕЧЕНКО Дмитро Миколайович

Розміщення продуктивних сил і регіоналістика

Навчальний посібник

Керівник видавничих проектів *В.І. Карасьов*

Головний редактор *В.П. Розумний*

Редактор *В.В. Півень*

Контрольний редактор *Ю.А. Полулященко*

Коректор *О.О. Ганзюк*

Комп'ютерна верстка *А.В. Корженівської*

Обкладинка *Л.І. Жиборовської*

**В Україні книгу можна передплатити
у будь-якому відділенні зв'язку.
Передплатний індекс 22534**

Підп. до друку 25.10.2001. Формат 60×84^{1/16}.

Папір офс. Друк офс. Гарнітура Antiqua.

Ум. друк. арк. 22,1. Обл.-вид. арк. 26,4. Зам. № 1—505.

Видавництво "Вікар"

01001, м. Київ-1, вул. Інститутська, 25

Свідоцтво ДК № 90 від 16.06.2000

Тел. (044) 238-82-62

E-mail: sales@society.kiev.ua

http://www.vikar.com.ua

ЗАТ «Київська книжкова фабрика»

01054, м. Київ, вул. Воровського, 24